

D. Kössekow.

TÜRKMENISTANYŇ DAŞARY SYÝASATYNYŇ TARYHY

Türkmenistanyň ýokary okuw medepleriniň talyplary
üçin okuw gollanmasy.

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

Aşgabat – 2010

D. Kössekow. Türkmenistanyň daşary syýasatynyň taryhy. Türkmenistanyň ýokary okuw medepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. Aşgabat, 2010.

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Dünýä taryhy kafedrasynyň uly mugallymy, taryh ylymlarynyň kandidaty **J. Annaorazowyň** ylmy redaksiýasy bilen.

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

**© Döwlet Kössekow
© Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti**

§1.Giriş

Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesi, onuň parahatçylyk söýüjikli daşary syýasaty islendik halkara meselesini birek-birege düşünişmek ýörelgelerinde çözmäge giň mümkinçilikleri açýar.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow**

Dersiň mazmuny, wezipeleri we edebiýatlar.
Garaşsyz, hemişelik Bitarap döwlet bolan Türkmenistanyň daşary syýasaty onuň berkarar bolmagynyň ilkinji günlerinden dünýä jemgyýetçiligine halkara işlerinde hoşniýetli goňşuçylygyň, myhmanparazlygyň we parahatçylyk söýüjiligiň nusgasyny görkezýär. Şeýlelikde, häzirki zaman siwilizasiýasyna, halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýasynyň ölçegleriň hil taýdan täze derejesine geçmeginiň oňat nyşanyny aldy. Özüňe we adamzada ynanmak, syýasatda akýüreklilik, döwlet gatnaşyklarynda parasatlylyk taryhyň jümmüşinden gelmek bilen, baky derwaýys ölçegler bolmagynda galýar hem-de geljekki ýüz ýylda türkmen halkynyň arassalyk derejesiniň görkezijileri bolup durýar. Türkmenistanyň bitarap daşary syýasat ýörelgesiniň işjeň ilerlemegi hem-de onuň halkara bileleşiginiň ähli derejelerinde görnüp – eşidilmedik goldawa eýe bolmagy dünýä syýasatynyň geljekki asyr üçin täze alamatlarynyň ýüze çykmagy hakynda eýýäm şaýatlyk edýär.

Türkmen halky döwletleri gurujy we uly imperiýalary dörediji hökmünde taryha girdi, ýöne şol bir wagtda häzirki zaman halklarynyň köpüsinden köp ýüzlerçe ýyl oň uruşlaryň we weýrançylyklaryň, pese düşmegiň hem-de unudylmagyň ählençliklerini öz başyndan geçirdi. Türkmenistan öz

gazaşsyzlygynyň ilkinji günlerinden özüniň bitarap daşary syýasat ugruny geçirjekdigini bütün dünýä yglan etdi. Şeýlelikde, ýaş türkmen döwleti zor salmazlyk ýörelgeleriniň hem-de döwletara gatnaşyklarynda “güýçli” we “ejiz” diýen düşüňjelerden saplanmak ýörelgeleriniň berkakar bolmagy üçin ägirt uly jogapkärçiligi öz üstüne kabul etdi.

Munuň özi soňky pursadyna çenli ýadro urşunyň uçudynda duran iki polýusly ählumumy ulgamyň weýran bolýan mahalynda garaşsyzlygyny gorap saklamaga deňi-taýy bolmadyk mümkinçilik miýesser eden mahaly bolan kyn döwürde amala aşyryldy. Biz milli taýdan pese düşmegiň uzak döwründen soň, bu taryhy ähmiýetli artykmaçlygy ozaly bilen millet hem-de halk hökmünde öz öňümizdäki örän uly jogapkärçilik hökmünde, Beýik Taňrynyň bize beren keşbini dikeltmäge ýeke-täk we bahasyna ýetip bolmajak mümkinçilik hökmünde Kabul etdik. Türkmen halky Parfiýa, Seljuklar imperiýalarynyň we beýlekileriň mirasdadyr. Pajygaly ýagdaýlardan, dabaralanmalardan we gowgalardan doly bolan öz taryhynyň köp asyrlarynyň dowamynda türkmen halky kuwwatly ruhy hazyna toplady, şunda özüniň milli özboluşlylygyny gorap saklady. Şu taryhy biýada ýakyn geçmişiň tejribesine daýanmak bilen, biz öwrülişik tapgyrynda jemgyýetçilikde durnuklylygy gorap saklamagy başardyk.

Türkmenistanyň bitewiliginiň filosofiýasyna geçişin başlanan mahaly bolan umumydünýä özgermeleriniň eýýamynyň taryhy talabyna jogap boldy. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesi dünýä bileleşigi üçin halkara gatnaşyklarynyň ulgamynda diňe bir amala aşyrylan we berkarar bolan täsinlik bolmak bilen çäklenmän, eýsem, geosyýasy bähbitleri utgaşdyrmagyň guraly hem bolup durýar. Adamzadyň taryhy – munuň özi ynsan ruhunyň azatlyga eýe bolmagynyň, erkinleşmeginiň taryhydyr, munuň özi parahatçylygy we durnuklylygy gazanmagyň, adamlaryň umytlaryny we arzuw – isleglerini durmuşa geçirmegiň

taryhydyr, munuň özi halklary şol maksatlara tarap alyp baryan döwletleriň taryhydyr. Häzirki wagtda, täze eýýamyň bosagasynda adamzat ýurtlary, halklary, syýasy önbaşçylary we halkara guramalaryny birleşdirýän şu maksatlaryň hasyl bolmagyna hemme wagtdakysyndan has ýakyndyr. Syýasatçylaryň jogapkärçiligi hem ähli wagtdakysyndan has uludyr, olaryň adamlaryň häzirki we jellekki nesilleriniň önündäki borjy – şu onyň meýilleri pugtalandyrmakdan we ösdürmekden, dünýäniň gapma – garşylyksyz, zorluksyz ülnüsini döretmegi dowam etdirmekden, ýurtlaryň arasynda täze bökdençlikleri döretmän, eýsem, mümkin bolan ähli ýerlerde hyzmatdaşlygyň köprülerini gurmakdan ybaratdyr.

Garaşsyz döwlet hökmünde berkarar bolmak bilen, Türkmenistan özüniň daşary syýasat ülnüsini kemala getirmäge hut şu garaýşlardan çemeleşdi, dünýä bileleşiginiň önünde öz borjuna hut şeýle baha berdi. Ýöne, borç – bir zat, ony ýerine ýetirmek üçin serişdeler, mümkinçilikler – başga zat. Biziň halkymyz bahasyna ýetip bolmajak ruhy mirasa daýanýar, ol geçmişiň, häzirki döwrüň we geljegiň arasynda beýik utgaşdyryjy boldy. Türkmenistanyň daşary syýasatynda biziň ata-babalarymyzyň gujur-gaýraty, medeni we milli däpleri, türkmenleriň köp nesilleriniň özleriniň taryhy goňşulary bilen parahatçylykly ýaşaşmagynyň tejribesi öz beýanyny tapdy.

Türkmenleriň milli duýgy – düşüňjesiniň asylky tebigatynyň umumyynsan duýgy – düşüňjesi bolup durýandygy tötän zat däldir. Türkmenistan köp asyrlaryň dowamynda Gündogardan Günbatara we Günortadan Demirgazyga tarap ýollaryň çatrygynda ýerleşdi. Beýik ýüpek ýoluna merkezi ulgam hökmünde möhüm orun eýeledi, şol Beýik ýüpek ýoly bolsa tas bir ýarym müň ýylyň dowamynda dürli halklar üçin parahatçylygyň we medeniýetleriň hyzmatdaşlygynyň ýoly boldy. Bularyň hemmesi türkmen topragynda aýratyn ruhy ýagdaýyň, duýgy-düşünje gorunyň döredilmegine ýardam etdi, olar gadymy Türkmenistanyň ähli medeniýetlere mahsus bolan

medeni taýdan ilerlemeginiň hereketlendiriji güýji boldy. Türkmenlere mahsus bolan açykgöwünlilik, parahatçylyk söýüjilik, beýleki halklaryň medeniýetine we dinlerine sarpa goýmak hut şundan gelip çykýar. Bitaraplyk – munuň özi milletiň ähli içerki ruhy durmuşynyň, ýaş döwletiň daşary syýasat ugrunyň tebigy we kanuny ösüşidir, şol ugur bolsa halkara syýasy gatnaşyklarynda öz ornuna düşünmegi türkmen halkynyň daşarky dünýä bilen gatnaşyklar baradaky taryhy döplerini birbitewi birleşdirdi.

Türkmenler özüniň bütin taryhynyň dowamynda atababalarynyň döplerine hiç haçan dönüklük etmediler. Hatda kommunistik totalitarizmiň, sowet düzgüni mahaly milletleriň arasynda tapawutlyklaryň ýok edilmeginiň şertlerinde biziň halkymyz gadymdan gelýän ölmez-ýitmez ruhy gymmatlyklaryny, öz döp-dessurlaryny, öz ahlak päkligini gorap saklady. Biziň iň möhüm borjumyz we iň ilkinji wezipämiz bularyň hemmesini taryhyň täze eýýamynda, jemgyýetçilik we ykdysady gatnaşyklaryň dünýädäki ulgamyna goşulyşmagyň täze tapgyrynda, ähli demir perdeleriň weýran bolan hem-de dürli jemgyýetçilik gurluşlaryň gapmagaşylygynyň döwri tamamlanan mahaly gorap saklamakdan, ösdürmekden ybaratdyr. Diňe türkmenlere mahsus bolan öz aýratyn keşbiňi gorap saklamak – munuň özi bütin öz syýasatyňy, hem içeri, hem daşary syýasatyňy geçmişiň döplerini we geljegiň wezipelerini çuňňur özara baglanyşdyrmak, çuňňur özara şertlendirmek arkaly gurmakdyr.

1995-nji ýylyň dekabry aýynyň 12-inden başlap Türkmen döwletiniň taryhynda onuň daşary syýasat babatda berkakar bolmagynyň we ösmeginiň şanly wakasy bolan täze eýýamy başlanýar. Şol gün Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy “Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy” kararnamasyny kabul etdi, şol kararnamada bolsa BMG-nyň agzalary bolan döwletleriň Türkmenistany hemişelik bitarap

döwlet hökmünde ykrar etmegi, Türkmenistanyň şu halkara – hukuk derejesine, onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we ýerleriniň bitewiligine sarpa goýmagy we olary goldamagy göz öňünde tutulýar.

BMG-nyň Baş Assambleýasynyň ýörite kararnamasynyň Kabul edilmegi Türkmenistanyň parahatçylyk söýüjilikli daşary syýasat ugrunyň, halkara işlerinde onuň iş bähbitli ornunyň Milletler Bileleşigi tarapyndan ykrar edilmegi boldy. Munuň taryh ähmiýetli möçberli wakadygy şubhesizdir. Iň ýokary halkara guramasy bolup durýan BMG-nyň bu çözüdi Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýöreden daşary syýasatynyň netijesinde mümkin boldy. Türkmenistanyň bitaraplyk derejesiniň taglym ýörelgesi häzirkizaman dünýä we sebitleýin ösüşiň filosofik-hukuk jähtlerine türkmen halkynyň özboluşlylygy, däplerini we taryhdaky ornuny, onuň duýgy – düşünjesini nazara almak bilen çuňňur akyl ýetirmäge esaslanýar. Ýurduň hökümetiniň bir merkezli deňeçerlik esasynda gurlan ählumumy ulgamyň weýarn bolmagynyn başlangyç döwründe, Merkezi Aziýada sebitleýin durnuklylygy we howpsyzlygy üpjün etmegiň wezipeleri öňe sürilen mahalda işläp taýarlan syýasy ugrunyň dürslüğini durmuş subut etdi. Şol wezipeler täze şertlerde halkara gatnaşyklarynda ýörelgeleri ählumumy özgertmegiň meseleleri bilen içgin baglanyşykly bolupdy.

Garaşsyz we özygtyýarly Türkmenistanyň berkarar bolmagy we pugtalanmagy, dünýewi demokratik we hukuk döwletiniň kemala gelmegi döwletiniň içinde bolşy ýaly, halkara gatnaşyklarynyň ulgamynda hem bolup geçýän düýpli syýasy, taryhy, ykdysady özgermeleriniň we üýtgeşmeleriniň eýýamynda bolup geçýär. “Sowuk uruş” döwrüniň hem-de iki dünýä ulgamynyň gapmagarşylygynyň döwrüniň tamamlanmagy, ählumumy uruşlaryň we dawa-jeňjelleriň howpunyň ýok edilmegi, gapma – garşylyk syýasatyndan parahatçylykly gepleşiklere, açyklyga we hyzmatdaşlyga geçilmegi, kommunistik düzgünden soňky

giňişlikde täze döwletleriň döremegi, täze goşulyşmak hadysalary we çözülmeli täze meseleler – bularyň hemmesi dünýädaki täze tertibiň XXI asyryň bosagasyndaky gurluşyny häsiýetlendirýär. Türkmenistanyň bitaraplygy döwrüň taryhy ähmiýetli meselesini çözmäge mynasyp jogap boldy, şonda türkmen halky häzirki zamanyň geosyýasy ulgamynda öz ornuny oýnalyşykly seçip almak meselesini çözmeli bolupdy. Hökümet üçin munuňözi ýurduň içeri syýasat ugruny bolşy ýaly, daşary syýasat ugry hem işlenilip taýarlanylýan we amala aşyrylan mahaly jogapkärçiligiň uly bölegini öz üstüne kabul etmek bilen baglanyşyklydy. Bitaraplyk – munuň özi geljekde gülläp ösmegiň girewidir, sebäbi döwletiň çalt ykdysady ösüşi diňe parahatçylyk we durnuklylyk ýadaýynda mümkindir. Halkara jähtden garalanda bitaraplyk – munuň özi uly syýasy abraýdyr, durnukly, yktybarly hyzmatdaş hökmünde Türkmenistanyň abraýynyň pugtalandyrmagydyr. Galyberse-de, bitaraplyk – munuň özi Türkmenistanyň raýatynyň öz Watany üçin aýratyn buýsanjynyň çeşmesidir, sebäbi ylalaşdyryjy döwlet diýen belent ady götermegi ukbal sanlyja döwletlere miýesser edýär”.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygyna häzirki wagtda dünýä bileleşigi tarapyndan sebitde geosyýasy deňeçerligiň, howpsyzlygyň we durnuklylygyň ýardamçysy hökmünde barha has takyk akyl ýetirilýär. Munuň özi Milletler Bileleşigi tarapyndan XXI asy üçin işlenilip taýarlanylýan gün tertibi nukdaýnazaryndan aýratyn-da derwaýys-dyr, sebäbi häzirki wagtda döwletleriň özara hereketleriniň deňhukuklylygyna, birek-birege peýdaly hyzmatdaşlyga esaslanan has amatly ülnüsi gözlenilýär. Şu şertlerde Türkmenistanyň bitaraplygy geljekki asyrdaky halkara gatnaşyklarynyň ulgamynda binýatlyk taglymat bolmalydyr. Häzirki wagtda emele gelýän köp merkezli dünýä ähliumumy we sebitleýin howpsuzlygy, döwletleriň durnukly we yzygiderli ösmegini üpjün etmäge täze çemeleşmelriň tapylmagyna mätäçlik çekýär. Ine, şonuň üçin

BMG-nyň Baň Assambleýasy tarapyndan ykrar edilen, häzirkî zaman dünýäsiniň kyn meselelerine hil taýdan täze çemeleşmeleri ulanmaga esaslanýan Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesi XXI asyrdaky halkara hyzmatdaşlygynyň döwletleriň yzygiderli we durnukly ösdürilmegine gönükdirilen hil taýdan täze ülnüsine öwrülip biler.

Türkmenistan garaşsyzlyk ýyllary içinde anyk işler we teklipler arkaly öz üstüne alan borçnamalaryna özüniň eýerýändigini subut etdi hem-de onyň bitaraplygyň ägirt uly mümkinçiliklerini bütün dünýä aýan etdi.

XXI asyr gülläp ösýän türkmen döwletiniň mysalynda halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk taglymatynyň iş ýüzünde amala aşyrylmagynyň gymmatlyklaryna ähliumumy derejede akyl ýetirilen eýýama öwürüler. Türkmenistanyň daşary syýasat babatdaky mümkinçilikleri hemişelik bitaraplyk ýörelgesiniň binýadynda hil taýdan täze taglymatlary we teklipleri durmuşa geçirmegiň barşynda ösdüriler. Şeýle ynam diňe bir Türkmenistanyň örän ýokary halkara abraýyna däl-de, eýsem, dünýä bileleşiginiň geljekki ýüz ýyllygyň bosagasynda parahatçylyk söýüjiligiň we hoşniýetli goňsuçylygyň ýörelgelerine eýermegine esaslanýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň köpsanly işleri we çykyşlary, Türkmenistanyň garaşsyzlyk ýoly, bitaraplyk tejribesi dykgat bilen öwrenilýär. Hormatly Prezidentimiziň bu işleri hemmelere çeşme bolup hyzmat edýär. Olarda türkmen bitaraplygynyň, onuň ýurduň içinde-de, daşynda-da durnuklylygy üpjün etmäge maksada gönükdirilenliginiň beýany bar. Türkmenleriň parahatçylykly, ylalaşdyryjylykly we barlyşykly gepleşiklere nähili çemeleşendigi barada ýazylgy.

Bitaraplyk hakyndaky kanuny kämilleşdirmekde we ösdürmekde Türkmenistanyň baý tejribesi bardyr. Ýurdumyzda dünýäde deňi-taýy bolmadyk, salyhatly kadahukuk binýat işlenilip taýýarlanyldy we kabul edildi. Bu

resminamalarda Türkmenistanyň bitaraplygy harby-syýasy, ykdysady we ynsan perwerlik jähtlerden öz şöhlelenmesini tapdy.

Garaşsyz döwletiň döredilmeginiň ön ýany, Türkmeniň özbaşdak bolmagy, soň bolsa Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygyny almagy, halkara we döwletara gatnaşyklaryň ýola goýmaklygynyň öwrenmekligi dünýäde ylmy we taryhy taýdan in uly gyzyklanma döremegine getirdi. Bizem bu soraglar özüne çekip, ony öwrenmek üçin Hormatly Prezidentimiziň işlerine we eden çykyşlaryna ýüzlenmeli.

Ene-de bir topar maglumatlary Türkmenistanyň Konstitusiyasy, Türkmenistanyň Mejlisiniň we Prezidentiň kanun çykarjy materiallary, Türkmenistanyň Ministirler kabinetiniň kararlary, buýruklary, görkezmeleri, halkara derejesindäki maslahatlaryň we ylmy amaly maslahatlaryň reminamalary we maglumatlary hem-de gündelik metbugat materiallary yzgiderli ulanmaly.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň alyp barýan daşary syýasatynyň ugurlary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak barada başyny başlan we maksada okgunly alyp barýan syýasatynyň ilkinji sahatatly miweleri bütin dünýäni haýran galdyrýar. Her ädimde düýpli özgerişikler duýulup, ähli zat hil taýdan täze özüşgine eýe bolýar: häkimiýet we dolandyryş edaralary ymykly özgerdilýär, halk hojalygynda düýpli özgerişikler bolup geçýär, social syýasata täzeçe çemesesilýär, jemgyýetiň ruhy-ahlak hyjuwy gitdigiçe ýokarlanýar.

Özüniň saýlawlaryň ön ýanyndaky maksatnamasynda, prezidentlik wezipesine girişmegi mynasybetli gecirilen dabarada sözlän sözünde we soňky çykyşlarynda Gurbanguly Berdimuhamedow ýaş hem-de özygtyýarly döwleti berkarar etmekde we pugtalandyrmakda, BMG-niň üsti bilen dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ykrar edilen Bitaraplyk derejesine eýe bolmagynda Türkmenistan döwletini esaslandyryjy we

onuň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň taryhy hyzmatlaryna mynasyp baha berdi we döwletiň parahatlyk söýüji ynsanperwer we adalat ýörelgelerine daýanýan parasatly daşary syýasatyny gyşarnyksyz dowam etdirjekdigini yglan etdi. Biziň halkymyz bu strategic ugruň dowamatlygynyn saklanmagyny bütün durky bilen goldaýar, öz täze lideriniň ýurdy ösüşiniň inň öňdebaryjy sebitlerine çykarmak we onuň dünýädeki abraýyny artdyrmak, şol sanda halkara bileleşigi bilen ählitaraplaýyn gatnaşyklaryny giňeltmek we arkalaşykly işlemek arkaly artdyrmak baradaky gysgyň hyjuwyny tüýs ýürekden makullaýar. Dünýäniň giň jemgyýetçiligi Türkmenistanyň şeýle pozisiýasyna ýokary baha berýär we hemme taraplaýyn goldaýar.

Syzgyrlyk, global syýasy we ykdysady meýlerin manysyna çuňňür aralaşmak, uzakdan görüjilik we pragmatizm häzirki dünýäniň çylşyrymly wakalarynda anyk we dogruçyl pozisiýany eýelemäge, halkara gatnaşyklarynda has netijeli çözümleri tapmaga hormatly Prezidentimize ýakyndan kömek berýär. Halkara hukuk kadalaryny goldanmak, halkyň bähbitlerini nazarda tutmak, milli däplere eýermek, Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanyň beýleki döwletler bilen ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn hyzmatdaşlyk etmeginiň oňaýly tejribelerini peýdalanmak bilen, ol daşary syýasaty täze many-mazmun bilen baýlaşdyrdy, onuň iş ýüzünde amala aşyrylmagy üçin täze-täze görnüşleri we usullary işläp düzdi, ähli ugurlar boýunça ýurduň dünýä bileleşigi bilen arkalaşykly işlemeginiň amatly ulgamyny esaslandyrdy. Şunuň netijesinde ýurdumyz halkara meýdanynda has açyk, has işjeň häsiýete, onuň daşary syýasat ugry bolsa has maksada okgunly we netijeli häsiýete eýe boldy. Bu bolsa biziň döwletimize öz mümkinçiligine dogruçyl baha bermek esasynda derwaýys halkara problemalarynyň ähli ugurlary boýunça inisiatiwaly syýasaty alyp barmaga, öňden gelýän we täze hemşerileri bilen netijeli we peýdaly gepleşikleri güýçlendirmäge, ýakyn we

uzak ýurtlar bilen dostlukly gatnaşyklary ösdürmäge mümkinçilik berýär.

Hormatly Prezidentimiziň tagalalarynyň, onuň dostluk we hoşniýetlik barada alyp barýan daşary syýasatynyň netijesinde Türkmenisüldi. Häzirki wagtda Türkmenistan dünýäniň 122 döwleti bilen diplomatic gatnaşyklary saklaýar, halkary gurmalarynyň 40-dan gowragynyň agzasy bolup durýar we olaryň köptaraply işine yhlasly gatnaşýar, olar bilen birlikde saglygy goraýyş, daşky gurşaw, senagaty, oba hojalygyny, bilimi, medeniýeti we beýleki ugurlary ösdürmek babatda 100-e golaý maksatnamany amala aşyrýar.

2007-nji ýyldan bäri Türkmenistan öz Bitaraplyk derejesini amala aşyrmak we täze halakara gepleşikleriniň orbitasyna girmek bilen, parahatçylyk, howpsuzlyk, durnuklylyk işine, ygtybarly social-ykdysady ösüşe öz goşandyny goşýan sebit hem-de sebitara guramalar bilen gatnaşyklaryny pugtalandyrýar. Ýurdumyz planetanyň ähli döwletleri bilen deňhukukly we özara peýdaly hyzmatdaşlygy giňeldýär we çuňlaşdyrýar, milli we umumadamzat bähbitlerini berk berjaý edýär, baglaşylan halkara ylalaşyklaryna wepaly bolup galýar, öz üstüne alan şertnamalaýyn borçnamalarynyň baryny gyşarnyksyz ýerine ýetirýär.

Döwlet baştutanlygynda bolýan sanlyja aýlarynda hormatly Prezidentimiz progresiw syýasatçynyň-dünýä derejesindäki realist we täzelikçi syýasatçynyň durnukly at-abraýyna eýe boldy, ol hemişe konstruktiv ideýalary we teklipleri öňe sürýär. Olar bolsa taraplaryň eýeleýän pozisiýalaryny ýakynlaşdyrýar, iş ýüzündäki netijeleri berýär, ýurtlaryň we halkaryň arasyndaky pugta ynanyşmak, dostluk we hyzmatdaşlyk köprülerini gurýar. Onuň deňagramly we uzakdan görüji daşary syýasaty planetanyň ähli künjeklerince barha uly hormata eýe bolýar we ykrar edilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň paýhasly, berk, tutanýerli we pähimli sesine

gepleşiklerde onuň söhbetdeşleri barha kögüлак asýarlar, onuňyöredýän döwrün hakykatyny we XXI asyrdaky milletiň önünde durýan täýe weyipeleri hasaba almak bilen, ýurduň dünýä jemgyýetçiligine üstünlikli goşulyşmaguna gönükdirilen daşary syýasaty giň halkara jemgyýetçiliginiň makullamasyna we goldawyna eýe bolýar, köp sanly ýurtlaryň we dünýäniň iri kompaniýalarynyň ýolbaşçylarynyň Türkmen döwletiniň baştutanyna bolan barha artýan gyzyklanmasynyň şertlendirýär. Onuňyöredýän parahatçylyk söýüjilik, hoşmeýilli goňuşylyk we aç-açanlyk syýasaty netijesinde Türkmenistan ön görülp-eşidilmediktizlik tizlik we gerim bilen dünýä koordinatларыnyň düzgünine aralaşýar.

Şeýle bir mysal halkara syýasy we işewür toparларыnyň Türkmenistana bolan barha artýan gyzyklanmasyna aýdyň şaýatlyk edýär. Diňe 2007-nji ýylda hormatly Prezidentimiz daşary yurtlara 12 gezek iş saparyna gitdi we Belgiýada, Eýranda (iki gezek), Gazagystanda, HHR-de, Gyrgezystanda, BAE-de, Russiýada, Saud Arabystanynda, ABŞ-da, Täjigistanda boldy. Şu saparlaryň gidişinde ol köp döwletleriň ýolbaşçylary, şeýle hem hökümet baştutanlary we milli parlamentleriň ýolbaşçylary, döwlet we jemgyýetçilik işgärleri, işewür toparларыň wekilleri bilen köp sanly duşuşyklary we gepleşikleri geçidi. Bu gepleşikler halkara gatnaşyklaryň ösmegine güýçli itergi berdi, olar türkmen halkynyň hal-ýagdaýyny gowulyndarmaga gönükdirilendir. Mundan başga-da şol ýurtlaryň geçirýän reformalaryň tejribesini öwrenildi, olaryň gaznalarynyň in gowy taraplary seljerildi. Ol tejribeler, ol ýurtlaryň gowy zatлары mümkün boldugyndan Türkmenistanda peýdalanylýar. Ol tejribeleriň biziň öz ideýalarymyza gabat gelşine baha berildi, baglaşylan uly taslamalaryň haýsylaryny bilelikdäki tagallalar bilen akylylybaşly durmuş geçirmeginiň ýollary kesgitlenildi.

Diňe bir 2007-nji ýylynda Türkmenistana daşary ýurtlaryň resmi delegasiýalarynyň 290-a golay geldi.

Gepleşikleriň jemi boýunça daşary ýurtly hemşeriler bilen ykdysadyýet, syýasat we medeniýet meseleleri barada 50-den gowrak şertnama we ylalaşyk baglaşyldy. Munuň özi biziň ýurdumyzyň dünýä ýüzündäki meşhurlygynyň we ähmiýetlilikiniň çalt ösýändigine şaýatlyk edýär. Şol ýylda Aşgabatda täze ilçihanalaryň ikisiniň-Polşa Respublikasynyň we Koreýa Respublikasynyň ilçihanalarynyň açylmagy hem muňa güwä geçýär Ýewropa bilelişigi bu ýerde öz hemişelik wekilçiligini açmaga taýýarlanýar.

Türkmenistana gelip gidýän daşary ýurtly delegasiýalaryň sanynyň juda artmagy bilen bir hatda biziň raýatlarmyzyň hem daşary ýurtlara iş sapary bilen gidýänleriniň sany ep-esli köpeldi. Şol köp sanly saparlar wagtynda ykdysadyýetiň we sosial ugruň esasy pudaklarynyň ýolbaşçylary hem-de hünärmenleri öňdebaryjy tejribe bilen jikmejik tanyşýarlar, işiň täze-täze usullaryny döredijilikli özleşdirýärler, peýdaly maglumatlar alyşýarlar, bu bolsa olaryň hünär ussatlyklaryny ýokarlandyrmagyň özboluşly görnüşi bolup hyzmat edýär.

Şonuň bilen birlikde Türkmenistanda derwaýys meseleler boýunça halkara sergileri we konferensiýalary birsyhly geçirilip durulýar, dürli medeni çäreler guralýar, olara bolsa daşary ýurtly alymlar we hünärmenler, edebiýat we sungat işgärleri işjeň gatnaşýarlar. Bularyň bary Türkmenistanlylaryň daşky dünýä bilen ysnyşykly aragatnaşyk saklap durmagyna ýardam edýär. Mysal üçin, 13-13.11.2007-nji ýylda „Türkmenistanyň nebiti we gazy“ ady bilen geçirilen XII halkara sergisi we konferensiýasy şeýle maslaatlary geçirmegiň bütin taryhynda iň tutumlusy boldy. Ýurduň ýangyçenergetika toplumynyň gazananlarynyň we mümkinçilikleriniň däbe öwrülen bu gözden geçirilişine daşary ýurtardan ägirt köp sanly adam Ýewropadan, Amerikadan we aziýadan 560-a golaý köp sanly adam ýurtlarynyň 21-isinden iri kompaniýalaryň we firmalaryň tas 150-sinden diýen ýaly hünärmenler gatnaşdy, bu

bolsa öňki sergilere we konferensiýalara garanyňda iki esse köp diýilgidir. Munuň özi Türkmenistanyň dünýä nebitgaz döwletleriniň hataryna çykandygyna şaýatlyk edýän derejeli ýokary forum boldy.

22.11.2007-nji ýylda GDA hökümleriniň baştutanlygynyň Geneşiniň mejlisinde çykyp geplemek bilen, hormatly Prezidentimiz halkara ylmy simpoziumlary, şeýle hem konsert festiwallaryny, sport oýunlaryny guramak üçin zerur bolan infrastrukturalara eye Türkmenistan ony medeniýsanperwer ugurda döwletleriN arkalaşygy we halklary ýakynlaşdyrmak üçin giňden peydalanmagyň mümkinçiliklerine garamaga taýýardyr diýip aýtdy.

Ählumumy parahatçylygy, global howpsuzlygy we durnuklylygy pugtalandyrmak işinde Turkmenistan iri, atabraýly we täsirli halkara guramalary, ozaly bilen-de, BMG, onuň agzalary, gulluklary we ýörite edaralary bilen hyzmatdaşlyk etmäge aýratyn ähmiýet berýär. „Türkmenistan öz garaşsyzlygynyň ilkinji günlerinden başlap, Birleşen Milletler Guramasynyň asylly maksatlaryny halkara birleşigi bilen özaea gatnaşyklarda biziň arzuw-hyjuwларымыza doly laýyk gelýän maksatlar hökmünde kabul etdi. BMG-niň parahatçlyk söýüjilik baradaky hukugyna sarpa goýmak ýörelgeleri biziň ýurdumyzyň daşary syýasatynyň esasynda goýuldy, Birleşen Milletler Guramasy blen hyzmatdaşlyk bolsa onuň ileri tutulýan ugruna öwrüldi“ diýip Türkmenistan dowletiniň baştutany aýtdy.

Wagt biziň ýurdumyzyň saýlap alan bu ugrunyň dogrudygyny we esaslydygyny görkezdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan dünýä jemgyýetçiligi bilen işjeň hereket etmegiň, beýleki ýurtlar bilen sazlaşykly gatnaşykda bolmagyň gymmatly tejribesini toplady. Ol dünýä ýüzünde ynsanperwerlikli, adalatly we döreýilikli tertip-düzgün berkarar bolmaly, dürli ýurtlaryň we kontinentleriň halklarynyň ýakynlaşmagy, ählumumy parahatçylygyň we haýyrlý işleriň

hatyrasyna olaryň arasyndaky dostlukly gatnaşyklary we hyzmatdaşlygy pugtalandyrmak ugrunda çykyş edýär. Halkara arenasyndaky öz anyk we praktiki ädimleri bilen Türkmenistan sütem etmegiň, zorlugyň her dürli ýüze çykmalaryna baryşsyzdygyny, ähli meseleleriň diňe syýasy we diplomatik serişdeler arkaly, esasan hem BMG-niň we beýleki halkara guramalaryň üsti bilen çözülmeginiň tarapdarlygyny tassyklaýar. Ol köpçülikleýin gyryş ýaraglaryň, halkara terrorizminiň, guramaçylykly jenaýatçylygyň, neşe serişdeleriniň ýaýradylmagyna we häzirki zamanyň beýleki howplaryna garşy göreşde berk pozisiýany eýeleýär. Türkmenistan terrorçylykly, jyns, dini we syýasy ekstremistik etmişleri diňe bir üzül-kesil ýazgarmak bilen çäklenmän, eýsem şu ýaramazçylyklaryň we olaryň ýaýradylmagynyň garşysyna berk kanunçylyk we praktiki çäreleri hem kabul edýär.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda Türkmenistanyň şu sessiýanyň ýolbaşçy düzüminiň wise-başlyklygyna saýlanylmagy Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň täze ösüş zamanasyndaky okgunly we konstruktiv syýasatynyň giň halkara ykrar edilmeginiň jedelsiz subutnamasy boldy. Bu şanly waka yurdumyzda uly ruhbelentlik bilen garşylandy, giň jemgyýetçilik seslenmesini dörettdi. Ýeri gelende ýatlasak, Turkmen döwleti şeýle ýokary hormata indi üçünji gezek mynasyp boldy. Ilkinji gezek bu 1998-nji ýylda bolupdy, şonda döwletimiz BMG-niň Baş Assambleýasynyň 53-nji sessiýasynyň başlygynyň orunbasarlygyna, soňra bolsa 2003-nji ýylda 58-nji sessiýanyň düzümine saýlanypdy.

Türkmen lideriniň 2007-nji ýylyň sentýabr aýynyň 24-27-si aralygynda Nýu-Ýork şäherine sapary halkara möçberindäki möhüm waka boldy. Nýu-Ýorkda bolmak bilen, Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynyň işine gatnaşdy, şeýle hem ýedi döwletiň prezidentleri, BMG-niň we beýleki halkara

guramalaryň sekiz sany ýokary wezipeli wekilleri, uly kompaniýalarynyň, esasanam, amerikan kompaniýalarynyň ýolbaşçylary bilen 20-den hem köp duşuşyklary we gepleşikleri geçirdi. Ol olar bilen geçirilen söhbetdeşliklerinde özüne mahsus bolan aç-açanlyk we ygrarlyk bien döwletimiziň syýasy, ykdysasy, durmuş we medeni taýdan ileri tutulýan ugurlaryny aýdyň beýan etdi, jemgyýetiň durmuşyny düýpgöter özgertmek boýunça ýurdumyzda amala aşyrlaýan özgertmeleriniň düýp mazmuny, häzirki zamanyň dünýä we sebit meseleleriniň çözülmegine çemeleşmelerini düşündirdi.

2007-nji ýylyň sentýabr aýynyň 26-synda Türkmenistanyň Prezidenti BMG-niň Baş Assambleýasynyň belent münberinden söz sözledi. Mejlise gatnaşýanlar onuň manymazmunly, çuňňur oýlanyşykly we parahatçylyga, bUtin adamzat üçin gowulyga we bagta ýalkam saçýan çykyşyny el çarpyşmalar bilen garşyladylar. Türkmenistanyň şol sessiýanyň wise-başlyklygyna saýlanmagy mynasybetli (bu hukuk döwlet baştutanyna ýörite bellenen wagtda forumyň işini alyp barmaga ygtyýar berýär), Gurbanguly Berdimuhamedow 45 minutlap sessiYada başlyklyk edijiniň ornuny eýeledi we onuň işine üstünlik bilen ýolbaşçylyk etdi. Dünýä jemgyýetçiliginiň öňündäki bu ýokary jogapkärçilikli minutlar Türkmenistanyň we onuň baştutanynyň ägirt uly abraý-mertebesiniň bardygyny aýdyň görkezdi.

Türkmen döwletiň baştutany Baş Assambleýanyň sessiýasynda eden çykyşyň, şeýle hem onuň Kolumbiýa uniwersitetinde we Rokfeller – merkezinde bolan duşuşyklarynda döwletiň ösüşiniň täze tapgyrynda Türkmenistanyň daşary syýasat strategiýasynyň düýpli prinsipleri esas edilip goýuldy. Ol prinsipler bolsa ýurtda geçirilýän düýpli özgertmeleriniň wajyp maksadyny hem-de ruhuny beýan edýär we Türkmenistanyň dünýä jemgyýetçiligi bilen edýän giň halkara hyzmatdaşlygyny ösdürmekde möhüm ähmiýete eýe bolup durýar. Milletiň lideri mili ykdysadyýeti

döwrebaplaşdyrmagyň strategiýasyny, ýurduň energetiki mümkinçiliklerini geçirmegiň ýollaryny, jemgyýeti demokratiýalaşdyrmak prosesini, türkmen halkynyň umumadamzat hazynasyna goşan gymmaty egilmez ajaýyplyklaryny hem munuň üstüne goşmak bilen, döwlet we jemgyýetçilik institutlaryny mundan buýana-da kämilleşdirmegiň geljegini beýan etdi. Türkmen topragy, onuň ýerasty baýlyklary hakynda söz açmak bilen birlikde, ol biziň döwletimiziň esasy baýlygynyň adamdygyny, onuň ýalkymly we bagtly ýaşaýyş üçin örän köp zatlaryň edilýändigini nygtady.

Sessiýada eden çykyşynda, BMG-niň Baş sekretary Pan Gi Mun bilen bolan duşuşygynda Türkmenistanyň Prezidenti Birleşen Milletler Guramasynyň ornunyň we wezipeleriniň giňeldilmegi, oňa köp netijelik, aç-açanlyk we öňe okgunlyk häsiýetini bermek bilen, ony özgertmek barada pikir aýtdy. Bu zatlar bolsa milletler bileleşiginiň halkara parahatçylygynyň, howpsuzlygynyň we durnuklylygynyň kepili hökümündäki at-abraýyny we täsirini güýçlendirer. Türkmen baştutany halkara bileleşiginiň köpülikleýin gyryş ýaraglarynyň, ony eltmegiň ulgamlarynyň we şunuň bilen bagly tehnologiýalaryň ýaýradylmagyna garşy görýän çärelerini goldady. Ol Merkezi Aziýada ýadro ýaragyndan azat sebiti döretmek hakynda ýatlady, weýran edilen ykdysadyýetini dikeltmekde, işgärleri taýýarlamakda we durmuş desgalaryny gurmakda biziň ýurdumyzyň owgan halkyna berýän kömegi we edýän tagallalary hakynda habar berdi.

Hormatly Prezidentimiziň Nýu-Ýorkda eden çykyşy, onuň beýan eden täze başlangyçlary we teklipleri halkara syýasy we işewür toparlaryň arasynda giň seslenme tapdy. Olar biziň döwletimiziň daşary syýasatynyň doly we umumy ykrar edilen dabaralanmasy boldy, milletin lideri bu syýasaty yzygiderli durmuşa geçirip gelýär.

Türkmenistan häzirki wagtda dünýä üçin açykdyr, ähli ugurlar boýunça hyzmatdaşlygy giňden ýaýbaňlandyrmak üçin açykdyr. Biziň ýurdumyz milletler bileleşigi bilen bilelikde halkara hukugynyň yörelgeleriniň, ynsanperwerligiň, adalatlygynyň, oňuşuklygynyň, birek-birege sarpa goýmagyň asylyly maksatlarynyň dowletlerin arasyndaky häzirki zaman gatnaşyklaryny kesgitleýiji şertler hökmünde berkarar bolmagynyň hatyrasyna mundan beýläk-de işlemäge taýýardy diyip, hormatly Prezidentimiz BMG-niň münberinden beyan etdi. - „Biz Türkmenistanyň paytagty Aşgabadyň Bmg-niň Merkezi Aziýadaky Öňüni alyş diplotiýasy boýunça sebit Merkeziniň ýerleşýän ýeri hökmünde seçilip ýurdumyza alynmagyna ýokary baha berýäris hem-de oňa BMG-niň biziň ýurdumyza ynam bildirmegiň alamaty hökmünde garaýars“. Türkmenistan ýokary jogapkärçilige düşünmek bilen, Merkeziň netijeli işlemegi üçin ähli zerur zatlary eder. Bu Merkeziň alyp barjak işi sebitiň meselelerini çözmäge oňyn täsir etmelidir diýip, ol nygtady.

Türkmenistanyň Bitaraplygynyň 12 ýyllygynyň bayram edilmegine gabatlanyp onuň paýtagtynda BMG-niň Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit Merkeziniň dabaraly açylmagy we bu waka bagyşlanyp daşary ýurtly belent myhmanlaryň gatnaşmagynda halkara ylmy konferensiýanyň geçirilmegi bilen, bu baýram aýratyn ähmiýete eýe bolyar. Biziň ýurdumyzyň Aşgabatda BMG-niň Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit Merkezini açmak baradaky başlangyjynyň Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan goldanylmagy kanunalaýyk ýagdaýdyr we enceme deliller bilen şertlendirilendir.

Birinjiden, Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy sebitde geosyýasat deňagramlylygyň möhüm faktory, Merkezi Aziýada durnuklylygy saklamagyň uniwersal guraly bolup hyzmat edýär. Biziň ýurdumyz öz Bitaraplyk derejesini ählumumy parahatçylygyn we abadançylygyn bähbitleri üçin

peýdalanýar. „Biz öz ykbalymyzy umumadamzat ykbalyndan üzňe göz önüne getirmeýäris... Türkmenistan her bir iri global derejeli meseleleri çözmekden çetde duranok, bu meselede ol bütin halka jemgyýetçiligi bilen raýdaşdyr, islendik meselede biz hemişelik Bitarap döwlet diýen derejämizden ugur alýarys“ diýip, hormatly Prezidentimiz aýdýar;

ikinjiden, Turkmenistan Garaşsyzlyga eýe bolandan soň, dawajenjelsiz, durnukly ösüşiň, içkeri syýasy durnuklylygyň oňat mysalyny görkezdi;

üçünjiden, Türkmenistanyň goňşy döwletler bilen hic hili jedelli meseleleri ýok, ýurdumyz olar bilen hem-de dünýädäki ähli ýurtlar bilen dostlukly gatnaşyklary saklaýar. Goňşy döwletlerin biziň yurdumyza ynamy Aşgabatda BMG-niň şu edarasyny döretmäge bolan biragyzdan ylalyşygynda ýüze çykdy;

dördünjiden, Türkmenistanyň sebitde ýüze çykýan dawalaryň önüni almakda we çözmekde BMG bilen bilelikde işlemek tejribesi bar. Türkmenistanyň Täjigistanda ýüze çykan raýat gapma-garşylyklaryny sazlaşdyrmaga gatnaşmagyny we täze, parahatçylykly durmuş gurmakda owgan halkyna häzire çenli berýän degerli kömegini ýatlamak hem yeterlikdir. Şonuň üçin-de Aşgabatda Önüni alyş diplomatiýasynyň Merkezini döretmek baradaky karar- munuň özi biziň ýurdumyzyň sebitde parahatçylygy goramak işindäki uly mümkinçilikleriniň mynasyp ykrar edilmegidir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow adamzat jemgyýetiniň bitewiliginiň we jebisliginiň ösüş ýagdaýy barada.Häzirki zaman eýýamynda “eýýamyň global meseleri” has köp agzalaryar. Global meseleler – ähli adamzada degişli meselelerdir. Olar dünýä bileleşiklerindäki ýurtlar arasyndaky özara gatnaşyklar, jemgyýet bilen tebigatyň arasyndaky gatnaşyklar, resurslar (gorlar) bilen üpjünçiligi bilelikde çözmekligiň we ş. m. meselelerdir. Global meseleler olaryň çözülmegi giň halkara

hyzmatdaşlygynyň ýagny, global jogaby talap edýär. Türkmenistanyň milli gyzyklanmalarynyň hasaby bilen birinji derejeli global meseleleriň hataryna Hormatly Prezidentimiz indikileri degişli edýär.

BMG-niň Aşgabatda Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit Merkezini açmak hakyndaky karary halkary arenasynda Turkmenistanyň abraýynyň barha artýandygynyň ýene bir subutnamasydyr. BMG-niň türkmen paýtagdyndaky täze gurluşynyň dünýäde deňi-taýy ýokdur. Turkmenistanyň paýyna ilkinji bolmagyň hormatly wezipesi düşdi, munuň özi milletler bileleşiginiň önündäki ägirt uly jogapkärçilikdir. Bu gurulyş Merkezi Aziýada parahatçylygy dörediji ygtybarly berkitme bolup hyzmat etmelidir, dawa-jenjeliň ähtimallygyny habar berýän we başdan onuň önüni alyan, sebitde ýüze çykaýjak krizis ýagdaýlaryny syýasy ýol bilen düzgunleşdirýän, parahatçylygy, howpsuzlygy we durnuklylygy goldaýan we pugtalandyryýan gural bolmalydyr.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynyň çäklerinde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ABŞ-nyň Prezidenti Jorj Buşuň iki ýurduň bähbitleriniň ýakynlaşmagy üçin möhüm ähmiyeti bolan duşuşygy boldy. Döwlet baştutanlary ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyn meseleleri boyunça pikir alyşdylar, şunda soňky döwürde döwletara gepleşikleriniň ýokary depgine bolandygyny bellediler. Türkmenistanyň Prezidenti ABŞ-a ýurduň ýangyç-energetika toplumyny kämilleşdirmäge önjeýli goşant goşup biljek esasy hyzmatdaş hökmünde garaýar. Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle hem Abş-nyň Döwlet sekretary Kondoliza Raýs bilen duşuşdy. Kondoliza Rays ABŞ-nyň Turkmenistanyň Yakyn dosty bolmaga we garaşyz millet hökmünde ösmäge oňa kömek etmäge taýýardygyny beýan etdi. Ol bizin yurdumyzda bolup geçýän onyň özgerişlikleri türkmen jemgyýetini mundan buýana-da demokratiýalaşdyrmaga, ylym we bilim ulgamlarynda halkara

alyşçalşy ginden ösdürmäge, Turkmenistana daşary yurt maýgoyumlaryny çekmäge tarap alan ugruny biziň yurdumyzda bolup geçýän oňyn özgerişlikler hökmünde belledi.

Söwda-ykdysady meselelerde biziň ýurdumyz täjirçiligi syýasatlaşdyrmak daşlaşyp, dine pragmatik çemeleşige eýerýär diýip, Gurbanguly Berdimyamedow belledi. Özünüň Nýu-ýorka saparynyň netijelerini jemlemek bilen, ol Türkmen döwletiniň geljekde-de işjeň parahatçylyk işini dowam etdirjekdigini, şunda BMG bilen özara hereket etmäge we ähli hyzmatdaş ýurtlar bilen uzak möhleti ikitaraplaýyn gatnaşyklary ýola goýmaga baglajakdygyny nygtady.

2007-nji ýylyň noýabr aýynyň 5-7-sinde Gurbanguly Berdimuhamedowyň Belgiýa eden sapary biziň ýurdumyzyň dünýä arenasynda batly hem ynamly gadamyny alamatlandyrýan ähmiýetli wakalaryň biri boldy. Bu saparyň netijesinde Turkmenistanyň daşary syýasatyň Ýewropa ugry has anyk, has takyk mana eýe boldy, bu syýasatynyň köpgyraňlylygyny iş ýüzünde tassyklady. Brýusselde bolan wagtynda ol Ýewropa bileleşiginiň komissiýalarynyň ýolbaşçylary, Belgiýanyň Premýer-ministri we daşary işler ministri, Türkmenistan bilen hyzmatdaşlygy ýola goýmaga ägirt uly gyzyklanma bildirýän saýlantgy işewür biznesiň wekilleri bilen duşuşdy. Türkmenistan bilen Ýewropa bileleşiginiň arasynda däbe öwrülen dostlukly, netijeli gepleşikler boldy, ol gepleşikler arasynda olaryň arkalaşykly hereketlerini ösdürmegiň we pugtanaldyrmagyň hil taýdan täze tapgyryny açdy.

Bu saparyň çäklerinde Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň ykdysady mümkinçilikleriniň tanyşdyrylyşynda Ýewropa syýasatçylarynyň we telekeçileriniň önünde çykyp gepledi, olar bilen hyzmatdaşlygy mundan beýläk hem ösdürmek meseleleri barada pikir alyşdy. Ol ýurduň bar bolan we döwrebaplaşdyrylmagy meýilnamalaşdyrylýan turba geçirijileriniň we täze guruljak

turba geçirihileriniň Yeterlik gorlaryna eÝedigini nygtady we biznesmenleri Hazaryň türkmen ýalpagyndaky nebitgaz ýataklaryny çalt işläp taýýarlamaga çagyrdy, ol Yerde uglewodorodlaryň çak edilýän gory 12 mlrd. Tonna nebite, ýagny Türkmenistanyň „gara altyn“ serişdeleriniň ýarysyna barabardyr, mundan başga-da ol ýerde tebigy gazyň 6 trillion kub metri bardyr. EnergiYanyň alternatiw çeşmesini şol sanda gün energiýasyny peýdalanmak boýunça öňdebaryjy tilsimatlary ornaşdyrmak boýunça hyzmatdaşlyk etmek özara hereket etmegiň mümkin bolan ugrularynyň biri hökmünde agzalady. „Biz hiç kimiň kömegine mältäç däl. Bize täze dostlar we hyzmatdaşlar gerek, olar biz bar zadymyzy ak ýürekden tekliپ edip bileris...olar babatda iki standartlary ulanmak doly aradan aýrylýar“ diýip, Prezident aýtdy. Türkmenistanyň Prezidentiniň bu sozleriniň aňyrsynda sagdyn pikir, pragmatizm we aňrybaş açyklyk ýatandyr. Olar biziň döwletimiziň dünýä bilelişigi bilen giňden hem ählitaraplaýyn hyzmatdaşlyk meselelerine aýratyn çemeleşmesiniň bardygynyň alamatydyr. Dünýäniň atly kompaniýalarynyň 180-den de gowragyň ýolbaşçylary gatnaşan bu duşuşyk geljegi uly türkmen topragyna ygtybarly daşary ýurt hemişeleriniň gelmegi üçin ägirt uly höweslenme döretti.

Mälim bolşy ýaly, Türkmenistan baryp 1994-nji ýylyň maý aýynyň 10-unda NATO-nyň „Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk“ Maksatnamasyna goşuldy, bu Maksatnamanyň ynsanperwerlik häsiýeti bardyr. Biziň Bitarap ýurdumyzyň oňa gantaşmagy onuň bilelişigiň harby gurluşlary bilen hyzmatdaşlyk etjekdigini asla aňlatmaýar, ýöne ol ählumumy howpsuzlygy üpjün etmek barada Ýewropa döwletleri bilen hemşeriligi ösdürmäge mümkinçilik berýär. Bu ylalaşygyň çäklerinde goranmak işleri barada maglumatlar we tejribeler alşylyar, maslahat ekspert kömekleri berilýär, milli serkerde kadrlaryny taýýarlamak, harby ugry döwrebaplaşdyrmak amala aşyrylyar, dürli heläkçilikleriň, şol sanda tebigy heläkçiligiň

zyňanly netijeleri ýok edilýär.

Gurbanguly Berdimuhamedowyň Brýusselde Demirgazyk Atlantika alýansynyň ştab-kwartirasynda NATO-nyň baş sekretary bilen duşuşygynyň baryşynda parahatçylygyň we ählumumy howpsuzlygyň bähbitleri üçin üç sany esasy ugur boýunça hyzmatdaşlyk etmek barada maslahat edildi: raýat goranyşy babatda, adalatdan daşary ýagdaýlarda arkalaşykly hereket etmek, şeýle hem tebigy betbagtçylyklaryň netijelerini bilelikde ýok etmek; ylym ugrunda, hususan-da, milli maglumatlar ulgamyny ösdürmek we ylmy edaralaryň, ýokary okuw mekdepleriniň Internet arkaly maglumatlaryň dünýä gaznasyndan peydaalanmaklaryna giň ýol açmak, serhet meseleleri barada hyzmatdaşlyk etmek meseleleri ara alnyp maslahatlaşyldy, sebitleýin howpsuzlygy üpjün etmek üçin soňky meseläniň örän uly ähmiýeti bardyr.

Türkmen lideriniň Belgiýanyň paytagtyna eden saparyň jemleri, biziň döwletimiziň daşky dünýä bilen hyzmatdaşlyk etmegine giň mümkinçilikleriň açylýandygy barada onuň çykyşlarynda beýan edilen pikirler halkara jemgyýetçiliginde uly seslenme tapdy.

Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň dürli subýektleri bilen aragatnaşygyny giňeltmäge we çuňlaşdyrmaga çalyşyp, ýurdumyzyň Prezidenti Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyň (GDA), Şanhaý Hyzmatdaşlyk Guramasynyň (ŞHG) we Hazarýaka döwletleriniň sammitlerine, Sankt-Peterburg şäherinde XI Halkara ykdysady forumyň mejlisine gatnaşdy. Ondan daşary birnäçe döwletleriň baştutanlary bilen duşuşdy. Olar bilen bolan gysga wagtlyk söhbetdeşlikde ikitaraplaýyn özara hereketleriň möhüm meseleleri ara alyp maslahatlaşdy, hyzmatdaşlygy çuňlaşdyrmaga we giňeltmäge gyzyklanma bildirýändigini tassyklady. 2007-nji ýylyň iýun aýynyň 10-unda GDA-nyň Sankt-Peterburgda we 2007-nji ýylyň oktyabr aýynyň 5-inde Duşenbde bolan sammitlerinde Gurbanguly Berdimuhamedow

Türkmenistanyň Arkalaşygyň işlerine assosirlenen agza derejesinde mundan buýana-da işjeň gatnaşjakdygyny tassyklady. Türkmenistanyň bu hukuk derejesi bolsa GDA döwletleriniň baştutanlarynyň 2005-nji ýylyň awgust aýynyň 26-synda Kazan şäherinde bolan mejlisiniň resminamalarynda berkidilendir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi boýunça 2007-nji ýylyň noýabr aýynyň 22-sinde GDA hökümetleriniň baştutanlarynyň Geňeşiniň Arkalaşygyň derwaýys meselelerini ara alyp maslahatlaşdy.

Bu duşuşyklar GDA-nyň giňişligindäki döwletara hyzmatdaşlygyny mundan beýläk-de güýçlendirmegiň ýolunda möhüm ädim boldy.

Türkmenistanyň daşary syýasy işjeňlige uly hormat goýup, oňa uly ynam bildirýänligine Gurbanguly Berdimuhamedowyň aýratynhormatly myhman hukugynda Şanhaý Hyzmatdaşlyk Guramasynyň (ŞHG) 2007-nji ýylyň awgust aýynyň 16-synda Bişkek şäherinde bolan sammitine gatnaşmagy hem yrandyryjy subutnama boldy.

Ol ýerde geçirilen gepleşikleriň barşynda Türkmenistan bilen köptaraplaýyn hyzmatdaşlyk etmäge uly gyzyklanma bildirýändigini tassyklandy. Ýurdumyz bolsa ummasyz baýlyklara we progresiň hyzmatyna goýmaga taýýardyr.

„Biz Hazaryň baýlyklaryny özleşdirmegi halkara hukuk kadalaryna laýyklykda, adalatly çözmek ugrunda Hazaryaka döwletleri bilen ysnyşykly iş alyp barýarys“ diýip, Türkmenistanyň Prezidenti nygtaýar. 2007-nji ýylyň oktýabr aýynyň 16-syna ol Hazaryaka döwletleriniň Tähranda bolan ikinji sammitine gatnaşdy. Bu sammit şu döwletlerin baştutanlaryny baryp 2002-nji ýylyň aprel aýynyň 23-24-ünde Aşgabat şäherinde başlanan gepleşikleri ynanyşmagyň has ýokary derejesinde dowam etdirmäge we Hazaryň hukuk derejesi baradaky Konwensiýany işläp düzmäge çykardy. Ýokary derejedäki tähran duşuşygy Aşgabatda geçirilen

duşuşygyň logiki dowamyna öwrülip, onda baş döwletiň liderleri deňiziň baý resurslaryny, muňa onuň energetik we biologik mümkindiliklerini hem goşmak bilen, netijeli peydalanmak boýunça bähbitleri ylalaşdyrmak we tagallalary güýçlendirmek boýunça ylalaşyga geldiler. Bilelikdäki Jarnama bolsa bu öndümlü pikir alyşmagyň netijesi boldy. Hazaryaka döwletleriniň Aşgabatda geçen sammitiniň barşynda taýýarlanylýan taslama bu Jarnama esas edilip alyndy. Şol sammiti geçirmegiň başyny başlan bolsa Türkmenistandy. Hazar boýunça baş resminamany – deňiziň hukuk derejesi baradaky Konwensiýany işläp düzmäge Türkmenistan gadymy Hazaryň kenarynda ýerleşýän ähli halklar üçin dostluk we wezipäni çözmek hökmünde çemeleşýär diýip, Gurbanguly Berdimuhamedow Tähranda beýan etdi. Ol gepleşiklere yzygiderlilik we konstruktivlik häsiýetini bermek bilen, deňziň biologik resurslaryny gorap saklamak, köpeltmek we ulanmak, brakonýerçilige garşy göreşmek, söwda-gämi gatnawy, syýahatçylyk, şeýle hem Hazaryň düýbünüň we ýerastynyň uglewodorod serişdelerini işläp taýýarlamak we peydalanmak, deňziň ekologik howpsuzlygy ýaly ugurlarda hyzmatdaşlyk etmek boýunça birentek teklipleri öňe sürdi. Hazaryaka döwletleriniň köptaraplaýyn hyzmatdaşlygyny ösdürmegiň sebitiň parahatçylygynyň we gülläp ösüşiniň girewidigini nygtamak bilen, türkmen lideri uzak bolmadyk geljekde olaryň ykdysady hyzmatdaşlyk guramasyny döretmek baradaky ideýasyny goldady.

Türkmenistan öz köklerini gözbaşyny gadymyýetden alyp gaýdýan goňşy ýurtlar bilen aragatnaşyklara ilkinji derejeli ähmiýet berýär. Olar bilen dostlugy we giň hyzmatdaşlygy öz içerki syýasy maksatlaryna ösdürmek bilen ýetmegiň kepili hasaplaýar. Ýurdumyzyň özüne serhetdeş bolan ýa-da dünýäniň beýleki ýurtlarynyň hiç biri bilen hiç hili jedelli meseleleri ýok. Munuň özi bolsa sebitde howpsuzlygy we durnuklylygy üpjün etmekde konstruktiv orun eýeleýär.

Şeyle-de bolsa, Türkmenistan üçin bir döwlet bilen ýakynlaşmak asla beýleki döwletden daşlaşmak, biri bilen hyzmatdaşlygy pugtalandyrmak, asla beýleki bilen hemşirligi gowşatmak dälidir. Şonuň üçin bir wagtyň özünde global hemde sebit derejelerinde integrasiýa proseslerine gatnaşmak bilen, Türkmenistan köptaraply daşary syýasaty ýöredýär.

Iň golaýdaky goňşy döwletler bilen gatnaşyklary ösdürmäge aýratyn ähmiýet bermek bilen, Türkmenistanyň baştutany birnäçe başlangyçlar bilen, şol sanda dünýä bazarlaryna energiýa baýlyklaryny eltmegiň alternatiw ýollaryny döretmäge, ulag komunikasiýalaryny we elektrik liniýalaryny ösdürmäge mümkinçilik berjek turba geçiriji infrastrukturalary döretmek başlangyjy bilen çykyş etdi. Bu tasslamalaryň her biri ykdysady bähbitleri kanagatlandyrmak bilen bir hatarda gatnaşýan döwletleriň ikitaraplaýyn we köptaraplaýn integrasiýasyna ýardam edýär, olaryň biri-biri hem-de dünýä bilelişigi bilen gatnaşyklaryny pugtalandyrýar, sebitde parahatçylygyň we durnuklylygyň goşmaça kepili bolup çykyş edýär, şonda döwletleriň özara ylalaşyklary esasynda doredilýän işeňňir hyzmatdaşlyk baradaky hökümetara toparlary häzirki tapgyrda ikitaraplaýyn söwda-ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklary intenifikasiýalaşdyrmagyň, bilelikdäki taslamalary üstünlikli ýerine ýetirmegiň möhüm faktorydyr.

Gurbanguly Berdimuhamedow daşary ýurtlara eden ilkinji resmi saparyň dünýäniň ähli musulmanlary üçin mukaddes ýerler bolan Mekke we Medineden başlady. Onuň mukaddes haj parzyny berjaý etmegi yslam dāp-dessuryna, türkmen halkynyň ynsanperwerlikli ruhyahlak gymmatlyklaryna goýlan hormat-sarpa boldy, oňa 16.04.2007-nji ýylda Saud Arabystanynyň Patyşalygynyň iň ýokary döwlet sylagy bolan Patyşa Abdel Aziz ben Abdurahman Al-Saud ordeniniň gowşurylmagy bolsa onuň iki ýurduň arasyndaky dostlukly gatnaşyklary ösdürmekde biteren uly şahsy

hyzmatlarynyň, öz halkynyň we бүтін dünýäniň halklarynyň eşretli gününüň hatyrasyna parahatlyk söýüji, dörediji syýasatynyň alyp barýan Türkmenistanyň uly halkara abraýynyň ykrar edilmesi boldy.

26.08.2007-nji ýylda Birleşen Arab Emirlikleriniň iň ýokary döwlet sylagy bolan Zäýed ordeniniň gowşurylmagy türkmen lideriniň sebit we dünýä möçberinde howpsuzlygy we durnykly ösüşi gönükdirilen oýnaşykly pugtalandyrmaga gönükdirilen oýlanyşykly syýasatyna berlen ýokary baha boldy. Arab dünýäsiniň bu ikinji sylagy türkmen liderine onuň iňňän asyly adamkärçiligine we parahatçylygyň hem-de gülläp ösüşiň hatyrasyna alyp barýan halkara hyzmatdaşlygyny ösdürmäge, şeýle hem Türkmenistan bilen BAE-niň arasyndaky ählitaraplaýyň gatnaşyklary pugtalandyrmaga goşan ägirt uly şahsy goşandyna bildirilen çuňňur hormat boldy.

Aşgabatda döwlet saparynda bolanynda, Özbegistan Respublikasynyň Prezidenti Ýslam Karimow 18.20.2007-nji ýylda Türkmenistanyň baştutanyna “Beýik hyzmatlar üçin” diýen ordeni gowşurdy. Ol bu sylaga özbek we türkmen halklarynyň arasyndaky hemmetaraplaýyn gatnaşyklary ösdürmäge goşan ajaýyn goşandy, alyp barýan parahatçylyk we döretmek syýasaty üçin mynasyp boldy. “Men şu duşşyk arkaly Prezident Gurbanguly Berdimuhamedowa dünýä ýüzünde günsaýyn artýan abraýa eýe bolan, ägirt mümkinçilikli ýurdy dolandyryýan uly adamkärçilikli, hakyky professional ýolbaşçydygyna göz ýetirdim” diýip, Y.Karimow belledi. Türkmen baştutany özüne hormatly özbek ordeniniň gowşurylmagyna бүтін türkmen halkyna berlen ýokary sylag hökmünde baha berdi.

Türkmenistanlylar öz abadançylygyny öz elleri bilen gurýarlar, emma olar daşary ýurt maýasyny, tilsimatyny, tejribesini ýurduň ykdysadyýetine giňden çekmek arkaly beýleki halklar bilen hem ak ýürekli we iki tarapa-da bähbitli

hyzmatdaşlyk üçin elmydama açykdyr. Türkmenistan dünýäniň esasy döwletleri bilen birek-biregi hormatlamak, birek-birege ynam etmek we dostluk esasynda öz gatnaşygyny ösdürýär we jahanyň 80-den gowrak ýurdy bilen işjeň söwda-ykdysady gatnaşyklary alyp barýar. İşjeň hyzmatdaşlar biziň ýurdumyzyň döwletara gatnaşyklaryna halkara hukuk kadalary, deňhukuklylyk, özara bähbitlilik esasynda açyk, ak ýürekli, peýdaly hem-de milli bähbitleri berjaý etmek bilen çemeleşýändigine ýokary baha berýarlar. 2006-njy ýylda Türkmenistanyň daşary söwda dolandyryşygy ABS-nyň 10 mlrd. dollary möçberine ýetdi we 2000-nji ýyldakysyna garanynda 2,3 esse artdy, şonda ägirt uly götürime barabar bolan peýdaly saldo emele geldi, sap girdeji bolsa 1,5 mlrd. amerikan dollaryndan ybarat boldy. Özi hem türkmen önümleriniň eksporty telim ýyldan bäri importdan agdyk gelýar. Munuň özi Türkmenimstanda öndürilýän önümleriniň daşary ýurt bazarlarynda birsyhly islegden peýdalanýandygynyň, ýurduň bolsa ähli pudaklarda özgertmeler geçirmäge ýetirlik serişde alýandygynyň jedelsiz subutnamasydyr.

Türkmen bazarynyň daşary ýurtly hemşileri birhysly ozone maýyl edýanliginiň sebäbi döwletiň baştutanynyň “açyk gapylar” syýasatyny işjeň alyp barýandygdyr. Bu syýasat halkara kadalaryna laýyk gelýän we maýa goýumlarynyň goralmagyna kepillendirýän, ýeňilikli salgyt salynýan, degerli hukuk binýady bilen birlikde daşary ýurt telekeçiligi üçin has amatly düzgün döretdi. Muňa ýurduň iňňän baý tebigy serişdeleri, amatly geosyýasy ýagdaýy, onuň köp ýyldan bäri dowam edip gelýän jemgyýetçilik durnuklylygy, batly ykdysady ösüşi hem ýardam edýär. Gurbanguly Berdimuhamedowyň Nýu-ýorkda we Brýusselde bolan wagtynda jahanyň işewür toparlary bilen geçiren gepleşikleri Türkmenistanyň deňhukuklylyk we özara bähbitlilik ýorelgelerinde ykdysady hyzmatdaşlyga giňden açykdygyny,

ýurduň öz kuwwatly serişde binýadyny, şol sanda uçursyz baý energetiki mümkinçiliklerini dünýäniň ähli halklarynyň bähbitleri üçin ähliumumy progresiň hyzmatyna goýmaga doly taýýardygyny görkezdi. Türkmenistan amatly maýa goýum ýagdaýyny döretmek bilen, öz üstüne alan borçnamalaryny misilsiz ýerine ýetirmek şerti bilen, hyzmatdaşlyk etmäge gyzyklanýan hemme taraplary hyzmatdaşlyga çagyýar. Dünýä bileleşigi bu ugruň gyşarnyksyz berjaý edilýändigine telim gezek göz ýetirmäge mümkinçilik aldy. Häzir türkmen bazarynda daşary ýurtly firmalaryň we kompaniýalaryň yüzlerçesi işleýär, olaryň kömegi bilen ykdysadyýetiň ähli pudaklary täzeden enjamlaşdyrylýar, döwrebap gurallar bilen abzallaşdyrylan kärhanalar, okuw jaýlary, lukmançylyk adaralary, ýaşaýyş jaýlary we beýleki desgalar gurulýar.

Öz nobatynda ägirt uly tebigy, senagat we adam serişdelerini ähliumumy eşret üçin ulanmak arkaly Türkmenistan özüniň içerki giň göwrümlü özgertmelerini üstünlikli çözmek üçin zerur bolan şertleriň baryny döredýar, şonda ýurduň raýatlary baradaky alada üns merkezinde goýulýar. Türkmen döwleti öz tebigy gazyny satmakdan degerli alýar we şol serişdeleriň agramly bölegiň ykdysadyýeti we durmuş ugruny ösdürmäge gönükdirýär. Bellemeli zat: soňky onýyllygyň içinde täze tilsimatlary önümçilige ornaşdyrmagyň hasabyna we ýewropa ölçeglerini (standartlaryny) üpjün etmegiň netijesinde Türkmenistan çig mal satýan ýurtlugyndan daşary bazarlara öz öndürýän ýokary hilli, dünýä öndürijileriniň harytlary bilen deň derejede bäsleşýän harytlary iberýän döwlete öwrüldi.

Ýangyç-energetika   ugrundaky   halkara hyzmatdaşlygynda Türkmenistan öz feofrafiki ýagdaýyna görä, ulag geçelgeleriniň we üstaşyr ýollaryň köp görnüşi ulgamynyň tarapdary bolup çykyş edýär, döwletara, sebit we sebitara gaz geçirijilerini, elektrik geçiriji liniýalary, ýokary tizlikli awtomobil hem-de Demirgazyk-Günorta, Günbatar-Gündogar

ugurlary boýunça demir ýollaryny çekmegi goldaýar. Bu taslamalar durmuşa geçirileninde Türkmenistan tiz wagtda, hakykatdan hem, Ýewropa we Aziýa ýurtlary üçin ozone çekiji alternatiw energetika we ulag ýollarynyň eýesi bolar. Bu bolsa öňä öz ykdysadyýetini güýçli derejede ösdürmäge we dünýä hojalygyna goşulmagyny işeňňirleşdirmäge kömek eder.

Türkmenistanda nebitiň we gazyň ägirt uly gorunyň bolmagy, onuň elektrik energiýasyny öndürmäge giň mümkinçiliginiň bardygy dünýäniň energetika bazary üçin möhüm ähmiýetie eýedir. Şol serişdeleri alyjylara ýetirmek üçin eýýäm Hazaryň ýakasynda Türkmenistan – Gazagystan – Russiýa gaz geçirijisini gurmak, Türkmenistan – Özbegistan – Gazagystan – Hytaý gaz geçirijisini çekmek we Türkmenistan – Özbegistan – Gazagystan – Russiýa gaz geçirijisini döwrebaplaşdyrmak işleri giňden ýaýbaňlandyryldy.

Biziň ýurdumyz Türkmenistan – Owganystan – Päkistan – Hindistan gaz geçirijisini we beýleki türkmen tebigy gazynyň eksport ýollaryny çekmek ugrunda işjeň çykyş edýär. Gurbanguly Berdimuhamedowyň aýdyşy ýaly, biziň ýurdumyz özüniň şeýle ýoluny syýasy bähbit gözläp ýa-da başga bir ideologik niýet bilen däl-de, ozaly bilen, uglewodorod çig malyny eksport edijileriň hem, alyjylaryň hem özara bähbitli peýdalanmagy, döwletara we sebitara söwda-ykdysady aragatnaşyklaryny güýçlendirmegi bilen şertlendirýär. “Şeýle edilmegi turba geçirijileri öz ýerlerinden geçýän ýurtlaryň ykdysady taýdan mundane beýläk-de ösmegine, adamlary yşyk we ýylylyk bilen üpjün etmek meseleleriniň çözülmegine, önümçilik we durmuş üpjünçiligi ulgamlarynyň ösdürilmegine, s orunlarynyň köpelmegine hem ýardam eder, bu bolsa ahyrky netijede sebitde we onuň çäklerinden daşarda umumy syýasy ýagdaýa onyň täsir eder” diýip, ol nygtaýar.

Täze, has belent sepgitleri eýelemek üçin esasy ýyl bolan 2007-nji ýylda Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyjy we hut özüniň gatnaşmagy bilen ýurduň täze galkynyş

eýýämyny nurlandyrýan iri taslamalary badalga aldylar. Mysal üçin, 29.08.2007-nji ýylda ol Lebabyň Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän ggdymy topragynda bolup, ägirt uly halkara ähmiýetli ykdysady ähmiýeti bolan Türkmenistan – Hytaý gaz geçirijisini gurmagyň taslamasyny durmuşa geçirmäge ak pata berdi. Ony gurmak Türkmenistanyň hökümeti bilen HHR tarapyndan 03.04.2006-njy ýylda gol çekilen Baş ylalaşykda göz önünde tutulypdy. Gurbanguly Berdimuhamedowyň ak pata bermegi bilen, uzynlygy 7 müň km we bahasy ABS-nyň 6 mlrd. dollaryna barabar bolan bu turba geçirijisiniň ilkinji sepi kebşirlenildi. Hytaýyň Milli nebitgaz korporasiýasyna gözleg işlerini geçirmäge, geljegi bar bolan meýdançalary işläp taýýarlamaga, olaryň senagat taýdan özleşdirmegine we uglewodorod çig malyny çykarmaga hukuk gowşuryldy. Bir zady bellemek gerek, gury ýerde ýerleşen gaz ýatagy Türkmenistanyň taryhynda ilkinji gezek daşary ýurt kompaniýasyna berildi. Bu waka ähli türkmenistanlylary begendirdi, çünki ol türkmen-hytaý dostlugynyň nyşany, türkmenistanyň ykdysadyýetiniň berkaralygynyň we kuwwatlygynyň alamaty boldy. Çalt depginler bilen bina edilýän gaz geçirijisiniň gadyndan bári Türkmenistan bilen Hytaýy birikdirip gelen, Gündogar bilen Günübatary baglanyşdyran Beýik ýüpek ýolunyň şu günki beýanyna öwrüljekdigine şek-şübhe bolup bilmez.

Progressiw özgertmeler ýoluna gadam basmak bilen, Türkmenistan dünýä ykdysadyýetiniň global meýillerinden, şol sanda erkin ykdysady zolaklary ösdürmekden çetde galyp bilmez. 21.07.2007-nji ýylda Türkmenbaşy şäherinde Hazaryň gündogar kenarynda “Awaza” erkin syýahatçylyk zolagyny döretmek baradaky ilkinji milli taslama bilen geçirilen tanyşdyrma belli daşary ýurt kompaniýalarynyň ençemesiniň ünsüni çekmäge we oalry gyzyklandyrmaga, şeýle hem bu ýerde şypahanalay dynç alşy, halkara syýahatçylygyny we durmuş ugruny ösdürmäge maýa goýmaklaryna mümkinçilik

berdi. Bu ägirt uly taslamanyň durmuşa geçirilmegi bu zolakda söwdany, nebitgaz we balyk senagaty, ulagyň we aragatnaşygynyň ähli görnüşlerini ösdürmäge itergi berer, ýurduň ykdysadyýetiniň täze bazarlary üçin öňe getmäge badalga bolar, onuň dünýäniň ykdysady giňişligine girmegine we türkmenistanlylaryň maddy hal-ýagdaýlarynyň has-da gowulaşmagyna hyzmat eder, türkmenistanlylar öýlerinde outran ýerlerinde dünýä derejeli şypahananyň hyzmatyndan peýdalanarlar. Kenaryäka şäherde we onuň töwereklerinde häzirki zaman dynç alyş öýlerini, şypahanalary, çagalar sagaldyş öýlerini, myhmanhanalary, medeni-göwnaçyş merkezlerini gurmak üçin dürli ýeňillikleriň bir toparyny taslamanyň durmuşa geçirilmegi üçin ABS-nyň 1 mlrd. dollaryny goýmagy borç edindi.aryň 10-dan-da gowragy Hazaryň kenar ýakasyny abadanlaşdyrmaga öz maýalaryny goýamaga meýillidiklerini mälim etdiler. Eýýäm deňizýäka sebitiniň sanatoriýa-kurort infrastrukturasyny ösdürmäge döwlet tarapyndan goýberilen pul şerişdelerini hasaba alanynda, ABS-nyň 4 milliard dollaryna barabar serişde toplanlar. Biznes-forumda çykyş etmek bilen, Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle diýdi: ykdysadyýeti reformirlemegi social meseleleri utgaşdyryp çözmek arkaly Hazaryň türkmen kenaryndaky synag taslamasy dünýä tejribesini jemlemäge hem-de häzirki zaman bazary, dünýäniň ykdysady integrasiýasy şertlerinde hojalygy netijeli ýöretmek we dolandyrmak babatda öz türkmen modelimizi taýýarlamağa niýetlenendir.

“Awaza” milli syýahatçylyk zolagy täze galkynyş zamanysynyň simwolydyr, Türkmenistanyň Prezidenti ýurduň uçursyz uly tebigy we ykdysady mümkinçiligini durmuşa geçirmek, raýatlaryň bolelin durmuşyny üpjün etmek, olaryň saglygyny berkitmek barada alyp barýan syýasatynyň social taýdan gönükdirilmegine düýpden täzeçe çemeleşýänliginiň aýdyň subutnamasydyr.

Serhetdeş ýurtlaryň üçüsiniň – Türkmenistanyň, Eýranyň we Gazagystanyň üsti bilen geçjek Demirgazyk – Günorta döwletara ulag-aragatnaşyk geçelgesini döretmek başlangyjy hem Gurbanguly Berdimuhamedowa degişlidir. Jemi uzynlygy 900 km barabar Gürden – Etrek – Bereket – Gyzyлгаýa – Uzen demir ýolunyň ulanmaga berilmegi Ýewropa we Aziýa ýurtlarynyň onlarçasyna Pars aýlagyna Gazagystanyň Prezidenti N.A.Nazarbaýewiň 13.09.2007-nji ýylda Aşgabada eden resmi saparynyň çäklerinde Bereket – Gyzyлгаýa – Uzen böleginde täze polat ýoluny gurmak barada hyzmatdaşlyk etmek ylalaşygyna gol çekdiler.

16.10.2007-nji ýylda Hazarýaka döwletleriniň Tähran maslahatynda Türkmenistanyň, Eýran we Gazagystanyň Prezidentleri şol ýurtlaryň üstünden geçýän demir ýoluny bilelikde gurmak we ony Russiýa bilen birikdirmek barada ylalaşyga gol çekdiler. Üstünden ýylda millionlarça tonna ýük geçiriljek bu polat ýol, deslapky hasaplamalara görä, tas 700 km bolan iň uzyn bölegi öz territoriýasyndan geçjek Türkmenistana ägirt uly girdeji getirer. Şeýlelikde, biziň Prezidentimiziň 12.05.2007-nji ýylda Türkmenbaşy şäherinde geçirilen üçtaraplaýyn duşuşykda yglan eden başlangyjy Türkmenistanyň hem, tutuş sebitiniň hem ägirt uly geografiki we ykdysady mümkinçiligini durmuşa geçirmeli halkara resminamasynda özüniň aýdyň beýanyny tapdy. Munuň özi anyk milli bähbitleriň nukdaýnazaryndan birleşen tagallalar syýasatynyň nusgalyk mysalydyr. 22.11.2007 ý. GDA-nyň hökümet baştutanlarynyň Aşgabatda geçen mejlisinde çykyş etmek bilen, Gurbanguly Berdimuhamedow bir zady aýratyn nygtady: Gündogar – Hazar sebitinde guruljak täze demir ýoly Türkmenbaşy, Aktau we Astrahan deňiz portlaryny berleşdirýän yzygiderli parom gatnawy bilen utgaşyklylykda köp döwletlere ykdysady peýda getirip biljek gyzgalaňly ulag geçelgesini döreder.

01.12.2007-nji ýylda Bereketde – geljekki ulag

arteriýasynyň merkezinde G.M.Berdimuhamedowyň, şeýle hem Eýranyň we Gazagystanyň demir ýol edaralarynyň ýolbaşçylarynyň gatnaşmaklarynda täze polat ýoluň türkmen böleginde simwoliki “altyn zwenonyň” goýluş dabarasy boldy. Döwlet baştutany gurnama açar bilen ilkinji relsleriň nurbatlaryny berkidip, birbada iki ugur bilen Demirgazyk – Günorta transmilli ýoluň gurluşygyna ak pata berdi.

Şeýlelik bilen häkimiýet başyna geçen ilkinji gününden başlap Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow içerki syýasat meseleleri bilen bagly işaladalarynyň ýetikligine garamazdan, daşary syýasata uly ähmiýet berýär, döredijilikli halkara işini alyp barýar. Ol daşary syýasy gatnaşyklary okgunly we netijeli alyp barýar, beýleki ýurtlar bilen mertebeli myhman bilen öz Watanymyzda geçiren her bir duşuşygy giň, dürli ugurlarda döwletara hyzmatdaşlygynyň ösmegine kuwwatly itergi berýär. Onuň üçin halkymyza hakyky we önjeýli peýda getirýän gepleşikler we ylalaşyklar iň arzyly çärelerdir. Ýurduň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen alnyp barylýan we maksada okgunly täze galkynyş syýasatyndan ruhlanýan türkmen halky çuňňur jemgyýetçilik-syýasy, ykdysady we durmuş-medeni özgerişlikleri üstünlik bilen amala aşyrýar.

Umumy global meseleleriniň sanawy:

1. Dünýäde parahatçylygy we ýaragsyzlanmany saklamak.
2. Terrorçylaga garşy göreş.
3. Globalizasiýa tendensiýasy.
4. BMG – niň ulgamyny netijeli özgertme ýoly bilen üýtgetmegiň zerurlygy.
5. Dawa-jenjelleri parahatçylyk ýoly bilen çözmek we olaryň ojaklaryny ýok etmek. Mysal üçin, Türkmenistanda aýratyn ünsli düşünilýän owganara dawalary we ş. m.
6. Durnukly ösüşi, ýokary galyşy we halkyň maddy hal-ýagdaýyny üpjün etmegiň girewi hökmünde sebitleýin

hyzmatdaşlyk. Türkmenistan üçin Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy işjeň özara bilelikdäki hereket etmekligiň durnukly ulgamyny berýär.

Energetika we çig mal meselesi. Bu meseläni çözmeklige Türkmenistanyň energetika çig malyny halkara bazaryna çykarmaklygy güýçlendirmekligi kabul edenligi hyzmat edýär. Munda Türkmenistan energiýa çig malyny döwletara magistral truboprowdlary arkaly howpsuz we päsgelçiliksiz daşamaklygy üpjün etmekligiň başyny başlaýjy bolup çykyş edýär.

8.Kaspi deňziniň statusyny kesgitlemeklige täzeçe çemeleşmekligi işläp taýýarlamaklygyň zerurlygy.

9.Durmuş-ykdysady, tehniki we industrial ösüş derejesi boýunça bermeňzeş bolmadyk döwletler arasynda deň hukukly, adalatly we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ýola goýmak.

10.Tebigy sferany ýumurmak bilen baglanyşykly ykdysady mesele.

11.Demografik mesele.

12.Azyk mesele.

13.Halkara gatnaşyklarynda Türkmenistanyň içerki durmuşynda-da uýýan ynsanperwerlik ýörelgeleri.

Elbde ýokarda sanalanlar bilen global meseleler gutarmaýar. Ýöne munda hemmelere bir hakykat aýan bolýar. Ýagny, aýratyn döwlet näçe güýçli bolsa-da, döwletleriň topary bilelikde-de bu meseläni çözüp bilmeýärler. Diňe hemme döwletler parahatçylyk ýagdaýynda ylalaşykly hereket etmek arkaly, diňe ähliumumy özara birek-birege garaşlylygy ykrar edip we birinji nobatda umumy-adamzat meselelerini öňe sürmekligiň halkyň ertirki güne ynamyny gazanmaga mümkinçilik berýändigine akyl ýetirip, sosial we ekologik heläkçiligiň önüni alyp we beýlekler arkaly global meseleleriň çözgüdini tapmak bolar.

§2. Türkmenistanyň daşary syýasatynyň taryhy kökleri

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň taryhy kökleri we dünýä siwilizasiýasyna goşan goşandy. Türkmeniň öz gözbaşyny gadym eýýamlardan alyp gaýdýan baý taryhy bar. Emma, dürli sebäplere göre, ol taryh halkymyza namalimdir. Ony indi ýazmaly has takygy dikeltmeli. Uçursyz kop problemalaryny aýyl-saýyl etmeli. In bärkisi, türkmeniň gelip çykyşy we onuň dowleti baradaky mesele hem heniz düýpli öwrenilenok. Dogrusy 1993-nji ýylda Dünýä türkmenleriniň gumanitar birlesigi tarapyndan geçirilen 1 Halkara ylmy konferensiýanyň netijesinde türkmeniň gelip çykyşy ep-esli aýdyňlaşdy. Konferensiýadan soňky oýlanmalar, barlaglar bu barada belli bir derejede netije çykarmaga mümkinçilik berdi. Ozal ylymda türkmenleriň ata-babalarynyň bu ýere Merkezi Aziýadan gelen oguzlar, garlyklar, halaçlar we beýleki türki dilli taýpalar bolandygy tekrarlaýardy. Indi bolsa türkmenin gelip çykyşynda gadymy ýerli, Yewropa jynsly skif-sak-massaget taýpalarynyň biçak uly rol oýnandygy äşgär bolýar. Bu ylaýta-da antropologiya ylmyndaky hem-de medeni mirasdaky barlaglarda aýdyň ýüze çykýar. Türkmenler yüz keşbi, uzyn, syrdam boýy boýunça şol, ýagny ýerli ýewropa jysly taýpalaryň nesilleridir. Türkmenler dünýä belli atyny, halysyny, şirin sazyny, nepis şaý-sepleriniň aglabasyny hem şolardan miras alypdyr. Türki taýpalar bilen umumylyk dil, gara öý we käbir döp-dessurlarda ýüze çykýar. Dil halkyň jany bolsa, öý onuň mukaddas ojagy. Diýmek, türkmeniň gelip çykyşynda iki etniki esasyň ikisem möhüm. Hiçisini eseltmeli hem däl, peseltmelem. Onsoňam ylmyň soňky gazananlary käbir türki taýpalarynyň ata-baba şu toprakda ýaşandygyny inkär edip duranok. Şu zatlary nazarda tutup, önüp-ösüp gelen halkdyr diýsek, hakykatdan daş düşdügimiz däl.

Türkmenlerde döwlet meselesi hem örän gowşak öwrenilen, kä halatlarda bolsa göz-görtele ýoýlan meseledir.

Ozal taryhy ylymynda bu hakda ikerijlenmäge-de ýer goýulmaýardy: türkmenlerde döwlet 1917-nji ýylyň oktýabr rewolýusiýasyndan soň döräpdir diýilýärdi. Aslyýetinde bolsa türkmenleriň ata-babalarynda döwlet juda ir zamanlarda ýüze çykypdyr. Biziň pikirimizçe bu toprakda ilkinji döwletdir. Ol b.e. öňki III müňýyllygyň I ýarymynda döräp, müň ýyllygyň ahylaryna – soňky müňýyllygyň başlaryna çenli dowam edipdir. Altyndepäniň habarçylygy häzirki Kaka etrabynyň Mäne obasynyň golaýynda ýerleşýär. Ol ozalky SSSR-iň teretoriýasyndaky iň gadymy şäherdir. 46 gekdar meýdany tutýan bu şäherde 5 müň adam ýaşapdyr.

Soňky 40-50 ýylyň dowamynda Altyndepede düýpli arheologik barlaglar geçirildi. Bu ýerde yzygiderli gazuw-agtaryş işlerini geçiren alymlaryň biri hem professor B.M.Massondyr. Onuň 1981-nji ýylda neşir edilen işi Altyndepe siwilizasiýasy barasynda örän gymmatly çeşmedir. Alymyň gelen netijelerine görä, b.e. öňki IY müňýyllygyň ilkinji ýarymynda, ýagny eneolit zamanynda Altyndepe eýýam şäher eken. Şäherde ýaşaýyş jaý kwartallary, külalçylyk (keramika), zergärçilik ussahanalary, daşdan, бүрүнçден gural ýasaýan ussahanalar bolupdyr. Bu ýerde irki бүрүнч asyryna degişli birnäçe müň daşdan ýasalan (kätmen, soky, owguç we ş.m.), ýüze golaý hem бүрүнçден ýasalan gurallar tapyldy. Olaryň içinde metaldan ýasalan oraklar-da bar.

Altyndepe dürli hünärli ussalaryň toplanan ýeri bolupdyr. Şäherde külallaryň, zergärleriň öz oturýan kwartallary bar eken. Mysal üçin, külallaryň kwartaly 2.5 gektar meýdany tutupdyr. Onda köp otgly ýaşaýyş jaýlary, ussahanalar yerleşipdir. Şol kwartalda külallaryň ençeme nesli ýaşap gecipdir.

Altyndepe hünarmentçilik bilen bir hatarda ekerançylyk we maldarçylyk uly rol oýnapdyr. Örüde bakylýan maldarçylyk ýüze çykypdyr. Suwarymly ekerançylygyň meýdany giňäpdir. Hojalykda öküzdir düýe iş maly hoküminde ulanylypdyr. Iki

tekerli arabalar peýda bolupdyr. Başgaça aýdylanda, hojalygy alyp barmakda öz döwri üçin uly progress gazanylypdyr.

Altyndepeden köp sanly terrakata, yagny palçykdan ýasalan heýkeller tapyldy. Ol heykeller gadymy Şumer (b.e. öňki III müňýyllygyň I ýarymy) heýkelleri bilen meňzeşlik bar. Altyndepeli ussalar hem, gadymy şumerler ýaly, heýkel ýasanlarynda adamyň gözüne we gulagyna aýratyn üns beripdirler. Çünki olaryň düşünişlerine görä, göz-gulak bilen adamyň batyrlygyny, akylllygyny kesgitläp bolýan eken. Gadymy Şumerde oturan aýal şekili hassalylyk hudaýyny aňladypdyr. Bu ýerde-de şeýle.

Altyndepäniň töweregi gadym diwar bilen gurşalypdyr. Diwar çig kerpiçden galdyrylyp, onuň ini iki metre, boýy bolsa üç metre barabar eken. Diwaryň daşynda dik gyraňly çykgytlar bolupdyr. Şeýle gurluşygyň goranyş maksatlary üçin bina edilendigi bellidir. Diwaryň içinde ägirt uly ybadathana kompleksiniň üsti açyldy. Ol çig kerpiçden gurulypdyr. Ybadathananyň çykgytlary piramidanyň çykgytlaryna çalymdaş bolupdyr. Onuň basgançakly minarasy iki metr beýiklikdäki, eýlesi-beýlesi 25 metr çemesi bolan uly platforma çykypdyr. Platformanyň gündogar eňregi demirgazyk-günorta oky boýunça gönükdirilipdir, üsti bolsa ak suwag bilen galyň suwalypdyr. Platformanyň üstünde basgançakly piramidany yada salýan şekilde üç sany kub ýerleşdirilip, kublaryň daşky gündogar taraplary gyzyň reňk bilen reňklenipdir. Umuman, altyndepeliler ybadathanany özleriçe piramida meňzedipdirler. Piramida bolsa, gadymy şumerleriň düşünişine görä, daglarda hudaýyň öýi diýmek eken.

Uly şäheriň töwereginde galyň hem beýik diwar galdyrmak ýa-da ybadathana kompleksini bina etmek ýeňil-ýelpaý iş däl. Beýle işleri diňe döwletiň ugrukdyryjy güýji bolanda amala aşyryp bolýar. Altyndepede hem social deňsizlik bar eken. Oňa şäherde üsti açylan anfiladada (adam jaýlanylýan kompleksde) käbir jesetleriň ýanynda gymmat baha zatlaryň

goýulandygy şaýatlyk edýär. Şäherde gurply öýleriň bolandygy hem subut edildi. Galyberse-de, 1972-nji ýylda tapylyan, sap altyndan ýasalan öküz kellesi (Altyndepe ady şondan galypdyr) köp zatlary habar berýär. Ol örän nepis edilen iş. Özem b.e. öňki III müňýyllygyň ahylarlaryna, II müňýyllygyň başlaryna degişli. Bu jemgyýetde barly gatlagyň öňe saýlanan zamany. Taýpa serdarlary, din hadymalary emläk taýdan beýleki adamlardan mese-mälim tapawutlanypdyr. Häkimýetem şolaryň elinde jemlenipdir. Bu zatlary biz belli bir derejede şol öküziň şekilindenem aňýarys. Onuň maňlaýynda ýarym aý bar, şahlamam iýnçeden gelen uzyn. Oňa nähili düşünmeli? Öküz – ýerde ýaşayşyň simwoly, ýarym aý – keramatly asman. Ikisiniň birleşdirilen obrazy. Ol öz zamanasynda uly güýç. Çak edilişine görä, bu güýç taýpa serdaryna öz kowumdaşlarynyň üstünden agalyk etmäge mümkinçilik beripdir. Belki bu ilki durmuş jemgyýetiniň dargayan şertlerinde şalyk häkimiýetiniň başlangyjydyr?! Ýöne bu mesele heniz goşmaça derňelmäge degişlidir.

Arheologik görkezişi ýaly, b.e. öňki III müňýyllygyň ahylarynda – II müňýyllygyň başlarynda Altyndepe şäheri boşap galypdyr. Oňa ýer titremegi, ýangyn ýa-da başga bir tebigy betbagytçylyk sebäp bolmandyr. Ekerançylyk ýerleriniň aşa şorlaşyp, hasyllylygyň halys pese gaçmagy sebäp bolupdyr. Ilaty azyk bilen üpjün etmekde çykgynsyz ýagdaý emele gelipdir. Adamlar göçüp gitmäge mejbur bolupdyrlar. Bu ylymda subut edilen faktdyr. Bu bolsa Altyndepe siwilizasiyasyna täsir edendigini ynamly aýtmaga esas berýär.

Biz Margiýana siwilizasiýasynyň yzlaryny gadymy Merwiň ýadygärliklerinde görýäris. Olar köp ýyllardan bäri arheologlar tarapyndan düýpli öwrenilýär. Birnäçe ylmy işlerem ýazyldy. Aýratyn hem professor W.I Sarianidiniň “Marguş yurdunyň gadymyýeti” diýen işi belläp geçmäge mynasypdyr. Kitapda Marguşyň sinonimi hökmünde Margiana sözi ulanylypdyr we bu gadymy yurt hakynda bu işde

gymmatly maglumatlar berilýär. B.e. öňki II müňýyllygyň başlarynda gadymy Murgabyň aşak akymlarynda 3000 kw.km töweregi meýdanda Marguş ýa-da Margiana ýurdy ýaýylyp ýatyr eken. Bu ýerde köp sanly oazisler, ýagny Kelleli, Taýyp, Adambasan, Awçy, Goňur, Togalak, Ajyguýy, Tahyrbaý bolupdyr. Göçüp gonup ýören cage depeleriniň arasynda Margianalylaryň 150-denem köpräk obalarynyňda üsti açyldy. B.e. öňki II müňýyllygyň başlarynda Kelleli oazisi eýýäm özleşdirilen ýer bolupdyr. Şol müňýyllygyň ortalarynda Goňur, Awçy, Adambasan, Ajyguýy, Taýyp ýaly oazisler gülläp ösüpdür. Togalak we Tahyrbaý Margiananyň gıçki döwrüne – b.e. öňki II müňýyllygyň ahırlaryna, I müňýyllygyň başlaryna degişlidir. Margianada ilatyň esasy käri ekerançylyk bolupdyr. Bugdaý, arpa ekilipdir. Obalaryň daşyna gala gurulupdyr. Mysal üçin, Kellelide galanyň içinde çig kerpiçden ýa-da pagsadan salnan ýaşayyş jaýlarynyň bolandygy anyklandy. Käbir jaýlarda gysyna gyzyrmak üçin diwar peçleri, kâsinde bolsa ýatylýan sekiler edilipdir.

Margianada social deňsizligiň höküm sürendigi has aýdyň bildirýär. Galalarda ýönekeýje ýaşayyş jaýlarynyň orta gürpünde köşkleriň, ybadathanalaryň gurulandygy muňa şaýatlyk edýär. Aýratyn hem Goňur galasynda ilatyň ýerleşiş i häsiýetlidir. Ol 20 gektar meýdany tutupdyr. Margianada iň uly gala bolany üçin, oňa ýurduň paýtagty bolandyr diýilip güman edilýär. Galada bir ýarym gektara golaý meýdanda bütewi takyk plan boýunça gurlan köşk kompleksi, şeýle hem uly ybadathana bar eken. Bu ymaratlaryň bina ediliýinde Baktriýada we Mesopatamiýada gurlan ymaratlara meňzeşlik bar. Meňzeşlik diňe ymaratlaryň gurluşynda däl, olaryň bezelişinde-de duýulýar. Galanyň çykalgasynyň golaýynda demirçileriň, külallaryň, zergärleriň, gaýyşçylaryň we beýleki hünärmentçileriň işleýän ýeri bolup, olaryň her biri özbaşdak topar tutup oturdyrlar. Togalak galasynda hem ilatyň şeýleräk tertipde ýerleşendigi subut edildi. Onda ägirt uly

ybadathanalar kompleksi gurulupdyr. Kompleksiň aerofotosyny synlasaň, äpet bir kwadraty ýada salýar. Ol geň galyp oturmaly takyk proporsiýalarda gurlan köp sanly otaglara bölünipdir. Köşkleriň we ybadathanalaryň bina edilişi Margianada takyk ylymlardan, arhitekturadan baş çykarýan adamlaryň bolandygyna şaýatlyk edýär. Soňky ýyllardaky arhialogiki barlaglar gadymy Margiananyň şäherlerinde suw howdalarynyň, kanalizasiýalaryň çekilendigini, köçeleriň gurlandygyny ýüze çykardy. Ýerli hünärmentler metaly guýmagyň syrny bilýän ekenler. Olaryň ýasan nepis şaý-sepleri, sypaýy küýze gaplary, ýaraglary haýran galdyrýar. Margiananyň hojalyk we medeni progressed gazananlary bu aýdylanlar bilen çäklenenok. Margiana şol zamananyň beýik akyldary, ilkinji dünýä dininiň – zoroastrizmiň dörän ýeri Alynky Aziýanyň demirgazyk- gündogar çetleri (Gündogar Eýran) hasaplanýardy. Indi bolsa zoroastrizmiň ilki Margianada şineläp, soň Gündogar Eýranda boý alandygy anyklanyldy. Zoroastrizmiň mukaddes kitaby “Awestanyň” 21 sany kitabyndan biziň döwrimize onüň diňe “Wendidat” (“Döwlere garşy kanun”) atly 19-njysy dolulygyna, beýlekilerinden bolsa 180 sany bölek gelip ýetipdir. Käbir Yewropa ýurtlarynda olary düýpli öwrenmök boýunça köp işler edildi. Belli bir derejede Zaratuştranyň şahsyýetanyklanyldy. Mysal üçin, E.O.Berziniň pikiriçe, Zaratuştra b.e. oňki VII asyrdaky ýaşap geçipdir. Gündogar klassiklarynda “Eýran”, “Turan” diýen düşüňjeler bolup, ol turlardan, turlaryňam çarwalaryndan eken. Margiana hem Turana girýr. Diýmek, Zaratuştra Margiana oazislere bilen goňşulykda ýaşan çarwalardan bolup, ildeşleri onuň öwüt-ündewine eýermäligi sebäpli ýurduny terk eden adamdyr. Ol garyp ýaşapdyr. Onuň ogly bolmandyr, gyzlary bar eken. Belki, şonuň üçindir: “Awestada”: “Söýgüli zenanlaryňyz hakda alada ediň” diýlip, sargyt edilipdir. Zoroastrizmiň ýaýran ýurtlaryndan soňra Gündogar poeziýasynyň pälwanlary, lirikanyň beýik ussatlary çykypdyr.

Zaratustra adamzat taryhynda progress diýen düşüňjä esaslandyran, ýagny onuň haýyr bilen şeriň arasyndaky köp asyrlyk göreş arkaly hökmany suratda haýyr işiň ýeňşine barýan hereketdigini aýdan ilkinji flosofdyr. Ol ýeke hudaýa ynanmaklygy ündäpdir. Zaratustra dünýäde iki başlangyjyň bardygyny, haýyr işiň perişdelerden, şeriň bolsa jyn-arwahlardandygyny aýdyp, şularyň haýsyny saýlap almak her adamyň özüne baglydyr, öz gününü özi görmek üçin zähmet çekmelidir diýipdir. “Awestada” adamlara ýüzlenipaýdylan şeýle setirler bar:” Siziň bugdaý ekeniňizi göräýse, arwahlary der basar, eger ony orup, üwäp çörek bişireniňizi gorse, olar saçyny üter, eger-de öýüňizde hemişe undurçöregiň bardygyny görse, onda olaryň agzyndan ot syçyrap, ala-zenzele bolup, ümdüzine gaçyp gider” Sadadan hem obrazly aýdylan ajaýyp pikirler. Ýeri gelende aýtsak, bu zähmetiň gimnidir. Soňraky dünýä dinleriniň hiç birinde zähmet beýle ýokary derejä görterilmändir.

Zaratustra günäden saplamak üçin oda çokunmaklygy ündäpdir. Ol adamyň jany ölmeýär, o dünýä bar, ahyrzamanam boljak diýip tassyklapdyr. Zaratustra adam ölendenden soň onuň janynyň Awestadaky Çinwat, ýagny Gurhandaky Gylysyrat köprüsinden sag-aman geçip jennete barjakdygyny, şere gşulyp günä eden bolsa-da ýykylyp, dowzaha düşjekdigini wagyz edipdir. Zaratustranyň bu ideýalaryny b.e. başlaryndan dörän hristiançylyk we buddizm, ylaýta-da YII asyrdan döränyslam doly özüne siňdiripdir. Eger-de bu dinleriň hem umuman zoroastrizmiň ýaýran arealynyň töwereklerinde ýüze çykandygyny ýatlasak, onda Zaratustrany dünýä inderen topragyň adamzat jemgyýetiniň ruhy medeniýetine goşan goşandy öz-özünden düşnükli.

Bu faktlar gadymy Margiananyň öz döwründe deňli-derejeli döwlet bolmak bilen bir hatarda, adamzat taryhynda uly yz goýandygyna hem güwä geçýär. Dünýäniň belli gündogarşynaslary hut şu faktlaryň esasynda ýazylyp ýaňy-

ýakynda Amerikanyň “Boston Gleb” gazetinde çap edilen işlerinde gadymy Margiana adamzat siwilizasiýasynyň dörän ýerleriniň biri bolupdyr diýen netijä gelýär. Hemişe şeýle ýerler diýlip Müsür, Mesopatamiýa, Hytaý, Hindistan hasaplanylýardy. Indi olaryň hataryna Türkmenistan hem goşulýar. Bu taryh ylymyňa we teoriýasyna goşulan örän möhüm goşantdyr.

Türkmenistanyň gadymyýetinde ilkinji döwletler baradaky aýdylanlary şu ýerde jemlemek hem bolardy. Emma ýene bir mesele orta çykýar. Şol döwletleri gadymy gündogar döwletleri bilen haýsydyr bir paralellerde görüp bolarmyka? Bolar. Dünýä taryhynda in gadymy döwletin Müsürde b.e. öňki IY müňýyllykda, Mesopatamiýada Wawilon şäher döwletiniň b.e. IY müňýyllygyň ahylarynda, Hytaýda b.e. öňki II müňýyllykda, Hindistanda b.e. öňki I müňýyllykda dörändigibellidir. Gresiyada ilkinji döwlet b.e. öňki VIII-YII asyrlarda, Rimde b.e. öňki YI asyrda emele gelipdir. Şeýlelikde, Altyndepede şäher-döwleti Wawilonyň yz ýanynda dörän bolsa, Margiana döwleti gadymy hytaý döwleti bilen döwürdeşdir. Diýmek, Türkmenistanyň gadymyýetinde döwlet hatda gadymy Gresiyadakydan, Rimdäkiden hem ir dörän eken! Bu eýýam türkmen tarapyna düýpgöter täzeçe çemeleşmelidiginiň ýene bir subutnamasydyr. Ol haýsydyr bir uly döwletin taryhynyň ýapjasy hökmünde däl-de, özbaşdak, onda-da gadymyýetden başlap kökünü mäkäm ýere uran döwletin özbaşdak taryhy hökmünde beýan edilmelidir. Bu işe yzygiderli dowam etdirmek we ýaýratmak türkmen taryh ylymyň möhüm wezipeleriniň biridir.

Oguz han Türkmen. Gadymy Oguz türkmen döwletiniň daşary syýasaty. Oguz türkmenleriniň guran ilkinji döwletine baş mun ýyl wagt geçipdir. Oguzlaryň durmuşyna degişlidigini subut edýän ok-ýaý alamatlaryndan başlaýan şol döwre degişli tapyndylaryň Bagabat, Altyndepe, Täk gala, Ary jülgesi, Margiana, Köneürgenç taraplarynda

üstüniň açylmagy döwletiň taryhy ýerleşşi hakda düýpli pikirleriň döremegine esas berýär. Oguz hanyň hökümde rlyk süren ýeri Oguz ýurdy diýlip atlandyrylypdyr. Bu eýýäm orta asyrlarda „Hududul-älem“ ýaly ygtybarly taryhy arap çeşmelerine anyk maglumat hökmünde giripdir. Oguz ýurdunyň Köpetdagyň etegindäki Altyndepeden, Änewden hem Nusaýdan, Täk galadan uzalyp, tutuş Merwi, Köneürgenji, Seyhun bilen Jeýhun arasyny öz içine alyp, bir tarapyňyň Hazardan Balha, bir tarapyňyň Etil (Atail) derýasyna çenli aralykda bolandygyny gadymy çeşmeler tassyklaýar. Bu günki türkmen halky Oguz hanyň neslidir. Oguz han Türkmeniň Gün han, Aý han, Ýyldyz han, Gök han, Dag han, Deňiz han diýen ogullary bolýar. Her oglunyň hem dört ogly bolýar. Oguz han Türkmeniň 24 agtygyndan 24 taýpa emele gelipdir, şolaryň her biri aýratyn at we lakam alypdyr. Dünýäde ýaşaýan ähli türkmenler Oguz hanyň şol ýigrimi dört şahasyndan gelip çykypdyr.

Oguz han türkmeniň guran döwletine baş müň ýyl wagt geçipdir. Oguz han örän ynsanperwer akylyly, paýhasly, watansöýüji, beýik şahsyýet bolupdyr. Ol mukaddesligi, adalatlylygy, adylylygy öz nesillerine wesýet edipdir.

Türkmen halky Oguz hany özüniň nesilbaşysy hasaplaýar. Ol türkmen dünýäsiniň ykbalyny öz gerdende çeken beýik serkerdedir. Türkmen halky Oguz hanyň pygamberdigine ynanyar we oňa hormat goýýar. Oguz hanyň şejeresi Nuh pygamberden başlanýar, onuň kakasyna Gara han diýipdirler.

Belli taryhçy Ryza Nur Oguz han türkmen barada şeýle habar berýär: “Oguz han türkmenleriň milli pygamberidir. Emma pygamberleriň arasynda onuň ady tutulmaýar. Ol diňe Torg ady bilen Ybrany (gadymy arap dilinde ýazylan) kitaplarda we Töwratda gelýär”. Ýene-de: “... Ýer ýüzüni zabt edip, baş sany türk urugyna at beren Oguz handyr. Ol 116 ýyl hökümdarlyk edipdir. Ýöne bu ýyllaryň wagty häzirki ýyllaryň ölçeğinden az bolmagy... mümkin” diýip taryhçy Ryza Nur XX asyryň

başynda döreden “Umumy türk taryhynda” ýazýar.

Taryhy çeşmelerde Oguz han Türkmeniň Gün hah, Aý han, Ýyldyz han, Gök han, Dag han, Deňiz han diýen ogullary bolupdyr. Her oglunyň hem dört ogly bolupdyr. Oguz han Türkmeniň şol 24 agtygyndan 24 taýpa emele gelipdir. Şolaryň her biriniň aýratyn ady we lakamy bolupdyr. Dünýäde ýaşayan ähli türkmenler Oguz hanyň şol 24 agtygyndan gelip çykypanylar diýilip berilýär.

Şonuň üçin türkmeniň ruhy taryhynyň birinji eýýamy Oguz han eýýamy diýlip atlandyrylýar. Ýöne beýle diýildigi türkmeniň taryhynyň gözbaşynyň şol döwürden başlanýandygyny aňlatmaýar. Çünki ondan öň hem bu ýerlerde iň gadymy adamlar ýaşaýdylar. Bu eýýamyň oňony öküž bolupdyr. Ol öz zähmetsöýerligi, jepakeşligi, güýçlülige bilen tebigaty özgerdipdir. Öküž ene topragyň hasyl bermegine, ýaşayşyň, jemgyýetiň ösmegine uly täsir edipdir.

Oguzlar barasyndaky maglumatlary biz gadymy çeşmeler bolan “Oguznamalardan” we orta asyr ýazarlary Mahmyt Kaşgarlynyň, Reşit ed-Din Fazlallanyň, Ärsary Gulaly oglunyň, Abylgazy Bahadur hanyň we beýleki ýazarlaryň eserlerinden öwrenýäris.

Oguz han dünýeden gaýdandan soň garry wezir Erkil hoja Gün hana öz doganlaryny, ýurduň akyldarlaryny, serdarlaryny, kethudalaryny çagyrdyp maslahat geçirýär. Bu maslahatda mundan beýläk döwleti edara etmek üçin döwletiň kada-kanunlary işlenip düzülýär. Onda jemgyýetde özüni alyp barmak, edep-ekram, dāp-dessurlar barada kitap döretmeklik teklipe edilýär. Bu kitapda şeýle diýilýär: "Eger bir, on ýa-da ýüz goýun öldürseňizem, etlerini şu (ýazgyda) aýdylyşy ýaly paýlaşynlar. Her kim öz oganlary bilen, nōkerleri bilen iýsin". Ýazgynyň ýene bir ýerinde: "Bir kişi günä iş etse (jenaýat etse), ol kişi patyşanyň ýakyn ýa daş adamy bolsa-da, patyşa urugyndan ýa başga bir urugdan bolsa-da, hanyň temmi bermeli adamy oňa temmi berjek bolanynda oňa hanyň, patyşanyň inisi,

ogly, begleriniň hiç birisi gol ýapmasyn. Eger kim-de kim jenaýatça arka çykyp: "Bu adam meni penalap gelipdir" diýip, ony temmiden, jezadan alyp galjak bolsa, şol arka duran adamyň özüni patyşanyň huzuryna getirip, depesinden gylyç inderip, iki bölüp taşlamalydyr. Goý, görene — göz, eşidene — gulak bolsun!" diýlip ýazylypdyr.

Maslahatda ähtnama kabul edilip, onuň aşagyna kethudalaryň ählisi öz atlaryny ýazyp, möhürlerini basypdyrlar. Gün hany bolsa, hökümdar saýlapdyrlar. Şol wagtlar Gün han 70 ýaşynda eken. Erkil hoja onuň baş geňeşdary we iş dolandyryjysy bolupdyr.

Bu ähtnama esasynda Oguz hanyň nebereleri birnäçe münýýllyklaryň dowamynda höküm sürüpdirler. Oguz hanyň döreden elipbiýi hem şol münýýllyklaryň içinde hereket edipdir. Ýöne şol elipbiýiň haçan ýitip gidendigi bize mälüm däl. Emma XVIII asyrdaky ýaşap geçen şahyr Şeýdaýynyň döreden "Gözel ýigrimi baş" atly şygry Oguz hanyň şol ýiten elipbiýiniň waspy bolmagy mümkin.

Gadymy oguz döwleti berk kada-kanun esasynda dolandyrylypdyr. Oguz handan gaýdýan berk düzgün-nyzamlyk biziň häzirki günlerimize çenli gelip ýetipdir.

Oguz han eýýamyna degişli türkmeniň mukaddes topragynyň gadymy medeni gatlaklaryndan altyndan ýasalan öküz kellesi we köp sanly möhürler tapylypdyr. Bu döwlete degişli tapyndylar Bagabat, Altyndepe, Täk gala (Durun), Ary jülgesi, Margiana, Köneürgenç taraplarynda hem üsti açylýar. Gadymy ýadygärliklerden tapylan tapyndylar Oguz hanyň döwletiniň taryhy ýerleşşi baradaky maglumatlar hasaplanylýar. Orta asyr döwrüne degişli "Hudadul-älem" atly taryhy eserde ol barada anyk maglumatlar hem getirilipdir. Bu eserde oguz ýurdy Köpetdagiň etegindäki Täk galadan, Nusaýdan, Änewden we Altyndepeden uzalyp, tutuş Merwi, Köneürgenji, Seýhun bilen Jeýhun arasyny öz içine alypdyr. Oguz taýpalarynyň ýaşayan ýeriniň bir tarapy Hazardan Balha,

beýleki tarapy Atail (Wolga) derýasyna çenli aralyklary tutupdyr.

Oguzlar köp pudakly hojalygy ýöredipdirler, ýagny olar maldarçylyk, ekerançylyk, küýzegärçilik, awçylyk, hünärmentçilik, söwda işleri bilen meşgullanypdyrlar.

Oguz hanyň we onuň ilatynyň ynanjy Göktaňry bolupdyr. Olar taňry diýip göge düşünipdirler ýagny, ýeke taňrylyga ynanypdyrlar.

Oguz han Türkmeniň esaslandyran döwlet dolandyryş ulgamy. Türkmenlerde nesilbaşymyz Oguz han Türkmeniň jowher paýhasyndan dörän, asyrlar boýy mynasyp nesiller tarapyndan ösdürilen we kämilleşdirilen, döwründe dünýä nusga bolan kämil döwlet dolandyryş ulgamy bolupdyr. Bu ulgam taryhymyzyň gadymy döwürlerinde ýüze çykyp, asyrlaryň talapkär tejribesinden geçip, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Oguz han Türkmen buýrugyna görä, ähli halky üçe böldüler. Akyldarlara, bilimlilere, hasapçylara mal we dowar jem etmek, harç etmek, girdeji we çykdajyny hasaplamak, kethudalyk, wezirlik we ýazyjylyk berdi. Batyrlara serkerdeligi berdi. Çakgan kişilere kement berip, at bakmaga gönderdi. Bilimsiz, sada kişileriň eline taýak berip, düýe, sygyr we goýun bakmaga gönderdi”

Nesilbaşymyz Oguz han Türkmen adamlary döwletdäki we jemgyýetdäki eýeleýän orunlaryna ukyp-başarnyklaryna görä, biri-birinden tapawutlanýan durmuş toparlaryna bölüpdür. Eger gowy üns berilse, türkmen jemgyýetinde şindi gadym zamanlarda üç sany durmuş toparynyň – (1) emeldarlaryň (akyldarlar, bilimliler we hasapçylar), (2) harbylaryň (батырлар we çakgan kişiler) we (3) döwlete salgyt töleýän hem-de zähmet borçlaryny ýerine ýetirýän ilatyň (bilimsiz, sada kişiler) bolandygy görünýär.

Eýsem-de bolsa, türkmenlerde Pygamberleriň hatarynda görüýän Oguz han Atamyz, bir görseň täsin nusga, unudyp

bolmajak dessur, bir görseň keramat bolup görünýän bu düzgüni näme üçin, nähili maksatlaryň hatyrasyna girizdikä?

Bu mesele içgin öwrenilende, onuň aslynda Döwletlilik, milli Bitewilik hem-de türkmen jemgyýeti üçin hemişe zerur bolan sagdyn içki Durmuş Sazlaşygy baradaky atalyk alada görünýär. Döwletlilik taryhy münýylyklar bilen ölçelýän türkmenleriň döwleti edara etmek dessurynda, durmuş sazlaşygy meselesi hemişe hökümdarlaryň üns merkezinde bolupdyr. Oguz han tarapyndan esaslandyrylan bu gurluş asyrlar boýy dowam edip, diňe bir türkmen döwletleri üçin däl, eýsem dünýäniň köp ýurtlary üçin hem nusga bolup hyzmat edipdir. Çünki jemgyýeti dolandyrmagyň şeýle usuly islendik döwletiň içinde saklamasy örän kyn bolan durmuş sazlaşygyny emele getiripdir. Durmuş sazlaşygy bolsa, döwletiň daşky howpsuzlygy bilen bir hatarda, onuň içki howpsuzlygyny hem-de rowaç ýaşaýsyny üpjün edýän baş şertleriň biridir.

Jemgyýetiň içki bitewiligini emele getirýän üç sany durmuş topary bilen bir hatarda, döwletiň ilatyny sany boýunça deň derejede iki golda ýerleşdirmek (çep we sag gollar ýa-da ganatlar) tejribesiniň hem uly ähmiýeti bolupdyr. Bu düzgün boýunça döwletiň ýerini, ýurdumyzyň häzirki döwürde welaýatlara bölünişi ýaly, tutýan meýdanyna we ilat sanyna görä deň ikä bölýärdiler. Türkmen jemgyýetiniň aýrylmaz bölegi bolup durýan dürmuş toparlarynyň – gatlaklarynyň sany hem gollaryň - ganatlaryň ikisiniň içinde hem birmeňzeş bolupdyr. Bu örän oňaýly dolandyryş usuly hasap edilýär. Göç edilende, ýörişlere gidilende ýa-da söweşlerde halka hem-de goşuna öwretmek gerek däl: begler, töreler, aksakallar we serkerdeler buýruk berilmezden derrew öz durmaly, ýerleşmeli ýerlerini, gollaryny, ganatlaryny kynçylyksyz tapyp bilýärdiler. Çünki bu düzgünler münýylyklardan gelýän üýtgeşsiz dessurlardy. Oguzlaryň gadymy dessur esasynda “iç oguzlary” we “daş oguzlary” bolup oturmak däbi hem hut şu dolandyryş ulgamyndan gelip çykýandyr.

Oguzlaryň 24 taýpasy, oguzlaryň gadymy däplerine görä, tagtyň mirasdary hemişe sag goluň häkimi wezipesini eýeläpdir, çep goluň häkimi bolsa baş serkerdäniň ornuny tutýardy.

Türkmenler ýurt tutunyp oturyşlaryna görä, iki goly ýa-da iki ganaty, her gol bolsa içinde biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly üç sany durmuş toparyny emele getiripdir. Jemgyýetiň üç sany durmuş toparyndan ybarat bolmagy, döwletiň bolsa şeýle usul bilen iki ganatda ýerleşdirilmegi, onuň dolandyryşyny we edara edilişini ýenilleşdiripdir, howsalaly döwürlerde döwletiň howpsuzlygyny üpjün edipdir hem-de ýurduň ähli raýatlaryny bir maksada gönükdirip, olary bir hökümdaryň daşyna jemläpdir. Meşhur hytaýly taryhçy Syma Sýanyň ýazmagyna görä, Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwleti hem ýerleşişine we onuň goşunlarynyň düzülişine görä, iki goldan ybarat bolupdyr. Taryhçynyň aýdanlaryny onuň hun döwletindäki wezipeler hakynda berýän maglumatlary hem tassyk edýär. 1) Gündogar we Günbatar Toky begi, 2) Gündogar we Günbatar begi, 3) Gündogar we Günbatar beýik serkerdesi 4) Gündogar we Günbatar duýuýy, 5) Gündogar we Günbatar Danhu, 6) Gündogar we Günbatar Gutlugy. Wezipeleriň we derejeleriň önünde «Gündogar we Günbatar» sözleriniň getirilmeginiň sebäbi, bu döwlet iki ganatdan – sag (Günbatar) we çep (Gündogar) ganatlardan durupdyr.

Halkymyzyň taryhy tejribeleriniň hatarynda, onuň döwründe dünýä nusga bolan köpmilletli döwleti dolandyrmak tejribesiniň hem uly ähmiýeti bolupdyr. Oguz hanyň guran türkmen döwleti, soňra asyrlaryň geçmegi bilen Oguz türkmenleriniň Beýik Hun, Göktürkmenleriň, Gaznaly, Beýik Seljuk türkmen, türkmenleriň Yrakdaky we Rumdaky Seljuk, Osmanly, Sefewi, Delidäki döwletleri ýaly başga-da ençeme köpmilletli döwletlere öwürlipdir. Aslyýetinde türkmen döwletleri diýlende, Zeminiň çar künjeklerinde döredilen

köpmilletli döwletler gözöňüne gelyär. Şu döwletleriň içki gurluşy içgin öwrenilende-de, Oguz hanyň jemgyýeti dolandyryş tejribesini aýdyň görmek bolýar. Ýöne, türkmen jemgyýetiniň içindeki şol üç durmuş toparyny syýasy-ykdysady taýdan pugta özara baglanyşdyrýan gural hem iňňän zerur bolupdyr. Şol gural bolsa, Oguz hanyň işläp düzen hem-de Oguz döwletini dolandyrmak üçin saýlap alan nusgalyk dolandyryş ulgamydyr.

Dürli müňýyllyklarda we asyrlarda ýaşap geçen türkmen döwletlerinde şol dolandyryş ulgamyny dürli hili atlandyrypdyrlar. Ýöne, nähili atlandyrylanda-da, neneşi usul bilen durmuşa ornaşdyrylanda-da, olaryň ählisi mazmun taýdan birdir – meňzeşdir. Oguz han Atamyzyň esaslandyran dolandyryş ulgamy Beýik Seljuk türkmen döwletinde, Rumdaky Seljuk döwletinde “ikta”, Osman türkmenleriniň imperiýasynda “sypaýy”, “sypahyçylyk”, Delidäki türkmen soltanlygynda bolsa “jagir” diýlip atlandyrylypdyr. Oguz han Türkmeniň döwleti dolandyrmak dessurynyň iň kämil derejelere ýetirilen we ösdürilen türkmen döwletleriniň biri-de Osman türkmenleriniň döwleti bolupdyr. Bu döwletde ähli gatlaklaryň bähbitleriniň sazlaşygyny döretmek we her toparyň durmuşdaky ornuny anyk kesgitlemek üçin osmanly jemgyýetinde üç sany durmuş toparyny döredipdirler. Bu durmuş gurluşy taryh ylmynda “sypaýy ulgamy” ýa-da “sypahyçylyk” ady bilen bellidir. Sypahyçylyk ulgamy türkmen halk döredijiliginde belli bir derejede yz galdyrypdyr. “Gül-Senuber” dessanynda şeýle setirler göze ilýär: “Imdi sypahyçylyk öwrengil diýdi”. Bu barada Abdysetdar Kazynyň “Jeňnama” eserinde-de aýdylýar: “Eger maňa ýene bihet sypahy”. Sypaýy ulgamy boýunça ilatyň içinde 1) “galam adamlary”, 2) “gylyç adamlary”, we 3) “raýatlar” diýlip atlandyrylýan durmuş toparlary döredilipdir. Mysaldan görnüşi ýaly, bu toparlaryň her biriniň jemgyýetdäki orny gadymy däpler esasynda Osmanly soltanlary tarapyndan

kesgitlenilipdir. Kanun boýunça gylyç adamlary ýorişlere gatnaşmalydy, ýurdy goramalydy, galam adamlary soltanyň hökümetini dolandyrmalydy, ýurdy edara etmelidi. Raýatlar bolsa önüm öndürüp, döwlete salgyt tölemelidi. Başky iki gatlakdan tapawutlylykda, raýatlar dolandyryş işlerine, goşun gullugyna alynmaýardy, ýorişlere gatnaşdyrylmaýardy. Ýagny, olar diňe önüm öndürmek we haryt bolçulugyny döretmek bilen meşgullanýardylar. Türkmenleriň döreden bu ulgamy döwletiň umumy işleriniň bähbitleri üçin soltanyň her bir raýatynyň bähbitlerini sazlaşykly bir ýere jemläpdir we birikdiripdir. Türkmenler özleriniň ýurt edinen ýerlerinde döp bolup gelýän milli dolandyryş usullaryny berkarar etmek bilen, aýratyn hem Wizantiýanyň we Balkanlaryň isäýy (hristian) ilatynyň durmuşynyň düýpgöter gowulaşmagyna ýardam etdiler. Türkmenler bu ýerlerde dowam edip gelen baş-başdaklygy we ynsany ynsanyň kemsitmegi ýaly ýowuz düzgünleri ýok etmek bilen çäklenmän, ençeme halklary Ýewropada kemala gelen we asyrlar boýy dowam eden zulumdan – sütemden hem azat etdiler.

Osman imperiýasynyň düzümine giren hristian halklarynyň ýaşayş durmuş şertlerini, Günbatar we Gündogar Ýewropanyň “krepostnoý” daýhanlarynyňky (gul ýaly ezilýän) bilen deňeşdireninde, olaryň emläk we hukuk derejeleriniň arasynda uly tapawudyň bardygyny görmek bolýar. Zähmetkeş adamynyň durmuşynyň orta asyrlarda kyn bolandygyna garamazdan, osmanly raýatlaryň ýagdaýy, ýewropaly daýhanlaryňkydan düýpgöter tapawutlanyp, olar iş ýüzünde-de, hukuk taýdan-da hiç haçan özleriniň erkinligini ýitirmändiler.

Ýeri işläp bejerýän daýhanyň ýeri kanun boýunça gylyç adamlaryna ýa-da galam adamlaryna (olary “sypaýy” diýip atlandyryýardylar) berilýärdi. Şunda daýhan salgydy döwlete däl-de kanun boýunça ýaňky ady agzalan adamlara töleýärdi. Adalatly ýeri, bu iş iki tarapyň hem razylgy boýunça amala aşyrylýardy. Eger-de daýhan öz yerini taşlap, başga bir işiň

başyny tutsa, onda ol sypaýylara “çift bozan” (ylalaşygy bozan manyda) salgydyny tölemelidi. Ýagny, daýhanyň sypaýa ýetiren zyýany tölenilmelidi. Eger-de, sypaýy hem daýhan babatynda öz wezipesinden hyýanatçylykly peýdalanyp, düzgüni bozsa, şeýle emeldarlara we serkerdelere haýal edilmän çäre görnüpdir. Şeýlelikde, sypaýy bilen raýatyň arasyndaky gatnaşyklar deňhukukly ýagdaýda bolupdyr. Sebäbi kanun olaryň ikisi üçin hem deňdi. Eger-de sypaýy özüne berlen wezipeden hyýanatçylykly peýdalansa ýa-da eden-etdiliklere ýol berse, raýat hem öz borçlaryna sowuk sala garasa, olary ýerine ýetirmekden boýun gaçyrsa, onda olaryň ikisine-de Soltanlar tarapyndan temmi berlipdir.

Bu durmuş gurluşynyň ylymda “sypaýy ulgamy” (“sipahi” – “harby”) diýilip atlandyrylandygyny biz eýýäm belläpdik. Şu ulgam Orta asyrlarda dünýäde ulanylan dolandyrys tejribesiniň iň ynsanperwer usuly hasap edilýär. Sebäbi köp ýurtlaryň alymlarynyň ýazmagyna görä, bu gurluş “synplaryň we gatlaklaryň bähbitleriniň özara sazlaşygyny” (“synpy garmoniýa”) emele getirýärdi. Sypaýy ulgamy Osman döwletiniň merkezleşmeginde we onuň döwründe dünýäniň iň kuwwatly döwletine öwürlmeginde uly hyzmat görkezdi. Käbir alymlaryň ýazmagyna görä, bu ulgam Osman imperiýasyny “bitewi bir uly soltan mülküne öwürüpdir”. Türk taryhçysy H.Ynaljyk bolsa “osmanlaryň ekerançylyk ulgamy döwletiň harby isleglerini daýhanlar babatynda durmuş adatylygyny üpjün etmek bilen bagtly baglanşdyrypdyr” diýip tassyklaýar. Goşa dyrnagýň içindäki jümleleriň manysy, sypaýy ulgamynyň imperiýany bitewi bir agzybir maşgala öwrendigini aňladýar. Osmanly döwletinde asyrlar boýy dowam eden dolandyrys ulgamy we jemgyýetçilik gurluşy türk taryhçylary tarapyndan hem içgin öwrenilipdir. Belli taryhçylar O.L.Barkan, Y.H. Uzynçarşyly, H.Ynaljyk, T.Gökbilgin, M.Akdag bu meselelere aýratyn üns beripdirler. Sebäbi bu meseleleriň ylmy taraplary bilen bir hatarda, olary öwrenmekligiň syýasy sebäpleri hem

bardy. XIX-XX asyrlaryň sepgitlerinde we XX asyryň başlarynda, Osman imperiýasynyň düzüminden çykyp, özbaşdak bolan käbir slawýan ýurtlarynda bu türkmen döwletiniň taryhyna kembaha garamak ýaly ýaramaz meýiller ýüze çakyp başlady. Bu ýurtlaryň käbir alymlary taryhçylaryň halkara maslahatlarynda Osmanly döwletiniň taryhy bilen baglanyşykly esassyz pikirleri orta atmaga synanyşýardylar, her hili ýollar bilen osmanly döwletiniň dünýä taryhyndaky ornuny peseltmäge çalyşýardylar.

Beýleki türkmen imperiýalary ýaly, Osman döwleti hem ägirt uly ýerleri öz içine alýan köpmilletli döwletdi. Ýöne, asly arassa, adyl türkmen soltanlary içeri syýasatda milletçilige, dinparazlyga ýol bermeýärdiler, raýatlara sütem etmeýärdiler. Adamlaryň diline, dinine, milletine garamazdan hemmeler döwletiň önünde deňdiler. Şonuň üçin hem osmanly köşgünde, welaýatlary dolandyryýan “sanjak begleriniň” edarasynda türkmenlerden başga-da dürli halklaryň wekillerine-de köp duşmak bolýardy. Olar türkmen dilini öz ene dilleri ýaly bilip, osmanly döwletine wepadarlyk bilen gulluk edýärdiler. Şeýle adalatly dolandyryşyň netijesinde üç kontinentde - Aziýada, Afrikada we Ýewropada ýerleşen bu ägirt uly türkmen döwletiniň taryhynda milletara we dinara, aýratyn hem gatlaklar arasyndaky çaknyşyklar hiç haçan bolmandyr.

XIX-XX asyrlarda dünýä taryhy, şeýle hem türkmen taryhy-da örän syýasatlaşdyryldy. Şunda köp zatlar düýpgöter ýoýuldy. Russiýanyň we Gündogar Ýewropanyň slawýan taryhçylary, hamana osmanly türkmenleriniň Gündogar Ýewropada ýaşaýan slawýanlary we slawýan däl halklaryny, hamana 500 ýyllap “ezendikleri” we “gulçylyga sezewar” edendikleri barada ýazmak bilen taryhy hakykatdan daş düşýärdiler.

Osmanly türkmenler Gündogar Ýewropany eýelemänkäler, bu ýerlerde gulçylyk döwründen miras galan “krepostnoýçylyk” düzgüni dowam edýärdi. Bu düzgün boýunça döwletleriň ilaty az sanly begzadalaryň elindedi. Halk

köpçüliginde ne emläk, ne-de hukuk bardy. Olara edil mal kimin eýeçilik edip, öldir ýaly işledýärdiler, eýeleri islän wagtlary olaryň hatda janyny hem alyp bilýärdiler. Slawýan we slawýan däl isaýy begzadalarynyň “birinji nika gijesine bolan hukuklary” aýratyn ýigrenji dessur bolup, ol ynsanlaryň mertebesini we namysyny depeleýärdi. Osmanly türkmenler tarapyndan Gündogar Ýewropa eýelenenden soň bu ýaramaz düzgünler, ýek görülýän dessurlar ýatyryldy. Bu ýerleriň öňki ähli hukuksyz ilaty (“krepostnoýlar”) “raýat” diýlip yglan edildi. Mälim bolşy ýaly, raýat diýlip döwletiň doly hukukly adamlaryna aýdylýar. Raýatlyk düzgüni boýunça ýerli begzadalaryň krepostnoýlara bolan ähli hukuklary ýatyryldy. Deňeşdirip görüň, slawýanlara “hossar” çykan Russiýanyň özünde hem krepostnoýçylyk hukugy 1861-nji ýylda ýatyrylypdy!

Oguz han, Gorkut ata we Görogly eýýamlarynda türkmenler dünýäde halkara gatnaşyklaryny kesgitleýän halklaryň esasyalarynyň biridi. Bu döwürlerde aýry-aýry künjeklerde häkimiýet ugrunda çykyşlar bolýmasa, halk çykyşlary düýbünden diýen ýaly bolmaýardy. Sebäbi döwletiň edara edilşi, jemgyýetiň guralyşy türkmenleriň Oguz han tarapyndan kesgittenilen gadymy däpleri esasynda alnyp barylýardy. Gynançly ýeri, XVIII-XIX asyrlardan başlap türkmenleriň ata-baba hökümdarlyk eden Orta we Ýakyn Gündogar ýurtlarynyň içki işlerine Ýewropa döwletleriniň gatyşyp başlamagy bilen, halkara gatnaşyklaryny kesgitleýän syýasy merkezler üýtgäp başlady. Sebitiň kä o ýerinde, kä bu ýerinde milletara, dinara we döwletara dawalary, keseki halklary bakna etmek ýaly ýaramaz syýasat öňe sürülüp başlady. Çünki ýewropalylar türkmenler tarapyndan döredilen we asyrlar boýy ulanylan bu taryhy tejribäniň ähmiýetine we ornuna düşünmeýärdiler. Olar asyrlar boýy dünýäniň ägirt uly giňişliklerinde höküm sürüp gelen türkmen döwletleriniň içinde ýaşap oturan halklary merkezi häkimiýete garşy küşgürýärdiler,

olarda milletçilik ýaly ýaramaz gylyklary öjükdirýärdiler. Netijede osman imperiýasynyň ýykylmagy bilen emele gelen milli döwletleriň aglabasy soňra içki oňşuksyzlyklara we döwletara jenjellerine ulaşyp gitdiler.

Oguz han Türkmeniň dolandyryş ulgamynyň kämillik derejesine ýetirilen ýerleriniň biri hem türkmenleriň Delidäki döwleti (1206-1526) boldy. Aýbeg Soltan (1206-1211) tarapyndan esaslandyrylan bu türkmen döwletinde ýurdy dolandyrmak üçin gadymy ýörelgeleriň esasynda “jagir ulgamy” işlenip düzüldi we Hindistanda döwleti dolandyrmagyň esasy hökmünde kabul edildi. Jagir ulgamy boýunça Hindistanyň welaýatlaryna “Jagirdarlar” iberilýärdi. Jagirdarlar tanymal serkerdeler ýa-da döwlet emeldarlary bolupdyrlar. Her bir jagirdar öz welaýatynda kesgitli mukdarda nöker saklamalydy, döwleti goramalydy hem-de döwlet hazynasyna raýatlardan salgyt ýygnamalydy.

Bu ulgam boýunça türkmen soltanlary hindi jemgyýetini Oguz hanyň gadymyýetde edişi ýaly, üç topara bölýärdiler: 1) jagirdarlar (harbylar), 2) zemindarlar (ýerli begzadalar), 3) raýatlar (önüm öndürip, salgyt töleýänler).

Jagirdarlar Türkmenistanyň hem-de onuň bilen sebitdeş ýerlerden soltanyň özi bilen Hindistana gelen türkmen begzadalarydy, serkerdeleridi we ýönekeý nökerlerdi. Bu adalganyň ýüze çykmagy hem türkmenleriň Hindistana gelmekleri we ýurt tutunmaklary bilen baglanşyklydyr. Şol döwrüň türkmen dilinde “jagir”, “jagir edinmek” - ýerleşmek, jaý tutmak, ornaşmak, ýurt tutunmak ýaly manylary aňladypdyr. Türkmeniň meşhur weziri, serkerdesi we şahyry Muhammet Baýram handa şeýle setirler bar: “Musulmanu-hinduga bardyr mydam, Işiginde jagir üçin bagyň.”

Zemindarlar şindi türkmenler Hindistana gelmänkäler, bu ýurdy edara eden ýerli begzadalar we gurply adamlar bolupdyrlar. Raýatlar hakynda gürrüň edilende bolsa, olary Hindistanyň salgyt töleýän ilaty bolan daýhanlar, senetçiler,

hünärmentler, söwdagärler emele getirýärdiler.

Jagir ulgamy boýunça, Delidäki türkmen soltanlygynda ýaşayan ilatyň jemgyýetdäki orny kesgitlenýärdi. Jagirdarlar döwleti dolandyrmaga we goramaga gatnaşýardylar. Has düşnükli edilip aýdylanda, olar serkerdeleriň, nökerleriň we emeldarlaryň wezipesini eýeleýärdiler. Soltan çagyran mahaly jagirdarlar özleriniň häkimlik edýän ýerlerinden soltan tarapyndan kesgitlenilen mukdardaky nökerleri bilen paýtagta gelyärdiler.

Jagirdarlar adatça 500-1000 sany nökeri getirmäge borçly edilýärdi. Şunça mukdardaky goşuny jagirdaryň ekläp-saklap bilmegi üçin, soltan olara “jagir ýerlerini” berýärdi. Giçkiräk döwürde jagirdarlyk ýerli halk bolan hindi bezgadalaryna hem berlipdir. Olar hem edil türkmen jagirdarlary ýaly, soltan üçin kesgitli mukdardaky nökerleri saklamaga we getirmäge borçly edilýärdi. Kähalatlarda uzakdaky jagirdarlar öz çykdaýlaryny azaltmak we girdejilerini artdyrmak maksady bilen soltan tarapyndan kesgitlenilen mukdardan az nöker saklaýardylar. Emma türkmen soltanlary jagirdarlaryň öz gulluk wezipelerini neneňsi ýerine ýetirýändiklerini barlamak üçin häli-şindi ýerlere barlagçylary iberýärdiler. Bu meselede aýratyn hem türkmen soltany Alaeddin Halaç (1296-1316 ý.ý) berk syýasat ýoredipdir. Alaeddin Halaç hindi jagirdarlarynyň hökümeti aldamazlyklary üçin olaryň nökerleriniň atларыny tagmaladýar eken. Öňler atlar tagmalanmaýarka, barlagçy gelende, 500 nökeriň ornuna 250 nöker saklaýan jagirdar, öz goňşy jagirdaryndan 250 atlyny çagyryp getirip hem-de olary öz nökerleri bilen goşup, soltanyň barlagçylaryna görkezýär eken. Soňra ol öz 250 nökerini, “kömege” gelen 250 nökeriň üstüne goşup, goňşy jagirdary “halas etmäge” ugradypdyr. Şeýdip, öňler ýerli açgöz jagirdarlar soltany aldaýar ekenler. Indi, atlar tagmalanandan soňra, jagirdarlarda beýle mümkinçilik bolmandyr. Sebäbi her jagirdaryň nökerleriniň atларыna hökümdaryň buýrugy bilen aýratyn tagma basylypdyr.

Türkmen sultanlary jagirdarlardan köşk we wezipeli adamlary hem jemleýärdiler. Olar döwleti edara etmek we dolandyrmak işlerinde soltana ýakyndan ýardam edýärdiler. Zemindarlar, ýokarda belleniş geçişli ýaly, ýerli hindi begzadalaryndan we gurply adamlardan düzülip, olar özlere zemindarlyga (eýeçilige) berlen ýerlerden soltanyň haýryna salgyt ýygnaýardylar. Zemindarlar ýygnaýan salgydyň soltan tarapyndan kesgitlenilen möçberini özlere alyp galyp, galanyny döwletiň hazynasyna tabşyryýardylar. Zemindarlaryň jagirdarlardan tapawudy, olar harby we köşk gullugyna alynmandyr, olaryň esasy wezipesi soltana raýatlardan salgyt ýygnaýan bermekden ybaratdy.

Raýatlar türkmenleriň hökümdarlyk eden Hindistan ýurduňyň iň köp sanly ilatydy. Olar edil Osmanly döwletindäki ýaly, goşun gullugyna alynmandyr, ýorışlara we uruşlara gatnaşdyrylmamdyr. Olaryň baş wezipesi döwletde we jemgyýetde önüm öndürmek we haryt bolçylygyny döretmekden ybaratdy. Raýatlar, onuň daýhandygyna, senetçidigine, hünärmentdigine we söwdagärdigine garamazdan şerigatda görkezilen we soltan tarapyndan kesgitlenilen mukdarda we ölçeglerde döwlete salgyt töleýärdiler. Mysallardan görnüş ýaly, jagir ulgamynda-da Oguz han Türkmeniň jemgyýeti adalatly dolandyrmak däbiniň yzlary mese-mälim görnüp dur. Bu ulgam Hindistanda asyrlar boýy dowam edipdir we özüni dolandyryşyň iň kämil hem-de netijeli usulydygyny görkezipdir. Bu ulgam Delidäki türkmen sultanlygynyň 300 ýyldan-da gowrak wagt dowam eden taryhynda çalşyp bolmaýan, oňyn usul hökmünde ýaşapdyr. Hindistanda Delidäki türkmen döwletiniň ornuna gelen Beýik Mogollaryň döwletinde-de bu usul türkmenleriň ajaýyp mirasy hökmünde üýtgeşsizligine kabul edilipdir we bu döwlet ýykylandam soň hem (1859 ý.) tä XIX asyryň ahylarlaryna – XX asyryň başlaryna çenli dowam edipdir. Hindistanyň taryhyny öwrenen dürli ýurtlaryň alymlary jagir ulgamynyň Ekber

Soltanyň (1556-1605) dolandyran döwründe has-da kämilleşdirilendigini biragyzdan belleýärler. Meşhur türkmen serkerdesi we döwlet işgäri Muhammet Baýram han Türkmen Ekberini terbiýeçisidi. Ekber şindi kämillik ýaşyna ýetmänkä, mogollaryň döwletini Baýram han edara edipdi. Owganly serkerdeleriň Ekberini kakasy Humaýynyň elinden häkimiýetini almaklary bilen ýurduň dolandyryş ulgamy bozulypdy. Şonuň üçin hem Sefewi türkmenleriniň kömegi bilen häkimiýetini gaýtaryp alan Humaýyn, dolandyryş işlerini ýola goýmaga ýetişmedi. Ol aradan çykandan soň, Hindistanda dolandyryş ulgamyny täze patyşanyň ýaşlygy üçin Baýram han ornaşdyrmaly bolupdy. Hut şunuň üçin hem Mogol döwleti Ekberini döwründe rowaç aldy.

Türkmenleriň dolandyryş ulgamyny inlisler hem belli bir derejede ulanypdyrlar. Hindistany Angliýa öz koloniýasyna öwreninden soň, bu usul inlis dolandyryjylary tarapyndan belli bir derejede kämilleşdirilipdir we kabul edilipdir. Hindistanda XVIII asyryň ahırlarynda inlisleriň girizen “zemindary” we “raýatwari” ulgamlary hem türkmen soltanlary tarapyndan barypha XIII asyryň başlarynda girizilen jagir ulgamynyň esasynda kemala gelipdir.

Mysallardan görnüşi ýaly, Delidäki türkmen soltanlygynda girizilen bu oňaly usul hindi jemgyýetinde durmuş sazlaşygyny emele getiripdir. Sebäbi bu düzgün boýunça jemgyýetde her bir adamynyň, her bir gatlagyň orny kesgitlenilipdir. Dogry, bu düzgün boýunça adamlar öz ukypbaşarnyklaryna görä, bir durmuş toparyndan beýleki bir durmuş toparyna geçip hem bilipdir. Meselem, başarjaň, zähmetsöýer we gurply raýatlar zemindarlara öwrülip bilipdirler ýa-da tanymlar hem-de täsirli zemindarlary jagirdarlyk derejelerini alyp bilipdirler. Diýmek, tertip-düzgüniň nähili berk bolandygyna, durmuşda we işde her kiminiň öz ornunyň kesgitlenendigine garamazdan, adamyň durmuş we hukuk derejeleri

üýtgewsizliginde galmandyr. Ýagny, ol emele gelen ýagdaýa görä, kämilleşdirilip we üýtgedilip bilnipdir.

Türkmenleriň Hindistanda girizen we asyrlar boýy ulanan bu oňyn düzgüni hindi jemgyýeti tarapyndan oňlanylypdyr. XX asyrdä Hindistanyň taryhy boýunça A.Ý. Aly, K.M. Aşraf, Ý.H. Han, P.N. Çopra, M.Ýasin ýaly ýerli musulman we indus taryhçylary küt-küt kitaplary ýazdylar. Ýöne, şol kitaplaryň hiç birinde-de bu oňyn düzgün hakynda ýaramaz zatlar aýdylmaýar. XX asyr hindi taryh ylmynyň gözbaşynda duran we onuň kerwenbaşysy hasaplanylýan Jatunath Sarkar ýaly “indusçyl” taryhçylar hem türkmenleriň döreden we Hindistanda asyrlar boýy ulanan bu dolandyryş ulgamyna uly baha berýärler. Galyberse-de, bu ulgam Hindistanyň merkezleşmegine we onuň häzirki zaman araçäginde örän uly döwletiň emele gelmegine-de oňyn täsir etdi. Sebäbi Delidäki türkmen soltanlygy esaslandyrylmanka, Hindistanda biri-birinden üzňe, özara oňuşmaýan köp sanly ownujak döwletler bardy. Türkmenleriň Hindistanda döwlet esaslandyrmaklarynyň we bu ýurdy edara etmekleriniň netijesinde şol döwletleriň ählisi merkezleşdirilen bitewi bir döwlete birikdirildi.

Gadymy hem müdümü milletimiziň nesilbaşysy Oguz han Türkmeniň pähim-paýhasy bilen kämil we nusgalyk dolandyryş ulgamy döredilipdir. Bu ulgamy ösdürmek we asyrlaryň taryhy tejribesinden geçimek işini Oguz hadan soň Ärsak şa, Mete han, Bumyn han, Bilge Kül Kadyr han, Mahmyt Gaznaly, Togrul beg, Çagry beg, Alp Arslan, Soltan Sanjar, Saltyk Gazy, Meňgüçli Gazy, Gara Ýusup, Uzyn Hasan, Osman Gazy, Aýbeg Soltan, Alaeddin Halaç ýaly beýik hökümdarlar dowam etdiripdirler. Şeýdibem Oguz hanyň beýik düzgünli-nyzamly döwletleri müňýyllyklara uzapdyr.

§3. Türkmenistan b.e.öňki VI-IV asyrlarda

Ilatyň ýerleşşi. Jemgyýetçilik gatnaşyklary we döredessurlary. Merkezi Aziýa halklary baradaky maglumatlara b. e. öňki VIII asyra degişli ýazuw çeşmelerinde gabat gelmek bolýar. Ýazuw çeşmelerinde Hazar (Kaspi) deňziniň gündogar sebitlerindäki sähra çöllerde hem-de Amyderýa (Oks) bilen Syrderýanyň (Ýaksart) aralagynda ýaşan çarwa halklardan massagetleriň ady köp tutulýar. Biziň eýýamymyzdan öňki I müňýyllygyň ortalarynda bu ýerlerde dahlar ýa-da daýlar hem ýaşapdyrlar. Grek awtorlary Gerodot (b. e. öňki V asyr) we Strabon (b. e. öňki I asyr) Kaspi deňziniň gündogarynda ýaýylyp ýatan sähralyklarda skifleriň ýaşandyklaryny görkezýärler. Olar bu taýpalaryň bir böleginiň dagda, bir böleginiň düzlüklerde, beýleki bir böleginiň batgalyklarda we adalarda ýaşaýandyklaryny ýazyp beýan edipdirler.

Grek awtorlary taýpa birleşigine birleşen hemme çarwalara skifler diýip düşünişdirler. Başga bir antik döwrüniň awtory şeýle taýpalaryň we halklaryň 20 töwereginiň bolandygyny belläpdir. Şolaryň arasynda massagetler, saklar daýlar, horezmliler, horasanlylar, girkanlar we başgalaryň atlary tutulýar. Taryhyň "atasy" Gerodot şol taýpalaryň arasynda massaget taýpalarynyň gowy urşujylardygyny we sanlary boýunça has köpdiklerini ýazypdyr. Massagetleriň ýaýlary, naýzalary, söweş aýpaltalary bolupdyr. Olar at üstünde uruşmaga ökde bolupdyrlar. Atlarynyň göwsüni demir jul bilen örtüpdirler. Massagetlerde altyn pul dolanyşykda bolmany üçin şaý-sepleri at-esbaba bezeg hökmünde peýdalanyşypdyrlar. Atlaryň uýany, uzeňnileri, bil çekileriniň tokalary altyndan bolupdyr. Massagetler öz ahlak häsiýetleri boýunça gazaply, gyzgyn ganly we gaýduwsyz hem-de dogruçyl bolupdyrlar. Olar keseki adamlara gaty rehimdar eken. Massagetler güne çökünypdyrlar, ýabylaryndan hudaýýoluna sadaka beripdirler.

Grek syýahatçysy Dionisiniň ýazmagyna görä, saklar atan oklary boş geçmeýän mergen bolupdyrlar. Hatda sak aýallary hem at üstünde söweşipdirler, yza öwrülip ok atmaga gaty ussat ekenler. Hatda saklarda Zarina atly örän uly harby ukyby bolan zenan patyşanyň bolandygy barada hem maglumatlar bar. Gerodotyň ýazmagyna görä, saklaryň özboluşly ýaýy, gysgajyk hanjary, aý paltasy bolupdyr. Şeýlelikde, olaryň ýaraglary hem massagetleriňki ýaly eken. Saklaryň çüri telpekleri bolupdyr. Gadymy awtorlar horezmlileriň Merkezi Aziýada görnükli orun tutandyklaryny belläpdirler. Horezmiň gadymy ilaty Amyderýanyň aşak akymynda esasan ýerli ilatyň hasabyna kemala gelipdir.

Horezmlileriň gadymy massaget taýpalarynyň biri bolandygy hakynda hem aýdylýar. Horasanlylaryň-parfiýalylaryň we margianalylaryň bir böleginiň bir wagtlar Türkmenistanyň demirgazyk sebitlerinde ýaşan çarwa taýpalar bolan dahlaryň, massagetleriň we sarmatlaryň ata-babalary bolan bolmagy mümkin diýen maglumatlar hem bar. Kâbir taryhçylar parfiýalylar bilen türkmenleriň mürçe taýpasy (Baharly etrabynda) bilen gös-göni baglanyşykly diýýärler.

Etrek derýasynyň aşak akymyndaky çöllüklerde ýerleşen Yzzatguly, Madawdepe, Çyglykdepe we başga-da birnäçe gadymy obalar dahlara degişlidir diýip çaklanylýar. Dah-parn taýpalarynyň Tejen derýasy sebitlerinde ýaşandyklary hakynda hem gadymy awtorlaryň ýatlamalarynda berilýär.

Şeýlelik-de dahlar, massagetler sarmatlaryň bir bölegi türkmenleriň gadymy ata-babalary bolupdyrlar diýip aýtmaga esas bar. Alymlaryň kâbirleri dahlary teke-türkmenleriniň, sarmatlary bolsa ýomut türkmenleriniň ata-babalary diýýärler.

Biziň eýýamymyzdan I asyrynda Azow ýakasyndan Aral deňzine çenli aralykdaky giň ýurtlarda alan taýpalary ýaşapdyrlar. Gadymy taryhçylar alanlary massagetler diýip hasap edýärler. Türkmenistandaky gadymy dahlar birleşmesinde alanlar uly orun tutupdyrlar.

Massagetleriň esasy bölegi çarwaçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Olar ownuk mallar bilen birlikde gylalary köpeldipdirler, balykçylyk bilen meşgullanypdyrlar, aw awlapdyrlar. Massagetleriň geýimleri mallaryň derilerinden tikilen bolupdyr. Olar esasan iri we ownuk we iri şahly mallary, esasan hem goýun mallaryny köpeldipdirler. Kābir welaýatlarda düýedarçylyk hem giň gerime eýe bolupdyr. Çarwa ilat gara öýlerde ýaşapdyrlar, öýleri ýüň keçeler bilen, kähalatda teletin bilen hem örtüpdirler.

Carwa ilatyň esasy iýmiti et we süýt önümleri bolupdyr. Olar süýtde gatyk, peýnir ýasapdyrlar. Şeýle-de goýun we balyk etini, ösümlik miwelerini iýmit hökmünde peýdalanypdyrlar. Adamlar mallaryň bir bölegini ýüň üçin saklapdyrlar. Çarwalarda çörek hemişe ýetmezçilik edipdir, şonuň üçin olar öz öndürýän önümlerini oturmly ilatyň öndürýän önümleri bilen çalşypdyrlar. Olar mallaryny oazislere, oturmly ilatyň ýaşayan ýerlerine sürüp ertipdirler, mallaryny azyk önümleri bilen çalşypdyrlar.

Dahlar ýa-da dah-parň taýpalarynyň we massagetleriň ýaşayş durmuşlary, hojalyklary birmeňzeşrak bolupdyr. Olar esasy kärleri maldarçylyk, awçylyk bolupdyr. Olar hünärmentçilik bilen hem meşgullanypdyrlar. Olar hojalyk gurallaryny, mal esbaplaryny ýasapdyrlar, aw awlapdyrlar.

hem gadymy türki taýpalarynyň biri bolup, ilki-ilkiler Çynmaçyn (Hytaý) sebitlerinde ýaşapdyrlar. Biziň eýýamymyzdan öňki III asyrdan gunlaryň-hunlaryň özbaşdak döwleti emele gelipdir.

Ylmy edebiýatlarda gunlar dürli atlar bilen (gün, sýun, hun, akgunlar) tutulýarlar. Häzir şeýle at bilen ýaşayan taýpalar ýok. Olar başga taýpalara doly siňip-gatyşyp gidipdirler. Emma gunlar hakynda taryhy ýazgylarda, aýratyn hem hytaý çeşmelerinde gyzykly maglumatlar saklanyp galypdyr. Olaryň edermenligi, dogruçylygy, ogurlygy ýazgarylary, ata watana, ene topraga garaýyşlary baradaky sypatlary hazire çenli

türkmenlerde saklanyp gelyär.

Hunlaryň jemgyýetçilik gurluşy barada hem taryhy maglumatlar ýeterlikli saklanypdyr. Hunlarda ýurdy dolandyrmak hun begleriň 24-si tarapyndan amala aşyrylypdyr. Şol serdarlar ýurduň belli-belli welaýatlaryna-etraplaryna jogapkär bolupdyrlar. Her bir harby-administratiw işgär-serdar goşun mülüklerini, ýüzlüklerini, onluklaryny, kiçeňräk soltanlygyň serdarlarynyň baş kömekçilerini özleri belläpdirler. Şeýlelikde, hunlarda köp basgançakly çylşyrymly edara edilmiş ulgamy ýüze çykypdyr.

Çarwa taýpalarynyň hojalyklary we döp-dessurlary barada gadymy çeşmelerde az beýan edilipdir. Muňa garamazdan daglyk ýerleriniň taýpalarynyň arasynda hem zoroastrizm dininiň ýaýrandygy subut edildi. Awestada Ahuramazda bilen bir hatarda başga dürli-dürli hudaýlar – erkek adamlaryň hudaýy Mitra asman suwlarynyň hudaýy, mallaryň we hasyllylygyň piri Anihita dagy bolupdyr. Massagetleriň arasynda hem Mitra ýakyn bolan hudaýa çokunypdyrlar. Gerodotyň sözlerine görä, massagetler hudaýlaryň arasyndan diňe güne çokunýarlar we oňa ýabylary sadaka ediyärler diýip ýazypdyr.

Ahemeni döwletiniň döremegi we ýerli ilatyň Aheminilere garşy göreşi. Bizniň eýýamymyzdan öňki VI asyryň ortalarynda Eýranyň ýerinde Ahemeniler döwleti döräpdir. Ony esaslandyran Ahemeni diýen adam bolup, döwletiň ady hem Ahemeniler döwleti adyny alýar. Bu döwlet 200 ýyldan gowrak wagt ýaşapdyr. Ahemeniler döwleti gadymy Gündogaryň güýçli imperiýalarynyň biri hasaplanypdyr. Döwleti imperiýa derejesine erten Kir II (b. e. öňki 558-530 ý.ý.) bolupdyr. Kir II b.e. öňki 558-nji ýylda çarwa pars taýpalarynyň patyşasy bolýar we babasynyň garşysyna urşa başlaýar we ilkinji çaknyşyklarda ol Midiýa goşunlaryny derbi-dagyn edýär. Kir II b. e. öňki 550-nji ýylda Midiýanyň paýtagty Ekbatany hem eýeläp, patyşa - Astiýagy

ýesir alýar. Midiýadan soň ol Wawiloni, Derýaaralygyny we Alynky Aziýanyň ýerlerini özüne tabyn edýär. Şeýlelik bilen Kir II Müsür döwletiniň serhetlerine baryp ýetýär. Emma Kir II Müsüre ýörüş etmezinden öň öz gündogar serhetlerini berkitmek maksady bilen Merkezi Aziýanyň halklarynyň garşysyna basybalyjylykly ýörişe başlaýar.

Kir II öz döwletiniň gündogar serhetlerini çarwa taýpalaryň çozuşlaryndan halas etmek üçin, Amyderýa bilen Syrderýanyň aralygynda ýaşaýan massagetleri boýun egdirmek gerekdi. Gerodotyň berýän maglumatlaryna görä, Kir olara garşy ýöriş edýär. Massagetleriň şol wagt patyşasy adamsy ölüp dul galan Tumar şa bolupdyr. Kir massagetleri aňsat boýun etmek üçin Tumar şaha öýlenmegi ýüregine düwüp sawçy iberýär. Sawçylar Tumar şanyrazy bolsa, Kiriň ony özüne aýal edip aljakdygyny habar beripdirler. Tumar şa "Kire aýal däl-de, meniň ýurdum gerekdir" diýip, sawçylary kowupdyr. Piri başa barmadyk Kir urşa taýýarlyk görüp başlaýar. Tumar şa: "Sen bu bet päliňden el çek! Ýörişini bes et-de, yzyňa gaýt. Eger-de ony etmejek bolsaň, onda biz goşunymyzy derýadan üç günlük yza çekeli welin, arkaýyn biziň ýurdumyza geç, söweşi şol ýerde başlarys. Eger-de ony islemeseň, sen üç günlük öz ýurduňa tarap yza çekil, biz seniň ýurduňda urşa girişeli" diýipdir. Kir öz goşunyny derýadan geçirip şol ýerde goş basypdyr. Söweşe ukypsyz birnäçe adamy goşda galdyryp, goşunlary bilen ýene-de derýa tarap dolanypdyr. Massaget goşunlary Kiriň düşelgesine gelip, ol ýerdäki adamlary öldüripdirler. Soňra Kiriň ýeňiş toýuna taýýarlap goýan çakryna gözleri düşüp ondan içip serhoş bolýarlar. Kir bolan işlere göz ýetirip, massagetleriň birnäçesini öldüripdir we beýlekileriniň ellerini zynjyrlapdyr. Olaryň arasynda Tumar şanyň ogly hem bar eken. Ýagdaýdan habarly Tumar şa çapar ýollap Kire şeýle mazmunly duýduryşy gowşurypdyr: "Ganhor Kir! Sen bu namartja üstünligiňe gabarma. Siz bulanyk üzüm suwundan bolan içgiden doýup

eden-etdilige endik eden halk. Mert söweşde ýan bermedik oglumy siz zährimaryň aly bilen ele saldyňyz. Indi meniň sözüme gulak goý: meniň jigerbendimi goýber we başyňyz bitinkä, ýurdumyzdan gidiň. Eger aýdanlarymy etmeseň, gana teşne agzyňy gyrmyzy gandan gerk-gäbe dolduraryn, özüňi-de oňa durşuň bilen gark ederin. Meniň hut şeýle etjekdigime massagetleriň keramatly howandary we hudaýy bolan mukaddes Günden ant içýäriň!”. Kir Tumaryň ogluny ýesirlikden boşatmandyr. Şazada pursat arap özüni hanjaryň üstüne oklap öldüripdir. Bu aýy habary eşiden massagetler gahar-gazaba münüp, duşman goşuny bilen söweşe giripdirler. Gerodotyň ýazmagyna görä, ol iň bir elhenç çaknyşyklaryň biri bolupdyr. Köp wagtlyk söweşden soňra massaget goşunlary ýeňipdir. Pars goşunlarynyň köpüsi, şol sanda patyşa Kiriň özi hem heläk bolupdyr. Grek awtorlarynyň ýazmaklaryna görä, söweşde Kir 200 müň adam ýitiripdir. Tumar şanyň buýrugy boýunça söweş meýdanyndan Kiriň meýdini tapypdyrlar. Şa aýal içi gandan doldurylan meşige Kiriň kellesini atyp "gana suwsadyň, gana hem gark bol" diýenmiş. Kiriň kellesi salnan ganly tulum Kiriň öz ýurduna iberilipdir. Bu waka b. e. öňki 530-njy ýylda bolup geçipdir.

Kir ölendenden soňra onuň ornuna ogly Kambis (b. e. öňki 530-522 ý.) geçipdir. Şol döwürde Merkezi Aziýa Kiriň kiçi ogly Bardiýa hökümdar edilip bellenipdir. Kambis öz dogany Bardiýany ýaşyryn öldüripdir. Müsüriň üstüne Kambisiň geçiren ýörişi wagtynda Midiýanyň Gaumata atly ruhanysy özüni Kiriň ogly Bardiýa diýip yglan edip, b.e. öňki 522-nji ýylda Eýranda häkimiýeti basyp alýar. Kambis ýörişden gyssagly yzyna gaýdýar.

Gaumata häkimiýet başynda saklanmaga synanyşyp ol, halka birnäçe egilşikleri edipdir. Emma onuň garşysyna pars begleriniň dildüwüşügi guralypdyr. Dildüwüşijiler toparyna Ahemenileriň neslinden bolan Dariý baş bolupdyr. Biziň eýýamymyzdan öňki 522-nji ýylyň sentýabr aýynda Gaumata

öldürilip, ahemeniler döwletiniň başyna 28 ýaşly Dariý I (b.e. öňki 522-486-njy ýý.) geçipdir.

Emma ýurduň hemme ýerinde halk gozgalaňlary başlanypdyr. Mysal üçin, Midiýada ahemenilere garşy ýerli şa neslinden bolan Farwartiş gozgalaň turzupdyr. Farwartişiň hereketine Parfiýa bilen Girkaniýa hem goşulypdyr. Gozgalaň turzan Farwartişiň garşysyna Dariniň özi çykypdyr ol söweşde midiýalylary ýeňipdir, Farwartiş bolsa Ekbatanda jezalandyrylyp öldürilipdir.

Biziň eýýamymyzdan öňki 521-nji ýylyň iýul aýynyň 12-ne häzirki Kaka etrabynyň ýerindäki Gowşut demir ýol menziliň golaýynda ýerleşen gadymy Patigrabana galasynyň ýanynda Dariý parfiýalylary hem agyr ýeňlişe sezewar edipdir, şondan soň Parfiýada Ahemenileriň häkimiýeti doly dikeldilipdir. Bihustin ýazgylarynyň berýän habaryna görä, Patigrabananyň ýanynda bolan söweşde parfiýalylaryň 6500 adamsy öldürilipdir we 4200 adamsy ýesir alnypdyr.

Ahemenilere garşy halk gozgalaňy ilki Margianada başlanyp, oňa Frada atly bir margianaly baştutanlyk edipdir. Gozgalaňçylary goňşy sak taýpalary hem goldapdyrlar. Gozgalaň turzanlaryň garşysyna Baktriýanyň satraby – häkimi Dadarşiş ýöriş edipdir we olary b.e. öňki 522-nji ýylyň dekabry aýynyň 10-na derbi-dagyn edipdir. Gozgalaňçylardan 55243 adam öldürilipdir. Frada saklaryňka gaçyp gelipdir. Emma birnäçe wagtdan soňra ony ýesir alypdyrlar we jezalandyryp öldüripdirler.

Margianada bolan halk gozgalaňy Merkezi Aziýanyň beýleki ýerlerinde hem duýgudaşlyk tapypdyr. Parfiýada we saklaryň arasynda Ahemenilere garşy çykyşlar bolupdyr. Soňra şeýle hereketler Merkezi Aziýanyň çäginde çykyp Girkaniýa we Ermenistana çenli baryp ýetipdir.

Dariý I aýgytly hereketleri netijesinde b.e. öňki 521-nji ýylyň ahylarynda tolgunyşyklar basylyp ýatyrylypdyr. B.e. öňki 517-nji ýylda Dariý saklaryň garşysyna hem ýöriş geçiripdir.

Amyderýadan geçip saklary ýeňipdir. Şu ýörişde Dariniň goşunlaryny Sirak atly bir çopan uly kynçylyklara sezewar edipdir. Sirak ýüz-gözünü pers-ala edip Darynyň ýanyna baryp dahlarsak ejir çekendigini, eger gerek bolsa olaryň goarynyrede gizlenýandiklerini görkezip biljekdigini aýdypdyr. Dariy Siraga ynanyň onuň yzyna düşüpdur. Sirak Pars goşunlaryny aldaw ýoly bilen çöl-beýewana alyp gidipdir. Olar ýedi gün ýol ýöränlerinden soňra uly goşun suwsuz gyrlyp başlapdyr. Sirak heläk bolupdyr. Dariý goşunlarynyň bir bölegi bilen zordan Baktriýa barypdyr. Soňraky ýörişleriň netijesinde ahemeniler Merkezi Aziýanyň ep-esli bölegini özlere tabyn edipdirler.

Biziň eýýamymyzdan öňki IV asyryň başlarynda Ahemeniler döwleti gowşap ugraýar. Döwlet Günortada Müsürden başlap Gündogarda Hindistana, demirgazykda bolsa Horezmde Pars aýlagyna çenli aralyklary öz içine alyp, köp sanly halklary özüne tabyn edipdir. Şol sebäpli bu döwlete goşulan halklar öz garaşsyzlyklary ugrunda göreşip başlapdyrlar. Ahemeni patyşasy Artakserksiň ýurdy dolandyran ýyllarynda (b.e. öňki 404-359 ýý.) Horezm özbaşdak döwlete öwrülýär. Biziň eýýamymyzdan öňki IV asyryň ortalaryndan çarwa dah, sak we beýleki taýpalar hem ahemenileriň agalygyny ykrar etmän başlapdyrlar.

Üstesine-de Ahemeni döwletinde häkimiýet ugrunda köşk agzalalyklary başlanyp, ahemeniler döwletiniň merkezi häkimiýetini ymykly gowşadypdyr. Munuň özi satraplyklaryň dolandyryjy toparlarynda özbaşdaklyk meýilleriniň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr. Tabynlykdaky halklaryň birnäçesi döwlet gaznasyna salgyt bermesini kesipdirler. Döwlet ykdysady taýdan doly pese gaçypdyr. Şeýle ýagdaýda Makedoniýada häkimiýet başyna geçen Aleksandr Makedonskiý basybalyjylykly ýörüşe başlapdyr. Ahemeniler döwletiniň iň soňky patyşasy Dariý III b.e. öňki 334-nji ýylda 22 ýaşly Aleksandr Makedonskiniň (Isgender Zülkarneýiniň) goşunlarynyň garşysyna uruşmaga mejbur bolupdyr.

Aleksandr Makedonskiniň Merkezi Aziýa ýörişi we ýerli ilatyň grek-makedon basybalyjylaryna garşy göreşi.

Aleksandr Makedonskiýniň musulman ýurtlarynda ýörgünli ady Isgender Zülkarneýindir. Oňa bu ady araplar dakypdyrlar. Aleksandr Makedoniýa ýurdundan bolandygy üçin ony Aleksandr Makedonskiý diýip atlandyrypdyrlar.

Makedoniýa Gresiyanyň demirgazyk çetinde ýerleşen kiçiräk ýurt bolupdyr. Makedoniýanyň patyşasy Filipp II (b.e. öňki 359-336 ýý.) Gresiýa ýerlerini özüne birikdiripdir. Filipp patyşanyň gowy ýaraglandyrylan hem-de tälim berlen güýçli goşuny bolupdyr. Ol b.e. öňki 337-nji ýylda Gresiýadaky Korinf kongresinde Gresiýanyň üstünden Makedoniýanyň agalygyny hukuk taýdan kanunlaşdyrypdyr. Şol wagtdan Filipp Persiýa garşy uruşa taýýarlanylýpdyr. Emma Filipp oz goragçylarynyň biri tarapyndan öldürilipdir. Goşun onuň 20 ýaşly ogly Aleksandry tagta geçiripdir. Aleksandr Ahemeni döwleti bilen uruşa taýynlyk görüp başlapdyr. Ol goşunyň kämilleşmegine, ylaýta-da atly goşuna üns beripdir.

Köşkde bolup geçýän agzalalyklar Ahemeni döwletini gowşadypdyr. Halk köpçüligi ahemenileriň ýowuz sütemine garşy göreş alyp barypdyr, gozgalaňlar üznüksiz ýüze çykyp durypdyr. Üstesine-de ahemenilerde häkimlik ugrunda tagt myrasdüşerleriniň arasynda göreş dowam edipdir. Netijede b.e. öňki 336-njy ýylda ahemenileriň iň soňky patyşasy Dariý III Kodoman tagta (b.e. öňki 336-330 ýý.) çykypdyr. Ahemenileriň şu ýagdaýynda hem grek-pers urşy başlapdyr. Granik derýasynyň kenarynda b.e. öňki 334 ýylyň ýazynda grek-makedon goşunlary ilkinji söweşde parslaryň goşunyny derbi-dagyn edýärler. Soňra Isse diýen ýerde bolan ikinji söweşde Dariýniň goşuny ýene-de derbi-dagyn edilýär. Bu söweşde Dariýniň aýaly, 2 gyzy Aleksandra ýesir düşýär. Şondan soň Aleksandr Kiçi Aziýany, Siriýany, Palestinany we Müsüri basyp alýar.

Biziň eýýamymyzdan öňki 331-nji ýylyň oktyabr aýynda Demirgazyk-Gündogar Derýaaralygynyň (Mesopotamiýa) Gawgameli obasynyň eteginde uly söweş başlanýar, pars goşunlary Dariý III günäsi bilen ýene-de ýeňlişe sezewar edilýär. Dariý III söweş meýdanyny taşlap gaçyp gidýär. Aleksandr Wawilon, Suzy, Persepol şäherlerini hem basyp alýar. Bu şäherler grek-makedon goşunlary tarapyndan 7 günläp talanypdyr. Ýeňijileriň paýyna ahemeni patyşalarynyň ähli baýlygy-gaznasy düşüpdür.

Grek-makedon goşunlary howlukmaçlyk bilen demirgazyk-gündogara yza çekilýän pars goşunlarynyň galan bölegini yzarlap başlapdyrlar. Dariý III ýagdaýy öwerlikli bolmandyr. Baktriýanyň satraby Bess tarapyndan ýolbaşçylyk edilen harby dildüwişlik netijesinde Dariý III tussag edilýär we soňra öldürilýär. Bess özüni patyşa diýip yglan edýar. Aleksandr Merkezi Aziýa ýurtlaryny basyp almaga girişipdir. Basybalyşlar başda birneme parahatçylyk bilen geçipdir. Biziň eýýamymyzdan öňki 330-njy ýylyň ortalarynda Aleksandr Girkaniýany eýeleýär. Girkaniýada goşuna iki hepdeläp dynç berenden soň, Aleksandr Parfiýa tarap ýola düşüpdür. Parfiýa oňa hiç hili garşylyksyz boýun bolupdyr.

B.e. öňki 330-329-njy ýylyň gyşyny Aleksandr Parfiýada geçiripdir. Onuň Parfiýada gyşlan şäheri Täze Nusaýdyr diýip çaklanýar. Parfiýada bolan wagtynda Isgender ilkinji gezek başyna täç geýipdir we ýerli han-begleri bilen ýakynlaşandygyny görkezmek üçin grek lybasy bilen gatyşyk baý gündogar lybasyny geýipdir.

Biziň eýýamymyzdan öňki 329-njy ýylda Aleksandr Makedonskiý Parfiýadan Ariý satraplygyna ugrapdyr. Ariý satraby Satibarzan Aleksandryň öňünden çykyp, oňa tabyn bolupdyr. Aleksandr Satibarzany Ariýanyň satraby wezipesinde galdyrypdyr. Aleksandr gidenden az wagt geçen soň Satibarzan Aride gozgalaň turyzyp bu ýerde galdyrylan grek goşunyny gyrypdyr. Bu habary eşiden Aleksandr 6 müň

adamdan ybarat pyýada we 600 adamdan ybarat atly goşuny Ariý satraplygyna iberýär. Söweşde Satibarzan agyr ýaralanyp wepat bolýar.

Grek goşuny Satibarzany goldan obalary we Ariniň paýtagty Artokoany weýran edipdirler, adamlaryny bolsa gyrgyna beripdir. Aleksandr Makedonskiniň ýörişleri Günorta Türkmenistanyň köp ýerleriniň tozmagyna sebäp bolupdyr.

Aleksandr goşuny b.e. öňki 328-nji ýylyň ýazynda Baktriýa aralaşypdyr. Muny eşiden Bess Amyderýadan geçip demirgazyga tarap çekilipdir. Şol ýerde Bessiň öňki egindeşleri ony tussag edip, Aleksandryň serkerdeleriniň birine beripdirler. Aleksandr Dariý III Bessden aryny alýan adam hökmünde Baktriýa giripdir.

Öz goşunlaryny Amyderýadan geçirip, Aleksandr Samarkant şäherine tarap hereket edipdir we ony eýeläpdir. Emma bu harby ýörişiň netijesinde taraplaryň ikisi hem köp ýitgi çekipdir. Ýazuw çeşmeleriniň berýän maglumatyna görä, söweşde ýerli ilatdan 22 müň adam gyrlypdyr. Şol ýörişiň netijesinde Aleksandr Ýaksart derýasynyň kenaryna ýetip saklanypdyr.

Birnäçe wagt geçenden soň, grek-makedon agalygyna garşy Ýaksardyň çep tarapyndaky şäherlerde gozgalaň turup başlaýar. Şeýle gozgalaňlar Baktriýada, Sogdyň başga ýerlerinde hem turup, basybalyjylara uly howp salyp başlaýar. Şeýlelik bilen, Merkezi Aziýa halklarynyň grek-makedon basybalyjylaryna garşy ählumumy göreşi başlanýar.

Başlanan halk gozgalanynyň nähili derejededigine öň göz yetirmedik Aleksandr Marakanda-da (Samarkantda) gabalan garnizonyna kömek üçin uly bolmadyk goşun iberýär. Bu goşun Marakanda golaýlaberende Spitamen gabawy aýryp, goşunlaryny yza çekipdir, Grek goşunlary yza çekilýänleri kowup başlapdyrlar. Amatly ýagdaý bolan badyna Spitamen garşylyklaýyn hüjüme geçip, grekleri çym-pytrak edipdir. Ýerli ilatdan goldaw tapan Spitamen ikinji gezek Samarkandy

gabapdyr. Aleksandr esasy güýçleri bilen bu ýere gelende, Spitamen ýene-de çole tarap çeklipdir.

B.e. öňki 328-nji ýylyň güýzünde Spitamen 3000 atlysy bilen ýene-de Sogdyň paýtagtyna tarap ugrapdyr. Söweşde iki tarap hem uly ýitgiler çekenden soň, ol çöle tarap yza çekilýär. Emma şol ýerde göçüp-gonup ýören taýpalaryň serdarlary Spitameniň üstüne haýynlyk bilen çozup, onuň kellesini çapypdyrlar we ony Aleksandra iberipdirler. Olar şeýdip grek-makedon howpyny özlerinden sowmak isläpdirler. Spitameniň heläk bolmagy keseki ýurtly basybalyjylaryň doly ýeňişini we ýerli ilatyň boýun egdirilmegini aňlatmandyr. Sogdydaky ýagdaý basybalyjylar üçin edil öňkisi ýaly howply bolmagynda galypdyr. Şonuň üçin, Aleksandr Makedonskiý b.e. öňki 328-327-nji ýylyň gysyny boýun egdirilmedik Sogdyda geçirmeli bolupdyr.

Diňe Horezm Aleksandr tarapyndan Merkezi Aziýanyň basylyp alnan döwründe öz garaşsyzlygyny saklap bilipdir. “Biziň eýýamymyzdan öňki 328-327 ýyllarda Aleksandryň Baktriýada gýşlan döwründe Horezm şasy Farasman onuň ýanyna 1500 atlysy bilen gelip, kolhlylaryň we amazonkalylaryň garşysyna soýuz bolmaklygy teklipe edipdir” diýip, taryhçy Arrian habar berýär. Eger Aleksandr şol tarapa ýöriş etmekçi bolsa, horezmliler muňa azyk we ýola belet adamlary berip bilerler diýip Farasman aýdypdyr. Aleksandr ýöriş etmekden ýüz dönderipdir, emma Horezm we sak taýpalary bilen dostluk ylalaşygyny baglaşypdyr.

Biziň eýýamymyzdan öňki 327-nji ýylyň tomsunda grek-makedon goşunlary Hindiguş daglaryndan geçip, Hindistanyň garşysyna ýörişe ugrapdyrlar. Emma Hindistana ýöriş Aleksandra üstünlik getirmändir. Şondan soňra Aleksandr Hindistanyň jümmüşine gaty aralaşman Wawilona, öňki basyp alan ýerlerine tarap yzyna öwürilipdir. Aleksandr Makedonskiniň Gündogara ýörişi 10 ýyl (b.e. öňki 334-324 ýý.) dowam edipdir. Isgender Zülkarneýin Merkezi Aziýada

boýun egdiren welaýatlarynda öz häkimligini berkitmekligi, heniz basybalyşlar döwründen ýerli häkimler bilen garyndaşlyk açmak bilen başlapdyr. Şonuň üçin ol ýerli baýlar bilen ýakynlaşypdyr. Ol ýerli baýyň gyzy Roksanany aýal edinip alýar, onuň serkerdesi Selewk bolsa Spitameniň gyzyna öýlenýär. Mundan başga-da ol ýerli ilatdan ýaş ýigitleriň 30-müňsüni grek goşunyna alypdyr. Şeýle ýollar bilen Aleksandr ýerli han-begleri özüniň tarapyna çekip, Günorta Türkmenistanyň ýerleriniň üstünden özüniň agalygyny pugtalandyrypdyr. Emma bu harby ýörüşler ilatyň köpçülikleýin gyrylmagy we şäherleriň, obalaryň ýumurylmagy bilen tamamlanypdyr. Bu bolsa, yurda we onuň hojalyklaryna uly zeper ýetiripdir. Iskender Zikarneýniň basybalyşlarynyň taryhy ähmiýeti, ilki bilen öňki agalyk edýän ahemenileriň agalygy grek-makedon agalygy bilen çalyşypdyr. Iskenderiň yzyna eýelik eden selewkileriň hökümdarlary ýurduň ykdysadyýetini dikeltmek bilen bolupdyrlar. Olar Gresiýadan, Makedoniýadan ellin ilatyny göçrüp getiripdirler, şäherleri gurupdyrlar. Sebitiň hojalyk aragatnaşyklary dikeldilip, söwda gatnaşyklary ösüp, pul dolanşygy tertibe salnypdyr.

Merkezi Aziýanyň bir bölegi bolan Sogdda, Baktriýada, Parfiýada, gerek-makedon goşunlary ýerleşdirilipdir. Emma bu ýerleriň ilaty grek-makedon agalygyndan çykmaq üçin, olara garşy üznüksiz göreşe başlapdyrlar. Merkezi Aziýanyň diňe Horezm we çarwa taýpalary bolan dahlar, massagetler we saklar grek-makedon agalygyndan öz garaşsyzlygyny saklap bilipdirler.

Aleksandryň ölümü baradaky habar Aziýanyň ýerli ilatynyň gozgalaňyna getiripdir. Biziň eýýamymyzdan öňki 323-nji ýylda Aleksandr ýogalan badyna häkimiýet onuň mirasdarlarynyň –diodohyň (ýagny mirasdüşerler) we epigonlar (mirasdarlaryň mirasdarlary diýmekligi aňladýar) diýlip atlandyrylýan serkerdeleriniň eline geçpdir. Olaryn arasynda imperiýa eýe bolmak üçin göreş başlanypdyr, ýoňe olaryň hiç

birine-de ýokary häkimýeti eýelemek başartmandyr. Biziň eýýamymyzdan öňki 311-nji ýylda Selewkileriň we Ptolemeýleriň arasyndaky uruşyň netijesinde Aleksandryň oruntutary-ogly Aleksandr-IV häkimlik ugrunda göreşýän toparlar tarapyndan öldürilýär. Netijede Aleksandryň serkerdeleri Filipp II-Aleksandryň nesilşalygyny we onuň merkezleşdirilen döwletini saklamaklyk pikirinden elçekýärler. Aleksandryň imperiýasy bolsa onuň serkerdeleriniň arasynda paýlanylyp, birnäçe özbaşdak döwletler emele gelýär. Balkan ýarymadasynda Makedoniýa, Müşürde Ptolemeýleriň, Alynky Aziýada-Siriýa we Palestina ýerlerini, Derýaaralygynyň, Eýranyň ýerlerini öz içine alan Selewkileriň döwletine, Kiçi Aziýada Pergam ýaly döwletlere bölünipdir. Taryhda bu döwletler ellin döwletleri diýlip atlandyrylýar. Sebäbi grekler özlerini ellinler diýip atlandyrypdylar, ellinizm sözi hem şol atdan gelip çykypdyr. Sebäbi Aleksandryň basybalyjylykly uruşlarynyň netijesinde basylyp alynan ýurtlara köp sanly makedon hem grek adamlary göçüp gelipdirler we kem-kemden ýerli halklar bilen garyşyp-goşulyşyp gidipdirler, olar biri-biriniň dāp-dessurlaryny, medeniýetini hem kabul edipdirler. Şonuň üçin, grek medeniýeti bilen ýerli halklaryň medeniýetiniň biri-birine eden täsiri netijesinde emele gelen medeniýete ellinistik medeniýet diýilipdir.

Selewkileriň garşysyna göreşiň güýçlenmegi we onuň netijeleri. Aleksandr Makedonskiniň aradan çykmagy onuň imperiýasynyň dargamagyna getirýär. Aleksandr Makedonskiniň Selewk atly serkerdesi Wawilonda pugta ornaşypdyr. Soňra onuň ýerleri Bakriýany hem öz içine alyp, Hindistana çenli baryp ýetipdir. Özara göreşleriň netijesinde Selewkiler b.e. öňki 312-nji ýylda täze Selewkiler döwletiniň düýbini tutýarlar. Selewk I (b.e. öňki 312-283 ýý.) häkimlik eden döwrüniň ilkinji on ýylynda öz häkimiýetini günbatara hem-de gündogara tarap giňeldýär. Ol Merkezi Aziýada aýgytly garşylyklara duçar bolupdyr. Oňa Baktriýany,

Parfiýany we Sogdyny uly kynçylyklardan soň eýelemek başardypdyr.

Selewk I Demirgazyk Hindistany basyp almak synanyşygy puja çykypdyr. Selewk I döwleti ägirt uly giňişliklerde ýerleşipdir. Döwletiň gündogar serhetlerine hemişe üns berilmegi talap edilensoň, ol b.e. öňki 292-nji ýylda öz ogly Antiohy Gündogarda häkim edip goýmaga mejbur bolýar. Antioh Selewk I Spitameniň Apama atly gyzyndan bolan ogludyr.

Antioh I Soteriň ýurdy dolandyran ýyllarynda (b.e. öňki 281-261 ý.ý.) Margianada, Ariý welaýatynda gurluşyk işleri giňden ýaýbaňlandyrylypdyr. Gadymy grek taryhçysy Strabonyň ýazmagyna görä, Gadymy Merwiň mes topragynyň hasyllylygyna haýran galan Antioh I Soter ol ýerde Margiana Antiohiýasy şäheriniň düýbini tutupdyr. Onyň harabaçylygy häzir Gäwürgala ady bilen Baýramaly şäheriniň 3-4 km demirgazygynda ýerleşýär.

Soňra tutuş oazisiň demirgazyk, gündogar hem-de günbatar taraplaryny berkitmek maksady bilen, ol uzynlygy 250 km bolan gorag diwaryny gurdurypdyr. Bu gorag diwarlaryny gurmak bilen Antioh I Merw oazisiniň ekerançylyk ýerlerini ürgün çägäniň süýşmeginden gorap saklamagy maksat edinipdir.

Antioh I döwründe Murgap derýasynyň ýokary akymalarynda ýene bir Antiohiýa şäheri gurlupdyr. Ol häzirki Tagtabazar etrabyň Merwerut atly orta asyr şäheriniň töwereginde ýerleşipdir. Şol wagtlar Arileriň paýtagty Artokoanada hem uly gurluşyk işleri alnyp barlypdyr.

Bu döwürde altyn we kümüş çäýylan pullar zikgelenilipdir. Olaryň ýüzünde Aleksandr Makedonskiniň şekili ýerleşdirilipdir. Şonuň bilen birlikde Selewk I öz suraty çekilen pullary hem çykardypdyr.

Antiohyň zamanynda dolandyryş özgertmeleri geçirilip, uly welaýatlaryň ýerine ownuk dolandyryş birlikleri

döredilipdir. Mysal üçin, ozalky Parfiýa welaýatynyň ýerinde täze Astawen (Etrek sebitleri), Parfiýan (Ahal sebitleri) we Apawarktiken (Kaka sebitleri) welaýatlary döredilipdir. Bu özgertmäniň esasy maksady basylyp alnan ýurtlarda dolandyryşy ýeňilleşdirmek, salgyt ýygnamagy gurnamak we uly welaýatlarda selewkilerden bölünip aýrylmak meýliniň öňüni almaklyga gönükdirilipdir. Diodot I ölendenden soň, onuň ogly Diodot II Parfiýa bilen parahatçylyk şertnamasyny baglaşypdyr. Biziň eýýamymyzdan öňki 237-nji ýylda Selewk II elden gideren gündogar welaýatlaryny eýelemek maksady bilen öz goşunlaryny gündogara tarap sürüpdür. Emma parfiýalylar Selewk II goşunlaryny derbi-dagyn edipdirler.

Soňraky döwürde, b.e. öňki 209-nji ýylda selewkileriň şasy Antioh III özleriniň Gundogardaky ýerlerinde öz agalygyny dikeltmeklige synaňyk edipdir. Antioh III 100 müň pyýada, 20 müň atly goşun bilen parfiýalylara garşy ýörişe başlapdyr. Parfiýalylar mertlik bilen garşylyk görkezipdirler, emma duşmanyň agdyklyk edýan güýjüne hötdede gelip bilmändirler. Olar öz ýerleriniň bir bölegini ýitiripdirler we selewkiler bilen ylalyşyk baglaşmaga mejbur bolupdyrlar, ýöne öz garaşsyzlyklaryny saklap galypdyrlar. Selewki patyşalary günbatar tarapda Ptolemeý Müsüri bilen agyr hem uzak wagtlaý dowam eden göreşe girişipdirler. Emele gelen ýagdaýdan peýdalanyp, Merkezi Aziýadaky welaýatlaryň hökümdarlary merkezi häkimlige barha garaşsyz bolup ugrapdyrlar. Antioh II (b.e. öňki 261-247 ýý.) döwründe, Baktriýanyň hökümdary Diodot b.e. öňki 256-nji ýylda özüni özbaşdak patyşa diýip ygylan edipdir. Selewkileriň döwletiniň günbatar sebitleri hem gowşap başlapdyr.

Mundan peýdalanýan Parfiýanyň satraby Andragor b. e. öňki 250-nji ýylda özbaşdak bolýar. Şol zamanda Parfiýanyň serhetlerinde göçüp-gonup ýören dah we parn taýpalarynyň gozgalaňy başlapdyr. Şol taýpalaryň serdarlary iki dogan Ärsak bilen Tridat selewkileriň elinden Parfiýany alyp soňra Beýik

Parfiýa döwletini döredipdirler.

§4.Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň daşary syýasaty

Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň döremegi. Hunlar Oguz han aradan çykandan soň, ýerine patyşa bolan uly ogly Gün hanyň nesilleridir. Ýewropada hunlara “gunlar” diýilmegi şonuň üçindir. Gun we hun sözleri “gün” sözündendir. Gunlar (hunlar) diýmek “Güne çokunýan halk”, ýagny otparazlar diýmekdir. Olaryň baş Hudaýy Göktaňry bolupdyr.

Hun hökümdary Duman Beýigiň iki ogly bolupdyr. Duman Beýigiň hökümdarlyk eden döwründe onuň uly ogly Mete han gonşuçylykda ýerleşen Ýuwejilerin döwletiniň köşgünde gulluk edipdir. Şazadalaryň keseki döwletleriň köşgünde gullukda bolmaklary şol döwletiň belli bir derejede beýleki dowlete tabynlygyny aňladypdyr we şazadalaryň berilen ýurdunyň garşysyna uruş hereketlerini alyp barmazlyk üçin edilipdir. Bu dessur dünýä tejribesinde köp ulanylan dăp bolupdyr.

Şazada Meteäniň ýuwejileriň köşgünde bolýan wagty bu gonşy döwletiň arasynda oňuşmazlyk ýüze çykyp Duman Beýik Ýuwejileriň döwletiniň üstüne ýöriş geçiripdir. Bu waka Mete şazadanyň janyna uly howp salypdyr. Ýöne oňa ýyndam atlaryň birine münüp, ýuwejilerden gaçmaklyk başardypdyr. Duman Beýik oglunyň edermenligine buýsanyp, oňa bir tümeni, ýagny 10 müň öýli ilaty dolandyrmaga beripdir. Şondan soň Mete öz nökerlerini harby iş bilen türgenleşdirip, olara tălim berip başlapdyr. Mete han „şuwlap ses çykarýan oklary ýasapdyr“. Kakasy Duman Beýik ölendenden soň Mete han b.e. öňki 209-njy ýylda özüni «Şanýuý» „Beýikleriň beýigi“ diýip yglan edýär.

Mete hanyň Hun döwletini dolandyryp başlan ilki ýyllary

Dunhunyn hökümdary her-hili ýollar bilen Hun döwletine yrsarap görükdir. Mete han bolsa oňa egilişige gidipdir. Ahyrynda Dunhuanyň hökümdary Mete handan serhetde ýerleşýän çöllük zolagy bermegi talap edipdir. Mete han bu barada özüniň begzadalaryna maslahat salypdyr. Begzadalar şol ýeriň ulanmak üçin ýaramsyzdygyny aýdypdyrlar we şol ýeri dunhuanlara bermeli diýip karar edipdirler. Emma pähimdar Mete han olara: «Ýer döwletiň esasydyr, ony hiç kime berip bolmaz» diýip, çürt-kesik jogap beripdir. Şundan soň Mete han hiç zatdan bihabar dunhuanlaryň üstüne duýdansyz goşun çekipdir we olary derbi-dagyn edipdir.

Şundan soň Hun döwleti güýçlenip onuň düzümine ownukly-irili 26 döwlet birleşdirilipdir. Mete han merkezleşdirilen döwleti döretmek, merkezi häkimiýeti berkitmek maksady bilen, döwletiň dolandyryş ulgamynda özgerişleri geçiripdir. Mete han bütin ýurdy 84 welaýata bölüpdir. Olaryň başynda öz diýen adamlaryny goýyp, ägirt uly döwleti bir merkezden dolandyrypdyr. Bu döwletiň bir tarapy Hazardan tä Hindi ummanyna, beýleki tarapy bolsa Gimalaý daglaryndan Sibire çenli 18 million kwadrat metr ýeri öz içine alypdyr.

Mete han oguzlaryň ähli 24 taýpasyny bir ýere jemläpdir we onuň goşunynyň sany hytaý taryhçysy Syma Sýanyň (b.e. öňki 145-90) ýazmagyna görä 300 müňe ýetipdir. Hun döwletiniň kuwwatlanýan döwri Hytaýda raýatlyk urşy dowam edipdir. B.e. öňki 202-nji ýylda raýatlyk urşunda ýeňiş gazanan Lýu Ban Hytaýda Han imperiýasyny we nesilşalygyny esaslandyryp imperator bolupdyr.

Han imperatory Gaoszunyň döwründe Hun döwlet bilen oňuşyksyzlyklar ýüze çykyp, uruş hereketleriniň başlamagyna getiripdir. B.e. öňki 200-nji ýylyň gýşynda Mete han öz atlylaryny dört topara bölüpdir we hytaý goşunlarynyň daşyny gabapdyr. Diňe imperatoryň haýyşyndan soň, Mete han hytaý goşunlarynyň daşyndan gabawy aýrypdyr. Netijede, Hun döwleti bilen Han imperiýasynyň arasynda ýaraşyk barada

şertnama baglaşylýar.

Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň kemala gelmeginde, kuwwatly imperiýa öwrülmeginde Mete hanyň ägirt uly hyzmaty bardyr. Mete han tarapyndan döredilen döwlet dolandyryş ulgamy urug gatnaşyklaryny berkidipdir we ol gurluş urugyň ýaşulysynyň häkimiýetini has berkidipdir. Elbetde, urugyň ösen ulgamynda şahslaryň ýaşynyň ulylygy kän bir hasaba alynmandyr, kähalatlarda täze doglan oglanjyk urugyň in garrysyndanam «ýaşuly» hasaplanypdyr.

Urug begzadalary ähli häkimiýeti öz ellerine almak bilen halk maslahatyny, urug serdarlarynyň ýygnaýy bilen çalşyrypdyrlar. Hun döwletinde urug serdarlarynyň we begzadalarynyň ýygnaýyny ýylda iki gezek yzygiderli geçiripdirler. Şol sebäpden hem Hun döwletiniň taryhyny öwrenen alymlar ony urug imperiýasy diýip atlandyrypdyrlar. Emma şeýle çylşyrymly we täsin gurluşy döretmek ýeňil iş bolmandyr. Mete hana kuwwatly döwleti döretmeklik başardypdyr. Ol aýratyn hem döwletde tertip-düzgüniň berjaý edilmegini gazanypdyr. Şu düzgüne garşy gidýänlere bolsa berk çäre görüpdür.

Hun döwletinde ähli wezipeler nesilden-nesle geçipdir. Mysal üçin, döwlet sudýasy diňe tanymal urugyndan bolan adamlara berilipdir.

Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletinde şanýuýdan we sudýadan başga wezipeleriň ählisini diýen ýaly, şanýuýyň neslinden bolan şazadalar eýeläpdirlər. Ähli begzadalaryň özläriniň şahsy nökerleri bolupdyr. Uly begzadalarda –10 müň nöker, kiçiräklerinde bolsa birnäçe müňe çenli nöker bolupdyr. Şeýlelikde, hunlaryň döwründe begzadalaryň 3 görnüşi: şazadalar, gullukçy we tire-taýpa begzadalary bolupdyr.

Hunlarda gulçulyk bolupdyr, ýöne Aziýa üçin häsiýetli bolan bergidarçylyk gulçulygy bolmandyr. Hunlar öz ýurtda hiç haçan gulçulyga satylmandyr. Gullar esasan ýesir düşen kese ýerlilerden bolupdyrlar. Gullar esasan hojalyk işlerinde

ulanypdyrlar. Olaryň gulçulyk ýagdaýy beýleki ýurtlardaky gullardan ýeňil bolupdyr. Hun döwletiniň бүтін taryhynda gul söwdasy hem bolmandyr.

Oguzlarda бүтewi döwletiň дөрändigi taryhy çeşmeler bilen subut edildi. Bu meselede oguzlary jebisleşdiren güýçleriň biri-de, olaryň dini ynançlary bolupdyr. Oguzlar bir taňra uýupdyrlar, olaryň ynanjy gök bolupdyr, taňry diýip bolsa göge düşüniplerler. Bir Hudaýa ynanyp, oňa sejde etmeklmeginiň özi bu halkyň başynda beýik bir şahsyýetyň bolandygyny subut edýär. Emma şol wagtlar islendik ösen döwletlerde, gadymy Müsürde, Wawilonda, Assiriýada, Hytaýda, Hindistanda ýaşan halklaryň dini ynançlary köp hudaýlyk bolupdyr.

Hunlaryň döwründe oguz-türkmenleriniň ozboluşly kanunlary bolupdyr. Hytaýly taryhçylaryň ýazmagyna görä «olaryň kanunlary ýeňil we ulanmak üçin amatly» bolupdyr. Agyr jenaýatlar edilende ölüm jezasy berlipdir. Oguz-türkmenlerinde ogurlyk aýratyn bir ýigrenilýän jenaýat bolup, ogry diňe bir emläginden däl, eýsem maşgalasyndan hem jyda düşürilipdir. Mete hanyň döwründe hunlarda adatdan başga-da döwlet kanunlary hem ýüze çykyppdyr. Harby düzgün-nyzamy bozanlara, gulluk etmekden boýun gaçyrýanlara ölüm jezasy berilipdir. Bu kanunlar Mete hanyň döwründe güýçli goşunyň emele gelmegine we Hun döwletiniň Aziýada kuwwatly döwlete öwürilmegine getiripdir.

Mete hanyň döwründe Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletinde halk döwlete salgyt tölemändir. Sebäbi erkin esger salgyt tölemeklige öz erkinligine şikes ýetirýän hadysa hökmünde garapdyr. Hun döwletine salgytlar olara boýun egdirilen taýpalardan we halklardan ýygnalypdyr.

Mete hanyň geçiren özgertmeleri, oguz-türkmenleriň patriarhal jemgyýetini kämilleşdiripdir we harbylaşdyrylan Hun döwletiniň kemala gelmegine ýardam edipdir. Ýönekeý hun söweşiji bolup doglupdyr we ömrüniň ahyryna çenli şol

derejede-de saklanypdyr. Onuň esger bolmag ony ähli kynçylyklardan mäkäm gorapdyr, erkin adam bolup galmagyny kepillendiripdir. Parahatçylyk döwri ýönekeý esger öz mallarynyň yzynda gezipdir, harby türgenleşik bilen meşgullanypdyr we dynç alypdyr. Hytaýly taryhçylar hunlarda esgerler «şadyýan ýaşaýarlar» diýip belläpdirler. Şol sebäpden hem araçäkde gulluk edýän hytaýlylar häli-şindi erkinlikde ýaşaýan hunlaryň arasyna gaçyp gidipdirler.

Hytaýlylar hun goşunynyň umumy sanynyň 300 müňe barabardygyny belläpdirler. Bu bolsa hunlaryň şol döwürdäki umumy sanynyň 1,5 mln. töweregi bolandygyna güwä geçýär. Hunlaryň goşunynyň esasy atlylar düzüpdur. Esasy ýaraglary bolsa ýaý bolupdyr. Hun goşunynyň esasy söweş tilsimi garşydaşyny tapdan düşürmek bolupdyr. Kä yza çekilip, käte-de gabawa salyp hunlar öz garşydaşlaryny ýadadypdyrlar. Gabowdan, açlykda halys tapdan düşürilen duşman esgerleri ýaraglaryny taşlap, boýun bolmaga mejbur bolupdyrlar.

Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň taryhyny ýazan alymlar «Hunlary kowmak ýeňil, ýeňmek kyn, derbi-dagyn etmek bolsa asla mümkin däl» diýip ýazypdyrlar. Taryhçylaryň hun goşuny hakyndaky ýazan bu pikirleri türkmen taryhynyň ähli döwürleri üçin hem mahsusdyr.

Mete han edenli hökümdar, başarjaň serkerde bolsa-da goňşy döwletler, esasan hem Hytaý döwleti bilen parahatçylykly gatnaşyklary alyp barmaga çalşypdyr.

Şeýle syýasatyň netijesinde halklaryň arasynda söwda we medeni gatnaşyklar ösüpdir. Mete hanyň döwründen birneme soňrak Gündogar bilen Günbataryň arasynda «Beýik ýüpek ýoly» diýip atlandyrylan uly söwda ýoly açylypdyr. Şu ýoluň açylmagynda we soňra gülläp ösmeginde Mete hanyň hyzmaty uludyr. Sebäbi Hytaý bilen Günbatar ýurtlarynyň arasynda Mete han tarapyndan döredilen merkezleşdirilen asuda türkmen döwleti gülläp ösüpdir.

Mete han biziň eýýamymyzdan öňki 174-nji ýylda aradan

çykypdyr. Onuň amal eden işleri 300 ýyllap dowam edipdir we nesillerinden hiç kim Mete han bilen bäsleşip bileni bolmandyr.

Hunlaryň günorta we demirgazyk böleklere bölünmekleri. B.e. 48-nji ýylynda hunlar günorta we demirgazyk orta diýilýän iki topara bölünipdirler. Şol iki topar bir – birleri bilen bäsleşip we heder edip Hytaýa ýakynlaşyp onda goldaw almakçy bolupdyrlar. Günortadaky orda (şanýuý) syýasy tarapdan güýçli bolupdyr. Sebäbi Hytaýyň baý gatlaklary ozaldan gelýän goňsuçylyk däbi boýunça olary goldapdyrlar. Hytaý bilen serhetdeş sebitlerde sekiz welaýat olara berlipdir. Bu ýagdaý demirgazyk Hun ordasyny biynjalyk edipdir. Olar hem Hytaýa ýakynlaşmak üçin käbir çäreleri durmuşa geçiripdirler. B.e. 51-52-nji ýyllarynda Hytaýdan alan harby ýesirlerini boşadypdyrlar hem – de gepleşik geçirmek maksady bilen öz wekillerini Hytaýa iberipdirler. Emma Hytaý olara ynam etmändir we demirgazyk hun toparynyň teklibinden ýüz öwripdir. 55 we 62-nji ýylda olar täzeden Hytaýa wekillerini ýollapdyrlar. Emma ol netije bermändir. Şoňa görä – de 62-nji ýylda demirgazyk hun ordasy Hytaýa garşy uruş yglan edipdir. Şondan soňra Hytaý imperatory Mindi olar bilen parahatçylyk baradaky gepleşiğe girişipdir. Bu ýagdaý bolsa hunlaryň günortadaky ordalarynda nãrazylyk döredipdir. Şeýlelikde, hunlaryň iki topara bölünmekleri diňe bir olaryň öz aralarynda däl – de, eýsem Hytaý bilen bolan gatnaşyklarynda hem kynçylyklar döredipdir. Her ordanyň başynda duran, ozalkylar ýaly, Şanýuý (hökümdar han) diýlip atlandyrylsa-da, olaryň b.e. öňki II-I-nji asyrlardaky hun ýaranlygyndaky бүütewiligi ýaly syýasy güýçleri bolmandyr.

Demirgazyk Hun ordasy telim gezek ýeňlişe sezewar bolupdyr. B.e. 91-nji ýylda demirgazyk hun ordasynyň hökümdary nirädir bir ýere gaçyp gidipdir. Eýesiz galan 100 müň öýli hunlar ýa-ha günortadaky orda birleşipdirler, ýa-da beýleki Hytaý taýpalaryna siňip gidipdirler. Şondan soňra olar

özlerini sýanbi –ýagny Günbatar Manjuriýanyň we Gündogar Mongoliýanyň ýeri ilaty diýip atlandyrypdylar. L.N.Gumilýow sýanbileri mongol dili taýpa diýip görkezýär.

Ozara uruşlar sebäpli Hunlar telim bölege bölünip, başga taýpalaryň arasyna siňip giden bolsalarda, olaryň harby edermenlikleri ýitip gitmändir. Gaýtam, birleşen taýpalaryň harby şöhradyny artdyrypdyr. Şeýle ýagdaý hunlar sýanbilere goşulandan soňra has äşgär duýulup başlapdyr.

Hunlar Hytaýyň Han imperiýasy bilen uzak ýyllaryň dowamynda käte goňuşuçlykda, käte bolsa oňa tabyn (wassal) döwlet bolup ýaşapdyr. Ýazuw çeşmelerinde Hun (Şanýuý) – Han (Asman patşasy) gatnaşyklar barada gyzykly maglumatlar saklanyp galypdyr.

B.e.öňki 52-nji ýylda Hun kagany Huanýe Han imperiýasynyň Uýun etrabyňa ýakyn gelip, imperatoryň köşgne barmakçydygyny habar edipdir. Köşge barmak üçin edi etrabyň üstünden geçmeli eken. Han imperatory Hun kaganynyň öňünden çykмага we garşylamaga köp sanly paýtunlar we atlylar iberipdir. Ondan başga-da, Hun kaganyna ýol ugrundaky ýedi etrabyň her birinden iki müň adamynyň berilmegini hem-de olaryň ýoluň iki tarapynda hatara duruzulmagyny, şeýdip ony imperiýanyň çäklerinde dabaraly garşylamagy buýrupdyr.

Imperator öz köşgünde hun kaganyny, beýleki garaşly hanlara garanyňda has dabaraly, has hormatly garşylapdyr. Kaganyň ady tutulmazadan ol garaşly (wassal) diýlip atlandyrylpdyr.

Hun kaganyna gymmat bahaly, köp sanly sowgat beripdir. Sowgatlaryň arasynda kellä geýilýän gap we bil guşak, geýim – gejim, ýaşyl bagyjly altyn möhür, sapy ýasma daşy bilen bezelen gylç, hanjar, ok-ýaý, dört gap peýkam oklary, oturguçly arabalar-paýtunlar, at eýeleri we uýanlary, 15 at, 77 laý geýim, köp mukdarda ýüpek mata we pamyk sowgat berilipdir.

Hun döwleti bilen Han imperatorlygynyň arasynda

käbir duşmançylykly gatnaşyklaryň bolandygyna garamazdan, şol näsazlygy ýatdan çykarmaga synaşyk edilipdir. Han imperatory bilen günorta Han kaganynyň arasynda kasam şertnamasy baglaşylypdyr. Onda hoşniýetli sözleriň birnäçesi bolupdyr: häzir we geljekde Han we Hun bir maşgalany düzýärler, geljekde olar hiç – haçan bir – birlerini aldamazlar, bir – birleriniň üstüne çozmazlar. Eger-de ogurluk ýüze çyksa taraplar ol barada bir – birlerini habarly etmelidirler. Eger-de taraplaryň biri Han ýa-da Hun ilkinji bolup ylalaşygy bozsa, goý ol Asman (Taňry) tarapyndan ýazgarylсын we betbagytçylyga duçar bolsun. Goý biziň ogullarmyz we agtyklarmyz nesilden – nesile şu kasama wepaly bolsunlar.

Beýik Hun kökümdary Metäniň Çyn – Maçyn hökümdary Hiao – Wene namalarynda şeýle diýilýär: ”Taňry tarapyndan tagta çykarylan Beýik Hun Çyn – Maçyn hökümdaryna dogaýy salam diýýär, ona saglyk arzuw edýär. Hökümdar aly jenaplaryndan geçen günlerde aramyzda parahatçylyk hem ýakynlyk gatnaşyklarynyň esasynda degişli nama alnypdy. Bu ahwal her iki tarapyň arzuwuna laýykdy hem namalar manysyna görä ýerine ýetirilipdi.

Soňky döwürlerde siziň serhetdäki gullukçylaryňyzyň günbatar Toi şazadamyzy äsgermezligi netijesinde, Toki şazada meniň rugsadymy alman, Hu – Heo Nançzu hem biziň täsirimize düşüp, Çyn – Maçyn gullukçylary bilen çaknyşmaga başlapdyr, şeýlelikde iki hökümdaryň arasynda gol çekilen ylalaşyklaryň garşysyna hereket edipdir, aramyzdaky doganlyk gatnaşyklary zyýan ýetiripdir, han neberesini goňşy döwlete garşy duşman ýagdaýna düşürüpdür. Çyn – Maçyn hökümdarynyň gaharynyň gelendigini görekezýän iki namasy alyndy. Jogap namasyny getiren ilçimiz heniz yzyna dönen dälidir. Bary bir Çyn – Maçyn ilçisi-de yzyna dolanan dälidir. Bu ýagdaý, iki goňşy döwletiň arasyndaky arzuw edilmedik ahwallara sebäp boldy. Ylalaşyga garşy hereket bir näçe kiçi gullukçylar sebäpli boldy, olara jezalandyrmak üçin Toki şazadany ýüýeçileriň üstüne

ýöriş etmegi emir etdim. Demirgazyk ülkelerde howupsuzlygy hem-de abadanlygy gazananymyzdan soň söweşleri bes etmek, ýygna dync aldyrmak, atlary otlatmak niýetim bar. Aramyzda bolup geçenleri unudyp, köne ylalaşygy täzelemek isleýärim, edil öňki bolşy ýaly, serhetlerdäki halk parahatçylyk içinde arkaýyn ýaşasyn, kijijek çagalar ulalsyn, garrylar ömürleriniň soňuna çenli arkaýyn ýaşap bilsinler. Nesilden- nesle parahatlyk hem buýsanç içinde ýaşasyn”.

Han imperatornyň wekili Hun hökümdaryny öz ýurduna çenli ugradypdyr. Haçan-da olar Hun ýurduna aýak basanlarynda ak atlary gazyklap Noşuý derýasynyň ýanyndaky Dunşan dagyna çykypdyrlar. Şonda olar goşrlaryny dilipdirler-de ganlaryny Hun kagany Metäniň Ýuýeçji hökümdarynyň biriniň kelle çanagyndan ýasan jamyna guýup, gylç we altyn çemçe bilen garypdyrlarda şerap içen ýaly içipdirler. Bu bolsa olaryň bir – birleni dogan hasap edýändigini, şeýlelikde, iki döwlet arasyndaky bar bolan şertnamanyň gan bilen berkidilmegini aňladypdyr.

Hytaýyň Han imperiýasynyň Sin hanedanyny esaslandyryjy Wan Man b.e. 9-njy ýylynda jamartlyk bilen Hun kökümdaryna köp mukdarda altyn we ýüpek iberipdir. Ol imperiýanyň başyna täze geçenligi üçin öz tabynlygyndaky hanlyklaryň möhürlerini täzelemek isläpdir. Imperator demirgazyk Hunlara harby baştutanlarynyň bir näçesini iberipdir we Hunlaryň köne möhürlerini yzyna gaýtaryp almagy hem-de täzesini gowşurmagy tabşyrypdyr. Ozalky möhürde «Hun Şanýuýyň imperator möhüri» diýen ýazgy bar eken. Emma, olara berilen täze möhürde «Hun Şanýuýniň Sin böleginiň möhüri» diýen ýazgy edilipdir. Munuň özi hunlary has kiçeltmegi aňladýardy. Han imperiýasynyň wekilleri Hun hökümdaryna imperatoryň permanyny görkezip, köne möhüriň yzyna gaýtarylyp berimegin talap edipdirler. Hun hökümdary kada boýunça permany baş egip kabul edipdir. Hökümdar köne möhüri gaýtaryp berjek bolanynda gullukçylaryndan Su atly biri, «Täze

möhürüň ýüzündäki hatyny okamazdan könesini gaýtarma» diýipdir. Hun hökümdary «Imperatoryň wekillerine ynamsyzlyk etmek bolmaz» diýen yşarat bilen täze möhüri alyp, könesini uzadanda ikinji gezek hem «Hatyny okamazdan köne möhüri berme» diýen ses eşdilipdir. Hun hökümdary bu ýagdaýy gelşiksiz hasaplapdyr we köne möhüri Han imperatorna wekillerine beripdir. Olar möhüri gaýtaryp alanlaryndan soňra, eger täze möhüriň haty okalaýsa biz masgara bolarys, imperatoryň dilini gysga ederis, ýüzüni gyzardarys diýen gorky astynda köne möhüri palta bilen jaýrypdyrlar. Imperatolaryň wekilleriniň gaýdan günleriniň ertsei Hun hökümdary täze möhürüň hatlaryny okap görenden soňra, aldawa düşendigini aňypdyr. Haýal etmän, Han imperatoryň köşgüne adam ugradypdyr we köne möhürüň gaýtarlyp berilmegini talap edipdir. Emma, möhür döwülüp ýok edildi diýip Hun wekilini yzyna gaýtarypdyrlar. Şonuň ýaly – da «Sin hanedany Asmanyň (Taňrynyň) erki bilen edara edilýär. Şoňa görä-de Şanýuýoňa boýun bolmalydyr» diýip sargapdyrlar we Hun hökümdaryna birnäçe sowgatlar iberipdirler. Wekil ýurduna gaýdyp gelip, bolan gürrüňleri Hun hökümdaryna birin-birin gürrüň beripdir. Hökümdar şondan soňra aldananyna has gözi ýetip «suw seňrikden agdy» diýsene diýip täze möhürüň hatyny okaman berenine gaty gynanypdyr. Her niçik bolsa-da ýene bir synanaýyn diýip öz kiçi dogany Ýuýu – ý ilçiniň ýanyna goşup: «Iberen sowgatlaryňyza minnetdarlyk bildirýärin, ýöne möhüri gaýtaryp bermegiňizi haýyş etmekden başga alajym ýok» diýip hat hem ýollapdyr.

Han imperiýasy bilen Hun hanlygynyň arasynda alşylan diplomatiýa hatlaryň mazmuny bilen içgin tanşanynda imperatoryň hunlar bilen hoşniýetli gatnaşykda bolmak üçin ençeme tagallalar edendigine göz ýetirmek bolýar. Hatlaryň birinde şeýle diýlipdir: “garyndaşlyk gatnaşyklara esaslanyp biziň iki döwletimiziň arasynda parahatçylyk ýola goýulsa, iki döwlet hem dostlukdan lezzet alarlar, uruşlar bes ediler,

esgerlere dynç, atlara iým berler, nesiller gülläp öserler, ýurtlar abadanlaşar, durmuş täzeden başlanar”.

Parasatly adamlar kämillige her gün goşant goşýarlar, ýalňyşlary düzedýärler, nädogry zatlary dogrulaýarlar. Garrylar dynç alar ýaly, ýaşlar kadaly öser ýaly, ýagny her kim egninde kellesini saklap biler ýaly we Biribar Asmanyň (Taňrynyň) adamlara näçe ýaş beren bolsa şonça-da şert döretmeli.

Asman adamlara parh goýmazdan hemmesiniň üstüni örtýär, ýer olary göterýär. Geçmişde nähili agzalaçylyk, öýke-kine bolanam bolsa, olary ýatdan çykaralyň. Biziň iki döwletimiziň halklary beýik ýol bilen gidip bir maşgalanyň çagalary kimin ýaşar ýaly uzak geljegiň hatyrasyna gahar-gazaby aradan aýrallyň”.

Gadymy Türkmen – Hytaý gatnaşyklaryna ser salsaň iki ýurt üçün-de peýdaly hyzmatdaşlygyň asyrlaryň jümmüşinden başlanandygyna göz ýetirmek bolýar.

Hytaý özüniň giň serhetlerini goramak üçin gowy gylýallara mätäaç bolupdyr. Şona görä-de Hytaý bedew jödürip ýetişdirýän ýurtlar bilen aýratyn söwda we medeni gatnaşykda bolupdyr. Gylýallary ösdürmek bilen Hytaýyň özi-de gyzyklanypdyr. Emma onuň üçin, Hytaýa gowy tohum atlary gerek bolupdyr.

Hytaýda ahal-teke atlaryny eý görüpdirler. Olarda ahal-teke atlary «dawan atlary» diýlip atlandyrylypdyr. Sebäbi Dawan ýurdunyň (Fergana) söwdagärleri-täjirleri Parfiýadan ahal-teke tohum atlaryny alyp gidip Hytaýa satypdyrlar. Ahal-teke atlarynyň syratlylygy, cydamlylygy we ýaryşda ýyndamlygy hytaýlylarda oňa guwanç-buýsanç döredipdir. Şeýle atlar olarda «Ganatly atlar» ýa-da «Asman atlary» diýlip atlandyrylypdyr. Şeýle atlaryň şanyna aýdymlar döredilipdir.

Hytaý bilen Dawan döwleti arasyndaky ylalaşyga görä, dawan tarapy her ýylda saýlama ahal-teke atlaryndan ikisini Hytaýa sowgat bermeli edilipdir. Haçanda ahal-teke atlaryny döwletiň paýtagtyna (häzirki Şansi welaýatynyň Sian şäheri)

getirenlerinde imperator atlar üçin ýörite owadan atýatak salmaga perman beripdir.

B.e. öň II asyrdan başlanan Parfiýa-Hytaý diplomatik gatnaşyklary gowy netije beripdir. Hytaý ilçisi ilkinji gezek 107-nji ýylda Parfiýa (Türkmenistana) gelipdir. Ilçä belent mertebeli myhman hökmünde adaty bolmadyk hezzet-hormat edilipdir. Ilçini Parfiýa döwletiniň demirgazyk-gündogar serhedinde 20 müň atly goşun bilen dabaraly garşylapdyrlar. Ilci Parfiýanyň iri şäherlerine aýlap görkezipdirler. Soňra, haçan-da Hytaý ilçisi öz ýurduna dolananda ony Parfiýa döwletiniň Hytaýdaky ilçisi ugradypdyr. Ilçiden Hytaý imperatoryna birnäçe sowgatlar iberilipdir. Sowgatlaryň arasynda düýeguş ýumurtgasy hem bar eken. Şoňa görä-de Hytaýda düýeguşa «Parfiýa guşlary» diýer ekenler. Ondan başga-da Hytaý Parfiýa ýurdundan üzüm agajyny we ýorunja tohumyny-da äkidipdir.

Çüýşe (aýna) önümlerini ýasamaklygyň tehnologiýasy hem Hytaý Merkezi Aziýadan barypdyr. Hytaý öz nobatynda Parfiýa ýurduna ýüpek we ýüpek-parça, polat, her-hili gymmat bahaly daşlar iberipdir.

B.e. başlarynda hunlaryň uly topary Alynky Aziýanyň üsti bilen Ýewropa Balkan ýurtlaryna aralaşypdyrlar. Dogrusy, olar merkezi Aziýadan günbatarlygyna süýşenlerinde Kaspi we Aral sebitlerinde köp wagtlap ýaşapdyrlar. Hut şol döwürde köp sanly hun taýpalarynyň türkleşmegi-türkmenleşmegi has çaltlaşypdyr. Hunlar günbatara süýşdikleriçe olaryň düzümine täze taýpalar barha köp goşulypdyrlar. Olardan bulgarlaryň, sewirleriň (suwarlar), sarmatlaryň atlary tutulýar.

Biziň eýýamymyzyň başlarynda hunlaryň uly topary Ýewropa Balkan ýurtlaryna aralaşypdyrlar. Hunlar Merkezi Aziýadan günbatarlygyna süýşenlerinde Kaspi we Aral sebitlerinde köp wagtlap ýaşapdyrlar. Hut şol döwürde köp sanly hun taýpalarynyň türkileşmegi çaltlaşypdyr. Hunlar günbatara süýşdikleriçe olaryň düzümine täze taýpalar barha köp

goşulypdyrlar. Olaryň içinde bulgarlaryň, slawýanlaryň käbir taýpalarynyň, sarmatlaryň atlary tutulýar. Ýewropalylar olara gunlar diýipdirler.

Günbatara köpçülikleýin ýörişe ugran gunlar 360-370-nji ýyllarda Aral köli bilen Don derýasynyň arasynda ýaşap ýören alanlary ýeňlişe sezewar edip, özlerine birikdiripdirler. Soňra gunlar Balamber hanyň serkerdeliginde hereket edip, Don we Dinestr derýalarynyň arasynda döwlet guran germanlaryň (gadymy nemesler) got taýpalarynyň häkimligini ýykypdyrlar. Şol ýyllarda gunlar häzirki Ermenistanyň üsti bilen Gündogar Rim (Wizantiýa) imperiýasyna degişli Derýaaralygyna (häzirki Yrak) çenli baryp ýetipdirler.

Gunlaryň Gündogar we Günbatar Rim imperiýasy bilen gatnaşyklary. Gunlar günbatarda täze ýerleri basyp alypdyrlar. Emma Frakiýanyň hökümdary Feodosiý olara berk zarba urupdyr. Olardan köp adam gula öwrülipdir. Gunlaryň uly bölegi Gara deňziniň demirgazyk sebitlerinde Wizantiýa döwletiniň dürli uluslarynda mekan tutupdyrlar. Emma V asyryň I ýarymynda gun taýpalary Atyllanyň (Atail) ýolbaşçylygynda (433-453 ýyllar) syýasy sahnada täzedən peýda bolýarlar. Gunlar şol döwürde güýçli döwleti döredipdirler.

Atyllanyň adynyň çeşmelerde Atilla görnüşinde duş gelip, onuň ata we illi (öz ili bolan, il eýesi) sözleriniň özara goşulyşmagy netijesinde emele gelip, “iliň atasy” diýen manyny aňladýar.

Atylla ene-atasyndan ir jyda düşýär. Şol döwürlerde hökümdarlar şertnama baglaşyp, şertnamanyň şertleriniň doly we dogry ýerine ýetirilmegi üçin biri-biri bilen guda-garyndaş bolar ekenler ýa-da biri beýlekisiniň çagasyny öz ýanynda saklar eken. Şol adata eýerilip, hökümdaryň ogly Atylla ýaşlykda Rimde ýaşamaly bolupdyr. Ol ýerde bolan wagty rimlileriň döwlet dolandyryşyny, harby tilsimlerini öwrenipdir. Rim serkerdesiniň ogly Aesiý hem gunlaryňkyda ýesirlikde bolmaly bolupdyr. Atylla bilen Aesiý oňat gatnaşykda

bolupdyrlar. Atylla latyn, Aesiý bolsa gun dilini öwrenipdir. Atyllanyň şahsy batyrlýgy, salyhatlylygy, adyllygy we köpçülige ýolbaşçylyk ukyby aşa ýokary bolupdyr. Onuň ogullarynyň ulusynyň adynyň Deňizek, ortanjysynyň Ellek, körpe oglunyň ady Yrnak bolupdyr. 430-njy ýyllaryň başlarynda Gun hökümdary aradan çykandan soň, onuň ogullary Bleda we Atylla ýurtda häkimlik etmäge başlaýarlar. Baş hökümdar Bleda saýylsa-da, ähli döwlet işlerine, şol sanda goşuna-da Atylla ýolbaşçylyk edipdir. Olaryň bilelikdäki hökümdarlygy Bleda aradan çykýança, 444-nji ýyla çenli dowam edipdir. Özlerine esasy mekan edip häzirki Wengriýanyň topraklaryny saýlap alan gunlaryň hökümdary Atylla ýüzünde başy täçli (jygaly) bürgüdiň şekili bolan baýdagyny parlady, gysga wagtyň üçünde Ýewropa döwletlerine deňişli 70-den gowrak şäheri özüne tabyn etmegi başarypdyr. Sofiýa we beýleki şäherleri eýeläp, Bolgarystany özüne birikdirýär. Günbatar-Günorta Russiýa hem onuň häkimini kabul edipdir. Atylla özüne boýun egen ýurtlarda gullary azatlyga çykaryp, halklaryň deňhukuklydygyny jar edipdir. Şol sebäpli oňa tabyn bolan halklaryň we taýpalaryň sany barha köpelipdir. German taýpalary, ilkinji nobatda, Gündogar gotlar Atyllany öz hökümdarlary hasaplapdyrlar. Tanymal got serkerdeleri onuň köşgüniň önünde sakçylyk edipdirler.

V asyrynyň ortalarynda Ýewropada iki sany imperiýa ýagny, Rim imperiýasy we täze dörän Gun imperiýasy bardy. Dogry, IV asyryň ahylarynda Rim ikä bölünip, Gündogar Rim (Wizantiýa) döwleti (paýtagty Konstantinopol-häzirki Stambul şäheri) we Günbatar Rim (merkezi Rim şäheri) döwleti emele gelipdi. Emma olar Gun imperiýasyna garşy bilelikde göreşipdirler.

Wizantiýa döwleti Stambulyň alkymyna gelen gunlardan goranmak üçin Atylla 350 altyn liwr möçberinde sowgat bermeli bolupdyr. 442-nji ýylda Atylla öz goşunlary bilen

Konstantinopolyň diwarlarynyň ýanyna barýar. Imperator Feodosiý II Atylla her ýyl uly möçberde, ýagny 2 müň altyn liwr tölemeklige boýun bolýar we Dunaýyň günorta kenaryndan gunlara ýer bölüp bermäge mejbur bolýar. Emma Feodosiý II ähtiýalanlyk edip, Atyllany para berip öldürtmäge synanyşýar. Emma imperatoryň bu pirimi başa barmaýar. 450-nji ýylda täze imperator tagta çykansoň, Atylla Wizantiýa bolan talaplaryny has-da artdyrýar.

Atilla Günbatar Rim imperatory Walentiniň uýasyna öýlenmek bahanasy bilen 552-nji ýylda uly goşun bilen Rim şäheriniň alkymyna gelýär. Imperator Rim papasyny iki sany ilçä bilen Atillanyň ýanyna töwella ugradyp Atillany razy edipdir. Emma onyň täze gelinligi Ildiko öýlenmek üçin 453-nji ýylda tutan toýy ýasa öwrülýär. Atilla öýlenen gijesi burnundan gan gelip 53 ýaşynda aradan çykýar. Gunlar birnäçe günläp Atyllanyň ýasyny tutupdyrlar. Onuň jesedini altyn tabyda salypdyrlar. Soňra ol tabydy kümüş tabyda, ony hem demir tabyda ýerleşdirýärler. Şaglap akyp ýatan derýany wagtlaýynça başga tarapa sowup, Atyllany şol derýanyň düýbünde jaýlaýarlar. Atyllanyň Ýewropanyň haýsy derýasynyň düýbünde jaýlanandygy henize çenli taryhda açylman gelinýär. Atyllanyň heläk bolmagy bilen gunlaryň döwleti hem ýykylýar, özleri bolsa beýleki halklara goşulyp garyşyp gidýärler.

§5. Beýik Parfiýa döwletiniň döwründe türkmenleriň daşary syýasaty

Parfiýanyň daşary syýasaty. Günorta Türkmenistan gadymyýetiň kuwwatly döwletleriniň biri bolan Parfiýa patyşalygynyň dörän ýeridir. Biziň eýýamymyzdan öňki III asyryň ortalarynda Selewkiler döwleti gowşap başlaýar. Selewki patyşalygynyň Baktriýadaky dikmesi Diodot, Parfiýadaky satraby (hökümdary) Andragor bolupdyr. Bular bölünip aýrylyp, özlerini özbaşdak hökümdarlar diýip yglan

edipdirler. Şeýlelikde, Baktriýa topragynda Diodotyň ýolbaşçylygynda, başynda sap grekler duran özboluşly Grek-Baktriýa patyşalygy emele gelipdir. Parfiýa hökümdary Andragoryň ýolbaşçylygynda bolsa Parfiýa patyşalygy emele gelýär. Emma Andragor häkimligi öz elinde uzak wagt saklap bilmändir.

Şu döwürde Garagumyň jümmüşinde ýaşayan maldarlar (parnlar-parlar, dahlar we beýlekiler) Günorta Türkmenistana tarap süýşüp başlaýarlar. Olar ilki Arkaç (Astauena) (Bereket, Serdar, Baharly) etraplaryna soňra Parfiýena (Ahal) sebitlerine aralaşýarlar. Gaýduwsyz maldarlar tiz wagtyň içinde oturmly Parfiýanlar (arkadaşlary) bilen gatyşyp-garyşypdyrlar. Emma göçüp-gonup ýören parn taýpalary gozgalaňa başlaýarlar. Parn taýpalarynyň serdary Ärsak goňşy grek-baktriýa patyşasy Diodot II bilen soýuz baglaşyp, selewkilere berk zarba urýar. Söweş tamamlanmanka Siriýadan köşk oňsuzlygy hakynda howsalaly habar gelensoň Selewk II yzyna gitmeli bolýar.

Ärsak emele gelen ýagdaýdan oňat peýdalanyndyr we b. e. öňki 247-nji ýylda selewkileriň elinden döwletiň gündogar bölegini basyp alypdyr. Şeýlelikde özbaşdak Parfiýa döwleti ýüze çykypdyr. Parfiýa döwleti b. e. öňki II-I asyrlarda Gündogaryň uly, ykdysady hem medeni taýdan ösen döwletleriň biri bolupdyr. Şol bir wagtda hem Gündogar bilen Günbataryň, Demirgazyk bilen Günortanyň arasynda möhüm sowda merkezi bolup hyzmat edipdir. Bu döwlet 471 ýyl ýaşapdyr.

Taýpa serdary Ärsak “patyşa” diýlip yglan edilipdir. Parfiýa ýyl ýazgylarynda b. e. öňki 247-nji ýyldan başlap “ärsakylar asyry” başlanýar. Ärsakylar nesli Parfiýa döwletiniň ahyryna çenli dolandyrypdyrlar. Türkmen dilinde “ärsak” sözi hakyky mert, batyr, (“ar, är”) we goragçy, sakçy (“sak” “sakla”) sözlerinden ybarat bolupdyr. Türkmenlerde gujurly batyr, edermen, mert adamlara serdar atlaryny beripdirler.

Alymlaryň käbiri Garaşsyz Türkmenistanyň paýtagty

Aşgabadyn adyny parfiýa patyşalarynyň ady bilen baglanyşdyrýarlar. Grek geografy Isidor Harakskiniň (b.e. öňki II asyr) maglumatlarynda şeýle setirler bar: “Ärsag I Asaak şäherinde patyşa diýilip ygylan edildi. Müdümilik oduň önünde başyna şalyk täji geýdirildi, soňra Nusaýa baryp ornaşdy”.

Gündogar we ermeni çeşmelerinde Ärsakylary Aşkanlar diýip atlandyrypdyrlar. Ärsagyň özüne – Arşak – Aşk diýipdirler, “abat” sözi bolsa-mekan, şäher diýen manyny berýär. Aşgabat-Ärsagabat, ýagny keramatly Ärsagyň şäheri diýmeklikdir. Şeýlelik-de Aşgabadyn ýaşyny 2500 ýyldan az däl diýip, alymlar kesgitleýärler. Parfiýa döwletiniň ilkinji paýtagty Aşgabadyn golaýynda ýerleşýän Bagyr obasyndaky Nusaý şäheri bolupdyr.

Parfiýa döwleti gysga wagtyň içinde şol döwrüň kiçi, känbir göze ilmedik ýurtlygyndan dünýäniň iň güýçli döwletine öwrülipdir. Parfiýa patyşalary eýýäm Ärsagyň döwründen başlap täze ýurtlary basyp almak ugrundaky göreşe girişipdirler.

Biziň eramyzdan öňki 239-njy ýylda Selewk II Ptolemey Müsüri bilen ýarasyk baglaşmagy, onuň Gündogara tarap ýörüş etmegine mümkinçilik beripdir. Emma Selewkileriň bu ýörüş iň ilki daşlarda şowly bolan hem bolsa, Parfiýanyň ilatynyň öz garaşsyzlygy ugrundaky göreş bolany sebäpli selewkileriň goşunlaryndan üstün çykypdyrlar. Parfiýa döwleti emele gelenden soň b. e. öňki III asyryň ahýrlarynda günbatar tarapa basybalyjylykly ýörüşlere başlapdyr. Şeýlelikde Parfiýa kiçiräk döwlet bolanlygyndan giňäp uly döwlete öwrülip başlapdyr. Selewkiler döwleti bolsa pese gaçyp has gowşapdyr.

Parfiýa Tridat patyşanyň döwründe ilki bilen öz goňsusy Girkaniýany (Kaspiniň günorta-gündogar kenary) birikdirýär. Ol gowşan Selewkiler we Grek-Barktiýa tarapyndan hüjüm edilmeginden howatyrlypdyr. Şonuň üçin ol uly goşun döredipdir. Parfiýalylaryň bu hereketi Selewkilere ýaramandyr. Sebäbi Selewkiler öz döwletiniň öňki kuwwatyny dikeltmek

isläpdir emma ol başa barmandyr. Şondan soň Selewkiler döwleti birnäçe owunjak döwletlere bölünipdir.

Artaban I (b.e.öňki 211-196 ýý.) patyşalyk eden döwründe Parfiýa döwletiniň ýerleri giňäp has kuwatlanypdyr, Midiýa basylyp alnypdyr. Emma b.e. öňki 209-njy ýylda Parfiýa Selewkileriň güýçli garşylygyna duçar bolupdyr. Parfiýalylar uzak wagtyň dowamynda selewkileriň garşysyna uruş alyp barmaga mejbur bolupdyrlar.

Mitridat I (b.e. öňki 171-138-nji ýý.) dolandyran döwründe Parfiýa uly döwletleriň birine öwrülýär. Şu döwürde Grek-Baktriýa patyşalygynda häkimiýet ugrunda özara göreş gidipdir. Şol ýagdaýda Mitridat I b.e. öňki II asyryň ortalarynda Grek-Baktriýa patyşalygynyň ýerlerinden iki sany welaýaty (satraplygy) basyp alýar. Mitridat I soňra Selewkilere garşy ýörişe başlaýar. Parfiýalylaryň hüjümini yza serpickirmek Selewkilere başartmandyr. Şeýlelikde, parfiýalylar selewkilerden üstün çykypdyr. Mitridat I ýolbaşçylygyndaky Parfiýa döwletine gündogar tarapda Margiana we Baktriýadan uly bolmadyk 2-sany satraplyk (Maşat bilen Hyradyň aralygy) birikdirilipdir. Günbatarda bolsa Midiýa ýerleri eýelenýär. Mitridat I häkimligi Mesopotamiýa ýerlerine hem ýetipdir. B.e. öňki 141-nji ýylda ol Wawilonyň patyşasy diýlip yglan edilipdir. Mitridat I “beýik” diýen dereje berlipdir. Mitridat I öz ýagdaýyny pugtalandyryp Parfiýa döwletini arşa çykarmak maksady bilen döwletiň paýtagtyny Gekatompilden Ekbatana geçirýär. Şeýlelikde, Parfiýa Orta we Ýakyn Gundogaryň ägirt uly döwletine öwrülýär.

B.e. öňki 130-129-njy ýyllarda Mitridatyň ogly Fraat II (b.e. öňki 138-129/8-nji ýý.) Selewkilere garşy göreşde sak taýpalaryny kömege çagyrypdyr. Eger-de ýeňiş gazansa, harby oljadan berjekdigini aýdypdyr. Saklar bir bada parfiýalylaryň çakylygyna gelmändirler. Emma Parfiýalylar selewkilerden üstün çykandan soň saklar olardan olja talap edipdirler. Frat patyşa olja bermekden boýun towlapdyr. Saklar gahar edip

parfiýalyalaryň şäherlerini talapdyrlar. Pitneçi saklara garşy göreşde patyşa Fraat II heläk bolupdyr. Parfiýalylar sak taýpalaryna bir welaýaty bölüp bermäge mejbur bolupdyr. Ol welaýat taryhda “Sakystan (Seýistan)” ady bilen bellidir.

Mitridat II (b.e. öňki 123-87-nji ýý.) ýurdy dolandyran döwri, Parfiýa iň güýçli döwlete öwrülipdir. Mitridat II “patyşalaryň patyşasy” ady alypdyr. Ol Parfiýa goşunynda özgeriş geçiripdir, agyr ýaraglanan atly goşuny giňden ulanyp başlapdyr. Atlylaryň endamy şelpeli sowut bilen örtülipdir. Olaryň kellelerine gupba şekilli tuwalga geýdirilipdir. Atlaryň göwresi hem şelpelerden örülen torlar bilen örtülipdir. Atlaryň demir maňlaýlyklary bolypdyr. Hut şeýle esbaply bedewlere atlanan esgerler bilen parfiýalylar ýörüş edipdir. Mitridat II sak taýplaryny boýun egdiripdir. Sakystan (Seýistan) Parfiýa birikdirilýär. Mitridat II döwründe Parfiýa döwletine Ermenistanyň bir bölegi goşulýar. Mitridat II döwründe häzirki Eýranyň we Mesopotamiýanyň ýerleri hem bir döwlete birikdirilipdir. Mitridat II döwründe parfiýalylar Rimiň gündogar serhetlerine baryp ýetýärler. Rim hökümdary Korneliý Sulla Parfiýa bilen şertnama baglaşýar. Şertnama görä bu döwletleriň serhedi Ýewfrat derýasy diýlip ykrar edilipdir. Parfiýa Rim we Hytaý bilen hem diplomatik gatnaşyklary ýola goýýar. Şeýlelikde, Mitridat II dünýä taryhynda gündogarda Hytaý bilen günbatarda Rim bilen gatnaşyk eden ilkinji hökümdarlaryň biri bolupdyr.

Parfiýa hökümdarlary günbatarda Eýrany, Wawilony, Mesopotamiýany birikdiripdirler. Gündogarda bolsa Päkistanyň häzirki ýerlerine çenli baryp ýetipdirler. Emma döwletiň çäkleri mydama bir durşuna durmandyr, ol üýtgäp durupdyr.

Parfiýa döwletiniň ösüşini iň ýokary derejä ýetiren patyşa Orod II (b.e. öňki I asyr) döwründe paýtagt ýene üýtgäpdir. Döwletiň paýtagty has aňryk Tigris derýasynyň çep kenaryndaky Ktesifan şäherine geçirilýär. Günbatarda Parfiýanyň dürli döwürde üç sany paýtagt şäherleriniň (Gekatompil, Ekbatan, Ktesifan)

bolmagy, döwletiň syýasy durmuşynyň günbatara geçendigini aňladýar. Parfiýa patyşalary esasy ünsi günbatar serhetlerini, rimliler bilen serhedini berkitmäge we ermeni ýerlerini eýelemeklige beripdirler. Ärsakylaryň gelip çykan öz ýurtlary bolsa Parfiýa döwletiniň bir çeti bolup galypdyr. Bu ýagdaý Parfiýanyň ösüşini haýalladypdyr we kem-kemden onuň gündogar sebitleiniň peselmegine getiripdir.

Parfiýa öz döwründe dünýäniň iň güýçli döwletleriniň, günbatarda Rim imperiýasynyň, gündogarda Kuşan döwletiniň gazaply bäsdeşi bolupdyr. B.e. öňki 65-nji ýylda Parfiýanyň Rim bilen ilkinji çaknyşygy bolup geçýär. Bu çaknyşyk uzaga çeken parfiýa-rim urşunyň başyny başlapdyr. Bu iki döwletiň güýçli goşunlarynyň barlygyna garamazdan hiç biri-de gutarnykly ýeňiş gazanyp bilmändirler.

Parfiýa patyşasy Orod I (b.e. öňki 55-38/37 ýý.) dolandyran döwründe Parfiýa-Rim gatnaşyklary has ýitileşýär. B.e. öňki 53-nji ýylyň 9-njy maýynda Karry şäheriniň golaýynda (häzir Türkiýäniň Harran şäheri) Rim serkerdesi Krass bilen Parfiýa serkerdesi Süreniň arasynda uly söweş bolup geçýär. Parfiýa bilen Rimiň arasyndaky çaknyşyk taryhda Karry söweşi ady bilen bellidir. Bu söweş barada gadymy grek awtory Plutarh (b.e. 45-1127 ýý.) öz ýazgylarynda jikme-jik beýan edipdir. Rim serkerdesi Mark Krassyň goşuny 42 000 adamdan ybarat bolupdyr. Parfiýa patyşasy Orod I Krassa dawany parahatçylyk ýol bilen çözmegi teklipe edipdir. Krassyň birnäçe serkerdeleri hem bu ýörişiň guralmagyna garşy çykypdyrlar. Emma Krass diňe öz diýenini tutupdyr. Ermeni patyşasy Artabaz bolsa Krassy goldajakdygyny aýdypdyr we Ermenistanyň üsti bilen Parfiýa çozmagy yrypdyr. Artabaz oňa goşun kömegini berjekdigini hem aýdypdyr.

Söweşe parfiýalylar hem ykjam taýýarlanylýadylar. Parfiýalylar rimliler bilen ýüzbe-ýüz bolmaktan gaçyp, ilkişada surnukdyryjy gaça uruş alyp barypdyr. Parfiýa şasy Orod I öz

goşunyňy ikä bölýär. Goşunyň bir topary Ermenistana tarap ýöriş edýär. Beýleki topary bolsa rim goşunyňyň garşysyna çykypdyr. Parfiýa serkerdesi Süren batyrlıgy, edermenligi we zehinliligi bilen öz döwürdeşleriniň arasynda meşhur bolupdyr. Parfiýa goşunyňyň esasy bölegi demir sowut□ geýinen atly goşundan ybarat bolupdyr. Demir tordan örülen sowutlar söweş atlarynyň-da bedenini örtükdir. Merwli ýarag ussalary tarapyndan ýasalan Parfiýa harby esbaplary özleriniň ýokary hilliligi bilen grek we Rim ýazyjylaryny haýran galdyrypdyr. Olar parfiýalylaryň ýyndam we çydamly atlaryny was edipdirler.

Rim goşuny üç bölege bölünipdir. Merkezi bölegine Mark Krassyň özi ýolbaşçylyk edipdir. Söweş gazaply bolupdyr. Rimlileriň garşysyna parfiýalylar agyr ýaraglanan atlylaryny çykarypdyrlar. Atlylaryň galan bölegi bolsa söweş nyzamyna düzülmezden duşmanyň daşyna halkalaýyn aýlanypdyrlar. Dar ýere gabalan rimliler biri-biri bilen çakyşyp, duşman tarapyndan urlan zarba çydam edip bilmän heläk bolupdyrlar. Parfiýalylar uly ýeňiş gazanypdyrlar. Krassyň özi hem öldürilipdir.

Karrynyň etegindäki söweşde rimlileriň goşuny derbi-dagyn edilipdir, 10 müňüsi ýesir alnypdyr we Margiana welaýatyna äkidilipdir. Ýesirler şol ýerde onlarça ýylyň dowamynda dürli işlerde işledilipdir.

Bu ýeňişden soň imperiýanyň serhetleri günbatara tarap süýşüpdir. Emma soňra halkara ýagdaýy sebäpli parfiýalylar rimliler bilen kyrk ýyllyk (b.e. 122-162 ýý.) “hoşniýetli” ýaraşyk hem baglaşypdyrlar.

Biziň eýýamymyzdan öňki 30-njy ýyllardan başlap Parfiýa gowşap başlaýar. Parfiýanyň bir bölegi Kuşanlar döwletiniň eline geçýär. Biziň eýýamymyzyň I-II asyrlarynda Parfiýa döwletinde birnäçe netijeli diplomatik çäreler işlenilip düzülipdir. Döwletiň gündogar çetlerinde Merkezi Aziýa

çarwalarynyň tolgunşyklary ýüze çykypdyr. Köp ýerlerde gozgalaňlar turupdyr. Ol gozgalaňlary basyp ýatyrnak parfiýalylara ýeňil düşmändir. Şeýle hem Parfiýa günbatarda Rim imperiýasyna garşy birnäçe gezek urşa giripdir. Şol bir wagtyň özünde çarwa sak taýpalary hem öz çozuşlaryny dowam etdiripdir.

Parfiýa – Hytaý diplomatik gatnaşyklary ýola goýlupdyr. Şeýle gatnaşyga Hytaý hem Parfiýa hem mätäç bolupdyr. Sebäbi Kuşan imperiýasy Hytaýyň Merkezi Aziýa we Gazagystan serhetlerine howp salypdyr.

Hytaý çeşmelerinde Parfiýanyň ady Ansi diýlip atlandyrylypdyr. Şol çeşmelerde Ansi (Parfiýa) 100-den gowrak ulyly-kiçili şäherli, örän uly ýerleri eýelän beýik döwlet hasaplanylýpdyr.

B.e. öňki 32-nji ýylda hytaý syýahatçylary Parfiýa ýurduna gelipdirler. Parfiýa döwleti bilen Hytaýyň arasyndaky diplomatik gatnaşyklar biziň eýýamymyzyň II asyryndan başlanylýpdyr. 107-nji ýylda Hytaý ilçisi ilkinji gezek Parfiýa gelipdir. Oňa belent mertebeli myhman hökmünde adaty bolmadyk hezzet-hormat edipdirler.

Ilçini Parfiýa döwletiniň serhedinde 20 müň goşun bilen garşylapdyrlar we ony Parfiýanyň paýtagt şäheriniň biri bolan Gekatompil şäherine çenli ugradypdyrlar. Hytaý ilçisi öz ýurduna gaýdanda, ondan Hytaý patyşasyna sowgat iberipdirler. Sowgatlaryň arasynda düýeguş ýumurtgasy-da bolupdyr.

Hytaý ilçileri Parfiýa ýurdundan üzüm we ýorunja tohumyny äkidipdirler. Hytaýdan Parfiýa ýurduna ýüpek, polat ýaly birnäçe zatlar getirilipdir.

Emma b.e. I asyrynyň ahyrlarynda II asyryň başlarynda imperiýa gowşap onyň welaýatlary özbaşdaklyga ymtylýpdyrlar. Ilki bilen Margiana özbaşdaklygyny yglandýär. Imperiýanyň içinde emele gelen ýagdaýy düzetmäge Parfiýanyň güýji ýetmändir. Merkezleşen döwlet pese düşýär.

Tiz wagta Sasanylaryň neslinden bolan Artaşir Parsyň hökümdary bolýar, ol birnäçe ýerleri basyp almagy başarypdyr. Artaşir Parfiýa garşy ýöriş edipdir. Söweşleriň iň soňkysy Midiýa ýerlerinde 224-njy ýylda bolup geçýär. Söweşde Parfiýa döwletiniň iň soňky patyşasy Artaban V öldürilýär. Şeýlelikde, Parfiýa döwleti synýar we döwlet hökmünde ýaşamagyny bes edýär.

Demirgazyk Türkmenistan b. e. öňki IV - b. e. I asyryna çenli. Türkmenistanyň çäklerinde medeniýetiň ösen ýerleriniň biri Horezm topragydyr. Taryhy çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä, Parfiýa we Grek-Baktriýa patyşalyklary bilen bir döwürde gadymy Horezm döwleti döräpdir. Bu döwlet b.e. öňki IV asyryň ahylaryndan b.e. öňki I asyrynda Amyderýanyň aşak akymларында giň ýerleri öz içine alan uly döwlet birleşmesine öwrülipdir.

Horezm b.e. öňki I asyrdan b. e. I asyryna çenli Kaňly döwletiniň düzüminde bolan hem bolsa, Owganystanyň ýerinde(b.e.I as.) emele gelen Kuşanlar döwleti Horezm ýerlerini-de basyp alypdyr. Horezmliler diňe III asyrdan özbaşdaklygyny alypdyrlar.

Gadymy Horezmiň ilaty kimlerkä? Taryhy çeşmelerde olar “horezmliler” diýip atlandyrylypdyr. Gadymy geograףy Strabon horezmlileri (horezmlileri) massaget tire birleşmesiniň bir bölegi hasaplapdyr. Başga maglumatlara görä olar daşky kesbi boýunça hindilere hem meňzeş bolupdyrlar. Gadymy Horezmiň ilatyna az sanly ýazuw çeşmelerinde “horezmliler” diýip atlandyrylypdyr.

Biziň eýýamymyzdan öňki II-I asyrlarda Horezm bilen araçäk ýerlerde Aral deňziniň ýakalarynda, Hazar (Kaspiý) deňziniň Gündogar kenarynda ýueýji, gün, eftaly, alan we beýleki taýpalar ýaşaýdylar. Horezmiň ilaty olar bilen ýakyn gatnaşykda bolupdyrlar. Horezmde ýasalan antik küýze önümlerine meňzeş önümler, bir tarapdan, Syrderya bilen Amyderýanyň aralygynda, ýurdumyzyň Murgap jülgesinde,

Köpetdag eteklerinde, Etrek ýaýlalarynda, beýleki tarapdan, Horezmiň gadymy galalaryndan Ýakyn Gündogar we Gara deňziň kenar ýurtlarynda ýasalan hünärmentçilik önümleriniň nusgalary köp gabat gelýär.

Hytaý çeşmelerinde getirilýän maglumatlarda, has dogrusy “Taryhy ýazgylar” atly eseriň beýanyna görä, Amyderýanyň boýunda ýaşan Parfiýa täjirleri şol ýerde derýä ulaglaryny(gämileri) ulanýar ekenler. Bu ýagdaý gadymy Horezmiň şol ýerler bilen ýakyndan söwda gatnaşyklaryny alyp barandygynyň subutnamasydyr. Elbetde, söwda gatnaşyklarynda Beýik ýüpek ýolunyň roly hem uly bolandyr, sebäbi şol ýoluň bir şahasy gadymy Horezmiň üstünden, Uzak Gündogardan Günbatar ýurtlara geçipdir. Biziň eýýamymyzdan öňki I asyrdan Horezmiň hut öz pulunyň çykarylýp başlanmagy bu ýurtta söwdanyň, medeniýetiň ýokary derejede ösändigini görkezýär.

Arabaçy döwleti Syrderýanyň orta akymalarynda selewkilere garşy göreşiň netijesinde b. e. öňki III asyrdan ýarym otrumly kaňlylaryň döwleti emele gelýär. Bu döwlet b. e. V asyrynyň ortalaryna çenli ýaşap, Merkezi Aziýanyň, şol sanda türkmenleriň taryhynda uly orna eýe bolupdyr. Demirgazyk türkmen ýerleri b. e. öňki I asyryndan tä b. e. I asyryna çenli aralykda kaňlylaryň-arabaçylaryň döwletiniň çetki serhetýaka ýerleri hökmünde onuň düzümine giripdir.

Oguz türkmenleriniň bu gadymy döwletiniň ady bilen bagly getirilýän “Kangýuý” sözi gadymy Hytaý diline degişli bolup, türkmençä terjime edilende ol “arabaly” ýa-da “arabaçy” diýen manyny berýär. Şol gadymy döwürlerde arabaçylar oguz türkmenleriniň aýratyn uly bir taýpasyny düzüpdirlär. Häzirki wagtda olar Türkmenistanyň Daşoguz welaýatynda ýaşaýarlar. Arabaçylar döwleti oguz türkmenleriniň arabaçy taýpasynyň döreden syýasy birikmesi bolupdyr. Bu ülkelerde ýaşan taýpalarda taýpa birikmeleri döräpdir. Türki dilinde gepleýän halklarda şeýle taýpa birikmelerine il ýa-da il-ulus diýlipdir.

Arabaçylar döwletinde aksakallardan ybarat ýokary geňeş döredilipdir. Döwlet geňeşinde taýpa we harby serkerdeler möhüm meseleleri çözüpdirlər. Patyşa häkimiýeti aksakalar geňeşi bilen iş ýöredipdir. Welaýatlar ýerli häkimler tarapyndan dolandyrylypdyr, olar merkezi häkimiýete paç töläpdirlər. Arabaçylar döwletinde tire-taýpa ylalaşygyna görä her maşgala ykjam ýaraglanan, söweş tälimi berlen bir atly nökeri döwletiň ýaragly güýçleriniň hataryna goşmaga borçly edilipdir. Harby ýagdaý dörän halatlarynda, arabaçylar döwleti birkemsiz ýaraglanan, örän ezber söweş tälimi berlen 120 müň atly jeň meýdanyna çykarmagyň hötdesinden gelipdir. Şol gadymy döwürde şeýle möçberdäki goşun örän uly güýç bolupdyr, Arabaçylar döwleti öz harby güýjüne daýanyp, Merkezi Aziýanyň ähli demirgazyk-günbatar bölegini özüne doly garaşly edipdir.

Arabaçylaryň goşuny wagtal-wagtal Hazaryň gündogar kenarlary bilen Ural, Don derýalarynyň aralygynda peýda bolupdyr. Olar Günortada Derbent dag geçelgesinden aşyp Zakawkazýäniň çäklerine aralaşypdyr. Şu döwürde arabaçy atşynasçylarynyň demirgazyk Türkmenistanyň topragynda ösdürip ýetişdiren bedewleriniň tohumy Kawkaz ýurtlaryna hem ýaýrapdyr.

Türkmenistan Kuşan döwleti döwründe. Kuşan döwleti häzirki Owganystanyň ýerinde biziň eýýamymyzyň I-IV asyrlarynda döräpdir. Onuň merkezi ilki Kabul sebitlerine, soňra bolsa demirgazyk Hindistana (häzirki Päkistana) Peşewara geçirilipdir. Kuşan döwletiniň dili baktriýa dili, dini bolsa budda bolupdyr. Kuşan döwleti öz gülläp ösen döwründe (b.e. I asyryň ahyry – III asyryň başy) Merkezi Aziýanyň köp ýerini, Owganystanyň, Päkistanyň, Demirgazyk Hindistanyň ýerlerini öz içine alypdyr.

Kuşan döwletiniň ilkinji patyşasy Kudzul Kadfiz (Kudfiz I) bolupdyr. Emma onuň edara eden ýyllarynyň senesi anyk däl. Kadfiz I aradan çykandan soňra onuň ogly Wima Kadfiz

(Kadfiz II) patyşa bolýar. Ol tagtda 30 ýyl töwerekleri oturypdyr. Kadfiz II döwründe Kuşan döwletiniň ýerleri has giňäp Hindistanyň jümmüşine aralaşypdyr. Ol möhüm pul özgertmesini geçiripdir. Onuň edara eden döwründe Kuşan döwletiniň öz puly zikge edilipdir.

Kuşan döwletiniň gülläp ösen döwri patyşa Kanişkanyň edara eden (b.e. 78-123 ý.) ýyllary bolupdyr. Kanişka döwründe Kuşan imperiýasynyň ýerleri Hindistandan Aral deňzine çenli giňelipdir. Ol “şalaryň şasy” diýen belent ada eýe bolupdyr. Şol zamanda Kuşan döwletiniň paýtagty Peşawara geçirilipdir. Häzir dünýäniň muzeýlerinde Kanişkanyň adyndan zikge edilen altyn pullaryň 200 töweregi bar.

Patyşa Kanişka döwründe Tükrenistanyň günorta-gündogar etraplary, Amyderýanyň ýokary we orta akymlyary Kuşan döwletiniň düzüminde bolupdyr. Kerki-Türkmenabat aralygyndaky arheologiki ýadygärliklerde geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde Kuşan döwrüne degişli keramika önümleriň, heýkelleriň we pullaryň ençemesi tapyldy.

Biziň eýýamymyzyň I asyrynda häzirki Owganystanyň ýerlerinde dörän Beýik Kuşanlar döwleti Türkmenistanyň demirgazyk etraplaryny, Horezm ýerlerini basyp alypdyrlar. Horezm Kuşanlylaryň golastyndan diňe III asyrda çykyp, özbaşdaklygyny gazanyp bilipdir.

Kuşanlar döwründe gadymy horezmlileriň sosial durmuşynda uly özgerişlikler bolup geçýär. Öňki wagtlardan tapawutlylykda kiçi galalar, howly tipli jaýlar peýda bolýar. Şeýlelikde Horezmde öňki uly urug jemgyýeti dargap, oba-goňşuçylyk jemagatyna ösüp geçip başlapdyr. Öň ganybir garyndaşlaryň urug-tire jemagaty jemgyýetiň esasy sosial guramasy bolan bolsa, indi onuň ornuna goňşy maşgalalaryň hojalyk-harby bähbitler esasynda dörän birleşmesi gelýär. Oňa taryhda “oba (goňşuçylyk) jemagaty” diýilýär. Şeýle jemagatda barly gatlagyň sosial-ykdysady babatda esasy rol oýnanlygy gumansyzdyr. Kuşan şalygynyň döwründe özboluşli şäher

medeniýeti özüniň gülläp ösüşiniň ýokary derejesine ýetipdir. Döwletiň çäkleri giňelensoň täze berkidilen galalar peýda bolýar Cermenýabyň we Könehowzuň suwarymly ýerleriniň meýdanlary giňelýär, maldarçylyk ösýär, bular bilen birlikde söwda hem ösüpdür, oňa hünärmentçiligiň ýöriteleşmegi (küýzegärçilik, zergärçilik) itergi beripdir. Toprakgaladan III asyra degişli tapylan arheologik tapyndylar gadymy Horezm topragynyň sosial-ykdysady, medeni taýdan ösendigine güwä geçýärler.

Horezmiň gadymy ilatynyň öz haty bolupdyr. Biziň eýýamymyzdan öňki I asyra degişli Toprakgala (Garagalpagystan) köşgünden özboluşly köşk arhiwi tapyldy. Köşgün otaglaryndan 100-den gowrak golýazmalaryň galyndylary tapylýar. Alymlar şol galyndylary Horezm patyşalygynyň arhiw şekilli kitaphanasynyň galyndylary diýip hasaplaýarlar. Eýlenen mal derisine (pergament) we agajyň gabygyna ýazylan bu hat arameý hatyna ýakyn bolupdyr.

Kuşan döwründen başlap buddizm Türkmenistanyň günorta-gündogar etraplarynda ýeterlik derejede yz galdyrypdyr. Kuşan teňňeleriniň käbiriniň ýüzünde Buddanyň hem Şiwa hudaýynyň şekilleri bilen bir hatarda grek we otparazçylyk hudaýlarynyň şekili hem ýerleşdirilipdir.

Buddizm Merw welaýatyna hem ýaýrapdyr. B. e. 148-nji ýylynda Merwe Hytaýdan Loýan diýen adam gelip budda kitabyny doly An - Parfiýa dilinden Hytaý diline terjime edipdir. Hytaý halky şondan soň buddizmyň taglymatlary bilen tanyşypdyrlar we bu dini kabul edipdir. Gazuw-barlag işleriniň netijesinde gadymy Gäwürgaladan b.e. I-II asyrlara degişli budda ybadathanasy we Budda hudaýynyň ägirt uly (beýikligi 0,75 m. ýetýän) kelle heykeliniň üsti açyldy. Ybadathana köp asyrlaryň geçmegi bilen weýran bolupdyr. Onda diňe iki sany sütün we buddanyň duran ýerindäki belentlige çykmak üçin salynan basgançaklar saklanyp galypdyr. Kuşanlar döwründe ylym, aýratyn hem astronomiýa, şekillendiriş sungaty ösüpdür.

§6. III-VI asyrlarda türkmenleriň syýasy ýagdaýy

Köpetdagyň demirgazyk etekleriniň, Merwiň, Dehistanyň Sasanylar döwletiniň düzümine girmegi. III asyryň başlarynda içki we daşky gapma-garşylyklar netijesinde Türkmenleriň Beýik Parfiýa döwleti ýykylýar. Bu döwre çenli onuň düzümindäki welaýatlaryň köpüsi özbaşdaklygyny gazanýarlar. Şeýle ýagdaýda häkimiýet Sasanylar nesilşalygynyň wekili Ardaşir III 224-nji ýylda Parfiýa patyşasy Artaban V-ni doly ýeňlişe sezewar edipdir. Bu bolsa Türkmenleriň Beýik Parfiýa döwletiniň gutarnykly heläk bolmagyna getiripdir. Netijede bolsa yEýranda Sasanylar döwleti emele gelipdir.

Täze dörän Sasanylar döwleti gysga wagtyň dowamynda Margianany, Köpetdagyň demirgazyk eteklerini, Dehistany, hatda Amyderýanyň çep kenaryndaky ýerleri hem özüne birikdiripdir. Emma Horezm ýerlerini we Beýik Kuşanlar döwletini basyp almak olara başartmandyr.

Sasanylar döwletiniň başynda patyşa oturypdyr, onuň çäklendirilmedik häkimiýeti bolupdyr. Hemme meseleler patyşanyň erk-islegine görä çözülipdir. Sasanylar döwletinde wezir ýurduň ýerine ýetiriji hökümdary bolupdyr. Emma wezirde doly ygtyýarlylyk bolmandyr. Sasanilerde maliýe-dolandyryş işine uly üns berlipdir. Döwletde Baş salgytçynyň wezipesi döredilipdir. Bu ulgam döwletiň girdejileri we çykdaýlary barada patyşa hasabat beripdir. Döwlet resminamalaryny düzgünleşdirmek üçin diwan (kanselýariýa), arhiw hem-de köp sanly möhürler bölümi hem döredilipdir. Patyşanyň dilden görkezmeleri mürzeler tarapyndan ýörite depdere ýazylyp, şol bir wagtyň özünde patyşanyň hut öz kätibi (hadym) tarapyndan “buýruklar depderi” ýoredilipdir. Resminamalar jikme-jik doldurylyp möhür bilen kepillendirilipdir.

Patyşanyň we döwletiň dürli möhürleri bolup, olaryň her

haýsynyň öz ulanylmaly ýeri bolupdyr. Mysal üçin, gündelik hatlara basylýan möhürler bilen birlikde gizlin ýa-da diplomatik hatlara basylýan möhürler biri-birinden tapawutly bolupdyr. Döwleti esaslandyran Ardaşiriň dört möhüri bolup, olaryň ýüzünde ulanylýan ugurlaryna laýyklykda ýazgylary bar eken. Harby buýruklar üçin bolan möhüriň ýüzünde-“durnuklylyk”, salgyt, maliýe we gurluşyk üçin buýruklar möhürinde-“tassyklanan”, poçta üçin-“howlukmaç”, sud işleri üçin bolan möhürde-“adalatlylyk” diýen ýazgylar bolupdyr.

Sasanylar döwletinde birnäçe harby özgertmeler hem geçirilipdir. Olarda erkin adamlardan ybarat bolan atly goşun döredilipdir. Hysrow patyşa öz döwründe ol goşuny gös-göni özüne tabyn edipdir. Orta gürpäki ýer eýelerini bolsa at, ýarag bilen üpjün edipdir. Ýurtda ýeke-täk we baş harby serkerde wezipesi ýatrylyp, onuň ýerine dört sany harby bölüm döredilipdir. Şol harby bölümler döwletiň dört tarapyndan gözegçilik etmeli bolupdyrlar. Ol goşunlaryň başynda durýanlara spahbed diýlipdir, onuň emir diýen manysy bolupdyr. Demirgazykdaky spahbed Midiýa we Häzirbegjan (Azerbaýjan) ýerlerine, günbatarky spahbed Yrak, günortadaky Pars we Huzystan welaýatyna, gündogarky spahbed Horasan goşunlaryna baştutanlyk etmeli bolupdyrlar.

Türkmenistanyň ýerlerinde gadymdan bäri ýaşan taýpalaryň biri abdallar (eftalylar) taýpasydyr. Ýazuw çeşmelerinde abdallaryň Türkmenistanyň ýerlerine aralaşmagy iki eýýamyň sepgidine gabat gelýär. Olar b.e. öňki I asyrdan Aziýadan Ýewropa tarap göçüp giden gunlaryň taýpa birleşmesinden bölünip, Hazar deňziniň günorta kenarlarynda ornaşyp galypdyrlar.

IV asyryň başlarynda ýurdumyzyň çäklerinde abdallaryň täsiri güýçlenip başlapdyr. Olara asyryň ortalaryna çenli bolan döwürde goňşy sasanylar bilen umumy dil tapmak we soýuzdaşlykda ýaşamak başardypdyr. Hatda abdallar sasanylaryň agalygyny ykrar edip, olaryň goşunynyň

düzümünde Rime garşy urşa hem gatnaşypdyrlar. Sasany patyşasy Bahram Guruň döwründe (420-438-nji ýyllar) Baýramaly şäheriniň 35 km. demirgazyk-gündogar tarapynda ýerleşýän Küşmeýhanyň golaýynda sasanylar bilen abdalaryň arasynda gazaply söweş bolupdyr. Ol Bahram Guruň ýeňişi bilen gutarypdyr. Şondan soň sasanylaryň serhedi Amyderýanyň kenarlaryna çenli baryp ýetipdir. Emma bu üstünlik uzak dowam etmändir. Çünki ikinji gezek 484-nji ýylda sasanylar bilen bolan uruş abdallaryň peýdasyna tamamlanypdyr. Bu söweşde sasanylaryň patyşasy Firuzýň özi-de wepat bolýar. Ondan soň tagta geçen sasany şasy Kawad iki ýyllap abdallara salgyt tölemäge mejbur bolýar. Şondan soň abdallaryň özbaşdak döwleti döräpdir.

V asyryň ikinji ýarymynda Merkezi Aziýada güýçli imperiýa öwrülen Abdallar döwleti Kaspi deňziniň gündogar ýakalaryndan tä Amyderýa çenli, Murgap we Tejen derýalarynyň ýokary akymalaryny (demirgazyk Owganystan), Garagum çöllüginini öz düzümine birleşdiripdir. Şeýlelikde, häzirki Türkmenistanyň ýerleri tutuşlygyna diýen ýaly Abdallar döwletiniň düzümine giripdir. Abdallar şeýle hem Gündogar Eýrany, Gündogar Türküstany, Hindistanyň demirgazyk bölegini özlerine birleşdiripdirler. Emma tiz wagtdan abdallaryň döwleti içki gapma-garşylyklaryň netijesinde, şeýle-de goňşy döwletleriň çozuşlary bu döwletiň gowşamagyna sebäp bolupdyr. Muňa garamazdan abdallaryň Hindistandaky ýerleri 530-njy ýylda, Merkezi Aziýadaky we Owganystandaky ýerleri 560-njy ýylda özbaşdaklygyny dikeldipdirler, emma uzak ýaşamandyrlar. Abdallaryň döwleti VI asyryň ahyrynda Göktürkmenleriň zor salmagynyň netijesinde gutarnykly synýar.

VI asyr Merkezi Aziýa üçin ykdysady we medeni taýdan ösüşleriň döwri bolupdyr. Şäherler ulalyp, ekerançylyk, senetçilik we söwda ösükdir. Sogdiýanada bu döwürde başarmaň söwdagärler höküm sürüpdir. Olar Hytaý bilen Ortaýer

deňziniň aralygynda gyzgalaňly söwda işlerini alyp barypdylar. Munuň üçin olar gadymy söwda ýollaryny peýdalanypdylar. Emma söwda işlerine ilki žužanlaryň, soňam abdallaryň talaňçylykly çözüslary uly päsgelçilik döredipdir. Bumyn hanyň žužanlary, Istemi hanyň hem abdallary derbi-dagyn etmekleri Sogdiýananyň işewür adamlaryna söwda işlerini alyp barmaga ýene-de giň mümkinçilikleri açypdyr.

Merkezi Aziýadaky ýeňişlerden soň, bütin Merkezi Aziýa Göktürkmenleriň döwletiniň aýrylmaz bir bölegine, sogdiýanalylar bolsa Istemi hanyň wepaly we işewür raýatlaryna öwrülipdirler.

Demirgazyk Hytaýdaky patyşalyklary, şeýle hem Merkezi Aziýany eýelemek bilen göktürkmenler diňe bir harby-syýasy taýdan däl, eýsem ykdysady babatda-da kuwwatly imperiýa öwrülipdir. Üstesine-de, “Beýik ýüpek ýoly” Göktürkmen döwletiniň üstünden geçipdir.

Beýik ýüpek ýolunyň esasy harydy Hytaýdan yzygyderli çig ýüpek we ýüpek matalar gelip durupdyr. Alyslardan gelýän bu haryda Wizantiýada-da isleg örän ýokary bolupdyr. Emma Wizantiýa gelýän “Beýik ýüpek ýoly” Eýranyň üstünden geçýärdi. Özüniň esasy bäsdeşi we garşydaşy hasaplaýan Sasany hökümdarlary Wizantiýany harby taýdan, hemem ykdysady taýdan güýçden gaçyrmak isleýärdiler. Şonuň üçin Eýran tarapy Hytaýdan gelýän bu harydyň bahasyny has galdyrypdyr we Wizantiýadan mümkin boldugyça köp altyn pul almaga çalşypdyr.

Merkezi Aziýadan Eýrana, ondan aňryk Wizantiýa äkidilip satylyan ýüpekden başga-da Göktürkmen hökümdary Istemi handa we göktürkmen begzadalarynda bu harydyň ummasyz köp mukdary jemlenipdir. Sebäbi hytaý tarapy her ýylda göktürkmenlere münherçe top ýüpek matasyny we ýüpegiň özüni salgyt hökmünde töläpdirler. Sogdilar Istemi handan bu baýlyklary satyp bermäge özlerine rugsat bermegini sorapdylar. Istemi han muňa göwünjeňlik bilen rugsat beripdir.

Gysga wagtyň içinde Eýrany ýüpekden dolduran sogdiýanly ezber söwdagärler täze bazarlary gözläpdirler. Şeýlelikde, olar ýüpegi Eýranyň üsti bilen Wizantiýa satmagy meýilleşdiripdirler.

Istemi hanyň Sasanylara ugradan ilçilei bu meseläni çözüp bilmändirler. Üstesine-de, ikinji gezek iberilen ilçiler izina gaýdyp gelmändirler. Maglumatlara görä olar zäherlenip öldürilipdir.

Sasanylaryň bu hereketi iki dostlukly döwletiň arasyňy bozupdyr. Istemi han urşa taýýarlanylýp başlapdyr. Şol bir wagtda Istemi han Wizantiýanyň imperatory Ýustin II bilen gatnaşyklary ýola goýupdyr. Netijede 568-nji ýylda Göktürkmen döwletiniň we Wizantiýanyň arasynda hoşniýetli goňsuçylyk we harby ýaranlyk hakynda ikitaraplaýyn şertnama baglaşylypdyr. Şondan soň Istemi han sasanylara garşy ýörişe başlapdyr. Anuşirwan Adylyň göktürkmenler bilen urşasy gelmändir. Ol Istemi hanyň güýç-kuwwatyndan we halkara abraýyndan çekinipdir.

Sasanylar bilen göktürkmenleriň arasynda uruş hereketleri başlaýar. Uruşa ýüpek söwdasyndan başga-da, salgyt meselesi hem sebäp bolupdyr. Istemi han Sasanylaryň abdallara tölenen salgydyň göktürkmenlere berilmegini talap edipdir. Anuşirwan Adyl salgyt tölemekden boýun gaçyrypdyr. Şondan soň Istemi hanyň goşunlary Etrek derýasyndan geçip, Gürgene giripdir. Uruş hereketleri ýaýbaňlanypdyr. Ýöne akyl-paýhas uruşdan üstün çykypdyr we 569-njy ýylda uruş hereketleri togtadylypdyr. 571-nji ýylda göltürkmenler bilen sasanylaryň arasynda parahatçylykly şertnama baglaşylypdyr.

Sasany döwleti Anuşirwan Adylyň aradan çykmagy bilen gowşap başlapdyr. 579-njy ýylda sasanylaryň şalar-şasy Anuşirwan Adyl wepat bolýar, onuň ýerine ogly, Istemi hanyň bolsa agtygy (gyzynyň ogly) Hormizd IV Eýranda şa tagtyna göterilipdir. Nusgawy şahyr Ferdöwsî Hormizdiň adalatly patyşalyk etmekde kakasy Anuşirwan Adyldanam

ozdurandygyny belleýär. Hormuzd IV din meselesinde-de adalatlylyk ýol-ýörelgelerine eýeripdir. Ol Sasanylar döwletiniň ilatynyň ep-esli bölegini tutýan hristianlara, ýahudylara we butparazlara-da garaşyk edipdir, olaryň Eýranyň resmi dini bolan otparazçylygyň wekilleri tarapyndan yzarlanmagyna ýol bermändir. Şonuň üçin hem otparaz ruhanylary Hormuzda nägilelik bildiripdirler. Netijede bolsa, Hormuzdyň ykbaly pajygaly gutarypdyr. Halka uly eglişikleri edýänligi, başyna giden begzadalara dözümlü daraýanlygy, şeýle hem keseki (göktürkmen) gatanjynyň bolandygy üçin köşk adamlarynyň bir bölegi, ony ýigrenipdirler.

590-njy ýylda Hormuzdyň aýalynyň iki erkek dogany Bindoý bilen Bistam Hormuzdyň garşysyna dildüwşük gurnap, tagtdan agdarýarlar. Hormuzdyň gözünü oýup, zyndana taşlapdyrlar we ol ýalňyzlykda ejir çekip ölüpdir. Döwletde tagt üstünde başlanan göreş bilen birlikde, VII asyryň 30-njy ýyllaryndaqn başlap Eýranyň köp welaýatlary merkezleşen hökümete tabynlykdan çykypdyrlar. Emma Sasany patyşalarynyň iň soňkysy Ýezdigert III (632-651 ý.) ýurdy täzeden birleşdiripdir, ýöne ol uzaga çekmändir. Ýurtda iri ýer eýeçilik gatnaşyklarynyň ösüp başlamagy bolsa merkezi hökümeti has hem gowşadýar. Ýurtda emele gelen dagynyklyk, araplaryň çozuşy bu döwletiň ykbalyny çözüpdir. Şasany patyşasy Ýezdigert III arap çozuşlarynyň önünde durup bilmändir we Merwe gaçyp barýar we şol ýerde hem ol öldürilýär. Onuň ölmegi bilen Sasanylar döwleti hem ýykylýar.

Eftalylaryň döwletiniň döremegi. Sasany-abdal (eftaly) gatnaşyklary. Merkezi Aziýanyň çäklerinde Kuşan imperiýasy darganson, taryhda hionitler we abdallar (eftalylar) ady bilen belli bolan taýpalar taryhy sahnada peýda bolup başlapdyrlar. Biziň eýýamymyzyň IV asyrynda Sasany döwletiniň garşysyna Mrta Aziýa taýpa birleşikleriniň göreşi örän güýçlenipdir. Bu taýpa birleşigine hionitler, abdallar, soňra bolsa kidarlylar giripdirler. Gadymy ýazuw çeşmelerinde

olar dürli atlar bilen gabat gelýärler. Olar Rim we Wizantiýa çeşmelerinde “ak gunlar”, “hionitler”, “kidarlylar”, “eftalylar”, kähalatlarda bolsa “abdallar” diýlip atlandyrylypdyr. Bularyň arasyndaky “abdallar” diýen at türkmen taýpalary çowdurlaryň we saryklaryň urug toparlanyşyklarynyň adynda saklanypdyr. Taryhy çeşmelerde “eftalitler” diýilip hianitleriň döwlet birleşiginde hokum süren dinastiýa at berilipdir. Wizantiýaly VI asyryň awtory Feofan “Eftalylar diýen at patyşa Eftalynyň adyndan galypdyr” diýip ýazýar.

Taryhy çeşmelerde hionitleriň we abdallaryň V-VI asyrlardaky durmuşy, döp-dessury baradaky maglumatlar saklanyp galypdyr. Olaryň esasy bölegi oturymly ilat bolup, ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Çeşmelerde Abdallarda iň owunjak zatlaryň ogurlygy üçin hem ölüm jezasy berilýändigini barada maglumatlar saklanypdyr.

V asyryň II ýarymynda abdallaryň garaşsyz döwleti gutarnykly suratda emele gelipdir. Bu döwlet Kaspi deňziniň gündogar kenaryny, Türkmenistanyň çöllük sähralaryny, Amyderýa boýundaky birnäçe welaýatlary, Murgap hem Tejen derýalarynyň ýokary akymalaryny (häzirki demirgazyk Owganystan) öz içine alypdyr. Şeýle hem abdallar Maryny, Sogdy, Gündogar Eýranyň welaýatlaryny, Hindistanyň demirgazyk bölegini eýeläpdirler. Taryhy maglumatlara görä eftalylar döwletiniň paýtagty Peýkent şäheri (Buhara bilen Amyderýanyň aralygynda), başga maglumatlara görä – Balh şäheri bolupdyr hem diýilýär.

Abdallar döwleti, bir tarapdan Wizantiýa we Eýran, beýleki tarapdan Hytaý we Hindistan arasynda amatly ýagdaýda ýerleşipdir. Hytaý bilen Alynky Aziýanyň arasyndaky “Ýüpek ýolunyň” bir bölegi olaryň elinde eken. Abdallaryň oturymly ilaty Hytaý bilen Wizantiýanyň arasyndaky söwda-da köplenç alyp-satar hökmünde hereket edipdir. Alyp-satylýan zatlaryň arasynda ýüpekden başga-da aýna, gymmat bahaly daşlar, mata, hususan-da Merwde dokalýan matalar bolupdyr.

Abdallar döwletinde söwdanyň ösmegi bilen bu ýurtda manat dolanyşygy ösüpdir. Abdallaryň söwda dolanyşygynda Eýranda ulanylan pehlewi hatly sasany manatlary bolupdyr. Olarda sasany şasynyň ady görkezilen ýazgylardan başga-da goşmaça abdal ýazgylary hem duşýar. Emma bu çeşmeleriniň esasynda taýpanyň ýa-da halkyň diliniň nähili bolandygyny takyk kesgitlemek kyn. Hytaý çeşmelerinde eftalylaryň dili türkî dilden üýtgeşik diýip habar berýär. Soňraky barlaglar eftaly ýazgylaryny tohar hatlaryndan gelip çykandygyny tkrarlaýarlar.

Biziň eýýamymyzyň IV-VI asylarynda dürli halklardan dörän Eftalylar döwletinde köp sanly dini garaýyşlar bolupdyr. Zoroastrizm dini bilen birlikde Sasany Eýranynda yzarlanan maniheýçilik dini Merkezi Aziýa, şol sanda Eftalylara-da ýaýrapdyr. Merkezi Aziýada zoroastrizm dini ýerli dini garaýyşlar bilen goşulypdyr. Mysal üçin, IV asyrda Nowruz gününde zoroastrizm dinine ynanyanlar ir bilen Syýawuşyň mazaryna horaz öldüripdirler.

Dünýä dinleriniň biri bolan buddizm dini hem eftalylaryň arasyna ýaýrapdyr. Sebäbi buddaçylar olary yzarlamandyrlar, buthanalaryna degmändirler. Eftaly hökümdarynyň köşgünde gyzy bilzen bezelen budda budhanasy hem bolupdyr. Eftalylar buddaçy bolmandyrlar, olar Göge we Oda çokunypdyrlar. Her gün irden olar güne sežde edip onsaň nahar edinipdirler. Eftalylaryň içinde hristiançylyk dininiň nestoriançylyk ugry hem ýaýrapdyr. Umuman Eftalylarda buddizm, hristiançylyk we maniheýçilik dinleriniň hemmesi ýaýrapdyr.

B.e. IV asyrynda hionitleriň we abdallaryň taýpa birleşigi bolup geçenden soň, olarda içki gapma-garşylyklar ýitileşýär. Şonuň üçin agalyk edýän gatlak üçin berk döwlet häkimiýetiniň zerurlygy ýüze çykypdyr. IV asyrda bolsa merkezleşen Eftalylar döwleti emele gelipdir. Bu döwletiň düzümine häzirki Türkmenistanyň ýerleriniň Kaspi deňzinden başlap Amyderýa çenli, Amyderýanyň aňyrsyndaky welaýatlar we häzirki

Owganystanyň birnäçe ýerleri giripdir. Taryhy çeşmelkeriň berýän maglumatlaryna görä, eftalylaryň hökümdarlary Kuşanlar bilen garyndaş bolupdyrlar.

IV asyryda Kuşan döwleti dargansoň, Amyderýanyň çep kenaryndaky birnäçe ýerler Sasany döwletine birikdirilipdir. Emma IV asyryň ortalarynda Merkezi Aziýa halklary sasanylara garşy göreşip, olary Amyderýa boýnundan kowup çykarýarlar. Şol waglartda Sasany döwletiniň demirgazyk serhetlerine abdallar, hionitler aralaşyp olara uly howp salyp başlapdyrlar.

Abdallaryň häkimiýeti astynda birleşen taýpalaryň IV-VI asyrlara degişli arheologik ýadygärlikleri, Günbatar Türkmenistanda Etrek derýasynyň demirgazyk tarapynda Dehistan ýerlerinde ýerleşipdir. Kaspi ýakasyndaky sähralarda abdallaryň oturymly ýerleri we ýer eýeleriniň galalary ýüze çykarylypdyr. Bu döwürde abdallar döwletine giren taýpalarda gatlaklar emele gelip başlapdyr. Şol ýerde söwda we senetçilik merkezleri bolan Gökjük, Şawdyz, Hanlydepe ýaly şäherler ýerleşipdir.

Hionitler we abdallar birleşiginiň düzümine giren taýpalaryň taryhy ýadygärlikleri Daşoguz welaýatynyň çäklerinden hem tapyldy. Köne Was we Gaňňagala diýen gadymy şäherleriň ýokarky gatlaklary şol ýadygärliklerdendir. V-VI asyrlarda Sasanylar döwletiniň demirgazyk serhedinde yzygiderli uruşlar bolupdyr. Sebäbi sasanylar Etreğiň boýunda, Köpetdagyň eteklerinde we Murgap jülgesinde ençeme galalary, beýleki gorag desgalaryny gurmaga mejbur bolupdyrlar.

Abdallaryň çozuşlaryndan goranmak üçin Peroz Gürgen derýasyndan demirgazyk tarapda 300 km. golaý uzynlykda diwar saldyrypdyr. Şeýle hem Sasanylar döwletiniň demirgazyk-gündogar serhetlerini goramak üçin Mary sebitinde berkitmeler döredilipdir.

Abdallar bilen sasanylaryň arasynda halkara söwda

yollaryna eýelik etmek üçin, esasan hem Kaspi deňiz kenaryny eýelemek ugrunda birsyhly göreş dowam edipdir. Kaspi deňziniň kenaryny öz elinde saklamak üçin Ýezdigert II şol ýerde “Ýezdigerdiň Şähristany” galasyny gurdurypdyr, emma onuň goşuny ýerli taýpalar bilen köp wagtlap göreşmeli bolupdyr.

V asyrdaky abdallar sasanylaryň garşysyna göreşi dowam etdiripdirler. Olar hat-da Eýranyň merkezi welaýatlaryna hem aralaşypdyrlar. Şonda şa Bahram Gur (420-437 ý.ý.) abdallaryň barha artýan güýjünden howatyrlanyp, öz döwletiniň gündogar serhetlerinde abdallaryň garşysyna uruş alyp barypdyr. Bahram Guryň goşunlary Kuşmeýhanyň ýanynda (Baýramalydan 30 km. demirgazykda) Mary şäheriniň golaýynda bolan söweşde abdallardan üstün çykypdyrlar. Soňra Ýezdigert II (438-457 ý.ý.) hem Balkan sebitinde abdallary ýeňipdir.

Ýezdigerdiň ogly Peroz (459-484 ý.ý.) döwründe sasanylar bilen abdallaryň arasyndaky göreş has-da güýçlenipdir. Abdallaryň garşysyna Perozyň alyp baran urşy ilki başda oňa üstünlik getiren hem bolsa, soňra uruş abdallaryň peýdasyna üýtgäpdir we Peroz ýesir düşüpdir. Ol köp mukdarda hun töläp, öz döwletiniň serhedinden geçmezlige söz berip halas bolupdyr.

Birnäçe wagt geçenden soň Peroz ýene urşa başlaýar. Bu sapar hem ýeňlip ýesir düşýär we 30 gatyrla ýüklenen teňňe berip ýesirlikden boşaýar, ogluny bolsa abdallara girew goýýar. Emma urşuň täzeden başlanmagyna ýene-de Perozyň özi sebäp bolupdyr. Taryhy maglumatlara görä, ol serhet diňini 50 pile süýredip öňe süýşürmegi buýrupdyr. 484-nji ýylda Gorgo şäheriniň (Murgap bilen Amyderýanyň aralygynda) ýanynda aýgytly söweş bolupdyr. Peroz öz goşunlarynyň köp bölegi bilen birlikde heläk bolupdyr. Şu agyr ýeňlişden soň Sasany döwleti uzak wagtlap abdallara paç tölemäge boýun bolupdyr. Perozyň ogly Kawadyň döwründe (488-531 ý.ý.) hem sasanylar abdallara salgyt töläpdirler. Ol döwürde bularyň gatnaşygy

parahatçylykly ýagdaýda bolupdyr. Emma Hosrow I Anuşirwanyň döwründe (531-579 ý.ý.) ilki başda sasanylar abdallara kümüş pul bilen salgyt töläň hem bolsalar, VI asyryň ortalarynda Abdallaryň döwletiniň gowşamagyndan peýdalanylýp, olara paç bermegini bes edipdirler. Üstesine-de abdallar basym Merkezi Aziýanyň ep-esli bölegini öz häkimligine birleşdiren Göktürkmenleriň döwleti bilen çaknyşmaly bolupdyrlar.

Göktürkmenler döwleti sasanylar bilen bile hereket edip, abdallara aýgtyly zarba urupdyrlar. Netijede 563-567-nji ýyllar aralygynda abdallar döwleti doly syndyrylypdyr. Şa Hosrow I Gündogarda Amyderýa çenli ägirt uly ýerleri basyp alypdyr. Emma Kaspi ýakasynyndaky taýpalar sasanylardan garaşsyz bolup galypdyrlar, ýöne Göktürkmenler döwletiniň häkimlerine belli bir derejede tabyn bolupdyrlar.

Göktürkmenleriň döwleti we olaryň daşary syýasaty.

Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwleti ýykylandan soň atababalarymyz birnäçe asyrlaryň dowamynda dagynyklyk ýagdaýynda ýaşapdyrlar we keseki döwletleriň ýapjasyňa öwürülipdirler. Ýöne VI asyryň ortalarynda oguzlara gaýtadan ýygnanmaga we özbaşdak döwlet gurmaga mümkinçilik döräpdir.

V-VI asyrlarda oguzlar Žužan döwletiniň ýapjasy bolupdyrlar. Žuzanlar gadymy taýpalaryň biri bolup, olary häzirki alanlaryň atababalary hasap edýärler. Bu döwürler biziň gadymy atababalarymyzy Gökdäki, Asmandaky Taňra uýýandyklary üçin “göktürkmenler” diýip atlandyryýardylar. Göktürkmenler žužan hanlaryna demir eredip, ondan ok-ýaraglary, zähmet gurallaryny ýasap bermäge borçly bolupdyrlar.

Göktürkmenleriň žuzan agalygynda döwri Hytaýda hem öňki Han imperiýasynyň ýerinde birnäçe döwletler peýda bolup, bular hem özara uruşýardylar. Hytaýdaky şol döwletleriň biri

göktürkmenler bilen goňşuçylykda ýerleşipdir. Ol Günbatar Weý döwleti bolupdyr.

Dürli taraplardan çozuşlara sezewar edilýän Günbatar Weý döwletiniň patyşasy Wyn-di 545-nji ýylda göktürkmenleriňkä ilçä ugradypdyr. Hytaýly ilçini gowy garşylan göktürkmen serdary Bumyn han pursadyň ýetip gelendigine düşünpdir we özüniň ýakyn adamlaryny Günbatar Weý döwletine ugradypdyr. Ilçiler göktürkmenler bilen Günbatar Weý döwletiniň arasynda umumy duşmana garşy göreşmek üçin şertnama baglaşypdyrlar. Duşmany öjükdirmek maksady bilen Bumyn han žuzan hany Anahuanyň üstüne sawçy iberipdir we onuň gyzyny diläpdir. “Meniň demirçi gulum şeýle teklibi etmäge neneň het edip bildikä?” diýip, Anahuan dergazap bolupdyr.

552-nji ýylyň gysynda Bumyn han goşunlaryny žuzanlaryň üstüne sürüpdir we gan döküşlikli söweşlerde olary derbidagyn edipdir. Ýeňlen Anahuan özüni öldüripdir, mirasdüşeri bolsa ýurduny taşlap gaçypdyr. Şeýlelikde, Göktürkmenleriň döwleti döräpdir. Döwleti esaslandyran Bumyn hana halk “Il han” adyny, ýagny “döwletiň hany” adyny dakypdyr. Göktürkmenleriň döwletiniň esaslandyrylmagynda Bumyn hanyň inisi Istemi hanyň hem uly hyzmatlary bolupdyr.

Ilhanlyga göterilen Bumyn hany egindeşleri ak atkeçä mündirip Günüň aýlanyşy ýaly dokuz gezek aýlapdyrlar we her aýlawda onuň önünde baş egip, tagzym edipdirler. Şundan soň ony çapylýan atlaryň birine mündürip, boýnuny ýüpek ýaglyk bilen mäkäm daňypdyrlar. Soňra ýaglygy gowşadyp ondan “näçe ýyl han bolup berersiň?” diýip sorapdyrlar. Bu däpler Göktürkmenleriň taryhynda han saýlananda, berjaý edilmeli hökman bolan dessur hökmünde ýaşapdyr.

Bumyn hanyň döreden Göktürkmenler döwletiniň baýdagynda möjegiň kellesiniň altyndan edilen şekili ýerleşdirilipdir. Hanyň özüni “Börüler” (“möjek”) diýlip atlandyrylan janpenalar gorapdyr.

Bumyn han 552-nji ýylda aradan çykandan soň, inisi Istemi han Günbatara ýörişe başlapdyr.

Dürli ýurtlaryň taryhy eserleriniň şaýatlyk etmegine görä, Göktürkmenleriň döwleti goňşy ýurtlar bolan Hytaý, Sasanylar döwleti we Wizantiýa bilen ýönekeý bolmadyk döwletara gatnaşyklaryny amala aşyrypdyr. Bu gatnaşyklar aýratyn hem Istemi hanyň döwründe güýçli alnyp barylýpdyr. Istemi han sasany patyşasy Anuşirwan Adyl (531-579 ý.ý.), Wizantiýanyň imperatory Ýustinian (527-565 ý.ý.) bilen dostlukly gatnaşyklary alyp barmaga çalşypdyr. 554-nji ýylda Istemi han Hytaýyň demirgazygyndaky ýerleri eýeläp, Günbatara tarap ýörişe başlapdyr. Istemi hanyň baştutanlygyndaky göktürkmen goşunlary üstünlikli hereket etmek bilen Hazar we Aral deňizleriniň kenarlaryna çykmagy başarypdyr we бүтін Merkezi Aziýany eýeläpdir.

Kuwwatly Göktürkmen döwletiniň döremegi Hytaýyň, Wizantiýanyň we Sasanylar döwletiniň daşary syýasatyna güýçli täsir edipdir. Göktürkmenleriň döwletiniň serhetleriniň Sasany ýerlerine golaýlaşmagy Anuşirwan Adylyň ünsüni özüne çekipdir we Istemi han bilen ýakynlaşmagyň ýollaryny agtarypdyr. 554-nji ýylda Anuşirwan Adyl Istemi hana ilçä iberipdir. Sasany ilçisi Istemi han bilen ýaranlyk hakynda şertnama baglaşypdyr. Ýaranlyk şertnamasy baglanyşylandan soň Istemi hanyň asylzada gyzy Anuşirwan Adyla aýal edilip berlipdir. 555-nji ýylda Anuşirwan Adylyň Istemi hanyň gyzyndan ogly bolupdyr. Ol Hormizd IV ady bilen şa tagtynyň mirasdüşeri diýip ygylan edilipdir.

Ol döwürler Sogdiana we Buhara Göktürkmenleriň esasy garşydaşlarynyň biri bolan eftalylaryň elindedi. Eftalylar diňe bir Göktürkmenleriň däl, Sasanylaryň hem duşmany bolupdyrlar. Eftalylar hem Göktürkmenler ýaly hunlardan gelip çykypdyrlar we olary „ak gunlar“ diýip atlandyryýardylar. Göktürkmenler bilen ýaranlyk şertnamasynyň baglaşylmagy we

garyndaşlyk gatnaşyklarynyň açylmagy Anuşirwan Adylyň ýagdaýyny ýeňilleşdiripdir.

560-njy ýylda eftalylar bilen Göktürkmenleriň arasynda uruş hereketleri başlapdyr. Urşa-da eftalylaryň özi sebäp bolupdyr. Olar Istemi han bilen Anuşirwan Adylyň ýakynlaşmagyndan heder edipdir we iki döwletiň özara gatnaşyklaryna päsgel bermäge jan edipdirler. Sogdiananyň üsti bilen Sasanylaryň paýtagty Ktesifona (häzirki Bagdat şäheriniň töwerekleri) barýan Göktürkmen ilçileri Gatfaryň görkezmesi bilen öldürilipdir. Istemi han özüniň ähli güýçlerini bir ýere jemläpdir we eftalylara garşy urşa başlapdyr.

Gündogaryň meşhur şahyry Ferdöwsiniň ýazmagyna görä, göktürkmenleriň hüjümleri döwründe eftalylardan ejir çeken sogdianalylar köp göz ýaş döküpdirler. Ýöne eftalylar üçin söweş etmek islemändirler. Nesefiň etegindäki söweş sekiz günläp dowam edipdir we ol eftalylaryň doly derbi-dagyn edilmegi bilen tamamlanypdyr we Eftalylaryň aman galanlary öz hökümdary Gatfary tagtdan agdarypdyrlar. Çaganiýanyň häkimi Fagonişi patyşa saýlapdyrlar we ony Anuşirwan Adyla ýapja bolmaga mejbur edipdirler.

Demirgazyk Hytaýdaky patyşalyklary, şeýle hem Merkezi Aziýany eýelemek bilen göktürkmenler diňe bir harby-syýasy taýdan däl, eýsem ykdysady babatda-da kuwwatly imperiýa öwrülipdir. Sebäbi Gündogary Günbatar bilen birleşdirýän “Beýik ýüpek ýoly” gaýtadan pajarlap ösüp ugrapdyr. Üstesinde bu ýol Göktürkmen döwletiniň üstünden geçýärdi.

“Beýik ýüpek ýolunda” örän gyzgalaňly söwda alnyp barylýardy. Hytaýlylar Eýrandan öz patyşa aýallary üçin gyt we gymmat haryt hasaplanylýan sürmedir wesme alypdyrlar. Türkmen halylary hem örän gymmat, şonuň bilen bir hatarda, uly isleg bildirilýän haryt hasaplanýardy. Gymmat bahaly daşlara bolan islegler hem Hytaýda ýokary bolupdyr. Ýöne söwda ýolunyň esasy harydy Hytaýdan gelýän ýüpek we ýüpek matasydy.

Alyslardan gelyän bu haryda Wizantiýada isleg örän ýokary bolupdyr. Köşgüň we begzadalaryň isleglerinden başga-da ýurduň imperatorlary ýüpegi pul hökmünde-de giňişleýin ulanypdyrlar. Wizantiýanyň hökümdarlary Günbatar Ýewropanyň ýarym wagşy halklaryndan düzülen hakyna tutma goşunlarynyň esgerlerine pul deregine, köplenç, ýüpek beripdirler. Emma Wizantiýa gelyän “Beýik ýüpek ýoly” Eýranyň üstünden geçýärdi. Öz gezeginde sasanylar hem Wizantiýany harby-ykdysady taýdan güýçden gaçyrmak isleýärdiler. Eýran tarapy Hytaýdan gelyän bu harydyň bahasyny gymmatladypdyr we Wizantiýadan mümkin boldugyça köp altyn pul alyp, ony harby-ykdysady taýdan gowşatmaga çalşypdyr. Muňa garamazdan, ýüpek Eýranyň üsti bilen näçe gymmat bahadan alynsa-da, ol Wizantiýa üçin barybir bähbitli bolupdyr.

Sowda işlerini has-da giňeltmek maksady bilen Istemi han sogdianaly Maniýahy Eýrana – Anuşirwan Adylyňka ilçiligi edip ugradypdyr. Emma Anuşirwan Adyl Istemi hanyň ilçisi bilen bolan duşuşykda ýüpegiň diňe bir Wizantiýa tarapa geçirmäge däl, eýsem, bu harydyň öz ýurdunyň içinde satylmagyna-da garşydygyny aýdypdyr. Şonuň üçin hem Istemi han Wizantiýanyň paýtagty Konstantinopola (häzirki Stambul) ilçileri ugradypdyr. Taryhçy Menandryň belleýşi ýaly, ilçileriň elinde Istemi hanyň adyndan Wizantiýanyň imperatory Ýustin II iberilen “skif (oguz) dilinde” we “skif (oguz) hatynda” ýazylan ynanç haty hem bar eken.

Öz gezeginde Ýustin II hem göktürkmenleriňkä ilçiligi iberipdir. Istemi hanyň adamlary wizantiýaly ilçilere demirden edilen her hili önümleri görkezipdirler we eger-de bu harytlara isleg bildirse, Wizantiýanyň bazarlaryna çykarmaga mümkinçilikleriniň bardygyny aýdypdyrlar.

Wizantiýa bilen dostlukly gatnaşyklaryň dowam edýän döwründe Istemi han Günbatarda täze-täze ýerleri eýelemekligi dowam etdiripdir. 567-571-nji ýyllarda göktürkmen goşunlary

Uraly, Itil (Wolga) derýasynyň boýlaryny, бүтин Demirgazyk Kawkazy we Gara deňzinin demirgazyk kenarlaryndaky ähli ýerleri öz hökümdarlygyna geçiripdir.

575-nji ýylda Wizantiýanyň imperatory Ýustin II, 576-njy ýylda bolsa Istemi han aradan çykypdyr. Şundan soň iki goňşy döwletiň özara gatnaşyklaryna sowuklyk aralaşyp ugraýar. Şeýlelikde, Istemi han bilen Ýustiniň bilelikdäki tagallalarynyň netijesinde kemala gelen hoşniýetli göktürkmen-wizantiýa gatnaşyklary bozulypdyr.

Göktürkmenleriň döwründe hat-ýazuw, heýkeltaraşlyk ösükdir. Munuň şeýledigine şaýatlyk edýän köp sanly ýadygärlikler saklanyp galypdyr. Ýazuw ýadygärlikleri meşhur göktürkmen hanlarynyň we tanymal adamlarynyň mazar daşlarynyň ýüzünde saklanyp galypdyr. Alymlaryň tassyklamagyna görä, Oguz-Orhon ýazuwyna degişli ýazgylaryň içinde aýratyn gymmatlyklary Költegin (685-731) bilen Bilge hanyň (716-734) hatyrasyna mazar daşlarynyň ýüzüne ýazylan ýazgylardyr. Mazar daşlarynyň iň görnüklisi we ylmy taýdan ähmiýetlisi meşhur ýagyçy (göktürkmenleriň döwründe «serkerde» sözi «ýagyçy» diýlip atlandyrylypdyr) Költegininiň hatyrasyna bina edilen ýadygärlikler toplumydyr. Ýadygärlik toplumynyň umumy meýdany 80x40 m bolup, ol Gündogardan Günbatarlygyna uzalypdyr, onuň daşyna bolsa çukur we suwalyp agardylan pagsa diwar bilen aýlaw edilipdir. Derwezäniň sag we çep tarapynda biri-birine bakdyrylyp goýlan, mermerden edilen iki sany goçuň heýkeli ýerleşdirilipdir. Pagsadan edilen howlynyň içinde mermerden edilen pyşdylyň üstünde (pyşdyl hytaýlylarda bakylygyň simwoly hasaplanylýpdyr) Költegininiň hatyrasyna galdyrylan ýüzi ýazgyly daş ýerleşipdir. Ýoluň iki gapdalynda bolsa edil hormat garawulyndaky ýaly Költegininiň egindeşleriniň we hyzmatkärleriniň hakyky ölçeğdäki örboýuna duran heýkelleri ýerleşdirilipdir.

Ýadygärlikler toplumyň töwereginde 169 sany adam boýlurak daş gazyklar (balbal) uzyn hatar bolup ýerleşipdir. Balballar Költegininiň söweşlerde öldüren ýagylarynyň umumy sanyny görkezipdir. Költegininiň ýadygärligi Orhon derýasynyň boýunda gurlupdyr. Bu ýadygärlikden bir kilometr aradaşlykda bolsa Bilge hanyň ýadygärligi ýerleşipdir. Gürüňi edilen ýadygärlikler göktürkmenleriň döwründe hat-ýazuwyň we heýkeltaraşlygyň ösendigine şaýatlyk edýär.

III-VI asyrda halkara-söwdanyň ýagdaýy. Beýik ýüpek ýoly Hytaýy Alynky Aziýa we Ýewropa bilen baglanyşdyrýan söwda kerwen ýoludyr. Hytaýyň daşary ýurtlara çykarýan harytlary diňe ýüpek matadan ybarat bolman, eýsem çay, farfor, bezeg üçin boýag, kagyz önümleri çykarypdyr. Bu harytlar Ýewropanyň bazarlarynda geçginli eken. Ýöne Hytaýyň esasy harytlarynyň ýüpekdigini nazara alyp bu söwda ýoluna “Beýik ýüpek ýoly” diýip at beripdirler. Hytaý harytlary ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda Parfiýa döwletiniň üstünden geçýän söwda ýollary arkaly grek-rim dünýäsine äkidilipdir.

Bu söwda ýolunyň başlangyjy Hytaý täjiri, syýahatçysy Şan Szýanyň ady bilen baglansykly bolupdyr. Biziň eýýamymyzdan öňki II asyrda ol Merkezi Aziýa syýahat edipdir. Şol asyryň 50-40-njy ýyllarynda Hytaý Gündogar Türküstany basyp alypdyr. Şondan soňra Hytaý bilen Merkezi Aziýanyň söwda, medeni gatnaşyklary barha ösüpdir. Hytaý söwdagärleri Merkezi Aziýadan owadan ýyndam atlary, ýorunja, üzüm we pagta tohumlaryny äkidipdirler. Hytaý täjirleriniň esasy harytlary ýüpek bolupdyr. Şol döwürde ýüpek matanyň taýýarlanyşynyň syry ýewropalylara belli bolmandyr. Hytaýlylar bolsa ony örän gizlin saklapdyrlar.

Taryhçy alymlaryň ýazmaklaryna görä, hytaýlylar mundan 5 müň ýyl ozal ýüpek gurçugyndan ýüpek almagyň usulyny tapypdyrlar. Rowata görä, ilkinji ýüpegiň alynmagy imperator aýal Si Ling-Çi tarapyndan üsti açylypdyr. Ol çay içip otyrka

käsesine agaçdan ýüpek gurçugynyň pilesi gaçypdyr. Haçan-da, ol käsedən çykarjak bolup piläni çekende, pileden ýüpek sapagy çözülip başlapdyr we ilkinji gezek ýüpek sapagy alnypdyr.

Hytaý täjirleri öz harytlaryny Merkezi Aziýanyň bazarly şäherleri bolan Samarkantda, Buharada, Amulda, Horezmde, Merwde we beýleki şäherlerde ýerleşdiripdirler. Adatça hytaýly täjirler Merwden günorta-günbatara Nişapura (Eýrana) ertipdirler, Ýerli täjirler bolsa, harytlary Siriýa, ondan aňryk gämilere ýükläp Müsüre, Wizantiýa, Italiýa ýetiripdirler.

Hytaýlylar ýüpegi öndürmekligiň usulyny köp asyrlap gizläp saklan bolsalar-da, Merkezi Aziýa we Ortaýer deňziň kenarýaka ýurtlaryna ýüpekçilik dürli ýollar bilen ýaýrapdyr. Taryhy ýazuw çeşmeleriniň şaýatlyk etmegine görä, b. e. VI asyrynyň 50-nji ýyllarynda Wizantiýanyň imperatory Ýustinian I dolandyran ýyllarynda Wizantiýa syýahatçylary Hytaýdan öz hasalarynyň içini köwüp, ýüpek gurçuklarynyň tohumyny gizlinlikde Wizantiýa getiripdirler. Şondan soň ýüpek Wizantiýada hem öndürilip başlanypdyr.

Beýik ýüpek ýolunyň birnäçe şahalary bolup, olar dünýäniň dürli künjegine uzapdyr. Olaryň biri Owganystanyň üsti bilen Hindistana giden bolsa, beýlekisi Wolga derýasynyň üsti bilen Gündogar Ýewropa ýurtlaryna gidipdir. Ýüpek ýolunyň şahalary bilen Hytaýyň, Hindistanyň we Merkezi Aziýanyň harytlary Kiýew, Nowgorod, Moskwa ýaly gadymy rus şäherlerine hem ýetipdir. Şeýlelik bilen, Beýik ýüpek ýoly halkara söwda gatnaşyklarynyň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

Beýik ýüpek ýoly ýurtlaryň we halklaryň özara gatnaşygynyň ösmegine uly derejede ýardam edipdir.

Biziň ýurdumyzyň I-II asyrlarynda ýüpek ýolunyň ugrunda uly we kuwwatly Parfiýa döwleti ýerleşipdir. Söwda ýolunyň Parfiýanyň üstünden geçmegi Rim bilen Hytaýyň

aralygynda Parfiýa döwletiniň kerwen ýollarynyň üstünden agalyk etmegine getiripdir.

Parfiýa täjirleri diňe bir Hytaý harytlaryny satyn almak ýa-da ony günbatar ýurtlaryna äkitmek bilen meşgul bolman, eýsem öz harytlaryny hem satypdyrlar. Parfiýa täjirleri öz harytlaryny Siriýaly, Gresiýaly, Rimli we beýleki Ýewropaly täjirlere satýan ekenler. Parfiýa kerwenleri günbatarda Siriýa, Ermenistana, Palestina we Müsüre çenli baryp ýetipdirler. Bu döwürde Türkmenistanyň ýerindäki şäherler hem söwda ýollarynda ýerleşip uly ähmiýete eýe bolupdyrlar.

Amyderýanyň kenarynda ýerleşýän Amul (Türkmenabat) şäheri söwda merkezleriniň birine öwrülipdir. Bu ýerden bir ýol Owganystana we Hindistana, beýlekisi Horezme, ýene bir ýol bolsa Merwe geçipdir. Merw şäheri şu döwürde hem ýüpek matalary, ýüpek halylary bilen dünýäde meşhurlyk gazanypdyr. Merwden kerwen ýollary Hyrada (Owganystana), Köneürgenje (Horezme), Nişapura (Eýrana) uzapdyr. Merwden günorta gaýdan kerwen ýoly Sarahsa, Abiwerde (Kaka etraby) gelipdir. Şol ýerden ýol ýene-de ikä bölünip, birisi Nişapura beýlekisi Etrek-Gürgen sebitlerine aralaşyp Dehistanyň we Gürgeniň üsti bilen Kaspi deňziniň günorta-gündogar kenarlary bilen arap ýurtlaryna aralaşypdyr. Dehistan günorta-günbatar Türkmenistanyň uly ykdysady, söwda, hünärmentçilik we medeni merkezleriniň biri bolupdyr. Horezm bilen arap ýurtlaryny baglanyşdyrýan halkara kerwen ýollarynyň birine öwrülipdir.

Bu döwürde Abiwert “Beýik ýüpek ýolunyň” ugrunda ýerleşen demirgazyk Horasanyň uly şäherleriniň biri bolupdyr. Bu ýere Horezmden, Margianadan, Dehistan, Hindistan, ýükli kerwenler gelip söwda-satyk, işlerini geçiripdirler. Sarahs hem Nişapur bilen Merwiň arasyndaky iri şäherleriň biri bolupdyr. Merwden çykan kerwenler Sarahsa, soňra Nişapura, Abiwerde, Nusaýa, Parawa we aňyrlaryna Dehistana gidipdirler.

Beýik ýüpek ýolunyň ugrundaky iň uly şäherleriň biri-de Gürgeň-häzirki Köneürgenjiň etrap merkezinde ýerleşen gadymy şäherdir. Ürgenç diňe bir Orta Gündogar ýurtlary bilen däl, eýsem Ýewropanyň birnäçe şäherleri bilen söwda medeni gatnaşykda bolupdyr. Nowgorod şäherinden Köneürgençde ýasalan gap-gaçlaryň tapylmagy muňa şaýatlyk edýär.

Şu taryhy maglumatlardan görşümüz ýaly, Beýik ýüpek ýolunyň ep-esli bölegi Türkmenistanyň gadymy topragyň üstünden geçipdir. Halklary biri-birine ýakynlaşdyrmakda söwdanyň, hojalygyň, medeni gatnaşyklaryň ösmeginde Beýik ýüpek ýolunyň ähmiýeti örän uly bolupdyr. B.e. öňki III asyryň ahyrlarynda çöllüklerden, sähralyklardan, daglyklardan geçen Beýik ýüpek ýoly ýurtlaryň arasynda ykdysady gatnaşyklaryň ösmegine, ýurtlaryň baýlaşmagyna ýardam edipdir.

Biziň eýýamymyzyň IV-VII asyrlaryndan başlap bu halkara ýüpek söwdasy ýurtlaryň arasynda syýasy-ykdysady we harytpul gatnaşyklarynyň ösmeginde uly ähmiýete eýe bolupdyr. Beýik ýüpek ýoly öz ugrunda ýerleşýän obalaryň, şäherleriň ykdysady, medeni taýdan ýokary görtermegine uly täsir edipdir.

Beýik ýüpek ýolunyň şeýle uly taryhy ähmiýetini nazara alyp, ÝUNESKO-nyň karary bilen “Beýik ýüpek ýoly-gepleşikler ýoly-düşünmek ýoly” diýen at bilen döredilen Halkara ylmy-gözleg topary biziň döwletimiziň çäklerinde 1989-1991-nji ýyllarda işlediler we diňe bir gadymy medeniýeti öwrenmek bilen çäklenmän, eýsem bu ýoly täzedan dikeltmek meselelerini hem öwrendiler. Häzirki Beýik Galkynyşlar hem özgertmeler döwründe Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşlygynda Gündogar bilen Günbataryň, Demirgazyk bilen Günortanyň aralygynda syýasy, ykdysady medeni gatnaşyklary ýagny, “Beýik ýüpek ýoluny” dikeltmek üçin, demir we gara ýollary gurup täzedan dikeldýär.

§7. 650-nji ýyldan – X asyra çenli türkmenleriň daşary syýasaty

Türkmen ýerleriniň Arap halyflygynyň düzümine girmegi we täze syýasy ýagdaýyň emele gelmegi. Arabystan ýarym adasy gurak sähralyklardan, çöllerden we ýarym çöllerden ybaratdyr. Diňe onuň käbir ýerleri ekerançylyk üçin amatly bolupdyr. Arabystan ýarym adasynyň örän amatly halkara ýollarynyň çatrygynda ýerleşmegi Rim, Wizantiýa we Eýran ýaly şol döwrüň güýçli döwletleriniň ünsüni hemişe özüne çekipdir.

Ekerançylygyň iň ösen ýeri Ýemendir. Oba hojalygynda giň ýaýran ekinler bugdaý, arpa, şaly, şekerçiňrigi, kenep we gowaça bolupdyr. Araplar bagbançylyk bilen hem meşgullanypdyrlar. Bu ýerde üzüm, mindal, nar, zeýtun, hurma, hoz, alma, banan, şetdaly, erik we başga-da köp miweli ösümlikler ösdürilipdir. Ekerançylaryň hojalygynda pisse agaçlary aýratyn orunda durupdyr. Sebäbi käbir etraplarda ol esasy iýmite öwrülipdir.

Maldarçylyk bilen, esasan, çarwalar we ýarym çarwalar meşgullanypdyrlar. Olar düýeleri, atlary, eşek-gatyr we ownuk şahly mallary ösdürip ýetişdiripdirler. Çölün şertlerinde düýäniň belli bahasy bolmandyr. Käbir arap taýpalary balykçylyk bilenem meşgullanypdyrlar. Araplar duz, altyn, kümüş, ýarym gymmat baha daşlary almagy başarypdyrlar. Gadym döwürlerde ýerler oba jemagatynyň elinde bolan bolsa, soňra olar hususy eýeleriň eline geçip başlaýar. Ekerançylaryň oba jemagaty şaba, çarwa we ýarym çarwalaryňky bolsa kabyly diýlip atlandyrylypdyr. Gadym döwürlerden araplara köphudaýlylyk miras galypdyr. Olaryň hormatyna kaşaň ymaratlar gurlupdyr. Araplar beýleki bir tarapdan dine ynanmak erkinliginden hem giňden peýdalanypdyrlar. Her taýpa, tire, urug hat-da maşgalanyň hem özüniň çokunýan hudaýy bolupdyr. Hudaýlaryň şekilleri dürli zatlardan: agaçdan,

altýndan, kümüşden, daşdan edilipdir.

Arabystanyň günortasynda Ýemende ýagdaý başgaça bolupdyr. Bu ýerlerde IV - V asyrlarda gadymy hudaýlar ýitip, olaryň ornuna ýeke-täk hudaý kemala gelip başlaýar. Arabystanda birhudaýlygyň (monoteizm) ýüze çykmagynda iudaizmiň we hristiançylygyň täsiri hem uly bolupdyr. Arabystanyň dini durmuşynda Mekgäniň we ondaky Kábäniň ähmiýetini aýratyn nygtamak gerek. Kábe dörtburç gara daşdan bolup, onuň daşynda 360 sany dürli butlaryň şekilleri ýerleşdirilipdir. Kábe ähli arap taýpalarynyň diýen ýaly sygynýan hem-de zyýarat edýän ýeri bolupdyr. 360 butlaryň şekili ýylyň her güni bilen hem baglanyşdyrýarlar. Kábäniň ýanynda Zemzem guýusy ýerleşip, onuň suwy keramatly hasaplanylýpdyr. Ol ýerde gan dökmek, ynsan mertebesini peseltmek, ejize azar bermek gadagan bolupdyr. Her ýylyň belli günleri Arabystanyň çar tarapyndan araplar zyýarata gelipdirler. Zyýarat Mekgede bolýan söwda işleri bilen utgaşdyrylýpdyr. Mekgede zyýaratçylar adaty eşiklerini çykarypdyrlar, ýörite ak eşik geýipdirler. Dini däp-dessurlary berjaý etmeklik ýedi günläp dowam edipdir. Iň soňky pygamber we täze dini esaslandyryjy Muhammet Aleýhyssalam 570-nji ýylda Mekgede asylly maşgalada eneden doglupdyr. Muhammet ýaşlykdan ýetim galypdyr we çagalyk döwründe köp kynçylyklary başdan geçiripdir. Ýaşlykdan söwda işleri bilen meşgullanyp köp ýurtlary görüpdir, goňşy halklaryň däp-dessurlary, dini ynançlary bilen tanyş bolupdyr. Muhammet Hatyja atly söwdagär aýala öýlenipdir. Hatyja adamsynyň täze din bilen baglanyşykly wagyzlaryny birinji bolup goldapdyr. Kyrk ýaşyndaka oňa Hira gowagynda Jebraýyl perişde görnүpdir we ol Muhammediň Allanyň pygamberi edilip saýlanandygyny tassyk edýär. Şundan soň Muhammet pygamber ildeşlerini bir Hudaýa – Alla uýmaga çagyrypdyr, köp hudaýlylygy ýazgarypdyr.

Muhammet pygamber Mekgede on üç ýyllap birhudaýlylygy wagyz edipdir. Şeýdip onuň töwereğine adamlar jemlenip ugrapdyrlar. Olary “musulman” – (“Alla boýun bolanlar”), täze dini bolsa “yslam” (“Alla boýun synmak”) diýip atlandyryp ugrapdyrlar.

Muhammet pygamberiň wagyzlary güýçlendigiçe onuň hereketlerine garşylyklar hem güýçlenipdir. Onuň janyna howp salyp başlapdyrlar. Şonuň üçin hem ol öz tarapdarlary bilen 622-nji ýylda Mekgeden Ýasribe (Medine) gitmäge mejbur bolýar. Yslam taryhynda bu waka “hijret” (“göçmek”) ady bilen bellidir. Musulman senenamasynyň ýa-da ýyl hasabynyň birinji ýyly şu waka bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Medine bilen Mekge hemişe bäsdeşlik edýän şäherler bolupdyr.

Medinede köp adamlar Muhammet pygamberiň yzyna eýeripdirler. Bu ýerde ýerleşmek bilen Muhammet pygamber Mekgäni almak ugrunda göreşipdir. 630-njy ýylda musulmanlar ahyr araplaryň mukaddes şäheri Mekgäni eýeläpdirler. Pyhamber Kábäni butlardan arassalapdyr we ony musulmanlaryň baş mukaddesligi diýip yglan edipdir.

Musulmanlaryň gazanan ýeňşiniň netijesinde Arabystanda Muhammet Pygamberiň baştutanlygynda bitewi musulman döwleti döräpdir. Ol döwletiň dünýewi hem-de dini häkimýetlerini öz elinde jemläpdir. 632-nji ýylda Pygamber aradan çykýar. Şonuň üçin hem onuň ýerine orunbasaryny - halyflary saýlap başlaýarlar. Başky halyflar Abu-Bekr (632-634), Omar (634-644), Osman (644-656) we Aly (656-661) bolupdyr. Türkmenler bulary “Dört Çaryýarlar” diýip hem atlandyrýarlar.

Kuran musulmanlaryň mukaddes kitaby bolup, ondaky ýazgylar Alla tarapyn Muhammede iberilen hökümler, buýruklar, emrler bolupdyr. Soňra şol hökümler pygamberiň aýdyşy ýaly tertipde, onuň egindeşleri tarapyndan jemlenilipdir we aýratyn sürelerde ýerleşdirilipdir. Musulmanlar Muhammet pygamberiň dilinden aýdylýan pähimlere we onuň ömür ýoly

barada gürrüň berýän “Hadyslara” hem uly hormat goýýarlar. Yslam dindaryň baş parzyny girizipdir. Birinjiden, Allanyň ýeke-täkdigine, Muhammediň hem onuň resulydygyna ynanç; ikinjiden her bir dindar günde baş wagtyna namaz okamaly. Eger düzgünlerini doly berjaý etseň namazy islendik ýerde okap bolupdyr, ýöne juma namazyny baş metjitde okamak gerek bolupdyr. Üçünjiden her bir dindar keramatly Oraza (Remezan) aýynda agyz beklemeli; dördünjiden gurby çatýan her bir dindar haj parzyny ýerine ýetirmeli; bäşinjiden garyplaryň haýryna hüşür salgydyny tölemeli.

Kuranyň esasynda kanunçylar musulmanlar üçin ýörelge düzgünlerini - şerigaty (“hak ýol”) işläp düzüpdirlär. Bu bolsa yslamyň musulmanlar üçin diňe bir din bolman, eýsem, onuň durmuş ýörelgesi hem-de uly bir gymmatlyk bolup durýandygyny hem görkezýär.

Bitewi arap döwleti emele gelenden soň täze ýerleri eýelemek we yslam dinini ýaýratmak üçin ýörişler başlanýar. Araplaryň atly goşunlary Wizantiýa tarap hüjüm edipdirler we Siriýany, Palestinany we Müsüri alypdyrlar, birneme soňrak bolsa bütün Demirgazyk Afrikanyň deňiz kenarlaryny eýeläpdirlär. Şol bir wagtyň özünde Eýran hem basylyp alnypdyr. 711-714-nji ýyllarda araplar bütün Ispaniýany diýen ýaly alypdyrlar, diňe 732-nji ýylda Puatýeniň eteginde olaryň hüjümleri franklar tarapyndan togtadylypdyr.

Gündogarda araplar Hind derýasynyň kenaryna ýetipdirler. Orta Aziýany eýeläp, arap goşunlary 751-nji ýylda Talasyň ýanynda hytaý goşunlaryny derbi-dagyn edipdirler. Şeýlelikde yslam dini alyslara ýaýrapdyr we köp halklaryň ösüşine uly täsir edipdir. Basylyp alnan ýerlerde kuwwatly arap halyfaty kemala gelipdir.

Dördünji halyf Alynýň döwründe, döwletde agzalalyk güýçlenipdir. 661-nji ýylda Aly öldürilenden soň, araplaryň Siriýadaky dikmesi özüni halyf diýip yglan edýär. Ol Mekgä-

de, Medinā-de gitmān, Damaskda galypdyr we Omeýýalar nesilşalygyny (661-750) esaslandyrypdyr.

Türkmen halky yslamy ilkinji kabul eden halklaryň biri hökmünde Arap halyflygynyň taryhynda uly yz galdyrypdyrlar. Türkmenler araplaryň çözüşlaryna berk gaýtawul beripdirler. Aýratyn hem Dehistanyň hökümdary Sul we Bathyzyň hany Nyzak Tarhan berk garşylyk görkezipdirler. Emma türkmenler musulman dinini meýletinlik bilen kabul edipdirler. Çünki yslamdan öň hem biziň ata-babalarymyz ýeke-täk Taňra uýýar ekenler. VIII asyryň ahyrlaryndan başlap halyflaryň köşgünde türkmen serkerdeleri, döwlet işgärleri peýda bolup başlaýarlars. Olar halyflykda bolup geçýän möhüm wakalaryň köpüsine ýakyn dan gatnaşypdyrlar. Ýurtdaky döwlete hem-de dine garşy turýan topalaňlaryň köpüsi türkmen serkerdeleriniň baştutanlygynda basylyp ýatyrylýardy.

Halyf al-Mutasimi (833-843) Dolanaý Beg, Meňli Çör, Beýik Buga, Afşin at-Türki, Ahmet at-Türki, Abu as-Saç atly meşhur türkmen serkerdeleri bolupdyr.

IX asyryň ikinji ýarymynda – X asyryň birinji ýarymynda Bagdatdaky halyf köşgünde türkmen serkerdeleriniň abraýy has hem artypdyr. Şonuň üçin hem 861-946-njy ýyllar aralygynda höküm süren 12 halyfyň ählisi türkmenler tarapyndan belleni lipdir.

Abbasy halyflygynyň döwründe käbir türkmen serkerdeleri özbaşdak döwletleri hem döredipdirler. Olar türkmenler tarapyndan Müsürde döredilen Tulunylar (868-905) we Ihçidiler (935-969) beglikleridir. Türkmen serkerdesi Ahmet Tulun 868-nji ýylda Müsüriň emiri bolýar we şol ýyl Müsüriň özbaşdaklygyny yg lan edýär.

Tulunylardan soň 935-nji ýylda Müsür ýene-de garaşsyz döwlete öwrülýär. Bu gezek Müsüre garaşsyzlygy beýleki bir türkmen begi Tuguç Ihçidiň ogly Muhammet beg alyp berýär. Tulunylaryň hem-de Ihçidileriň döwründe Müsür ülkesi uly ösüşlere eýe bolupdyr.

Araplar Horasany we Mawerennahry eýelemek bilen

hökümdar edip öz adamlaryny goýupdyrlar. Şeýlelikde, ýerli han-begler ýurdy dolandyrmakdan çetleşdirilipdir. Ilat araplara dürli görnüşli salgytlary (haraj), jan başyna salgyt (jyza) we başga-da birnäçe salgytlar tölemeli bolupdyrlar. Bu ýagdaý basylyp alnan ýerlerde araplara - Omeýýalara garşy närazylygy güýçlendiripdir.

VIII asyrdaky Arap halyflygynyň öz içinde hem häkimiýet ugrunda göreşler ýaýbaňlanypdyr. Omeýýalaryň häkimiýetine Muhammet Pygamberiň agasy Abbasyň nesilleri garşy çykypdyrlar, şonuň üçin hem olary abbasyklar diýip atlandyrypdyrlar.

Abbasyklar halkyň närazyçylygyndan peýdalanmak üçin Merkezi Aziýa we onuň bilen goňşy ýurtlarda omeýýalara garşy wagyz-nesihatly güýçlendirýärler. Abbasyklar Pygamberiň urugyndan bolandyklary üçin, halyf häkimligi, ilkinji nobatda, şolara degişli diýip hasaplapdyrlar. Öz döwrüniň görnükli diplomaty Abu Muslim Abbasyklaryň adyndan hereket etmek üçin 747-nji ýylda Horasana gelipdir. Ol Horasanyň içki ýagdaýyny öwrenip, aýgıtly herekete geçmek gerek diýen netijä gelýär. Abu Muslim Merwiň etegindäki obalaryň birinde ýerleşip, omeýýalara garşy goşun ýygnaýdyr. Orta asyrtaryhçylaryndan biri Abu Muslime diňe Merw obalaryndan bir günde gelen pyýada we atly goşunyň sanynyň 900 adama ýetendigini belläpdir.

Bu ýerde abbasyklaryň tarapdarlary öz geýimlerini gara reňke boýapdyrlar we soňra gara reňk olaryň baýdagynyň reňkine öwürülýär.

Abu Muslim närazy halky öz tarapyna çekmek üçin salgytlaryň we borçlaryň möçberini kemeltmegi, dolandyrys işine ýerli han-begleri çekmegi wada edipdir.

Ähli güýçlerini jemläp Abu Muslim aýgıtly herekete geçipdir we 747-750-nji ýyllarda omeýýalary häkimiýetden çetleşdirýär.

Halk hereketleriniň netijesinde halyflykda häkimiýet başyna

Abbasylyar (750-1258) gelýär. Emma Abbasylyar beren wadalarynda tapylmandyrlar. Dolandyryş işine ýerli han-begler belli bir derejede çekildi diýäýmeseň, galan wadalar ýerine ýetirilmändir.

Abu Muslim Merkezi Aziýada Abbasylyaryň bähbidini arap, birnäçe işler edendigine garamazdan halyf oňa ynanmandyr. 755-nji ýylda halyf al-Mansur (754-775) Abu Muslimi köşge çagyrypdyr we şol ýerde hem öldüripdir.

Abbasylyar Bagdat şäherini gurdurýarlar we ony döwletiň paýtagtyna öwürýärler. Şonuň üçin hem Abbasylyaryň döwletine Bagdat halyflygy diýip hem at berýärler.

VIII asyryň ahylrlarynda Merkezi Aziýanyň köp ýerlerinde abbasylara garşy hem halk çykyşlary bolup geçipdir. Şeýle çykyşlaryň birine Mukanna lakamly merwli Haşim ibn Hekim ýolbaşçylyk edipdir. Mukanna sözi "ýüzi perdeli" diýen many aňladypdyr. Ol hemişe ýüzüni perde bilen ýapyp gezipdir. Mukanna Abu Muslimiň goşun başlyklaryndan biridir diýlip çaklanylýar. Merwde tutaşan Mukannanyň gozgalaňy Merkezi Aziýanyň köp ýerlerinde giň duýgudaşlyk tapypdyr.

Mukannanyň tarapdarlarynyň köpeliýänliginden howatrylanyp, halyf Merkezi Aziýa goşun ugradýar. Soňra bolsa özi hem gozgalançylaryň hereketini basyp ýatymaga gelýär. 776-njy ýylda Buharanyň töwereginde Mukannanyň nökerleri bilen araplaryň arasynda uly çaknyşyk bolup, gozgalançylar asgynlapdyr. Mukannaçylar ýaraşyk teklipe edip, gozgalan etmezlige boýun bolýarlar we ölmän galanlary öýli-öýüne dargaýarlar.

Emma soňky ýyllarda Buharada, Samarkantda ýene-de gozgalanlar bolýar. Emma 786-njy ýyla çenli halyfyň goşunlary Mukannanyň tarapdarlaryny agyr ýeňlişe sezewar edýärler. Mukanna ýesir düşmejek bolup, öz-özünü öldüripdir.

VIII-IX asyrlaryň sepgidinde Abbasy halyflygy Harun ar-Reşidiň (787-810) döwründe has hem kuwwatlanypdyr. Ol örän başarnyň syýasatçy, edermen serkerde, meşhur döwlet

işgäri bolupdyr. Şonuň üçin hem Harun ar-Reşidiň ady Orta asyrlaryň tanymal şahsyýetleriniň hatarynda tutulýar. Gündogar halklarynyň edebiýatynda, halk döredijiliginde onuň ady ymykly orun alypdyr.

IX asyrdan başlap Merw Abbasy halyflygynyň taryhynda möhüm ähmiýete eýe bolup başlapdyr. Harun ar-Reşidiň horasanly aýalyndan bolan ogly Mamun (813-833) Merwde halyf diýlip yglan edilipdir we şäher birnäçe ýyllap ägirt uly abbasy halyflygynyň paýtagty bolupdyr.

Arap halyflygynyň gowşamagy. Horasanda, Horezmde we Mawerannahrda täze döwletleriň emele gelmegi. Araplaryň basyp alan ýerlerinde olara garşy ýygy-ýygýdan çykyşlar bolup durupdyr. Araplaryň öz aralarynda hem han-begler bilen garamaýak ilatyň arasynda häli-şindi ýiti garşylyklar ýüze çykypdyr.

Halyflar bu ýagdaýyň önüni almak üçin birnäçe synanyşyk edipdirler. Basylyp alnan ýerlerde dolandyryş we harby işlere ýerli han-begler barha köp çekilip başlanypdyr.

Horasan, Mawarannahr arap halyflygynyň möhüm welaýatlary bolupdyr. Sebäbi bu sebitlerden döwlet hazynasyna köp mukdarda girdeji gelýärdi.

Halyf Mamun 812-nji ýylda Horasanyň hökümdary edip Tahyr ibn Hüseyini belleýär. Ony bu wezipä bellemeginiň sebäbi, 809-813-nji ýyllarda dogany Amin bilen bolan uruşlarda Tahyr Mamuna kömek edipdir. Şondan soňra Mamun ony ýokary wezipelere işe çekipdir. Ol Horasana gelenden bary-ýogy bir ýyl geçip-geçmänkä özbaşdak syýasat ýöredip başlaýar.

Tahyr ibn Hüseyin 822-nji ýylda Juma namazynda halyfyň adyny tutmagy (hutba) gadagan edýär. Emma tiz wagtda ol duýdansyz ýagdaýda aradan çykypdyr.

Tahyr ibn Hüseyin ogly Abdyllaha raýatlardan salgyt ýygmanynda adalatly bolgun diýip maslahat berer eken. "Baýlyk hazynada üýşüp durany bilen girdeji getirmeyär, ony halka paýlap berseň aý doýrup, ýalaňajy geýindirseň, şonça-da

zadyň bereketi artar. Şeýle etmek bilen sen hakyky hormat-sylaga, şan-şöhreta eýe bolup bilersiň" diýip wesýet edipdir. Emma muňa garamazdan, Tahyrylar döwründe halkyň hal-ýagdaýy agyr bolupdyr. Salgyt barha artypdyr.

Abdallah tahyrylar nesilşalygynyň güýçli hökümdary hökmünde diňe bir Horasanda däl, eýsem Mawerannahrda, Horezmde, Gürgende we birnäçe ýerlere-de öz häkimligini ýöredipdir. Abdallah döwleti pugtalandyrmak maksady bilen, birnäçe çäreler işläp düzüpdir. Ol döwlet girdejileriniň ep-esli artmagyny gazanypdyr. Bu döwürde ekerançylygy giňeltmek, suwaryş desgalaryny kämilleşdirmek boýunça ençeme işler durmuşa geçirilipdir. Ol suwdan ýerlikli peýdalanmagyň kadalaryny işläp düzüpdir. Oňa "Kärizler hakynda kitap" diýip at berlipdir.

Abdallah ibn Tahyryň hökümdarlyk eden (828-844) döwründe birnäçe kerwen ýollary abadanlaşdyrylypdyr, kerwensaraýlar gurlupdyr. Olaryň hataryna Dehistan, Paraw, Kufen (Kaka etrabynda), Daýahatyn (Garaşsyzlyk etrabynda) we başgalary görkezmek bolar. Daýahatyn kerwensaraýy orta asyr ýazuw çeşmelerinde "Tahyryň kerwensaraýy" diýen at bilen ýatlanýar.

Tahyrylar nesilşalygy Saffarylaryň zarbasy netijesinde 873-nji ýylda synypdyr.

Saffarylar nesilşalygyny esaslandyran Ýakup ibn Leýs (861-878-nji ýyllar töwerekleri) mis ussasy bolupdyr. Mis sözi bolsa arapça "saffar" diýmek eken. Şoňa görä-de bu döwletiň adyny Saffarylar diýip atlandyrypdyrlar.

Ýakup ibn Leýs tahyrylara garşy uruşlar alyp baryp, 863-nji ýylda Hyrat şäherini eýeleýär we Juma namazynda öz adyny hutba okadýar. Munuň özi onuň hökümdar hökmünde ykrar edilmegini aňladypdyr. 873-nji ýylda Tahyrylaryň paýtagty Nişapur şäherini eýeläp, tahyry hökümdary Muhammedi tagtdan agdaryp, onuň ýerini eýeleýär.

Arap halyflygy Horasanda Saffarylaryň täsiriniň artmagyndan näçe howatylansa-da, aýgytly hereket edip bilmändir. Şonuň üçin hem 874-nji ýylda halyf Ýakuba bütün Horasany dolandyrmagy tabşyrypdyr.

Ýakup ibn Leýs örän ýönekeý emir bolupdyr. Ol örän ýönekeý geýnipdir, hatda ýatyp-turanda-da aşagyna atynyň juluny düşenipdir, galkanyny ýassyk, baýdagyny bolsa ýorgan edinipdir.

Ýakubyň goşunynda tertip-düzgün örän berk bolupdyr. Söweşleriň birinde Ýakubyň ýüz-gözüni gylyç persala edipdir. Ol 20 günläp agzy turbaly bokurdagyndan zordan iýmitlenipdir. Emma gutulandan soňra ýene-de öňküsi ýaly söweşlerde edermenlik görkezipdir.

Ýakubyň harby üstünlikleri garamaýak zähmetkeşleriň hal-ýagdaýyny gowulandyrmadyr. Salgytlaryň möçberi azalmadyr. Ol, esasan, ownuk we orta ýer eýelerine bil baglapdyr. Özüne göwni ýetýän Ýakup 876-njy ýylda halyfyň häkimiýetini basyp almaga synanyşyp, Bagdada tarap ýöriş edipdir. Emma Bagdadyň golaýynda halyf goşunlary tarapyndan kül-peýekun edilipdir.

Bagdada tarap edilen şowsuz ýörişden üç ýyl geçenden soňra Ýakup ibn Leýs aradan çykypdyr we tagty dogany Emir ibn Leýs (879-900) eýeleýär. Ol halyfdan Horasana we Eýranyň gündogar welaýatyna ýerli hökümdarlyk etmek hukugyny alypdyr. Emma Tahyrylar ýaly Emir ibn Leýs hem halyfa ullakan bir garaşly bolman, özbaşdak syýasat alyp barypdyr.

818-nji ýyldan başlap Mawerannahryň dürli welaýatlarynda Samanylar hökümdarlyk edipdirler. Emma bu hökümdarlyk Tahyrylara tabynlykda bolupdyr. Tahyrylar döwletiniň synmagy bilen Samanylaryň özbaşdak döwlet bolmagyna amatly şert döredipdir.

Döwleti Ysmaýyl ibn Ahmet (874-907) esaslandyrypdyr. Döwletiň paýtagty Buharada ýerleşipdir. Amyderýanyň ýokary akymларыnda we Balh sebitlerinde samanylar bilen

saffarylaryň arasynda ençeme çaknyşyklar bolupdyr. Ysmaýylyň goşunlary birbada asgynlapdyrlar. Emma aýgytly pursatda Buhara halkyndan goşmaça güýjüni alyp, Ysmaýyl 900-nji ýylda saffary hökümdary Emir ibn Leýsiň goşunlaryny derbi-dagyn edipdir, özüni ýesir alyp Bagdada iberipdir. Horasan, Horezm we Mawerannahr Samanylar döwletiniň düzüminde bolupdyrlar.

Garahanly türkmenleriň döwletiniň we Gaznaly Türkmen döwletiniň daşary syýasaty. Garahanly türkmen döwleti 840-njy ýylda Amyderýa bilen Syrderýanyň aralygyny öz içine alan Mawarennahrda garlyklar we ýagmalar tarapyndan esaslandyrylypdyr. Bu döwleti esaslandyran Bilge Kül Kadyr han hasap edilýär. Bu han özüne Gara han derejesini alypdyr, şonuň üçin hem bu döwlet Garahanly döwleti diýlip atlandyrylýar. Taryhy çeşmelerde garahanly hökümdarlaryny “ilek hanlary” diýip hem atlandyrýarlar, ýöne onuň näme manysynyň bardygyny bilinmeýär.

Bilge Kül Kadyr hanyň taryhy hyzmatlarynyň biri-de onuň yslam dinini kabul etmegidir we ony döwlet dinine öwürmegidir. Garahanly döwletiniň paýtagty başda Kaşgar şäheri bolupdyr. Wagtyň geçmegi bilen Garahanly döwletiniň ýerleri giňäpdir we onuň düzümine Amyderýadan gündogarda Hytaýa çenli ýerler girizilipdir.

X asyryň ahyrlarynda Garahanlylar döwleti has hem güýçlenipdir. 992-nji ýylda garahalylar Mawarennahryň günorta ýerlerine ýöriş geçirip, Buharany eýeläpdirler. 999-njy ýylda garahanlylar Samanylar döwletini ýykýarlar. Garahanlylar Amyderýadan günortada ýerleşýän ýerleri eýelemegi maksat edinipdir. Emma 1008-nji ýylda garahanly goşunlary meşhur hökümdar Mahmyt Gaznaly tarapyndan ýenlişe sezewar edilipdir. Bu wakadan soň Garahanly döwletiniň ýerleri Mawarennahr we Kaşgaryýa bilen çäklenipdir. Garahanlylaryň hökümdarlyk eden ýyllarynda köp

türkmen taýpalary Mawarennahra göçüp gelipdirler we soňra Owganystana hem-de Eýrana tarap köpçülikleýin göç edip başlapdyrlar. Şolaryň arasynda seljuk türkmenleri hem bar eken.

Gaznaly türkmen döwleti oguzlaryň gaýa taýpasyndan bolan nesiller tarapyndan esaslandyrylypdyr. Bu döwletiň düýbi Alp Tegin tarapyndan 962-nji ýylda tutulýar. Ol oň Horasanyň emiri eken. Emma samany hökümdary ony wezipesinden boşadypdyr. Şonuň üçin hem ol uzakdaky Gazna şäherinde samanylaryň emiri bolup gulluk edýän kakasynyň ýanyna gidýär. Soňra kakasynyň emirligi Alp Tegine miras galypdyr. Samany hökümdaryndan göwni galan Alp Tegin özbaşdak syýasat ýöredip başlapdyr. Alp Tegin ölendenden soň onuň memluklarynyň biri we giýewisi Söbük tegin güýçli döwlet döretmegi başarypdyr.

Ön Söbük Tegin abbasy halyflarynyň köşgünde ýokary harby wezipelerde hem gulluk eden eken. Gaznaly hökümdar döwletiň araçäklerini has hem giňeldipdir we onuň düzümine Hind derýasynyň iki tarapyndaky ýerler hem girizilipdir. 994-nji ýylda Söbük Tegin Horasany eýeläpdir we samany hökümdary Nuh ony täze eýelenen ýere emir edip belläpdir. Söbük Tegin samany hökümdarlary bilen gowy gatnaşyklary alyp barypdyr we olara tabynlyk bildiripdir. Emma hakykat ýüzünde ol özbaşdak hökümdar bolupdyr.

Gaznaly türkmen döwleti Söbük Teginiň ogly Mahmydyň döwründe uly ösüslere eýe bolupdyr we yslam hem-de türkmen taryhynda meşhur hökümdar hömünde hemişelik galypdyr. häkimiýet ugrundaky göreşde kiçi inisi Ysmaýyldan üstün çykyp, Gaznaly döwletine doly garaşsyzlyk alyp berýär. Mahmyt Gaznaly Abbasy halyflaryndan Gazna we Horasana hökümdarlyk hukugyny almagy başarypdyr. Ol özüniň kuwwatly goňsusy bolan hem-de Samanylar döwletini ýatyran Garahanly türkmenleri bilen ýaraşyk baglaşypdyr we olar bilen Hindistana tarap uly ýörişleri geçiripdir.

1001-1026-nji ýyllarda Mahmyt on ýedi gezek Hindistana ýörişleri geçirip Kaşmirden, we Penjapdan geçip Ganga derýasynyň boýlaryna çenli ýetipdir. Hindistana geçiren ýörişleri döwründe Mahmyt Gaznaly musulmançylygy ýaýradypdyr we köp sanly butlary ýumurypdyr. Şonuň üçin hem Gaznaly hökümdaryny “Butlary ýumrujy” diýip atlandyrypdyrlar.

Hindi ýörişlerinden başga-da, Mahmyt Gaznaly Garahanlylaryň Horasana we Gura ýörişleriniň önüni alypdyr. Mahmyt Gaznaly 1010-njy ýylda Gury, 1012-nji ýylda Murgap derýasynyň ýokary akymlaryny, hatda 1016-nji ýylda öz mülkine Samarkant we Buhara bilen bilelikde Mawarennahry birleşdiripdir. Gaznaly hökümdarynyň döreden döwleti Lahordan Samarkanda we Ysphyana çenli aralykda ýerleşipdir. Mahmyt Gaznaly 1030-njy ýylda aradan çykypdyr.

Masut Gaznalyň döwründe seljuk türkmenleri güýçlenipdir we Merwiň töwereginde gaznalylyary uly ýeňlişe sezewar edip, olaryň elinden Mawarennahry we Eýrany alypdyrlar.

Mahmyt Gaznaly yslam taryhynda diňe bir meşhur serkerde ýa-da döwlet işgäri däl, eýsem ylma, sungata we çeper edebiýata ýakyndan howandarlyk eden beýik şahsyýet hökmünde hem tanalýar. Gaznaly hökümdar meşhur pirlere, din adamlaryna, Pygamberiň nesilinden bolan seýitlere hem ýakyndan howandarlyk edipdir. Olara sowgat peşgeşleri gysganman açypdyr. Mahmyt Gaznalyň köşgündäki şeýle adamlar görnükli orunlary eýeläpdirler we hökümdar olary döwlet durmuşy bilen baglanyşykly möhüm meseleler çözünde mejlise çagyryp, olaryň pikirini sorap maslahatlaşyp durupdyr. Bu işleri etmek bilen Mahmyt soltan pirleriň, din adamlarynyň alymlaryň, şahyrlaryň özüne uly hormat goýmaklaryny hem gazanyp bilipdir.

Gaznaly türkmen hökümdarlarynyň döwründe dünýä belli alym Biruni (973-1051) ölmez-ýitmez eserlerini döredipdir. 1017-nji ýylda Horezmi eýelände Mahmyt Gaznaly beýik

alymy öz ýurduna alyp gaýdypdyr. Ömrüniň soňky 30 ýylyny Biruni Gazna şäherinde ýaçaýdyr. Gaznada ýaşan ýyllary beýik alym köp sanly ölmez-ýitmez eserleri döredipdir. Mahmyt soltanyň hökümdarlyk eden ýyllarynda ol ”Hindistan” eserini döredipdir.

Biruni alym-ensiklopediýaçaý hem bolupdyr. Ol astronomiýadan, matematikadan, minerologiýadan, geografiýadan, taryhdan, we dil bilimlerinden gowy baş çykarypdyr. Adamlaryň aklyny heýjana getirýän meseleler barada Biruniniň çýkaran netijeleri ylmyň has öňe gitmegine we ösmegine uly itergi beripdir. Hindi alymlarynyň astronomiýa ylmy bilen baglanyşykly işlerini çuňňur öwrenmek bilen Biruni Yeriň Günüň daşyndan aýlanýandygyny anyklapdyr.

Mahmyt Gaznaly şahyrlara howandarlyk edipdir we onuň dolandyran ýyllarynda sygryýet görüp-eşidilmedik derejelerde ösüpdir. Mahmyt soltanyň köşk şahyrlarynyň ýolbaşçysy, ajaýyp sygyrlary döreden meşhur şahyr Abul Kasym Unsury (970/980-1040 ý.) aýratyn şöhrata eýe bolupdyr. Rowaýata görä, ol “şahyrlaryň patyşasy” – “mälik aş-şuara” derejesine mynasyp bolupdyr. Unsury Mahmyt soltanyň köp sanly ýörişlerine gatnaşypdyr we onuň ýeňişlerini şöhratlandyrypdyr. Öz goşgylaryny Mahmyt Gaznala bagyşlamak bilen Unsury edebiýata köp täzelikleri girizipdir we dünýä edebiýatynyň ösüşinde we taryhynda uly yz galdyrypdyr. Abulkasym Ferdöwsiniň (934-1025 ý.) “Şanama” poemasy hem Mahmyt Gaznalynyň dolandyran ýyllarynda döredilen eserdir. Gaznalylar döwründe Abul Hasan Ferruhy we Abu Nejim Manuçehri ýaly ajaýyp şahyrlar hem bolupdyr. Aýratyn hem özüniň sygyrlary bilen Ferruhy tapawutlanypdyr. X-XI asyrlaryň tanymal taryhçylary Utbi hem-de Beýhaky ölmez-ýitmez eserleri döredipdirler

§8. Türkmenleriň gülläp ösen we beýik döwletleri guran döwründe (X-XVI asyrlar) daşary syýasaty

Türkmenleriň dünýä ýaýramagy. Türkmenleriň ata-babalary Aziýanyň, Ýewropanyň we Afrikanyň dürli ýerlerine ýaýrap, uly-kiçi döwletleri döredipdirler. Türkmenler ýaşan ýerlerinde uly şöhrata eýe bolýarlar. Döwlet gurluşynda, sungatda, ylymda, din ugrunda goşan goşandy üçin, türkmenler adamzadyň taryhynda we medeniýetinde mynasyp orun tutýarlar. Taryhy çeşmeleriň we arheologiki barlaglaryň maglumatlaryna görä, бүрүнч еýýamyнда ilatyň Altyndepeden göçüp gidenligi bellidir. Şol göçe-göçlügiň sebäpleri häli-häzire çenli hem alymlaryň arasynda uly gyzyklanma döredip gelýär.

Gorkut ata, Görigly beg Türkmen we Magtymguly eýýamlarynda türkmenler köpçülikleýin Kiçi Aziýa, Kawkaza, Eýrana we Ýakyn Gündogar ýurtlaryna göç edýärler. Türkmenler öz ata watanyndan şeýle göçe-göçlük edip, dünýäniň dürli künjeklerine ýaýrapdyrlar. Olaryň sonuň ýaly göçe-göçlük edip, dürli ýerlere ýaýramaklarynyň sebäbi nämedenkä? Şeýle ýagdaýlar beýleki halklarda-da bolupdyrmy?

Göçe-göçlük hereketleri adamzat taryhynyň gadymy döwürlerinde hem bolupdyr. Emma orta asyrlarda – II-III asyrlarda, X we XVI asyrlarda ilatyň ýüz ýyllyk gurakçylyga sezewar bolmagy zerarly, Merkezi Aziýa sährazy бүтінleýin boşap galýar. Şol ýagdaýyň ilaty köpçülikleýin dagynyklyga hem-de heläkçilige getirendigi hakynda belli taryhçy alym L.Gumilýew hem öz işlerinde birin-birin nygtaýar.

Şol bolan göç-hä-göçlükleriň esasy sebäplerini alymlar, birinjiden, ilatyň ýyllarsaýyn köpelmegidir, tebigy baýlyklaryň (öri meýdanlarynyň, ekerançylyk üçin amatly ýerleriň, suwuň) ýetmezçilik etmegi bilen, ikinjiden, daşky duşmanlaryň zorlukly hereketleriniň (uruşlar, çozuşlar) güýçlenmegi bilen düşündirýärler.

Türkmen ýigitleriniň harby gulluga alnyp, gaýry ýurtlara iberilmegini hem olaryň köpçülikleýin göçmeklerine getiren sebäpleriň biri hasap etmek bolar. Käbir taryhy maglumatlara görä, türkmenler VII asyrda arap ýurtlaryna ýaýraýarlar. Meşhur arap taryhçysy Tabariniň ýazmagyna görä, arap serkerdesi Abdallah bin Ziyad ilkinji bolup, iň ezber türkmen eserler toparyny Horasandan öz watanyna iberipdir. Başga bir taryhçy Ibn Hordadbeh bolsa öz işinde türkmenleriň baran ýurtlaryna tiz uýgunlaşyp, goşunda uly wezipelere çekilendiklerini, başarnyklaryny görkezendiklerini aýratyn nygtap belleýär. Taryhy ýazuw çeşmeleriniň görkezişi ýaly, halyflar Mamunyň we Mutasimiň döwründe türkmenler yslam tagtynyň has ygtybarly goragçylary bolupdyrlar. Omeýýatlaryň ýerine gelen abbasilerem türkmenlerden özlerine goşun saklapdyrlar. Horasanda höküm süren Abdallah bin Tahyr her ýyl iki müň adamy halyfata goşun gullugyna iberipdir. 755-nji ýylda Horasanyň walysy Fazi ben Ýahýa al Barmaki 20 müň türkmen esgerini Yraga ugradypdyr. Soňabaka türkmenler halyflygyň paýtagtynda ýokary harby dolandyryş wezipelerini eýeläp, döwletiň syýasy durmuşyna uly täsir edip başlapdyrlar.

Türkmenleriň ata-babalarynyň gadymy döwürlerdäki Parfiýa döwleti, hunlaryň (gunlaryň) döwleti we başgalar, orta asyrlarda bolsa Göktürkmen döwleti, Beýik seljuk türkmen imperiýasy, Köneürgenç türkmenleriniň döwleti köp ýerleri özlerine birikdiripdirler. Şunlukda, türkmenleriň uly toparlary şol gaýry ülkelerde mesgen tutupdyrlar. Munuň özi bolsa ol döwletleriň güýçli döwlete öwrülendigini aňladýar.

Göç-hä-göçlüge getiren ýagdaýlaryň biri hem, ön belleýşimiz ýaly, daşky duşmanlaryň basybalyjylykly-çapawulçylykly çozuşlary sebäpli bolupdyr. Şonuň ýaly pajygaly ýagdaýlar XIII asyryň başlarynda mongol basybalyjylarynyň häzirki Türkmenistanyň çäGINE aralaşyp, ony eýelemegi netijesinde ýüze çylýar. Türkmenler köpçülikleýin ýagdaýda ýurtdan çykyp gitmäge mejbur

bolýarlar.

Jemläp áydylanda, türkmen halkynyň taryhy geçmişde göçe-göç etmeginiň esasy sebäpleri şulardan ybaratdyr diýip çaklamak bolar:

- 1). Tebigy ýagdaýlaryň özgermegi;
- 2). Türkmen ýigitleriniň ynamdar esgerler hökmünde gaýry döwletlerde gulluk etmekleri;
- 3). Türkmenleriň eýelän ýurtlarynda döreden döwletleriniň güýçlenmegi;
- 4). Daşarky basybalyjylaryň ýurdy eýelemegi.

Türkmenleriň göçüp-gonmagy haýsy ýerlerde we haçan başlandy?

Türkmenleriň ata-babalary gadymy döwürlerden Kiçi Aziýa taraplaryna yönelipdirler. Kābir ýazuw çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, orta asyrlarda, has takygy, IV asyrdan olar Kiçi Aziýada ymykly ornaşyp başlapdyrlar.

Arap halyflygy berkarar bolandan soň, halyflar türkmen esgerleriniň ýardam bermegi bilen Anadolyda köp ýerleri eýeleýärler. Halyf el Mahdiniň permany bilen ol esgerleri Kiçi Aziýanyň Adan, Ahlat, Malazgit, Malatýe, Maraş, Tarsus we Erzurum etraplaryna ýerleşdirýärler. Wizantiýa imperiýasynyň howpuny saklap biljek güýç hökmünde, esasan, türkmenler serhet goragynda durupdyrlar. Taýpa-tireleriň ýolbaşçylary soňabaka şol ýerleriň emirleri bolupdyrlar. Munuň özi olaryň ynama girip, ähtibar adamlar hasaplanandyklarynyň áýdyň mysalydyr. Amaçur, Ahmet ibn Dogan, Ahmet ibn Kaýy, Balakçur, Wasyf al Türki, Rustem ibn Burdu, Hakan, Ýazmaz ýaly emirleriň atlary geçmişiň taryhy çeşmelerinde yz galdyrypdyrlar. XV asyryň taryhçysy Halyl al Zahiri öz işinde Gazydan Diýarbakire çenli ýaýran türkmen taýpalarynyň atlaryny getirýär.

“Türkmenleriň ata-babalary seljuk türkmenleriniň ýörişlerinden hem has öň Kiçi Aziýanyň topragyna baryp ýerleşipdirler. Şol döwletlerden başlap, olar ýerli ilatyň hem

türkileşmegine ýardam edipdirler. Gaznaly türkmen döwletiniň hökümdarlarynyň alyp baran içerki syýasatyna çydaman, türkmen taýpalarynyň bir bölegi ýaşayan ýurduny taşlap, Anadoly tarapa gitmeli bolupdyr” diýip, orta asyr tarynçysy Gardizi ýazýar.

Dedem ogly atly türkmen şahyryň öz dessanlarynda XI asyryň 20-nji ýyllarynda Firuz beg serdaryň ýolbaşçylygynda münlerçe türkmen öz maşgalalary bilen Horasandan Anadola göçmäge mejbur bolandyklaryny giňişleýin beýan edýär. “Türkmenleriň Anadola göçmegine öri meýdanlarynyň yetmezçilik etmegi hem sebäp bolupdyr” diýen pikir bar.

Beýik seljuk-türkmen jahan döwleti döränden soň, Kiçi Aziýanyň çäkleri türkmen taýpalaryndan dolýar. Şonuň üçin Kiçi Aziýa ulkesine “Türkmenleriň ýurdy” hem diýipdir.

Türkmenleriň ol ýerlere köpçülikleýin ýaýramagy soltan Alp Arslanyň döwründe (1030-1072) başlanýar. Alp Arslan 1071-nji ýylda Malazgirt söweşinde Wizantiýanyň imperatory Roman IV Diogeni çym-pytrak edenden soň, türkmenler ol ýurtda ornaşyp başlaýarlar. Kiçi Aziýada ilkinji dörän türkmen beglikleriniň hataryna Türkmenleriň tulynylar begligini (868-969), Türkmenleriň ihçidiler begligini (935-969), Türkmenleriň Izmir begligini (1081-1098),

Türkmenleriň Dilmaçogullary begligini (1085-1192), Türkmenleriň danyşmentliler begligini (1092-1178), Türkmenleriň ahlatşalar begligini (1100-1207), Türkmenleriň artyklylar begligini (1102-1408) we başgalary goşmak bolar.

Beglikler soň-soňlar kem-kemden özlerine garaşsyzlyk aljak bolup, merkezi häkimýete boýun egmän başlaýarlar. Olaryň birnäçesi özbaşdak döwlet döredendiklerini yglan edýär. Şolardan Arslan hanyň ogly Gutulmyşyň ogullary tarapyndan düýbi tutulan Anadolydaky seljuk türkmenleriniň döwletini (1075-1308) mysal hökmünde görkezmek bolar.

Kiçi Aziýa ýaýran türkmenler şol döwürlerde öz döreden döwletleriniň raýatlary bolup ýaşadylar. Ol döwletleriň

iň meşhurlary Beýik Seljuk türkmenleriniň imperiýasy (1040-1194), Rum seljuk türkmenleriniň döwleti (1092-1307), Köneürgenç türkmenleriniň döwleti (1097-1231), Garagoýunly türkmenleriň döwleti (1378-1469), Akgoýunly türkmenleriň Osman türkmenleriniň sultanlygy (1299-1922) we başgalar. Şeýlelikde, Kiçi Aziýa göçüp baran türkemenler ilki şol ýerde ornaşyp, soňra öz begliklerini-döwletlerini, hatda imperiýalaryny hem döredipdirler. Türkmeniň ady we ruhy Kiçi Aziýanyň taryhyna ömürlük girip, ebedi saklanyp galypdyr.

Biziň ata-babalarymyz gadymy döwürlerden Hytaýa hem aralaşypdyrlar. Buňa mysal ata-babalarymyzyň geçmişde Hytaý (Çyn-Maçyn) sebitlerine ýeten Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletini döredendigini görközmek bolar. Beýik Hun hökümdary 26 döwleti häkimiýetiniň astyna ýygandy, olary 84 welaýata böl-di. Bir tarapy Hazardan tä Hindi ummanyna çenli, ýene bir tarapy Gimalaý daglaryndan Sibire çenli uzalan 18 million inedördül kilometr meýdana häkim boldy.

Soňabaka dürli türk dilli taýpalar – hunlar, şyanbiler, dilinler, žuzanlar we başgalar şol ýere baryp, hökmürowanlyk ugrunda hytaýlylar bilen göreş alyp barypdyrlar. Şol taýpalaryň käbiri ýeňiş gazanyp, şol ýerde ornaşyp galypdyrlar, emma hytaý medeniýetiniň täsirine düşmegi bilen uzak ýyllaryň dowamynda öz dilini we medeniýetini ýitiripdirler. Hytaý döwletleriniň Han (b.e.öň II a.), Tan (VII-VIII a.) güýçli bolandyklaryna garamazdan, Demirgazyk Hytaý iki gezek türk gilli çarwa taýpalarynyň gol astyna düşýär.

Hytaý çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, Parfiýa täjirlari hytaý we hindi harytlaryny Günorta Türkmenistanyň şäherleriniň üstünden geçirýärdiler. Milady eýýamynyň başynda arsaklar tiresinden bolan şazada An-Şi-gao Hytaýda buddizmi wagyz edýär. Ol sanskrit dilindäki golýazmalary hytaý diline terjime edipdir.

Göktürkmenleriň döwletiniň serheti gündogarda Hytaý bilen araçäkleşýärdi. VI asyrdaky hytaýlylar Konstantinopol bazarlaryndaky harytlaryň nyryny göz önünde tutmaly bolupdyrlar, wizantiýalylar bolsa hytaý patyşasynyň pully-pully adamlarynyň sanyna üns bermeli bolupdyrlar.

Türkmenleriň döreden döwletleridir imperiýalary hem Hytaýa uly üns beripdirler. Seljuk türkmen döwleti belli bir derejede yslam döwletinde oguz-türkmen däplerini dowam etdirip, örän uly sebite-Yssambyldan Çyn-Maçyna çenli bolan aralykda hökümdarlyk edip, бүтін yslam dünýäsiniň ähli jogapkärçiligini öz gerdenine alan beýik imperiýa öwrülendigi bilen meşhurdyr.

XIV asyryň ortalarynda türkmenler Hytaýa birnäçe tapgyr göçüş edipdirler. Türkmenleriň salyr taýpasynyň uly topary, käbir maglumatlara görä, Mawerannahrda harby-syýasy ýagdaýyň çylşyrymlaşmagy bilen baglanyşykly, 1370-nji ýylda Samarkandyň ýanyndaky Nurata daglaryndan Hytaýa geçýär we ol ýerde ýerleşip galýar. Häzirki wagtda Dünýä türkmenleriň ynsanperwer birleşiginiň üsti bilen hytaýly türkmenler bilen aragatnaşyk ýola goýuldy.

Dünýäniň gadymy, baý we täsin gозzelligi bilen meşhur ýurtlarynyň biri hem Hindistandyr. Ol ýere biziň atababalarymyzyň aralaşmagy gadymy döwre we orta asyrlara degişlidir. Günorta Türkmenistanda köp ýyllaryň dowamynda alymlaryň geçiren arheologiki gözlegleri netijesinde Altyndepe we Harappa ady bilen belli gadymy ösen medeniýetli döwletleriň arasynda söwda gatnaşyklarynyň dowam edendigi anyklanyldy.

Has gadymy döwürlerde ariý taýpalary Orta Aziýanyň çäklerinden göçüp-gonup, Hindistana barypdyrlar. Olar bu ýurduň taryhynda wedler döwrüni-Hindistanyň gadymy edebi ýadygärlikleriniň, hindi-arileriň medeni ýadygärlikleriniň ýüze çykan döwrüni esaslandyrypdyrlar.

Beýik Ýüpek ýoly türkmen-hindi gatnaşyklarynyň

ýaýbaňlanmagyna ýardam edipdir. Türkmenleriň ata-babalary bolan parfiýalylar halkara söwda gatnaşygyny açyp, ykdysady we medeni ösüşe eýe bolýarlar. Söwda ýollarynyň bir ugry Amuldan Owganystana we Hindistana, beýleki biri bolsa gadymy Ürgenje we Merwe barýardy.

Orta asyrlarda türkmenleriň ata-babalarynyň döreden beýik döwletleri-imperiýalary Hindistany öz ýerlerine birikdirjek bolup synanyşypdyrlar. Şolaryň hatarynda Kuşan, Eftalylar döwletlerini, Göktürkmenleriň döwletini, Gaznaly türkmen döwletini, Beýik Seljuk türkmen döwletini, Köneürgenç türkmenleriniň döwletini mysal hökmünde görkezmek bolar. Türkmenleriň öz ata Watanynyň çäginde daşarda Hindistan sebitlerinde döreden döwletleriniň hatarynda Halajy türkmenleriniň döwleti (1202-1323 ý.), Deli (Dehli) türkmenleriň soltanlygy (1204-1414 ý.) Togalaklar türkmen döwleti (1414-1555 ý.) Kutub şa türkmenleriniň döwleti (1512-1687 ý.) muňa aýdyň mysaldyr.

Irki orta asyrlardan başlap, türkmenleriň ata-babalary gunlar öz hökümdarlygyny Ýewropa döwletlerine ýetirmek bilen çäklenmän, eýsem goňşy hindi patyşalyklaryny hem tabyn edipdirler. V asyrda Toramyn patyşanyň ýolbaşçylygynda demirgazyk Hindistan eýelenip, ol uzak wagtlaý gunlaryň goragynda bolýar. Eftalylaryň hökümdary Mihirakula Kaşmir bilen Penjaby basyp alýar. Göktürkmenleriň döwletiniň serheti günbatarda – Wizantiýa, Gündogarda-Hytaý, günortada bolsa Eýran we hatda Hindistan bilen çäkleşýärdi. Günbatar Göktürkmen hanlygynyň döremegi bilen biziň ata-babalarymyz Owganystanyň üsti bilen demirgazyk-günbatara Hindistana aralaşypdyrlar.

Gaznaly türkmen döwletiniň soltany Mahmyt Gaznaly hem (970-1030 ý.) köp ýerleri eýeleýär. Gaznaly türkmen hökümdarlary Hindistanda uly we owadan binalary – köşkleri, ymaratlary, metjitleri, medreseleri gurupdyrlar. Gaznaly türkmen döwletinden soň, Beýik seljuk türkmen döwleti,

Köneürgenç türkmenleriniň döwleti öz tutýan ýerlerini giňeldip, söwda we kerwen ýollarynda howpsuzlygy üpjün etmek arkaly şäherleriň ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösüşine itergi beripdir.

Gadymy hindi çeşmelerinde türkmenleriň ata-babalary bolan seljuklaryň demirgazyk Hindistanyň arhitektura keşbinde özboluşly yz galdyrandygy hakynda maglumat bar. Seljuk binaçylary, senetçileri Lal Kapyň, Siriniň, Tuglakabadyň täsin taryhy ýadygärliklerine öwrülen köp binadyr desgalary döretmäge gatnaşypdyrlar”. Iki halkyň beýik ogly Baýram han Türkmeniň, onuň ogly Abdyrahym hanhananyň Mongollar imperiýasynyň döredilmeginde we berkemeginde görkezen edermenliklerini, umuman, beýik Hindistan üçin bitiren hyzmatlaryny hindi halky hiç wagt unutmaýar.

Biziň ata-babalarymyzyň gadymy döwürlerden başlap, dünýäniň in gymmatly we baý medeniýetli halklary bolan hytaý we hindi halklary bilen ysnyşykly gatnaşyklary olaryň birek-birek bilen ýakynlaşmaklaryna we halklaryň medeni hem ruhy gymmatlyklarynyň özara baýlaşmagyna getiripdir.

Şeýlelikde, uzak taryhy dowamynda türkmen halkynyň göçe-göçlügi, dünýäniň dürli künjeklerine ýaýramagy, dürli kynçylyklary başdan geçirmegi olary nähili agyr günlere getiren-de bolsa, hemme ýerde türkmen öz adyny, abraýyny, namysyny, dilini, dinini, dāp-dessuryny saklamagy başaran halkdyr. Ol oňa hemişe hōtde gelip bilipdir. Ol berk başarnyk bolsa halkymyzyň Oguz han Türkmeniden gaýdýan milli medeniýetiniň saklanyp hem barha baýlaşyp, biziň günlerimize gelip ýetmegine ýardam edipdir.

Türkmen döwletler:

Türkmenleriň tulynylar begligi — 868-905 ý.

Türkmenleriň ihçidiler begligi — 935-969 ý.

Türkmenleriň Izmir begligi — 1081-1098 ý.

Türkmenleriň Dilmaçogullary begligi — 1085-1192 ý.

Türkmenleriň danyşmentliler begligi — 1092-1178 ý.

Beýik (ýabgu) Oguz türkmen döwleti — VIII-IX asyrlar
 Türkmenleriň Garahanly döwleti — 840-1212 ý.
 Gaznaly türkmenleriň döwleti — 916-1187 ý.
 Beýik seljuk-türkmen imperiýasy — 1040-1194 ý.
 Seljukly türkmenleriň Şamdaky döwleti — 1092-1117 ý.
 Seljuk türkmenleriniň Kermendaky döwleti — 1092-1307 ý.
 Rum seljuk türkmenleriniň döwleti — 1092-1307 ý.
 Köneürgenç türkmenleriniň döwleti — 1097-1231 ý.
 Ýazyr türkmenleriniň döwleti — XI-XIII asyrlar
 Salyr türkmenleriniň döwleti — XIV-XVI asyrlar
 Türkmenleriň akgoýunly döwleti — 1350-1502 ý.
 Türkmenleriň garagoýunly döwleti — 1410-1468 ý.
 Türkmen-osmanly (Ottoman) imperiýasy (Ýewropada
 «türkmen» hem «osman» sözlerini goşup, «ottoman» sözünü
 ýasaýarlar) — 1299-1922 ý.
 Memluklaryň döwleti — 1250-1323 ý.
 Halajy türkmenleriniň döwleti — 1202-1323 ý.
 Deli (Dehli) türkmenleriň soltanlygy — 1206-1414 ý.
 Togonalaklar türkmen döwleti — 1414-1555 ý.
 Sefewi türkmenleriniň döwleti — 1501-1736 ý.
 Owşar türkmenleriniň döwleti — 1736-1796 ý.
 Gajar türkmenleriniň döwleti — 1779-1924 ý.
 Türkmenleriň saltyklylar begligi — 1092-1202 ý.
 Türkmenleriň ahlatşalar begligi — 1100-1207 ý.
 Türkmenleriň artyklylar begligi — 1102-1408 ý.
 Türkmenleriň Ynalogullary begligi — 1098-1183 ý.
 Türkmenleriň meňgüýçliler begligi — 1072-1277 ý.
 Türkmenleriň begteginler begligi — 1146-1232 ý.
 Türkmenleriň Çopanogullary begligi — 1227-1309 ý.
 Türkmenleriň Garamanogullary begligi — 1256-1483 ý.
 Türkmenleriň Ynançogullary begligi — 1261-1368 ý.
 Türkmenleriň Sahypataogullary begligi — 1275-1341 ý.
 Türkmenleriň Perwanaogullary begligi — 1277-1322 ý.
 Türkmenleriň Menteşogullary begligi — 1290-1382 ý.

Türkmenleriň Jandarogullary begligi — 1299-1462 ý.
 Türkmenleriň Karesiogullary begligi — 1297-1360 ý.
 Türkmenleriň Germiýanogullary begligi — 1300-1423 ý.
 Türkmenleriň Hamytogullary begligi — 1301-1423 ý.
 Türkmenleriň Saryhanogullary begligi — 1302-1410 ý.
 Türkmenleriň Aýdyňogullary begligi — 1308-1426 ý.
 Türkmenleriň Tekeogullary begligi — 1321-1390 ý.
 Türkmenleriň Eretnaogullary begligi — 1335-1381 ý.
 Türkmenleriň Dülkadyrogullary begligi — 1339-1521 ý.
 Türkmenleriň Remezanogullary begligi — 1325-1608 ý.
 Türkmenleriň Doburçatürk begligi — 1354-1417 ý.
 Türkmenleriň Kazy Burhaneddin Ahmedi begligi — 1381--1398 ý.
 Türkmenleriň Eşrefogullary begligi — XIII asyrdan -1326 ý.
 Türkmenleriň Barçemogullary begligi — XII asyr.
 Türkmenleriň Täjetdinogullary begligi — 1348-1428 ý.
 Türkmenleriň Ýarlykogullary begligi — XII asyr.
 Türkmenleriň Emirogullary begligi — XIV asyr.
 Türkmenleriň Börüler atabegligi — 1117-1154 ý.
 Türkmenleriň Zeňniler atabegligi — 1227-1259 ý.
 Türkmenleriň Ildeňizliler atabegligi — 1146-1225 ý.
 Türkmenleriň Salgyrlar (salyrlar) atabegligi — 1147--1284 ý.

Beýik Seljuk Türkmen döwletiniň daşary syýasaty. Seljuklaryň musulman taryhynda peýda bolmaklary möhüm bir waka bolup durýar. Olaryň taryhy sahnada peýda bolan wagtlary abbasy halyflarynyň döwleti dargapdy. Öňki ägirt uly döwletiň ýerinde köp sanly ownuk beglikler peýda bolupdy. Şeýle ýagdaýlarda Orta Gündogarda türkmenler peýda bolupdyrlar.

Seljuklar musulmançylygy kabul etmek bilen dargap barýan musulman döwletini dikeltmäge girişipdirler we oňa hakykatdan hem täze jan beripdirler. Olar Eýrana, Yraga, Siriýa, Kiçi Aziýa dolupdyrlar we ýüzugra bu sebitlerde hökümdarlyk edýän beglikleri ýok edipdirler. Şeýdip olar

Owganystandan tä Ortaýer deňzine çenli aralykda ýerleşýän ýerleri gaýtadan birleşdiripdirler.

Seljuk türkmenleri musulmanlaryň öçüp barýan söweşjeňligini oýarypdyrlar, kuwwatlanyp barýan Wizantiýany günbatara tarap gysypdyrlar. Olar haç göterijilere garşy söweşjeň gazylary terbiýeläp ýetişdiripdirler. Seljuklar musulman dünýäsinde ykdysadyýeti, medeniýeti ösdürip, yslam taryhynda şeýle uly ähmiýete eýe bolupdyrlar.

Mahmyt Gaznaly aradan çykandan soň seljuk-gaznaly gatnaşyklary ýitileşipdir. Seljuk türkmenleri gaznalylaryň mülklerine hüjüm edip, Horasanyň köp ýerleriniň berilmegini talap edýärdiler. Gaznaly hökümdar Masut iki gezek seljuklary ýeňlişe sezewar eden hem bolsa, 1040-njy ýylda Merwiň golaýyndaky Daňdanakan söweşinde olardan ýeňlipdir.

Daňdanakan söweşinden soň seljuk begleri gurultaý geçiripdirler we Togrul begi Horasanyň emiri diýip yglan edipdirler. Horasan emirliginiň döremegi Beýik seljuk imperiýasynyň döredilmeginde möhüm başlangyç bolupdyr. Seljuklar soňra Merwde ikinji gezek gurultaý geçirip abbasy halyfy al-Kaýymyň häkimýetini we yslamyň sünni mezhebinu ykrar edýändiklerini, şeýle hem özläriniň hökümdarlygyndaky ýerlerde adalatly dolandyryşyň ýola goýulýandygyny yglan edipdirler. Şundan soň türkmenleriň könedan gelýän däpleri boýunça döwletiň ýerleri seljukly nesliniň arasynda bölüşdirilipdir. Çagry beg mälük derejesini alyp merkezi Merw şäheri bolan Horasanyň hökümdary bolupdyr. Şundan soň oguz ýabgularynyň döwri tamamlanyp, türkmen taryhynda soltanlyk döwri başlapdyr.

Seljuklar Horasany doly eýeläp Eýrana, Kawkaza we Wizantiýa garşy üstünlikli ýörişleri geçiripdir. 1055-nji ýylda Togrul beg Bagdada giripdir we we halyf tarapyndan soltan diýlip ykrar edilipdir. Togrul beg halyf al-Kaýymyň gyzyna öýlenipdir we pygamberiň nesilleri bilen garyndaşlyk açypdyr.

Mundan birnäçe wagt ozal halyfyň özi hem Togrul begiň agasy Çagry begiň gyzy Hatyja öýlenipdir.

Togrul beg aradan çykandan soň häkimýete Çagry begiň ogly Alp Arslan eýe bolupdyr. Wizantiýanyň imperatory Roman Diogen greklerden, ruslardan, gürjilerden, ermenilerden, hazarlardan, peçeneklerden, guzlardan we pereñlilerden 100 müñlük ýygyn bilen musulmanlaryň ýerlerine ýörişe başlapdyr. Alp Arslan hem 20 müñlük goşun bilen wizantiýalylaryň önünden çykypdyr. Alp Arslan Roman Diogeniň goşunlaryny 1071-nji ýylda Gündogar Anadoluda ýerleşýän Malazgirt şäheriniň golaýynda agyr ýeňlişe sezewar edipdir. Wizantiýalylaryň ýeňilmegine sebäp bolan ýagdaýlaryň biri-de peçenekler, guzlar, hazarlar öz garyndaşlary bolan seljuklar bilen uruşmak islemän, Roman Diogeni taşlap gidipdirler. Şeýlelikde Roman Diogen seljuklara ýesir düşüpdir, ýöne soň Alp Arslan ony boşadypdyr. Malazgirt söweşinden soň Wizantiýa güýçden gaçypdyr we seljuklar Anadolyny eýeläp başlapdyrlar. Birneme soňrak seljuklar Anadoluda birnäçe beglikleri döredipdirler. Malazgirt söweşinden soň Alp Arslanyň ogly Mälik şa Müsürde hökümdarlyk edýän Fatimi hökümdarlarynyň ýurduna ýöriş geçiripdirler we Ramla bilen Ierusalimi eýeläpdir. 1072-nji ýylda Alp Arslan 100 müñlük goşun bilen Hytaýa ýörişe ugraýar we ýolda onuň janyna kast edilip öldürilýär. Orta asyr taryhçylary Alp Arslany ynsanperwer, adalatly we sowatly hökümdar hökmünde häsýetlendiripdirler.

Ol sahylyk bilen sadakalar berýär eken. Her ýyl Oraza aýynda ynsanperwerlik maksady bilen 15 müň dinar harç edýär eken.

Alp Arslandan soň seljuk döwletine onuň ogly Mälik şa (1072-1092) hökümdarlyk edýär. Onuň döwründe döwletiň araçäkleri has hem giňäpdir. Mälik şa Gündogar Türküstanda Kaşgary alypdyr, soňra seljuklaryň hökümdarygy Arabystanyň günortasyndaky Ýemene çenli giňäpdir. Mälik şa kuwwatly

hem-de adalatly hökümdar bolupdyr. Ol ýokary ahlak sypatlaryny özünde jemläp bilen hökümdar bolmak bilen, ol öz raýatlarynyň arz-şikaýatlaryny hut özi diňleýär eken, onuň köşgüniň gapysy islendik adam üçin hemişe açyk bolupdyr. Şonuň üçin hem raýatlar ony “adyl şa” diýip atlandyrýar ekenler. Mälik şanyň permany bilen Mekkä gidýän ýollar abadanlaşdyrylypdyr, guýular gazylypdyr, garawul diňleri gurlupdyr, haja barýanlara salynýan ähli salgytlar ýatyrylypdyr.

Alp Arslanyň we Mälik şanyň döwründe baş wezir Nyzamylmülk eken. Nyzamylmülk döwleti dolandyrmak barada meşhur “Syýasatnama” eserini ýazypdyr. Ol seljuklar döwletiniň dolandyrylmagynda uly orun eýeläpdir, ýöne şunuň bilen bir hatarda ol öz şahsy bähbitlerini hem unutmandyr. Onuň 12 sany ogly bolup, olar esasan döwletiň girdejili wezipelerinde işleýär ekenler. Mälik şa Nyzamylmülküň bu hereketlerin halamandyr, şonuň üçin hem taryhçy Rawendiniň ýazyşy ýaly «Sen menin bilen döwlet dolandyryşyna deň jogapkär adam. Emma açgözlük edip, hemme zatlary hat-da gerekmejek zatlaram eýelejek bolýarsyň. Utanman ogullaryňa iktalary (gulluk üçin berilýän uly ekerançylyk ýerleri) we welaýatlary paýlaýarsyn. Seret! Men buýraryn, seniň dastaryňy (uly wezipeli adamlaryň geýýän sellesi) başyňdan sypyrarlar» diýip, Mälik şa wezirine azmly darapdyr.

Mälik şadan soň uzak ýyllaryň dowamynda seljuklaryň döwletinde dolandyryjy nesliň dürli şahalarynyň wekilleriniň arasynda häkimýet ugrunda göreşler gidipdir. Şunuň netijesinde Beýik seljuklaryň döwleti bölünipdir we Kermandaky, Siriýadaky, Yrakdaky we Rumdaky seljuk döwletleri döräpdir.

1118-nji ýylda häkimýet başyna Mälik şanyň ogullarynyň biri Sanjar (1118-1157) geçipdir. Soltan Sanjar paýtagty Merw bolan Horasanyň we Merkezi Aziýanyň hökümdary bolupdyr. Sanjary beýleki seljuk hökümdarlary “seljukly nesliniň ýaşulysy” we “Beýik soltan” («As-sultan-al-azam») diýip ykrar edipdirler. Şeýlelikde Sanjaryň döwründe edil Mälik şanyň

döwründäki ýaly bütin musulman Aziýa ýene-de ýeke-tek hökümdara boýun egipdir.

Soltan Sanjaryň döwründe Beýik seljuk döwleti ösüpdür. Emma ol Köneürgençdäki dikmesi Atsyz bilen uruşlary alyp barmaly bolupdyr. Üstesine-de Soltan Sanjaryň döwletiniň gündogarynda garahytaýlylar peýda bolupdyrlar we ýurda uly howp salypdyr. 1141-nji ýylda Soltan Sanjar Katawanyň eteginde Gara hytaýlylardan ýenlipdir. Bu bolsa döwletiň gowşamagyna sebäp bolupdyr. Köneürgençli dikme Atsyz öz hökümdaryna hötjetlik bilen boýun egmek islemändir. Üstesine-de Sanjaryň Balhdaky oguzlar bilen hem arasy bozulypdyr. 1153-nji ýylda Sanjar balhly oguzlar bilen söweş edip ýenilýär we olara ýesir düşüpdür. “İň soňky Beýik seljuga” ýesirlikden boşamak başardypdyr. Hökümdar 1157-nji ýylda Merwe gelipdir we şol ýerde-de aradan çykypdyr.

Soltan Sanjaryň dolandyran ýyllarynda döwlet işleri kämilleşipdir we döwleti dolandyrmak bilen baglanyşykly kämil düzgünler ýüze çykypdyr. Şol düzgünler Sanjaryň kätipleriniň biri bolan al-Juweýni tarapyndan jemlenipdir we «Kätipleri kämilleşdirmegiň başgançaklary» ady bilen kitap görnüşinde neşir edilipdir. Seljukly köşgünde öz döwrüniň belli şahslary bolan Fahreddin Gürgeni, Hasan Gaznaly, Abdal Wasy, Emir Muezzi, Enweri, Baýezit Bistami dagylar ajaýyp eserleri döredipdirler. Togrul begiň dolandyran ýyllarynda Gürgeni Beýik Parfiýa döwründe döredilen “Wis we Ramin” atly söýgi romanyny gaýtadan işläpdir we ony dolulygyna halk köpçüligine ýetiripdir.

Seljuklaryň hökümdarlyk eden döwründe beýik pir Mäne Baba (Abu Sahyt Mähneýi) giň meşhurlyga eýe bolupdyr. Mäne Baba 967-nji ýyl dünýä inipdir. Ol XI asyryň 20 - 30-njy ýyllarynda doganlar Togrul beg bilen Çagry begiň hereketini goldapdyr we olara ýardam edipdir. Saklanyp galan rowaýatlara görä, Çagry beg bilen Togrul beg gaznalylyary ýeňenlerinden soň Mäne Babanyň (şol wagt ol 70 ýaşynda

eken) huzuryňa gelip, özleriniň geljekki gurjak döwletlerini nähili edara etmelidigi hakda maslahat hem ak pata bermegini soranmyşlar. Şonda Mäne Baba, göýä Çagry bege Merwi paýtagt edinip, Horezmi, Horasany, Togrul bege bolsa Bagdady paýtagt edinip, günorta-günbatar Eýrany, arap ýurtlaryny edara etmegi maslahat hem işleriniň şowly bolmagy üçin ak pata berenmiş. Mäne Babanyň şol tagallalaryny Seljuk hökümdarlary unutmandyrlar. Ol aradan çykandan köp wagt geçmänkä, onuň mazarynyň üstünde häzirki “Mäne Baba” aramgähini bina etdiripdirler.

Mäne Baba uzak ömür sürüp, 1049-njy ýylda 82 ýaşynda dogduk mekany Mänede aradan çykydyr. Ölüm ýassygynda ýatyrsa, ondan ölensoň tabydyň ýanynda näme okamalydygyny soranlarynda, ol: “Kuran” meniň mazarymyň başynda okardan uludyr, şoňa görä-de munuň üçin şu beýtlər yeterlikdir” diýip, şeýle rubagysyny aýdypdyr:

Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň daşary syýasaty. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti Soltan Sanjaryň dolandyran soňky ýyllarynda özbaşdak döwlete öwürlip başlaýar. Öňler Köneürgenjiň yerleri seljuklara tabyn eken. Ilki bilen özbaşdaklyga ymtylyp başlan we “Köneürgenç hökümdary” derejesini alan Atsyz (1128-1156 ý.) bolýar. Ol seljuk sultanlatynyň hyzmatynda bolan Anuş Teginiň agtygy bolupdyr. Mälik şa Anuş Tegini oňat hyzmat edeni üçin Köneürgenje häkim edip belleýär. Onuň agtygy Atsyz güýjüne baýrynyp, Soltan Sanjaryň garşysyna aç-açan göreş edip başlaýar. Soltan Sanjar bir ýere ýöriş edip, şowsuz gutarsa ýada ýeňilse, Atsyz bu ýagdaýy Köneürgenjiň özbaşdaklygyny berkitmek ugrunda peýdalanyypdyr. Atsyz Köneürgençden demirgazykda çarwaçylyk bilen meşgul bolýan gypjaklary we Maňgyslak türkmenlerini Köneürgenje tabyn edipdir. Atsyzýň özüni alyp baryşy Sanjara ýaramandyr we ol 1138-nji ýylda çölün içi bilen Merwden Köneürgenje ýöriş edýär. Kynçylyk

bilen ýol geçip, Atsyzýň goşununy derbi-dagyn edipdir. Atsyz bary-ýogy ýene bir ýyldan Köneürgenje baş bolýar.

Soltan Sanjar 1141-nji ýylda gündogardan çözup gelen garahytaýlylar bilen söweşmeli bolupdyr. Samarkandyň eteginde bolan söweşde Soltan Sanjaryň goşunlary ýeňilýär. Soltan Sanjar Termeze tarap yza çekilendigi üçin Atsyz Merwe çozýar we Nişapuryň alkymyna süýşüp gelýär.

Soltan Sanjary 1153-nji ýyllarda balhly oguzlardan ýeňlip ýesir düşende, Atsyz ony halas etmäge çalşypdyr. Emma 1156-njy ýylda Köneürgenje özbaşdaklyk alyp berip, Atsyz aradan çykýar, bir ýyldan soň Soltan Sanjar hem ölýär.

XII asyryň ikinji ýarymynda XIII asyryň başynda Köneürgenç türkmenleriniň döwleti Merkezi Aziýada ýeke-täk kuwwatly döwlete öwrülýär. Atsyzýň ogly II Arslanyň (1156-1172) we onuň ogly Tekeşiň döwründe (1172-1200) Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň ýerleri has hem giňeýär. 1195-nji ýylda Tekeş Yrakdaky seljuk döwletiniň hem köp ýerlerini eýeleýär. 1200-nji ýylda Tekeşiň ölmegi bilen köneürgençli goşunlar Yrakdan çykyp gaýdypdyrlar.

Tekeşden soň häkimýet başyna gelen Muhammet şa (1200-1220) kakasynyň syýasatyny dowam etdirmäge çalşypdyr. Muhammet şanyň hökümdarlygy Uzak Gündogarda mongol taýpalarynyň güýçlenýän, syýasy sahnada täze basybalyjynyň Çingiz hanyň peýda bolan döwrüne gabat gelipdir. Başky döwürlerde Çingiz han bilen Muhammet şanyň arasynda umuman alanyňda parahatçylykly gatnaşyklar dowam etdirilipdir, iki döwletiň arasynda ilçiler alşylypdyr. Emma “iki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz” diýlişi ýaly taraplaryň günäsi bilen gatnaşyklar bozulypdyr.

Çingiz hanyň Köneürgenje iberen ilçilerine asly şu ýerlerden bolan täjir Mahmyt Ýalawaç baştutanlyk edipdir. Mahmyt Ýalawajyň Muhammet şa gowşuran hatynda Çingiz han özüniň köneürgençli hökümdaryň kuwwaty barada habarlydygyny, iki ýurduň arasynda parahatçylyk şertnamasyny

baglaşmak isleýändigini beýan edipdir. Çingiz han hatynyň soňunda Muhammet şany edil öz ogullarynyň biri ýaly görýändigini aýdypdyr. Çingiz hanyň bu gopbamsylygy, özüni “Isgender Zülkarneýin”, “Soltan Sanjar” hasap edip ýören Muhammet şa ýaramandyr.

Çingiz han Köneürgenç türkmenleriniň döwleti bilen parahatçylyk şertnamasyny baglaşmak üçin 1218-nji ýylda ägirt uly kerwen bilen ilçileri gönderýär. Kerwende 500 düýe we 450 adam bar eken. Kerwen Köneürgenje barmalydy. Emma kerwen paýtagta ýetmändir. Syrderýa boýundaky Otrar şäherinde kerwen talanypdyr, adamlary bolsa ölürilipdir. Kerwenden bir adam diri sypyp, ol Çingiz hana hemme bolan işleri birin-birin gürrüň beripdir.

Otrarda bolup geçen bu waka iki sany bäsdeş uly döwletniň arasynda ähili diplomatik we söwda gatnaşyklarynyň kesilmegine getiripdir. 1219-njy ýylda Çingiz han Günbatara tarap ýörişe gaýdyar. 1220-nji ýylyň Baýdak-Nowruz aýlarynda Çingiz han Buharany, Samarkandy eýeledi, şäherleri talap, ilatnam gyrgyna beripdirler. Muhammet şa ýurduny taşlap gaçdy we Hazar deňzindäki adalaryň birinde öldi.

1221-nji ýylyň Baýdak aýynda mongol leşgerleri Köneürgenjiň daşyny gabaýarlar we zabt edip alýarlar. Şäher ilaty basybalyjylara mynasyp garşylyk görkezipdirler. Emma şäher ilaty ýowuz duşmanyň güýjünden rüstem gelip bilmändirler. Köneürgenç bazarly, bol-elin durmuşly baý şaherdi. Emma mongollar şäheri doly weýran edipdirler.

1220-1221-nji ýyllaryň sepgidinde Nusaý, Sarahs we Merw hem mongollar tarapyndan weýran edilipdir. Şeýlelikde mongol basybalyjylary Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň köp ýerlerini eýeläpdirler. Mundan buýana basybalyjylara garşy göreşi Muhammet şanyň ogly Soltan Jelaeddin (1220-1231) dowam etdiripdir. Köp ýyllaryň dowamynda ol basybalyjylara garşy gaça uruşlary alyp barypdyr. Mongollary ençeme ýola çykgynsyz güne salypdyr. Emma türkmeniň

meşhur serkerdesi Jeleddin 1231-nji ýyllarda Kürdüstan daglarynda wepat bolupdyr.

Beýleki musulman döwletlerinde bolşy ýaly Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň dolandyryş ulgamy, döwletiň edara edilişi, welaýatlara bölünişi birmeňzeşräk bolupdyr. Döwletde birinji adam patyşa bolup, ol Allanyň ýerdäki kölegesi hasap edilýärdi. Patyşadan soň ikinji adam baş wezir bolupdyr. Döwletde iň ýokary häkimýet ikä bölünýär eken. Onuň birinjisi “dergäh” diýlip, bu häkimýete patyşanyň özi baştutanlyk edýärdi, häkimýetiň ikinjisine baş wezir ýolbaşçylyk edip, onuň edarasy “diwan” diýlip atlandyrylypdyr. Emma dergäh häkimýeti islän wagty diwanyň işine gatyşyp, onuň kabul eden kararyny ýatyryp bilipdir.

Döwlet işlerini esasan diwan alyp barypdyr we onuň düzüminde harby, maliýe, perman çykarýan, aragatnaşygy üpjün edýän, söwda we din işlerine gözegçilik edýän, patyşanyň mülküni dolandyrýan edaralar bolupdyr. Diwandaky abraýly wezipeleriň biri-de patyşanyň kätibi bolupdyr. Köneürgenç türkmen döwletiniň hökümdary Atsyzyn döwründe kätibiň wezipesini meşhur şahyr Reşideddin Watwat ýerine ýetiripdir.

Köneürgenç türkmenleriniň döwletinde harbylara uly orun degişli bolupdyr. Köşk goragynyň gullugyna köplenç gulamlar ýa-da memluklar alnypdyr. Bular esasan ýesir düşen ýa-da hakyna tutma türkmen ýigitleri bolupdyr.

Gulam hyzmatyna düşen türkmenler birinji ýyly diňe pyýada goşunda bolupdyrlar. Ikinji ýyl oňat at bilen at esbabyny beripdirler, üçünji ýyl onuň derejesini aňladýan haşamly bil guşak, başinji ýyl bolsa gowy geýim hem kümüş bilen bezelen uýan – alagaýyş beripdirler. Ýedi ýyl birkemsiz gulluk eden bolsa, ol kiçi serkerdelige bellenipdir. Olaryň arasynda has ezberräkleri atly topara baştutanlyk edipdir, käbirleri bolsa gulamlardan düzülen bütin köşk goragçylaryna ýolbaşçy bellenip, “Hajyby-buzurg”, ýagny “uly hajyp” adyny

alypdyr. Bularyň hemmesi-de köp ýyllaryň dowamynda patyşa köşgüne berlen, patyşanyň özüne we maşgalasyna wepaly adamlar hökmünde terbiýelenipdirler. Olar esasan köşgi, patyşa häkimýetini, onuň öýüni, maşgalasyny goramak bilen meşgul bolupdyrlar. Emma käbir halatlarda daşky duşmanlara garşy hem uruşmaly bolýar ekeni.

Köneürgenç türkmenleriniň döwletinde hem seljuklaryň döwletinde dowam eden ykdysady gurluş saklanyp galypdyr. Döwletiň ykdysady kuwwatyny ekerançylyk pudagynda öndürilýän önümleriň bolçulygy kesgitleýdi. Sebäbi döwlet hazynasyna gelýän girdejileri esasan daýhan hojalyklaryndan alynýan salgytlar doldurypdyr.

Döwlete hyzmat edýändikleri we goşunda gulluk edýändikleri üçin hökümdar döwlet gullukçylaryna hem-de harby serkerdelere iri mülkleri berýärdiler.

Bu ýurtda oba hojalygy bilen bir hatarda senetçilik we söwda-da güýçli depginler bilen ösüpdir. Döwletiň şäherlerinde bütin dünýäde meşhurlyk gazanan senetçilik önümleri öndürilipdir. Köneürgençli söwdagärler. Demirgazyk ýurtlary we Gündogar Ýewropanyň döwletleri bilen gyzgalaňly söwda işlerini alyp barypdyrlar.

Şol döwrüň görnükli şahyrlarynyň, ýazyjylarynyň hem dünýä meşhur alymlarynyň biri Zamahşary (1074-1144) bolupdyr. Ol Türkmenistanyň Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabyňyň çäginde ýerleşen orta asyrlarda Zamahşar, häzir bolsa Yzmykşir diýilýän orta asyr şäherinde dünýä inipdir. Ýaş Mahmyt başlangyç bilimi özüniň biçak sowatly kakasy Omar ibn Ahmetden alypdyr. Soňra ol Köneürgençdäki, Merwdäki at-owazaly medreselerde okapdyr. Zamahşary Şama (Siriýa), Yraga, Arabystanyň beýleki ýurtlaryna hem gaýry ölkelere birnäçe gezek syýahat edipdir we şol ýerlerdäki uly-uly alymlar bilen duşuşyp, köp zatlary öwrenipdir. Zamahşary zamanasynyň ylmy gözýetimi örän çuň, dünýägaraýşy biçak giň, köptaraply alymy, şahyry hem ýazyjysy bolup ýetişipdir.

Ol nirelerde näçe bolan-da bolsa, ahyrda ýene öz mähriban Watanyňa gelip, 1144-nji ýylda Köneürgençde aradan çykyp, şol ýerde hem jaýlanylypdyr. Beýik alym Zamahşarynyň ýazan 50 töweregi ylmy eserinden biziň günlerimize 25 sanysy saklanyp galypdyr.

Köneürgenç türkmenleriniň döwletinde neşhur alym Muhammet ibn Nejip Bekran gymmatly ylmy işleri döredipdir. Ol iň irki dünýä kartalarynyň birini döredipdir. Bekranyň XIII asyryň başlarynda ýazan “Jahannama” atly ajaýyp eserinde Gündogar ýurtlarynyň geografiýasy barada gymmatly maglumatlar berilýär.

XIII-XVI asyrlarda türkmenleriň syýasy ýagdaýy. Mongoliýanyň ýeriniň başdan dört bölegini sähralyklar tutýar. Mongollaryň esasy kärleri maldarçylyk bolupdyr. Gyşyň gurak gelmegi mongollara ýylyň бүтін dowamynda öri meýdanda mal bakmaga mümkinçilik beripdir. Mongol taýpalary beýik hytaý diwarlaryndan başlap Orhon, Selenga, Onon, Kerulen we Toly derýalarynyň boýlarynda ýaşapdyrlar. Mongollar birnäçe taýpalara, olar hem öz gezeginde tirelere bölünipdirle. Jelaýyrlar, taýjiutlar, keraitler, merkitler, naýmanlar esasy mongol taýpalary bolupdyrlar. Mongol taýpalaryň esasy mallary goýun-geçi, iri şahly mallar we ýabylar bolupdyr. Mongollar göçüp-gonup ýöripdirler. Oturanlarynda küren bolup ýaşapdyrlar. Müň öýli mongol bir küreni emele getiripdirler.

Mongollarda tire-taýpa serdarlaryna uly sarpa goýulypdyr we olary Batyr, Seçen (akylly), Mergen, Bilge, Buka (güýçli) diýip atlandyrypdyrlar.

XII asyryň ahyrlarynda aýry-aýry taýpalar özara urşupdyrlar. Şolaryň arasynda mongollaryň taýjuit taýpasynyň borjiginler urugyndan bolan Temuçin tapawutlanypdyr. Ol mongollaryň serdary bolan Habul hanyň çowlugy, Bartan batyryň agtygy, Ýesugeý batyryň bolsa ogly bolupdyr. Temuçiniň kakasyny 1166-njy ýylda zäherläp öldürýärler.

Temuçine kakasynyň andy (dogan okaşany) kereit hany Togrul we öz andy Jamuha ýardam beripdirler. Andlarynyň kömegi bilen bilen duşmanlaryny derbi-dagyn edýär.

Temuçin münküri hem-de zalyň ýigit bolup ýetişipdir. Andy Jamuhany we dogany Bekteri öldüripdir. Temuçin 1206-njy ýyla çenli ähli mongol taýpalaryny birleşdiripdir we şol ýyl Onon derýasynyň boýunda bolan gurultaýda ony Çingiz han (“Umman han”) diýip yglan edilýär.

Çingiz han mongol döwletini ýerleşşi boýunça sag we sol ganatlara bölüpdir. Her ganat tümenlerden ybarat bolup, olara hanyň golaý adamlary bolan noýonlar dolandyrypdyr. Çingiz han öz maşgalasynyň häkimýetini berkitmek üçin mongol maşgalalaryny öz golaý garyndaşlarynyň arasynda paýlapdyr. Mysal üçin, inileri Temuga Otçigine ejesi ikisine bilelikde 10 mün öýlünü, Hasara 4 mün, Elçidaýa 2 mün, Belgudaýa 1,5 mün; ogullary Juça 9 mün, Çagataýa 8 mün, Ugedeye bolsa 5 mün öýlünü beripdir. Çingiz han öz döreden döwletini “Ýeke mongol ulus” (“Beýik mongol döwleti”) diýip atlandyrypdyr. Döwletiň paýtagty Karakorum şäheri bolupdyr.

Ömrüni basybalyjylykly uruşlarda geçirmek bilen Çingiz han ömrüň manysyny garşysyna çykanlardan rehimsiz ar almakda, duşmanlarynyň jebirli ölümüne we olaryň masgaraçylykly ýeňlişlerine keýp etmekde görüpdir. Islendik halkyň onuň agalygyny inkär etmegi, Çingiz han tarapyndan boýun synmazlygyk hökmünde kabul edilipdir we olary zor bilen boýun egdirmeli diýlip düşünilipdir. Basybalyşlara başlamanka onuň ygtyýarynda ýüz münlük gowy ýaraglandyrylan, söweşe ukyply goşun bolupdyr. Basybalyşlaryň dowamynda goşunyň sany has hem köpelişdir. Berk tertip düzgüne salnan hem-de talaňçylyk etmek islegi joş urýan mongol nökerleriniň söweş endikleri örän ýokary bolupdyr. Basybalyşlar güýçlendikseýyn söweşleri alyp barmagyň iňňän ýowuz usullary barha kämilleşipdir. Dünýä agalygyny gazanmak, talaňçylyga sezewar edilýän ýurduň

ilatynyň gözüniň oduny almak üçin Çingiz han ilaty uçdantutma gymak, terrorçylyk ýaly usullary giňişleýin ulanypdyr. Adatça söweşsiz boýun egenleriň janlaryna degmändir, kähallatlarda olary öz goşunynyň düzümine kabul edipdir. Demirgazyk Hytaý basylyp alynýan döwründe mongollar gowy berkidilen galalary gabamagy we zabt etmegi, daş zyňýan we gala ýumurýan enjamlary ulanmagy öwrenipdirler.

Merkezi Aziýanyň çarwa halklaryny boýun egdirip, mongollar günbatarda Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň araçäklerine ýetipdirler. Köneürgenç türkmenleriniň hökümdary Muhammet şa bütin Orta Gündogaryň ýurtlary diýen ýaly boýun synýardy. Döwletiň ýaragly güýçlerini bir ýere jemlemegiň we mongollara aýgtyly gaýtawul bermegiň ýerine Muhammet şa goşunlaryny bölüşdirip, döwletiň şäherlerinde ýerleşdiripdir. Köneürgenç, Merw ýaly köp şäherler basybalyjylara ýangynly garşylyk görkezipdirler. Emma mongollar olary ýeke-ýekeden gabap zabt edip alypdyrlar we weýran edipdirler. Kähallatlarda şäher begzadalary ýerlerini we baýlyklaryny saklamak maksady bilen mongollaryň önünde şäher derwezelerini açypdyrlar. Basylyp alnan şäherler ýowuz talaňçylyga sezewar edilipdir, ilaty bolsa uçdantutma gyrlypdyr ýa-da gul edilip satylypdyr. Musulman Gündogarynda eden weýrançylyklary we basybalyşlary üçin ony “Jahanguş (“Dünýäni basyp alan”)” diýip atlandyrypdyrlar.

Mongol basybalyjylaryna garşy uruşlarda meşhur türkmen hökümdary hem-de serkerdesi Jeleddin Meňliberdi tapawutlanypdyr. Orta Gündogar ýurtlarynda basybalyjylara garşy alnyp barlan uruşlarda ýeňilmezek mongol goşunlaryny ençeme ýola çykgynsyz güne sataşdyrypdyr. Musulman halklarynyň taryhynda Jeleddini hakyky esger, pähimli hökümdar, “gäwürlere” (mongollara) garşy mertlerçe söweşen hakyky gahryman hökmünde hemişelik galypdyr. Jeleddin Türkmen hakyndaky şeýle häsiýetnamalar, nusulman

Gündogarynda mongol agalygy döwründe has hem ýörgünli bolupdyr. Merkezi Aziýany, şol sanda Türkmenistanyň ýerlerini hem eýeläp mongollar Eýranyň demirgazygyny we Kawkazy tozdurypdyrlar. Hazar deňziniň günbatar kenary bilen Derbent geçelgesinden geçip, gypjaklaryň hem-de rus knýazlarynyň üstüne dökülipdirler.

Mongollar öz döwletine hytaýça “Yuan” (“dünýäniň başky ýaradylyşy”) adyny goýupdyrlar.

1227-nji ýylda Çingiz han aradan çykypdyr. Onuň döwleti ogullarynyň arasynda paýlanylypdyr. Uly ogly Juçy han Çingiz hanyň diri wagty aradan çykypdyr. Juçynyň ogly Baty han Russiýanyň ýerlerini, ikinji ogly Orta Aziýany, üçünji ogly Mongoliýany, dördünji ogly bolsa Gündogar Mongoliýany özüne ulus edip alypdyr.

Demirgazyk Hytaýy basyp almagy tamamlap mongollar Baty hanyň baştutanlygynda günbatara uly ýörişe başlaýarlar. 1236-1240-njy ýyllarda mongollar Bulgary we ors ýerleriniň köp ýerlerini tozduryp Günbatar Ýewropa tarap gidipdirler we wenger hem-de polýak goşunlaryny derbi-dagyn edip Adriatik deňzine çykypdyrlar. Şu ýerde Baty han beýik hanyň ölendigini eşidip Mongoliýa dolanypdyr.

Käbir içki dawalardan soň mongol goşunlary Çingiz hanyň agtygy Hulagu hanyň baştutanlygynda Alynky Aziýa tarap ýörişe başlaýarlar. Hulagu han Eýrany, soňam Bagdady alypdyr we arap halyflygyny ýykypdyr. Mongollaryň Müsürdäki memluk türkmenleriniň döwletini basyp almak umytlary puç bolupdyr. 1260-njy ýylda Müsüriň golaýyndaky Aýn Jallut diýen ýerde türkmenler mongol goşunlaryny derbi-dagyn edipdirler we basybalyjylaryň mundan beýläk öňe süýşmekleriniň önüni alypdyr.

Basylyp alnan ýerlerde “Ilhanlaryň döwleti” döredilipdir. Hulagu hanyň döreden Ilhanlar döwleti hakykat ýüzünde özbaşdak bolupdyr. Mongol basybalyşlary döwründe Eýran tozupdyr. Şonuň üçin hem ýurduň hojalygyny dikeltmek, salgyt

ulgamyny ýola goýmak üçin mongol hökümdarlary özgertmeleri geçirmäge mejbur bolupdyrlar. Ýurtda başlan özgertmeler ilhan Gazan hanyň (1295-1304) we wezir Reşideddiniň atlary bilen baglanşyklydyr. Olar ilki bilen ýurdy merkezleşdirip we salgyt ulgamyny düzgünleşdirip başlaýarlar. 1303-nji ýylda Gazan han yslamy kabul edýär Mongollaryň yslamy kabul etmekleri we wagtyň geçmegi bilen türkileşmekleri mongollaryň aslynyň bu ýerlerde ýitip gitmegini çaltlaşdyrypdyr.

Gazan han belli bir möçberlerde önüm we pul salgydyny girizýär. Daýhanlar dürli borçlardan boşadylyp, şol borçlary döwlet öz üstüne alypdyr. Ilhan basybalyşlar döwründe taşlanan ekerançylyk ýerlerini ulanmaga rugsat beripdir. Senetçilerden alynýan salgytlar azaldylypdyr ýa-da wagtlaýyn ýatyrylypdyr. Onuň döwründe ussahanalarda gul zähmeti ýatyrylýär. Senetçilere salynýan pul salgydy önüm bilen çalşyrylýär. Gazan han pul özgertmesini geçirip, ýeke-täk kümüş puly - “dirhem” girizilýär.

Mongol basybalyşlaryndan soň Altyn Orda hanlygy we Merkezi Aziýada Çagataý ulusy döräpdir we Mongoliýada oturan Beýik hana boýun egmändirler. Beýik han bu sebitlerde ýtiren ýerlerini Günorta Hytaýy eýelemek bilen doldurypdyr. Emma XIV asyryň ikinji ýarymynda mongollar Hytaýdan hem kowlupdyr. Şeýdip Çingiz hanyň döreden ägirt uly döwleti ýaşamagyny bes edipdir.

Arap halyflygyny, Beýik Seljuk döwletini we örän beýik medeniýeti döreden arap we türkmen taýpalaryndan tapawutlykda, mongollar dünýä taryhynda ýykgynçylar hökmünde galypdyrlar. Olaryň döreden döwleti diňe ýarag güýji bilen saklanypdyr we onuň dargamagy gutulgusyz hadysa bolupdyr.

Bütewi döwletiň döredilmegi Mongoliýanyň taryhynda möhüm waka bolupdyr. Taýpalaryň arasyndaky özara uruşlaryň ýatmagyna, özboluşly medeniýetiň ösüşine we ýurduň hojalyk

durmuşynyň janlanmagyna gowy täsir edipdir. Emma Çingiz hanyň basypalyşlary köp sanly halklara uly betbagytçylyk getiripdir. Ummasyz köp mukdardaky ilat gyrlypdyr, giden ýurtlar tozupdyr, gülläp ösýän şäherler ýer ýüzünden hemişelik ýitipdir. Mongoliýa barada aýdylanda ýörişlerden diňe begler, hanlar peýda görüpdirlər, ýönekeý çarwalar bolsa öňkileri ýaly garyp günde galypdyrlar.

Teýmirleriň döwleti: XIV asyryň ortalarynda Merkezi Aziýa köp sanly özbaşdak hanlyklara bölünipdir. Bu hanlaryň häkimiýet ugrundaky özara uruşlarynda Amyderýa bilen Syrderýanyň arasyndaky ýerlerde häkimýeti Teýmir eýeläpdir. Teýmir mongollaryň asyly tiresinden gelip çykypdyr. Ol örän başarjaň hem-de ugurtapyjy hökümdar bolupdyr. Onuň hat ýazuwdan başy çykmandyr, emma türki we täjik dillerini suwara bilipdir. Çingiz hanyň men-menligi we zalymlygy onuň üçin görelde bolupdyr. Ýaş wagty Teýmir galtamanlaryň serdary bolupdyr. Söweşleriň birinde aýagyndan ýaralanypdyr we bütin ömri agsak bolup galypdyr. Şonuň üçin hem ony Teýmirleň – “Teýmir agsak” diýip atlandyrypdyrlar. Ýewropa ýurtlarynda ony Tamerlan diýip tanaýarlar.

1370-nji ýylda Teýmirleň Samarkant şäherinde häkimiýeti öz eline alypdyr. Çingiz hanyň nesline degişli bolmandygy üçin ol onuň nesillerinden birini han diýip yglan edipdir, özüni bolsa emir diýip atlandyrypdyr. Teýmirleň öz ýanynda häkimýetsiz oýnatgy hany saklap onuň adyndan ýurdy dolandyrypdyr.

Teýmirleň üstünlikli ýörişler çarwa han begleriň goldawyny getirer diýip pikir edipdir. Şol bir wagtyň özünde bolsa şäherlileriň bähbitlerini hem göz önünde tutupdyr. Basybalyşlaryň netijesinde Teýmirleň Merkezi Aziýanyň we Eýranyň içinden geçýän söwda ýollaryny gözegçilige alypdyr. Beýleki söwda merkezlerini özüne bäsdeş bolmaz ýaly talapdyr we tozdurypdyr.

Teýmirleňiň ygtyýarynda 200 müňe golaý uly goşun bolup, ol köne mongol dessurlary esasynda hereket edipdir. 1381-1393-nji ýyllarda Eýran doly eýelenipdir. Bolup geýýän gozgalaňlary Teýmirleň aýratyn zalymlyk bilen basyp ýatyrypdyr. Bir gezek ol öldürilen 70 müň adamynyň kellesinden minara gurnmagy buýrupdyr.

Teýmirleň Altyn Ordanyň hany Togtamyş bilen uly göreşleri alyp barypdyr we 1380-nji ýyldaky Kulikowa söweşinden soň Moskwany talapdyr. Togtamyşy yzarlaýan döwründe Teýmirleň ors ýerlerine giripdir, ýöne soň yzyna çykyp gidipdir. Bu wakalardan soň basybalyjy Demirgazyk Hindistany talapdyr, soňam Ankaranyň eteginde osmanly türkmenlerini agyr ýeňlişe sezewar edipdir.

Teýmirleňiň üstünlikli söweşleri osmanlylardan çekinýän ýewropaly hökümdarlarynyň oňa bolan gyzyklanmasyny güýçlendiripdir. Sebäbi ýewropalylar ýyl-ýldan güýçlenýän osmanly türkmenlerine garşy uruşlarda Teýmirleň ýaran bolar diýip pikir edipdirler. Şonuň üçin hem Teýmirleň Wizantiýa, Fransiýa, Ispaniýa we Genuýa bilen ilçileri alyşypdyr. 70 ýaşyna baranda Teýmirleň Hytaýa ýöriş geçirmäge hyýallanypdyr. Gangadan Garadeňzi aralykda basylyp alnan ýerler oňa az görnүpdir we ol “dünýäniň ilatlaşan ähli ýerleri iki hökümdar üçin niýetlenen däl” diýip aýdypdyr. Emma Teýmirleňiň ölümi onuň Hytaýa basybalyşlarynyň amala aşman galmagyna sebäp bolupdyr. Onuň döreden döwleti soňra dargapdyr.

XIV-XV asyryň sepgitlerinde Samarkant gülläp ösүpdir. Teýmirleň öz şäheriniň güllemegini we onuň “dünýäniň paýtagty” bolmagyny isläpdir. Samarkanda dünýäniň çar künjeklerinden kerwenler gelipdir. Dürli ýurtlardan sürlүp getirilen senetçileriň we hünärmentleriň hasabyna senetçilik we söwda gülläp ösүpdir. Şäherde gözел köşkler, metjitler, medreseler we aramgähler bina edilipdir. Teýmirleň öz paýtagtyny şöhratlandyrmak we onuň kuwwatyny бүtin dünýä

tanatmak üçin ummasyz köp serişdeleri Samarkandy ösdürmäge sarp edipdir. Öz paýtagtynyň beýikligini nygtamak üçin Teýmirleň Samarkandyň töweregindäki obalara dünýäniň belli şäherleri bolan Bagdadyň, Damaskyň, Şirazyň we beýlekileriň atlaryny dakypdyr. Teýmirleňiň döwründe köp sanly täsin seýilgähler hem gurlupdyr. Teýmirleňiň gurduran binalarynyň iň ajaýyplarynyň biri Gur Emir aramgähi bolupdyr. Basybalyjy aradan çykandan soň ol Gur Emir aramgähinde jaýlanypdyr.

Teýmirleň öz köşgünde meşhur şahyrlary, sazandalary, alymlary ýygnamaga çalyşypdyr. Olaryň gelmek islemeýänlerini zorluk bilen getiripdir. Köşkde Teýmirleňiň ýörişleri barada taryhy kitaplar peýda bolupdyr.

Teýmirleňiň agtygy Ulugbek öz ýowuz atasyna diňe ylma howandyrlyk etmegi bilen meňzäpdir. Ol alym hökmünde astronomiýanyň we matematikanyň ösüşine uly goşant goşupdyr. Samarkandyň ýanynda onuň permany bilen asman giňişliklerini öwrenmek üçin observatoriýa gurlupdyr. Samarkandyň medreseleri diňe bir özleriniň ululygy we haýran galdyrjy içki bezegleri bilen däl, eýsem okadylýan dersleriň köplügi bilen hem tapawutlanypdyr. Dini ylymlaryndan başgadamda medreselerde matimatika, astronomiýa, filisofiýa ýaly dünýewi ylymlar hem öwredilipdir. Bu ýerde Ulugbegiň özi hem mugallymçylyk edipdir.

Ylma berlen Ulugbek şowsuz hökümdar bolupdyr. Harbylar onuň parahatçylyk söýüji häsiýetinden nägile bolupdyrlar, ulamalary bolsa onuň ylmy açyşlary gazaplandyrypdyr. Onuň garşysyna dildüwşik gurnalypdyr, öz ogly häkimiýetini elinden alypdyr, soňam kakasyny öldürmegi buýrupdyr. Ulugbek öldürilenden soň onuň gurduran observatoriýasy weýran edilipdir.

Teýmirleňiň ogly Şahruhuň (1405-1447) dolandyran ýyllarynda iş ýüzünde iki döwlet emele gelipdir. Onuň birinde

paýtagty Hyrat şäheri bolan Şahruh, merkezi samarkantda ýerleşen beýlekisinde bolsa Ulugbek hökümdarlyk edipdir.

Bu döwürde Hyratda edebiyat we sungat ýokary derejelere ýetipdir. Şahruhyň ogly Baýsunkar şäherde kitaphana esaslandyrýar. Kitaphanada köp sanly edebiyatçylar, hatdatlar we jiltleýjiler zähmet çekipdirler.

1469-njy ýylda Hyratdaky häkimýet Soltan Hüseyin Baýkaranyň eline geçipdir. Bu hökümdar türkmen taryhynda Soltan Söýün ady bilen bellidir. Soltan Söýüniň Hyrady Gündogaryň in owadan şäherleriniň birine öwürmäge çalşypdyr. Soltan Söýün Hyratda ägirt uly “Bagy-Jahanara” atly ajaýyp seýilgäh gurdurypdyr.

Hyratda Mawarennahryň we Eýranyň ähli ýerlerinden ýyganan alymlar we şahyrlar döredijilik işi bilen meşgullanypdyrlar. Abdyrahman Jamy (1414-1492) we Alyşir Nowaýy (1441-1501) ýaly söz ussatlary Hyrat köşgüniň hakyky bezegi bolupdyrlar.

XV asyr türki hem-de türkmen edebiyatynyň meşhur söz ussady Alyşir Nowaýy Hyratda doglupdyr. Nowaýyny türkmen halky öz milli şahyry hasap edýär. Türkmenleriň arasynda Myrally ady bilen tanalýan Nowaýy ençeme ajaýyp eserleri döredipdir. Ol Gündogaryň beýik söz ussatlary Nyzamydan we Emir Hysrow Dehlewiden ugur alyp, öz “Bäs poemasy” döredipdir.

Türkmen halk döredijiliginde Myrally we Soltan Söýün hakyndaky gürrüňler henize bu güne çenli saklanyp gelýär. Nowaýy öz döwriň ylymly-bilimli adamsy hokmünde alymlara, suratkeşlere, şahyrlara, sazandalara howandarlyk edipdir. Ol öz serişdeleriniň hasabyna köprüleri, ýollary, gözəl seýilgähleri, kerwen-saraýlary, kitaphanalary we okuw jaýlaryny gurdurypdyr. Hususanda, onuň Merwde gurduran medresesi XIX asyra çenli saklanyp galypdyr.

Kiçi Aziýadaky türkmen beglikleri. Türkmenler Kiçi Aziýanyň (Wizantiýanyň) ýerinde baryp IV asyrdan peýda bolup

ugrapdyrlar. Ýöne olaryň bu sebitde ymykly ornaşmaklary XI asyrdan has güýçlenipdir. Tiz wagtyň içinde oguz–türkmenler Wizantiýanyň esasy garşydaşyna öwrülýär. Bu döwletiň düzümine Orta Aziýa, Eýran, Yrak, Azerbaýjan we Ermenistan giripdir. XI asyryň ortalaryndan türkmenleriň Wizaniýa ýörişleri has hem güýjeýär.

1071-nji ýylda bolup geçen Malazgirt söweşinden soň, türkmenler Kiçi Aziýanyň tas hemme ýerini diýen ýaly eýeleýärler. Şol eýelenen yerlerde çaklaňja döwletler - beglikler ýüze çykyp ugraýar. Şol beglikleriň biri hem merkezi Iznikde (Nikeya) ýerleşen döwlet bolupdyr. Ol Anadolynyň günbatarynda ýerleşipdir. Bu begligi Seljuklaryň gapdal şahasyndan bolan Gutulmyşyň ogly Süleýman (1077-1086) esaslandyrypdyr.

Şeýle beglikler Izmirde, Erzurumda, Erzinjanda, Diyarbekirde-de döräpdir. Ýöne Kiçi Aziýanyň käbir ýerlerinde grekleriň Trapezunt we ermenileriň Kilikiýa patyşalygy hem saklanmagyny dowam etdiripdir.

Kiçi Aziýadaky bu türkmen beglikleri Seljuk soltanlaryny ykrar edipdirler, hakykatda bolsa olar garaşsyz döwletlerdi. Olaryň esasy ünsi öz dolandyryan ýerlerinde häkimiyeti berkitmäge we täsirlerini giňeltmäge gönükdirilipdir. Basym bu aladalaryň üstüne haç göterijiler bilen göreşler hem goşulypdyr.

Kiçi Aziýada ýüze çykan türkmen döwletleriniň iň irkisi Danyşmentleriň döwleti (1097-1165) bolupdyr. Bu döwlet şindi Malazgirt söweşinden hem öň bu ýerlere ýöriş eden Taýly Danyşmendiň nesilleri tarapyndan esaslandyrylypdyr. Danyşmentleriň iň güýçli hökümdary Mälik Ahmet Danyşment bolupdyr. Onuň ata-babalary türkmen topragyndan çykan adamlar bolupdyr. Ahmet Danyşmendiň kakasy Taýly beg Danyşment köneürgençli türkmen begi bolupdyr.

Ýewropanyň taryhy edebiýatynda türkmenler köplenç «türk» diýen umumy at bilen beýan edilýär. Emma Danyşmentliler barada diňe «türkmen» ady ulanylýar. Bu

türkmen döwletiniň taryhy barada eser ýazan alymlaryň biri «Taýly beg Danyşment atly bir türkmen emiriniň ogly bolan Ahmet Danyşment, XI asyryň ikinji ýarymynda Kiçi Aziýa ýöriş geçiripdir we Siwas, Sis, Karkarýa, Amasýa, Kümüşmagdan we Niksar şäherlerini eýeläpdir» diýip ýazypdyr.

Taýly Danyşment Mahmyt Gaznalynyň edermen serkerdeleriniň biri eken. XI asyryň 20-nji ýyllarynda ol Gaznaly hökümdar bilen oňuşman Häzirbegjana göç edipdir. Häzirbegjanda ýurt tutunan Taýly beg, Wizantiýa garşy hälişindi ýörişleri geçirip durupdyr we oň Wizantiýa degişli bolan Malaty sebitlrlerini eýeläpdir.

Beýik Seljuk türkmen döwleti döränden soň Taýly beg Danyşment, onuň ogly Ahmet Danyşment Alp Arslanyň goşununda serkerdelik edip, Wizantiýa we haçylara garşy alnyp barlan uruşlara gatnaşypdyrlar. Başda Mälik Danyşment seljukly soltanlaryna gulluk edipdir, abbasy halyflary bilen gowy gatnaşyklary saklapdyr, halyfyň hem-de seljukly soltanyň ygtyýar bermegi bilen Wizantiýadan alnan ýerlerde ol özbaşdak döwlet esaslandyýar.

Danyşmentliler döwleti XII asyrda Gazy begiň we Ýagybasanyň hökümdarlyk eden döwründe güýçlenipdir. Emma şol asyryň ikinji ýarymynda Danyşmentlileriň ýerleri Rumdaky seljuk döwleti tarapyndan eýär.

1096-1099-njy ýyllarda bolan haçly ýöriş türkmenleri yza çekilmäge mejbur edipdir. Haç göterijiler esasy zarbany Nikeý begligine urupdyrlar. Bu uruşdan uly zyýan çeken Nikeý begligi pese düşüpdir. Emma bu beglik Anadolynyň düzlük ýerlerini elinde saklapdyr, merkezi bolsa Konýa şäherine geçirilipdir.

Kiçi Aziýadaky agalyk ugrundaky göreşler XII asyrda-da dowam edipdir, ahyrynda bu göreşde Konýa soltanlygy ýene-de üstün çykypdyr. Olar 1147-nji ýylda 2-nji haçly ýörişe gatnaşyjylary, 1176-njy ýylda bolsa, Egridir kölüniň

demirgazygynda Wizantiýanyň goşunlaryny derbi-dagyn edipdirler. Konýalylara beýleki türkmen emirlikleri hem ýakýndan ýardam edipdirler.

Konýaly soltanlar Anadolynyň merkezinde ýerleşýän, özüleriniň esasy bäsdeşi Danyşment türkmenleriniň döwletini boýun egdirip, öz ýerlerini Gara we Ortayer deňizleriniň kenaryna çenli süýşürpdirler. XIII asyryň birinji ýarymynda Konýa soltanlygy çalt depginler bilen ösüpdür. Olar indi özülerini Rum soltany diýip atlandyrypdyryp ugrapdyrlar. Şonuň üçin hem bu döwlet Rumdaky seljuk döwleti (1078-1301) diýlip atlandyrylýar.

Wagtyň geçmegi bilen türkmenler bu ülkede oturymlylyga geçip ugrapdyrlar. Olaryň arasynda XII-XIV asyryň sepgitlerinde durmuş-ykdysady gatnaşyklar çalt depginler bilen ösüpdür. Rumdaky seljuk döwletindäki ýer eýeçiligi hem Ýakyn we Orta Gündogar ýurtlaryndaky ýaly bolupdyr. Rumdaky seljuk döwletinde ýere hususy eýeçilik, döwlet eýeçiligindäki ýerlerden az bolupdyr we ýerleriň agramly bölegi miras goýmazlyk şerti bilen ikta berilipdir.

Iktanyň köpçülikleýin paýlanmagy türkmen serdarlarynyň feodallaşmagyna, ekerançy ilatyň bolsa olara garaşly bolmagyna getiripdir.

XIII asyryň 40-njy ýyllarynda Kiçi Aziýa mongollar aralaşyp ugrayarlar. 1243-nji ýylda Kösedagyň eteginde bolan söweşde mongollar seljuklary ýeňýärler we Rum soltanlygy бүтінлеý gowşaýar. Rumdaky seljuk döwletiniň gündogary mongollaryň Hulagylar döwletine boýun egdirilýär. Ilhanlaryň döwleti darganson, bu ýerler Eýranda häkimiýete dalaş eden türkmen serdarlarynyň gol astyna geçýär.

Rum soltanlary mongollaryň ýapjalary bolan hem bolsalar, Anadolynyň Günbatar we Merkezi etraplarynyň köp ýerlerinde öz agalyklaryny saklapdyrlar. Ýöne tiz wagtdan bu ýerler hem birnäçe begliklere pytraýar. Şol beglikler mongollara-da, Rum soltanlaryna-da boýun egmändirler.

Kiçi Aziýanyň dürli ýerlerinde Karasyogullary, Hamidogullary, Germiýanogullary, Tekeogullary, Saryhanogullary, Aýdyň, Menteşeogullary, Gyzy-Ahmetli, Garamanogullary we başga-da köp sanly ownuk türkmen beglikleri bolupdyr. Netijede XIII asyrdan we XIV asyryň birinji ýarymynda Günbatar we Merkezi Anadolyda 20-ä golaý türkmen beglikleri ýüze çykypdyr. Olaryň käbiri az wagt ýaşap dargapdyrlar, beýleki birleri bolsa türkmen taryhynda görnükli yz galdyrypdyrlar.

Şeýle beglikleriň arasynda Garamanogullary begligi has güýçli bolup, ol Kilikiýanyň günbatarynda ýerleşipdir. Garamanlar dine bir ermenilere garşy däl, eýsem ilhanlara we olaryň ýapjalary Rum soltanlygyna garşy hem işjeň göreşleri alyp barypdyrlar. XIV asyryň başlarynda ep-esli ýerleri, şol sanda Konýany hem eýeläp, olar Seljuk soltanlarynyň mirasdarlygyna dyrjasyp ugrapdyrlar.

Gürrüni edilyän döwürde Garamanlaryň esasy bäsdeşi Germiýanogullary begligi bolup, onuň merkezi Kütahýa şäherinde ýerleşipdir. Germiýan serkerdeleri Wizantiýa ýerleriniň köpüsini eýeläpdirler we onuň araçägini Ankara çenli süýşürpdirler.

XIV asyryň 20-30-njy ýyllarynda Germiýan begligi kem-kem gowşapdyr. Sebäbi Egeý deňziniň kenarlarynda dörän ownuk beglikler öz üstlerine araçäk sakçylarynyň wezipesini almak bilen Germiýana öňe süýşmäge päsgel beripdirler. Üstesine-de Anadolynyň merkezinden gelýän “gazylar” (gazawat sözünden -ýagny gäwürlere garşy din ugrunda göreşijiler) hem Wizantiýadan alynýan ýerleriň esasynda öz begliklerini döredýärdiler. Şeýlelikde Kiçi Aziýanyň bütün günbatary türkmen beglikleriniň eline geçipdir.

Müsürdäki türkmen döwletleriniň daşary syýasaty. Türkmenler tarapyndan Musürde döredilen tulunlar (868-905) we ihçidiler (935-969) beglikleridir. Bu iki döwletiň taryhy hem beýleki onlarça türkmen beglikleri ýaly, halkymyza

düýbinden nätanyşdy. Arap halyflygynyň bütin taryhynda diýen ýaly türkmenler bu ägirt uly hem-de köpmilletli döwletiň jemgyýetçilik-syýasy we medeni durmuşynda örän uly orun eýeläpdirler. Türkmenleriň söweşjeňligine we batyrlygyna sarpa goýýan halyflar türkmenleri köşk nöker gullugyna göwünjeňlik bilen alýardylar. Olary gulamlar ýa-da memluklar diýip atlandyrypdyrlar. Türkmenlerden düzülen köşk nökerleri halyflaryň häkimiýetini we olaryň şahsy howpsuzlygyny gözsüz batyrlyk bilen goraýardylar.

Bagdatly halyflar türkmen nökerlerini şäher durmuşyna imrindirmezlik maksady bilen, olaryň dogup-döräp kemala gelen dogabitdi hüý-häsiýetleriniň üýtgemezligi üçin, olary öz milletinden bolan gyzlara öylendirýärdiler. Şeýdip olary halyflygyň düzümine girýän Gündogaryň beýleki halklaryndan üzňelikde saklamaga çalyşýardylar. Şonuň üçin hem halyflar oguz sähralaryndan türkmen gyzlaryny topar-topar edip getirip, öz türkmen nökerlerini öylendirýärdiler. Şol türkmen nökerlerinden we olaryň nesillerinden soňra meşhur serkerdeler, wezir-wekiller, şahyrlar, alymlar hatda özbaşdak döwlet döredip bilen güýçli hökümdarlar hem ösüp ýetişipdir. Şeýle hökümdarlaryň hatarynda Müsürde özbaşdak tulunylar döwletini döreden Tulun begiň ogly Ahmediň we ihçidiler begligini esaslandyran Tuguç begiň ogly Muhammet Ihçidiň atlaryny görkezmek bolar. Tulunylar nesilşalygynyň irki döwürleri barada köp zat bilinmeýär. Diňe hanedana at beren Tulun begiň Merkezi Aziýanyň hökümdarlarynyň köşginde gulluk eden oguz esgeridigi bilinýär. Ol IX asyryň 20-nji ýyllarynda köşkte özüni edermen esger hökmünde tanadypdyr. Gullugyna saklygy we gözsüz batyrlygy üçin ony halyf al-Mamuna (813-833 ý.ý.) sowgat beripdirler. Dünýädäki musulman nesilşalyklarynyň gysgaça şejeresini döreden iňlis alymy E. Bosword Tulun begiň ady bilen baglanşykly täsin pikiri oňe sürýär. Onuň tassyklamagyna görä, “tulun” sözi türkmen diliniň “dolan aý” sözüniň arapça ýoýulmasydyr.

Bagdatda gulluk edýän döwründe onuň adynyň bir bölegi bolan “Dolan” arapça “Tulun” görnüşünde ulanylyp, dürli taryhy çeşmelerde we XIX -XX asyrlaryň ylmy edebiýatynda onuň “Tulun” ady ymykly ornaşypdyr. Tulun beg halyflaryň köşgünde uly wezipeleri eýeläpdir. 854-nji ýylda Tulun beg aradan çykandan soň onuň ogly Ahmet Tulun onuň ornuna geçýär.

Bagdatly halyflar döwletiniň bütün taryhynda Müsüre ägirt uly ähmiýet beripdirler. Sebäbi Müsür ykdysady taýdan ösendi, harby-syýasy taýdan bolsa iňňän möhüm ýerde ýerleşýärdi. IX asyrdan ol imperiýanyň iň günbatar mülküne öwrüldi. Çünki halyflaryň Demirgazyk Afrikadaky mülkleri elden gidipdi. Şol sebäpden hem döwletiniň günbatar serhetlerini berkitmek üçin Müsüre örän başaraň adamlary emir edip belleýärdiler.

Halyf Mütewekkiliň (847-861 ý.ý.) döwründe Ahmet Tulun birnäçe jogapkärli wezipelerde işläpdir. 868-nji ýylda bolsa halyf Mutazz (866-869) ony Müsüriň emiri edip belleýär. Ähli häkimiýeti öz eline alyp, Ahmet Tulun şol ýyl Müsüriň özbaşdaklygyny ygylan edýär. Bu waka ýurduň taryhynda aýratyn orun eýeleýär. Sebäbi Müsür faraonlaryň zamanýndan bäri geçen 1000 ýylyň dowamynda ilkinji gezek özüniň döwlet garaşsyzlygyna eýe bolupdy.

Öňler Wizantiýanyň düzüminde bolan Müsür ülkesiniň merkezi Aleksandriýa şäheridi. 639-njy ýylda arap serkerdesi Amr al-As Müsüri eýeläp, ýurduň köne paýtagty Aleksandriýada galmak isleýär. Emma ikinji çaryýar, halyf Omar (634-644) oňa Müsür dikmeliginiň täze merkezini gurmaýy buýurýar. Şeýlelikde 641-nji ýylda Amr Fustat şäherini esaslandyrypdyr. 750-nji ýylda omeýýa neslinden bolan halyflar Müsürden kowlandan soň, bagdatly dikmesi Salyh Fustadyň golaýynda al-Asakir şäheriniň düýbünü tutýar. Soň al-Asakir Fustat bilen birleşip uly şäher emele gelýär.

Özbaşdaklyk gazanandan soň Müsüriň taryhynda guryjy hökümdar hökmünde şöhratlanan Ahmet Tulun 870-nji ýylda

halyfýň dikmeleriniň oturýan ýeri bolan Fustatyň gapdalynda garaşsyz Müsüriň täze paýtagtyny – Kataý şäheriniň düýüni tutýar. Öň Müsürde Amr tarapyndan gurlan metjit bar eken. Emma juma namazynda Amryň esgerleriniň hemmesi bu metjide ýerleşmeýär ekenler. Şonuň üçin hem Ahmet Tulun täze paýtagtyň düýbünü tutanda, öňi bilen kaşaň metjit bina edipdir. Indi Ahmet Tulunyň esgerleriniň 20 müňusi bir wagtda bu metjitde namaza durupdyrlar. Müsüriň ymaratçylyk sungatynda “Tulunlaryň ýa-da Tulun ogly Ahmediniň metjidi” diýip at alan bu meşhur bina häzir hem bar. Metjidiň daşynda soňra Kataý şäheri emele gelipdir. Hökümdar şäheriň daşyna beýik gala, onuň aňyrsyndan bolsa gorag guşaklygyny gurdurypdyr.

878-nji ýylda Ahmet Tulun Siriýany hem Müsüre birikdirýär. Şeýlelikde Ýakyn Gündogarda kuwwatly türkmen döwleti döreýär. Ahmet Tulun Müsüriň garaşsyzlygyny yglan etse-de Bagdat bilen arasyny üzmändir. Müsürden, Siriýadan we Palestinadan gelýän salgydyň bir bölegini ol Bagdada ugradypdyr we juma namazynda halyfýň adyna hutba okadypdyr.

Ahmet Tulunyň dolandyran ýyllarynda Müsür çalt depginler bilen ösüpdir. Raýätlardan ýygnaýan salgydyň köp bölegi Müsürde galýardy. Hazynanyň serişdeleri oba-hojalygyny, söwdany, senetçiligi we gurluşygy ösdürmäge sarp edilipdir. Bu döwürde medeniýet ösüpdir we ylmyň dürli ugurlary boýunça işler alnyp barylýpdyr. Bu işlere hökümdaryň hut özi howandarlyk edýärdi.

Ahmet Tulun aradan çykandan soň Müsür tagty onuň edenli ogly Abul Jaýş Humarawaýha (884-896 ý.ý.) miras galýar. Ol tulunlaryň döwletiniň serhetlerini has-da giňeldipdir we döwletiň düzümine Wizantiýanyň elinden alnan Sisiliýa adasy bilen Mesopotamiýa hem goşulypdyr. Netijede tulunlar döwleti sebitde iň kuwwatly ýurda öwrülýär. Ol Bagdat halyflygy, Karmatlaryň döwleti, Demirgazyk Afrikadaky

Idrisiler, Aglabylar döwletleri we Wizantiýa imperiýasy bilen bäsleşipdir.

895-njy ýylda Humarawaýh aradan çykandan soň, ýurdy onuň ogullary Jeýş Abul Asahir (895-896 ý.ý.) we Harun (896-904 ý.ý.) dolandyrypdyr. Humarawayhyň ogullarynyň dolandyran ýyllarynda tulunylar döwleti gowşapdyr. Harun beg 904-nji ýylda aradan çykýar we häkimiýet onuň kämillik ýaşyna ýetmedik ogly Şeýbana (904-905 ý.ý.) miras galýar. Harunyň dolandyran döwründe 903-nji ýylda tulunylar karmatlardan ýeňlipdirler. Bu ýagdaýdan bagdatly halyflar haýal etmän peýdalanýarlar we 905-nji ýylda halyf Muktafi (902-908 ý.ý.) Müsüre garşy ägirt uly guryýer we harby-deňiz güýçlerini sürýär we Kataý basylyp alnýar.

Tulunylar döwletiniň ýykylmagyna täze hökümdaryň ýaşlygy, arap wezir-wekilleriniň hazyna ogurlygy, Niliň suwunyň peselmegi, ýerlerdäki dikmeleriniň özara uruşlary we goşundaky bölünşikler sebäp bolupdyr.

Tulunlaryň dolandyryşy barada öz döwründe ençeme taryhy eserler döredilip, olaryň türkmen we yslam taryhyny öwrenmekde örän uly ylmy ähmiýeti bardyr. Tulunylar barada taryhy eser döreden alymlaryň ilkinjisi Ýusup ibn ad-Daýa (“Enekäniň ogly”) hasap edilýär. Tulunylar hakyndaky maglumatlar onuň “Kitab ahbar al-atibba” (“Tebipler hakynda hekaýatlar kitaby”) eserinde jemlenipdir. Bu kitaby ýazmakda ol Ahmet Tulunyň şahsy tebibi Ywraýym ibn Alynyň gürünlerinden peýdalanyndyr. Üstesine-de ad-Daýa döwlet işgäri bolandygy üçin tulunylar barada döwlet diwanynyň maglumatlaryny hem ulanyndyr. Bu taryhçynyň eserindäki maglumatlary ibn Haukal, Ýakut ibn al-Kifti, Ibn Abu Usaýbiýe ýaly arap ýazarlary işlerinde peýdalanyndyrlar.

Tulunylar barada jikme-jik iş ýazan taryhçy ad-Daýanyň ogly Ahmet ibn Ýusup ad-Daýa (868/874-942/952 ý.ý.) hasap edilýär. Onuň doly ady Abujapar Ahmet ibn Ýusup ibn Ywraýym al Mysrydyr. Ad-Daýa lakamyny ol kakasyndan

miras alypdyr. Ahmet ibn Ýusup tulunylar köşgünde ýokary wezipeleri eýeläpdir. Onuň “Katib al-Tulun” {“Tulynylar nesişalygynyň kätibi”) derejesi bar eken. Ýakudyň ýzmagyna görä, Ahmet ibn Ýusup tulynylar barada üç sany kitap ýazypdyr. Ol kitaplar “Sirat Ahmet ibn Tulun” (“Tulun ogly Ahmedin ömürbeýany”), “Sirat Abul Jaýş Humarawaýh” (“Abul Jaýş Humarawaýhyň ömürbeýany”), we “Sirat Harun ibn Abul Jaýş wa ahbar gilman bani Tulun” (“Abul Jaýşyň ogly Harunyň ömürbeýany we tulynylaryň nökerleri barada habarlar”) diýlip atlandyrylýar.

Ýazaryň bu işlerini giçki döwrüň taryhçylary Ibn Seyit, al-Makrizi, Ýakut, şeýle hem memluklar döwriň meşhur türkmen taryhçysy Ibn Taňryberdi giňişleýin peýdalanyşypdyrlar. Ahmet ibn Ýusubyň üç işi umumy görnüşde “Jami sirat ibn Tulun” we “Jami as sirat at-Tuluniýýa” atlary bilen hem agzalýar. Ibn Seýidiň işlerindäki tulunylar bilen baglanşykly maglumatlary 1954-nji ýylda müsürli alym Şöwki Daýf Kaýirde neşir edipdir.

Ahmet ibn Ýusup Ahmet Tuluna beýik şahsyýet, döwlet işgäri, serkerde we hökümdar hökmünde belent sarpa goýýar. Eserde Müsüriň ykdysady ýagdaýy, döwletiň dolandyryş we maliýe edarasynyň işi, hökümdaryň goşuny we ýerlerdäki dikmeleri bilen gatnaşyklary barada gymmatly maglumatlar berilýär. Ahmet Tulun baradaky maglumatlary taryhçy 26 sany adamyň gürrüňlerinden alypdyr. Olaryň arasynda Ahmet Tulunyň köşk adamlary, hyzmatkärleri, serkerdeleri, çaparlary bardyr. Bu adamlaryň köpüsi gelip çykyş boýunça türkmen bolupdyr. Ahmet ibn Ýusubyň gürrüňdeş bolan adamlarynyň arasynda hökümdaryň doganoglan agalary hem bar eken. Bu gürrüňleri ýazar Ahmet beg ölendene soň, onuň ogly Humarawaýhyň dolandyran ýyllarynda ýazyp alypdyr.

Tulunylar barada eser ýazanlaryň ýene biri al-Balawy hasap edilýär. Onuň işi “Kitab sirat al-Tulun” (“Tulunylar nesişalygynyň taryhy”) diýlip atlandyrylýar. Bu eser ýeke-täk

nusgada saklanyp galyp, ol 1935-nji ýylda Damaskyň “az-Zahariýe” kitaphanasynda ýüze çykarylypdyr. Bu nusga 1939-njy ýylda Muhammet Gurt Aly tarapyndan Siriýada neşir edilipdir. Eser tulunylar nesilşalygyna bagyşlanan bolsa-da ondaky gürrüňler esasan Ahmet Tulunyň özi hakyndadyr. Al-Balawy eseriň girişinde bu işi Müsüriň tanymal adamlarynyň biriniň howandarlyk etmeginde ýazandygyny belleýär, ýöne “howandaryň” adyny görkezmändir. Al-Balawynyn ýazmagyna görä, şol adam Ahmet ibn Ýusubyň tulunylar baradaky eserini okandygyny, ýöne ondan göwnüniň suw içmändigini aýdypdyr.

Al-Balawynyň eseriniň X asyryň ikinji ýarymynda ýazylandygyny göz önünde tutsak, ady näbelli “howandar” tulunylar neslinden ya-da ihçidler döwrüniň belli şahsyýetleriniň biri bolmaly. Sebäbi eser tulunylar begligi ýykylandan 50 ýyl geçenden soň ýazylypdyr. Bu işiň ähmiýetine alym K.A. Boýko uly baha berýär: “Al-Balawy tarapyndan döredilen Tulun oglunyň ömürbeýany bu ajaýyp hökümdaryň dolandyran ýyllarynyň taryhyna we Müsüriň taryhynyň IX asyrynyň ikinji ýarymyna degişli iň irki çeşmeleriň hataryna degişlidir”.

Al-Balawynyň eserindäki gürrüňler hökümdaryň kakasy Tulunyň gelip çykyşy bilen baglanşykly hekaýatdan başlanýar. Şundan soň ýazaryň ähli ünsi eseriň baş gahrymany Ahmet Tulunyň şahsyýetinde jemlenýär. Ýazar Ahmet begiň Müsüriň syýasy durmuşynda peýda bolşundan başlap, tä ol aradan çykýança ömür ýoluny jikme-jik yzarlaýar. Al-Balawy nesilşalygy esaslandyran başarjaň we zehinli hökümdaryň çylşyrymly we gapma-garşylykly keşbini görkezip bilipdir. Onuň endiklerini, hüý-häsiýetlerini we dünýägaraýyşyny beýan etmek bilen Ahmet Tulunyň gowy häsiýetlerine uly üns beripdir, onuň ýowuzlyklaryny aklaýar. Eserde Ahmet Tulun edenli hökümdar, inçe diplomat, başarjaň serkerde, zehinli guruja we tanymal deňizçi hökmünde häsiýetlendirilýär. Ahmet Tulunyň şahsyýetiniň çöwre tarapy hökmünde taryhçy onuň

ogullarynyň biri al-Abbasy mysal hökmünde görkezýär. Al-Balawynyň ýazmagyna görä, Al-Abbasyň şahsy keşbi nesiller üçin diýseň öwrenerliklidir. Ol döwlet işlerinden başy çykmaýan, emelsiz nalajedeýin, barypýatan tüpbozan bolupdyr. Ol kakasynyň garşysyna topalaň turuzýar, ýöne derbi-dagyn edilip, ryswa bolýar.

Işin ähmiýetli taraplarynyň biri-de tulunylaryň ömürbeýany bütün Ýakyn Gündogaryň taryhy bilen baglylykda beýan edilýär. Onda Müsüriň, Halyflygyň we Wizantiýanyň arasyndaky gatnaşyklaryň dürli ugurlary görkezilýär. Eserdäki wakalar Ahmet Tulunyň syrkawlamagy we aradan çykmagy, onuň nesihatlary, baýlyklary we jaýlanyşy bilen tamamlanýar.

Al-Balawiniň işi tulunylar häkimiýet başyndan gideninden köp wagt geçip, Müsüriň ykdysadyýetinde we syýasatynda çöküşler başlandan we häli-şindi bolýan topalaňlar merkezi häkimiýeti gowşadandan soň ýazylypdyr. Şonuň üçin hem ýazaryň pikirçe, Müsüre Ahmet Tulun ýaly ýurdy düzgüne salyp, topalaňlary ýatyryp biljek güýçli şahsyýet zerur bolupdyr. Şeýle şahsyýetiň üstünlikli döwlet işi, ýazaryň pikirine görä, ýerli hökümdarlar üçin nusgalyk tejribe mekdebi bolup biljekdi.

Al-Balawy bu işi ýazmak üçin Ahmet Tulun tarapyndan döredilen hökümet edarasýndan - “diwan al-inşadan” alnan resminamalary we hatlary giňişleýin ulanypdyr. Al-Balawiniň berýän maglumatlaryna görä, Ahmet Tulun şahsy kätibine özüniň dürli adamlar bilen güründeşligini, güründeşligiň nirede we kim bilen geçirilýändigine garamazdan, ähli gürrüňleri dolulygyna ýazdyrýar eken. Eger-de kätip şu düzgüni bozaýsa, ona haýal etmän çäre görölükdir.

Tulunylar barada eser ýazan taryhçylaryň biri-de Abu Omar Muhammet ibn Ýusup ibn Ýakup ibn Hafs at -Tujibi al-Kindi al-Mysrydyr (897-961 ý.ý.). Onuň dürli hili atlandyrylýan “Kitab al-Umara” (“Emirler hakynda kitap”) eseri saklanyp galypdyr. Bu eserde Müsüriň VII-X asyrlardaky

emirleri bilen bir hatarda Tuluny we Ihçidi emirleri barada-da gymmatly maglumatlar berilýär. Al-Kindi beýan edýän wakalaryny dürli şahyrlara degişli goşgy setirleri bilen hem bezäpdir. Şol goşgylar Ahmet Tuluna, onuň ogly Humarawaýha bagyşlanyp arap şahyrlary tarapyndan ýazylan öwgüli, şeýle hem tulunylar nesilşalygynyň ýykylmagyna gynanç bildirilip, göz ýaş edilip ýazylan şygrylardyr. Ýazaryň işindäki maglumatlar VII asyryn ortalaryndan gaýdyp, Muhammet Ihçidiň ölümüne çenli (946 ý.) ýetirilip goýulypdyr.

Al-Kindiniň eseriniň nusgalary Akkadaky (Palestina) Ahmet paşanyň (XI asyryň göçürmesi), Gylyç Aly paşanyň (XII a.), Mustapa ependiniň (XVI asyryň başlarynyň göçürmesi), Esat ependiniň (XVI asyryň ahyrlary) kitaphanalarynda, şeýle hem Angliýanyň Britan mirashanasasynda saklanýar. Gynançly ýeri, bu eseriň dünýäniň köp ýurtlarynda häzirkä bu güne çenli saklanyp gelýändigine garamazdan, ol biz üçin elýeterli däl.

Tulunylar türkmen begligini ýyksalar-da bagdatly halyfyň dikmelerine Müsürde uzak höküm sürmek miýesser etmändir. 935-nji ýylda Müsür ýene-de keseki agalygyndan çykýar. Bu gezek Müsüre garaşsyzlygy beýleki bir türkmen begi Tuguç Ihçidiň ogly Muhammet beg alyp berýär.

Tulunylardan tapawutlylykda ihçidileriň ata-babalary we olaryň gelip çykyşy barada belli bir derejede maglumatlar saklanyp galypdyr. Ihçit unwany Muhammet begiň ata-babalarynyň hökümdarlyk derejesi bolup, olar gadymy döwürlerden tä VIII asyryň ortalaryna çenli Merkezi Aziýanyň hökümdarlary bolupdyrlar. Ihçidileriň asly Amyderýanyň we Syrderýanyň aşak akymalarynda ýasan gadymy oguz taýpalaryndan bolupdyr.

Müsürde höküm süren ihçidileriň ata-babalary hakynda iňňän gymmatly maglumatlar saklanyp, olar bu nesilşalgynyň Türkmenistandaky we Merkezi Aziýadaky hökümdarlygynyň taryhyny yzarlamaga mümkinçilik berýär. Ihçidiler baradaky

maglumatlar dürli taryhy çeşmelerde agzalýar. 1932-nji ýylda Täjigistanda Mug dagyndan tapylan sogdak resminamalarynda, Merkezi Aziýanyň ýerli zikgelerinde we hytaý çeşmelerinde iňçidiler barada gymmatly maglumatlar saklanyp galypdyr. 1936-njy ýylda Özbegistandan tapylan teňňelerde-de iňçidiler barada maglumatlar berilýär. Bar bolan taryhy maglumatlar iňçidileri Syryderýanyň we Amyderýanyň boýlarynda ýaşan gasdymy oguz taýpasy bolan kaňlylardan {hytaý çeşmelerinde “kangýuý” – “arabaly”} gelip çykypdyr diýip netije çykarmaga esas berýär. Hytaý çeşmelerinde Mawerennahr ýurdy Kangýuý (Kaňly), meşhur taryhçylar Narşahynyň we at–Tabarynyň işlerinde bolsa Sogdak (Sogdiana) diýlip atlandyrylýar.

Kaňly döwleti b.e.ö.IV asyrdan tä b.e. III asyry aralygynda rowaç bolan döwletdir. Kaňlynyň taryhy belli türkmen arheolog alymy H.Ýusupow tarapyndan belli bir derejede öwrenildi.Bu döwletiň ýerleri günorta-gündogarda Fergana, demirgazyk-gündogarda Balhas kölüne, günortada Amyderýanyň ýokary akymlaryna, demirgazyk-günbatarda Aral deňzine, günorta-günbatarda Uzboýyň orta akymlaryna çenli aralyklary öz içine alypdyr. Onuň merkezi Amyderýanyň kenarynda ýerleşen Kät (Köneürgençden öňki paýtagt) şäheri bolupdyr. S.P. Tolstowyň ýazmagyna görä, Kaňly döwletiniň esasy merkezi Horezm bolupdyr. Kaňlylar giçki döwürlerde Sogdagy (Sogdiýana), Baktriýany öz döwletleriniň düzümine goşýarlar. Halkymyzyň gadymy döwletleriniň biri bolan bu döwlet 600 ýyldan gowrak wagt ýaşapdyr. Kaňlylar Uzboýyň, Horezmiň, Baktriýanyň we Sogdiýanyň medeniýetinde, dilinde, sungatynda öçmez yz galdyrypdyrlar.

Kaňlylaryň döwletinde hökümdar “iňçit” diýlip atlandyrylypdyr. Araplar Mawerennahry eýelemänkäler bu ýeriň welaýatlaryny Kanly neslinden bolan iňçitler dolandyryýardylar.Taryhy çeşmelerde we ylmy edebiýatda “Iňçit” sözi “hökümdar” manasynda “Sogdagyň iňçidi” ýa-da hytaýça “Kaňly iňçidi” görnüşinde köp duş gelýär. Alymlar G.

Gibb bilen K. Şiratory hytaý çeşmelerine esaslanyp, “Kaňlynyň hökümdarlary ihçit unwanyny göteren dolandyryjy Kaň nesline degişli bolupdyr” diýip belleýärler. Mawerennahryň hökümdarlarynyň hemmesi araplar gelmäňkä we araplar gelenden soň hem şu nesle degişli bolupdyrlar.

Kaňlynyň VII-VIII asyrlardaky ihçidleriniň ady bize hytaý ýazgylarynda gelip ýetipdir. Olaryň ilkinjisiniň ady “Fo-hu-man” görnüşinde bellidir. 1903-nji ýylda E. Şawann onuň adynyň “Bähmen” görnüşini anyklady. Bähmen ihçit Kaňly ýurduny 650-696-njy ýyllarda dolandyrypdyr. Bähmeden soň Tukaspadak (Du-sa-bo-ti) ihçitlik edýär. Ondan soň Bähmeniň ogly Ni-ni-şy-şe (698-700) dolandyrýar. Bu at diňe hytaý çeşmelerinde agzalýar, beýleki arap-pars ýazgylarynda onuň hakyky türkmen ady görkezilmeýär. Bu hökümdardan soň 700-710-njy ýyllarda Kaňly ýurdyny onuň ogly Tarhan ihçit (Tu-hun) dolandyrypdyr. Tarhandan soň 710-721-nji ýyllarda Ugrak (U-le-ga) hökümdarlyk edýär.

Uragyň ihçitlik eden ýyllarynda ýerli halk bilen gelmişek araplaryň arasynda dartgynly ýagdaý emele gelýär. Araplar ilatdan alynýan salgytlary ýyl-ýyldan artdyrýardylar. Şonuň üçin hem 721-nji ýylda Uragyň inisi Diwaştıç ihçit (onuň ady budda ýazgylarynda şeýle tutulýar) araplara garşy gozgalaň turuzýar. 721-722-nji ýyllarda ol arap dikmelerini birnäçe gezek ýeňlişe sezewar edýär. Ýeňlen dikmelere Bagdatdan goşun kömegi gelenden soň, Diwaştıç olara boýun egmek islemän Kaňlydan çykyp gidýär. Diwaştıç hem Ugrak ýaly ihçit unwanyny göteripdir. Emma 722-nji ýylda gozглаň basylyp ýatyrylýar, Diwaştıç bolsa wepat bolýar.

Bu wakalardan soň araplar ihçitleriň häkimiýetini ykrar etmäge we salgytlary azaltmaga mejbur bolýarlar. Şonuň üçin hem 722-nji ýylda häkimiýet başyna ýene-de Ugrak beg gelýär. Şu döwrüň kaňly we hytaý teňňelerini öwrenen alym O.I. Smirnowa ihçitlerde arap-pars we budda atlarynyň

dyşýandygyna garamazdan, olaryň gürrüňsiz türki aslynyň bolandygyny belleýär.

738-nji ýylda Ugak aradan çykandan soň onuň ogly Tugra (Doge) iňçitlik edipdir. Onuň näçe ýyllap hökümdarlyk edeni belli däl. Şundan soň Türkmenistanda we Merkezi Aziýada iňçitler baradaky maglumatlar ýitýär.

Müsürli gürrüňe dolanyp gelsek, Muhammediň kakasy Tuguç beg Ferganany dolandyran iňçitleriň biriniň ogly bolup, X asyryň başlarynda Bagdatda halyfyň köşgünde gulluk edýär eken. Öz döwründe ol Damaskyň emiri wezipesini hem eýeläpdir. Emma halyfyň garşysyna gidenligi üçin, Tuguç beg tussag edilýär we zyndanda aradan çykydyr. Muhammet beg kakasynyň şowsuzlyklaryny düzetmegi başarýar we 930-njy ýylda ilki Damaskyň emiri, 935-nji ýylda bolsa Müsüriň emiri bolmaklygy başarýar. Halyf ar-Rady (934-940 ý.ý.) Muhammet bege ata-babalaryndan miras galan “iňçit” unwanyny beripdir.

938-nji ýylda Muhammet Tuguç özüni Müsüriň iňçidi diýip yglan edýär. Şeýlelikde Müsürde ýene-de bir türkmen hanedany – iňçidiler nesilşalygy esaslandyrylýar. 941-nji ýylda Muhammet iňçit begligiň düzümine Siriýany, Palestinany, 942-nji ýylda bolsa Mekke-Medinäni hem birleşdirýär.

Müsür gadymy döwürlerden bäri köp milletli ülkedi. Onda musulman halklary bolan türkmenlerden, araplardan başga-da, isaýylar we ýahudy halklary hem ýaşaýardy. Tulyňlaryň döwründe bolşy ýaly, iňçidiler hem olary müsürli musulman raýatlary bilen deň tutýardylar, olara dürli meselelerde ýardam edýärdiler. Türkmen hökümdarlarynyň adalatly dolandyryşynyň netijesinde Müsürde hic haçan dinara ýa-da milletara dawalary bolmandyr. Tersine, taryhy çeşmelerde Muhammet Iňçidiň, haçanda müsürli isaýylar özara dawa edenlerinde olary köşeşdirendigi we taraplaryň ikisi üçin hem bähbitli karara gelnendigi barada aýdylýar.

Muhammet Ihçit hem Ahmet Tulun ýaly ylym-bilime we medeniýete uly sarpa goýan hökümdar bolupdyr. Ol sungat ussatlarynyň, din adamlarynyň, şahyrlaryň we alymlaryň hakyky howandary bolupdyr. Onuň aladalary bilen Kataýda ençeme jemgyýetçilik binalary gurlupdyr, ajaýyp eserler döredilipdir.

946-njy ýylda Muhammet beg aradan çykandan soň ýurdy onuň uly ogly Abulkasym Oňar Ihçit (946-960 ý.ý.), ondan soň bolsa ikinji ogly Abulhasan Aly Ihçit (960-966 ý.ý.) dolandyrýar. Abulhasan Ihçit häkimiýetini köşk adamlarynyň birine aldyrýar, ýöne ol topalaňçy türkmen serkerdeleri tarapyndan ýok edilip, Müsüriň iň soňky ihçidi Abulfawaris Ahmet tagta çykarylýar.

Çylşyrymly wakalaryň gidýän döwründe gowşan begligiň üstüne goňşy döwletler hem hüjüm edip ugraýarlar. Şonuň üçin hem ihçidiler öz goňşulary bolan araplaryň hamdaniler, fatimiler, karmatlar döwletleri bilen üznüksiz uruşlary alyp barmaly bolupdyrlar. Sebäbi Ýakyn Gündogaryň iň baý ülkesi bolan Müsüri her kimiň eýeläsi gelýärdi. Müsüre Wizantiýa hem göz gyzdyrypdyr. Ahyr soňy 969-njy ýylda fatimileriň serkerdesi Jöwher Müsüre uly ýöriş geçirýär we paýtagt şäher Kataý eýelenýär. Jöwher hem Kataýyň gapdalynda täze paýtagty – Kaýıryň düýbünü tutýar. Fatimiler Müsürde laýyk 200 ýyl hökümdarlyk edenlerinden soň, 1169-nji ýylda türkmen serkerdesi Ýusup Salaheddin Eýýubi Kaýırde häkimiýeti öz eline alýar.

Eýýam belläp geçişimiz ýaly, ihçidiler hem Müsüri dolandyran türkmen hanedanlary bolan tulunylar, eýýubiler, memluklar we osmanlar ýaly bu gadymy ülkäniň taryhynda uly yz galdyrypdyrlar.

Müsürde ihçidiler nesilşalygy barada-da taryhy eserler döredilipdir. Şol eserleriň biriniň ýazary meşhur taryhçy Abu Muhammet al-Hasan ibn Ibrahim ibn al-Huseýin ibn al-Hasan ibn Aly ibn Halab ibn Reşid ibn Abdallah ibn Süleýman ibn

Zulak al-Leýsidir (919-997). Bu ýazar ylymda Hasan ibn Zulak ady bilen tanalýar. Ibn Zulak tulunylaryň taryhyny hem gowy öwrenipdir. Ol birnäçe eser döredipdir. Onuň ihçidiler barada ýazan eseri “Kitab sirat Muhammet ibn Tuguç al-Ihşit” (“Tuguç Ihçidiň ogly Muhammediň ömürbeýany”) diýlip atlandyrylýar.

Ibn Zulak bu işi ýazmak üçin Muhammet ibn Musa ibn al-Mamunyň “Sirat al-Ihşit ” (“Ihçidileriň ömürbeýany”) eserini ulanypdyr. Bu eseri ol 946-njy ýylda al-Mamunyň özi bilen tanyşlykda içgin öwrenipdir. Emma esere ibn Zulagyň göwni ýetmändir. Sebäbi al-Mamun Muhammet Tugujyň göwnüni görmek, ondan mal-mülk hantama bolup, kitapda diňe hökümdaryň adyna aýdylýan öwgüli sözler bilen çäklenipdir. Ibn Zulagyň şaýatlyk etmegine görä, bu esere Muhammet Tugujyň hem göwni ýetmändir. Şonuň üçin hem aradan çykmazynyň önüsyrasy Müsürden Siriýa gelen Muhammet Tuguç bu kitaby köpeltmegi gadagan edipdir.

961-nji ýylda Muhammet Ihçidiň ogly Abul Hasan Aly (961-966) Ibn Zulaga kakasynyň ömürbeýanyny ýazyp bermegini sorap ýüz tutupdyr. Ýazaryň eseri Aly Ihçide-de, onuň ejesine-de ýarapdyr. Ibn Zulagyň ýazmagyna görä, kitap üçin merhum hökümdaryň ogly bilen aýaly ýazary sahylyk bilen sylaglapdyrlar we her ýyl oňa halat-serpaý berýär ekenler.

Bize elýeterli bolmadyk bu kitapda, ibn Zulak Muhammet Ihçidiň jikme-jik ömürbeýanyny döredip, onda bu türkmen hökümdarynyň ata-babalary, onuň 935-nji ýylda çenli ömür ýoly, dolandyryşy, geçiren ýörişleri we alyp baran usruşlary, garşydaşlary bilen gatnaşyklary, onuň gullary, söweş atlary, eýelik eden baýlygy we başgalar barada gymmatly maglumatlar berýär. Ibn Zulagyň bu işi ýazmak bilen baglanşykly maglumatlary ylym üçin has hem ähmiýetlidir. Bu barada onuň özi şeýle ýazýar: “Bu ömürbeýana men diňe özümiň şaýat bolan wakalarymy we mümkin boldugyça diňe özümiň ynamdar diýip hasap eden adamlarymyň aýdyp beren

gürrüňlerini goşdum. Abu Omar Muhammet ibn Ýusup al-Kindi “Ahbar umara Mysr” (“Müsürin emirleri hakynda hekaýat”) eserini döretdi we ony al-Ihçidiň ölümi bilen tamamlady. Onda ol Muhammet Ihçit barada az maglumat berýär. Men Oňar, onuň inisi Aly, Ahmet ibn Aly al-Ihçit baradaky maglumatlar bilen bu ömürbeýanyň üstüni ýetirdim. Şeýle hem bu ömürbeýana Aly ibn al-Ihçitden soň hökümdarlyk edenler barada-da maglumat goşdum.”

Ibn Zulagyň eli bilen ýazylan bu iş Müsürde XV asyrdada bar eken. Ony 1417-1437-nji ýyllarda arap ýazary al-Makrizi peýdalanydyr we eserden ýazgylary alypdyr. Eýýäm belleniň geçilşi ýaly, ibn Zulak Muhammet Ihçidiň ömürbeýanyň döretmek üçin diňe özüniň we ony ýakyndan tanan, ýazaryň özi üçin ynamdar hasap edilen adamlaryň gürrüňlerini ulanypdyr. Hakykatdan hem “Ömürbeýanyň” biziň günlerimize çenli saklanyp gelen nusgasy dolylygyna Ihçidiler döwletini esaslandyryjyny ýakyndan tanan adamlaryň beren maglumatlaryna esaslanýar. Olar 40-a golaý adamlar bolup, olaryň arasynda Muhammet Ihçidiň maşgala agzalary, kazylar, wezirler, serkerdeler, onuň şahsy goragçylary, kätipleri, müneçjimleri, tebipleri we terjimeçileri bolupdyr. Umuman alanynda, ibn Zulagyň işi hem Müsürde hökümdarlyk eden ihçidiler nesilşalygy barada gymmatly maglumatlary özüde jemleýär. Gyzykly ýeri, tulunylar we ihçidiler baradaky maglumatlary Müsürde memluklar döwrüniň meşhur türkmen taryhçysy ibn Taňryberdi (XIV a.) özüniň “An-Nujum az-Zahira” (“Parlak ýyldyzlar”) eserinde peýdalanypdyr.

Ibn Zulagyň eserleriniň nusgalary häzirki döwürde Kairiň, Berliniň, Parižiň atly golýazmalar mirashanalarynda, şeýle hem Türkiýedäki Welieddin ependiniň, Myrat Mollanyň kitaphanalarynda saklanýar. Ibn Zulagyň işi 1933-nji ýylda “Müsürin taryhy” ady bilen Kairde neşir edilipdir.

Ihçidiler barada taryhy maglumataryň esasynda 1950-nji ýylda Müsürde Saýýida al-Kaşifiniň “Mysr fi-asr Ihşidiýin” (“Müsür ihçidileriň döwründe”) eseri hem neşir edilipdir.

Müsürliлер öz ýurtlaryna garaşsyzlyk alyp beren türkmen gerçeklerini unudanoklar. Bu gadymy ýurduň taryhy bilen baglanyşykly neşir edilýän kitaplarda müsürli alymlar eýýubilere we memluklara bolşy ýaly, tulunylar bilen ihçidilere-de uly ähmiýet berýärler. Olar meşhur türkmen hökümdarlarynyň atlaryny guwanç bilen tutýarlar. Ahmet Tulunyň, Muhammet Tugujyň atlary Müsüriň taryhynda uly yz galdyran ýerli arap şahsyýetleri – Saad Zaglulyň, Ahmet Araby paşanyň, Gamel Abdel Naseriň we beýlekileriň atlary bilen bir hatarda hormat bilen tutulýar. Çünki olar Müsüre onlarça ýüzýyllyklardan soň, onuň iň soňky faraony – zenan patyşa Kleopatranýň döwründe ýitirilen garaşsyzlygyny alyp beripdirler. Türkmen halkymyzda “Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol” diýen gadymdan gelýän pähimli bir söz bar. Oňa her kim bir hili düşünýär. Ýöne, kim näme diýse-de, bu parasatly söz Müsürde şa bolmagyň hakykatdan hem juda kyn bolandygy üçin dörän bolmaly. Aýdylanlara türkmeniň beýik hökümdarlarynyň bu gadymy ölkäniň taryhynda galdyrypdyran öçmejek yzlary we bitiren beýik işleri şaýatlyk edýär.

Soltan Salaheddin: XII asyryň 70-nji ýyllaryndan başlap türkmenleriň haçparazlara garşy göreşine soltan Salaheddin baştutanlyk edipdir. Müsüriň soltany Salaheddin Eýýubi (1138-1194) öz döwründe Ýakyn Gündogaryň iň ýiti paýhasly we başarjaň hökümdary bolupdy. Ol XI asyryň ahylrlarynda başlan haçparazlaryň haçly ýörişlerine degerli gaýtawul berip bilen, olary keramatly toprakdan kowup çykaran türkmen hökümdarydy. Şonuň üçin hem oňa yslam dünýäsi özüne we eden işine mynasyp at berdi: «Salah-ed-Din» - «diniň goragçysy». Haçly ýörişler barada ýewropalylar tarapyndan ýazylan kitaplarda Salaheddin (ony Saladin diýip

atlandyrýardylar) hakyky rysar, ynsanperwer we paýhasly hökümdar hökmünde häsiýetlendirýärdiler. Salaheddin 1138-nji ýylda Yrakda dogulýar. Onuň atasy hem-de kakasy seljuk hem-de zeňni hökümdarlaryna gulluk edipdir. Zeňni hökümdary Nureddin Salaheddini we agasy Şirkuhý Müsüre iberipdir. Şirkuh Müsürde häkimýeti öz eline alypdyr we haçparazlary sebitden kowupdyr. Şirkuh ölendenden soň Salaheddin Damasky eýeläpdir we Müsür bilen Siriýany öz içine alýan uly döwleti – Eýýubiler döwletini esaslandyrypdyr. Salaheddin musulmanlaryň gideren ýerlerini gaýtaryp almak üçin haçparaz döwletleri bilen uzaga çeken uruşlara başlapdyr. Ençeme ýyllaryň dowamynda Salaheddin haçparazlaryň elinden köp sanly obalarydyr şäherleri alypdyr. Salaheddiniň haçparazlar bilen alyp baran söweşleriniň iň ulylarynyň biri Hattin söweşi bolupdyr. 1187-nji ýylyň iýul aýynda türkmen goşunlary Hattin şäheriniň etegine süýşip geldi we ony gabady. Bu wagtlar haçparazlar hem içki oňuşyksyzlyklary bes edip, öz güýçlerini bir ýere jemleýärdiler. Bu söweşde Salaheddin haçlylary derbi-dagyn edipdir we münlerçe haçparazlar ýesir alnypdyr. Wakany gözi bilen gören taryhçylaryň biri “ýesirleriň ellerini daňmak üçin musulmanlaryň ýüpi ýetmedi” diýip ýazypdyr. Bazarda guluň bahasy birnäçe esse aşaklapdyr. Bir türkmen özüniň ýesir rysaryny bir jüp ädige çalşypdyr. Ýesir düşenleriň arasynda Iýerusalim patyşasy, tampliýerleriň beýik magistri, Iýerusalimiň marşaly, ioannitleriň komandory, köşk adamlary, graflar, baronlar – bütin Ýakyn Gündogaryň tanymal haçparaz rysarlary bar eken. Salaheddin ýesirleri töleg tölenýänçä zyndanda saklamagy buýrupdyr. Emma ol rysar ordenleriniň monahlaryna rehim etmändir. Sebäbi 1099-nji ýylyň iýul aýynyň 15-ne haçparazlar tarapyndan Iýerusalim eýelenende monah-rysarlar şäheriň ilatyny rehimsizlik bilen gyrypdyrlar. „Rehim – şepagatyň we mertebäniň nämedigini bilmeýän beýle adamlaryň ýer üstünde ýaşamaga – da haky ýokdur“ diýip Salaheddin aýdypdyr.

Hindistanyň taryhynda türkmen döwletleriniň daşary syýasaty. Deli soltanlygy: Türkmenleriň Hindistana aralaşmaklary Gaznaly türkmen döwletiniň döwründe güýçlenipdir. Bu döwletiň bir döwürde paýtagty Lahor şäheri hem bolupdyr. Owganystanyň ýerinde Gurlaryň döwletiniň döremegi bilen Hindistana aralaşmaklyk has hem güýçlenýär. Gurlaryň hökümdary Muhammet Gurly we onuň serkerdeleri XII asyryň 90-njy ýyllarynda Delini, Benaresi, Gwaliory we başgada Hindistanyň köp şäherleridir, welaýatlaryny eýeleýär. Bu işlerde Gurly soltanyň Gyzyly Arslan Seljuk, Nasireddin Aly Seljuk, Mubarizetdin Atsyz, Nasreddin Gubaçy, Täjeddin Ýyldyz ýaly serkerdeleri aýratyn tapawutlanypdyrlar. Türkmen serkerdesi Kutubetdin Aýbeg bolsa 1206-njy ýylda türkmenleriň Delidäki soltanlygyny (1206-1226) esaslandyrýar. XIII asyryň 20-nji ýyllaryndan başlap, döwletiň üstüne mongol basybalyjylary yzygider çozup durupdyrlar. 1222-nji ýylda başlan bu talaňçylykly çozuşlar tas ýüz ýyla golaý dowam edýär. Ýöne, mongol basybalyşlaryna sezewar edilen dünýäniň beýleki sebitlerinden tapawutlylykda, türkmen soltanlary mongollaryň Hindistana tarap geçiren ähli ýörişlerini yzyna serpikdirmegi başarypdyrlar. Iltutmuş han (1210-1236), Kyýaseddin Balban han (1265-1287) we Alaýeddin han Halaç (1296-1316) mongollaryň 10-dan gowrak uly çozuşlaryny yzyna serpikdirip, gözel ýurdy weýrançylykdan halas edipdirler. Deli soltanlygy Iltutmuşyň hem-de Alaýeddin Halajyň döwründe kuwwatly döwlete öwrülipdir. Bu döwürlerde ýurtda tertip-düzgün berkidilipdir, şäher önümçiligi giňäpdir, oba hojalygynyň ýagdaýy gowylaşypdyr. Deli soltanlygynyň döwründe ýere eýeçilik etmegiň iki sany görnüşi “jagir” hem-de “zemindary” giň ýaýrapdyr. Soltanlar öz serkerdelerine jagir ýerlerini berýärdiler, Jagir ýerleriniň eýeleri soltanyň peýdasyna 1/10 salgyt ýygnaýardylar we şol salgydyň bir bölegini özüne alyp galyp galanyny soltanyň hazynasyna tabşyrypdyr. Jagirdarlar goşun saklamaga hem borçlanypdyrlar

we soltan çagyran badyna goşunlary bilen onuň huzuryňa gelipdir. Zemindary ýerleri hindi begzadalaryna berlipdir. Zemindarlar hem özlere berlen ýerden soltanyň hazynasy üçin 1/10 salgyt ýygnaýdylar we onuň bir bölegini özlere alyp galýadylar. Ýöne jagirdarlardan tapawutlykda zemindarlar goşun saklamadylar we alan girdejilerini özlere harçladylar. Togalaklar nesilşalygynyň döwründe bütin Hindistan Deli soltanlygyna birleşdirilýär. Firuz şa Togalak (1351-1388) halk barada köp alada edipdir we uly abraý gazanypdyr. Ol raýatlara salynýan salgytlary üzü-kesil azaldypadyr. Ol öleden soň ýurt Teýmirleňiň çozuşyna sezewar edilipdir we Deli soltanlygy dargap başlaýar. 1414-1451-nji ýyllarda Delidäki häkimýeti Seýitler nesilşalygy, soňra bolsa Halaçlaryň lodiler nesilşalygy eýeleýär. Lodileriň häkimýeti tä Teýmirleňiň neslinden bolan Babur 1526-njy ýylda Hindistany basyp alýança dowam edýär.

Beýik Mogollaryň imperiýasy: Hindistanda Beýik Mogollaryň döwletini Mawarennahrdan gaçyp gelen Teýmirleňiň nesilleri tarapyndan esaslandyrylypdyr. XV asyryň ahýrlarynda XVI asyryň başlarynda Altyn Ordadan süşüp gelen özbekler Teýmirleňiň mirasdüşerlerini merkezi Aziýadan kowupdylar. Beýik Mogollaryň döwletini esaslandyryjy Babur Samarkandyň häkimi bolupdyr. Emma özbekler bilen uruşda ýenilip Owganystana gidipdir. Kabul welaýatyny eýeläp, Babur Hindistana ýörişleri geçiripdir. Bu döwürler Hindistanda häkimiýet halaçlaryň lodiler nesilşalygynyň elinde eken. Babur olary ýeňipdir we 1526-njy ýylda Beýik Mogollaryň döwletini esaslandyrýar. “Mogol” ady “mongol” sözünden gelip çykypdyr. Sebäbi Teýmirleň özüni Çingiz hanyň neberesinden hasap edipdir. Taryhda Beýik Mogollaryň döwleti “Körekenleriň döwleti” diýip hem atlandyrylýar. Sebäbi Teýmirleň Çingiz hanyň neberesinden bolan gyza öýlenipdir we şol sebäpden hem Teýmirleňiň nesillerini “körekenler” diýip hasap edipdirler. Beýik Mogollaryň döwleti köp ýerleri

öz düzümine alypdyr. Babyryň ogly Humaýynyň dolandyran ýyllarynda ol häkimiýetini halaçlara aldyrypdyr we Sefewi türkmenleriniň döwletine gaçyp gidipdir. 1555-nji ýylda sefewi türkmen patyşasy Tahmaspyň kömegi bilen tagtyny halaçlaryň elinden alypdyr. Humaýyna uzak patyşalyk sürmek nesip etmändir. Bir gün ol öz kitaphanasyndan çykyp gelýärkä, basgançakdan ýykylyp ölüpdir. Humaýynyň ornuna kämillik ýaşyna ýetmedik ogly Ekber (1556-1605) tagta çykarylypdyr. Ekberiniň köşgünde Atabeg hem-de baş serkerde hökmünde Beýik türkmen şahyry Baýram han, onuň ogly Abdurahym han uly orun eýeläpdir. Ekberiniň dolandyran ýyllarynda Hindistanyň ykdysadyýeti, medeniýeti we harby kuwwaty ösüpdir. Onuň döwründe bütin Hindistan Beýik Mogollaryň döwletiniň düzümine gaýtadan girizipdir. Ekberiniň mirasdüşerleri, ogly Jahangiriň (1605-1628), agtygy şa Jahanyň (1628-1658) döwründe Beýik Mogollaryň döwleti ýuwaş-ýuwaşdan gowşap başlapdyr. Jahangir şa tebigaty boýunça zalym, döwlet işlerinden baş çykarmaýan emelsiz patyşa bolupdyr. Şonuň üçin hem döwleti esasan aýaly Nurjahan dolandyrypdyr. Şa Jahanyň dolandyran ýyllarynda Guünorta Hindistanyň käbir ýerleri özbaşdaklyga eýe bolupdyr. Jahan şa dünýä belli, meşhur “Täçmahal” aramgähini gurdurypdyr. Täçmahal şa Jahanyň sefewi türkmenleriniň neslinden bolan söýgüli aýaly Mümtazy Mahalyň hatyrasyna gurlan ýadygärlikdir. Mümtazy Mahal on dördünji perzendini dünýä inderende ýaş üstünden ýogalypdyr. Mümtazy Mahalyň ýaş üstünden ýogalmagyna sebäp bolan şol ogly Aurangzeb (1658-1708) 1658-nji ýylda şa tagtyna eýe bolýar.

Kutubşalaryň döwleti (1512-1687): Golkondada asly garagoýunly türkmenlerinden bolan Soltanguly Türkmen tarapyndan gurlupdyr. Kutubşalar neslinden Muhammetguly Kutubşa, Muhammet Kutubşa, Abdylla Kutubşa, Abulhasan Tana şa Kutubşa hakyky şa şahyrlardy. Golkonda Muhammetguly Kutubşanyň (1580-1611) dolandyran

ýyllarynda gülläp ösüpdür. 1580-nji ýylda häkimýet başyna gelen Muhammetguly Kutubşa hem beýik şahyr bolupdyr. Hindi edebiýatçylarynyň ýazmagyna görä, ol ýüz müňden hem gowrak ikilemeleri döredipdir. Olaryň agramly bölegi urdu dilinde ýazylypdyr. Muhammetguly Kutubşa pars we telugi dillerinde hem eserleri döredipdir. Şa şahyryň ejesi Günorta Hindistanda ýaşaýan andhra milletinden bolupdyr. Şonuň üçin hem babasynyň köşgünde ýaşan ýyllary Kutubşa andhralaryň dili bolan telugini hem suwara öwrenipdir we bu dilde ajaýyp şygrylary döredipdir. Hindi edebiýatçylary Muhammetguly Kutubşa barada: "Telugi dilindäki goşgularyny ol Türkmen tahallusy bilen ýazypdyr" diýip belläpdirler. Saklanyp galan rowaýatlara görä, ýaş wagtlary Muhammetguly Haýdaramahal lakamly Bhagýamati atly bir gözel gyza aşyk bolupdyr we patyşalyga görterilenden soň oňa öýlenipdir. Muhammetguly Türkmeniň gurduran Haýdarabat şäheri Şa şahyryň öz söýgülisiniň hormatyna guran ajaýyp ýadygärligidir. Muhammetguly Kutubşa ajaýp döwlet işgäri hem bolupdyr. Ol Kutubşalar döwletiniň ykdysady kuwwatyny artdyrmak, ilatyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak maksady bilen oba hojalygynyň, senetçiligiň we söwdanyň ösüşine ýardam beripdir. Aýratyn hem onuň döwletinde göwher (almaz) söwdasyna uly ähmiýet berlipdir. Çünki bu söwda uly girdejileri getirýärdi. Muhammetguly Kutubşanyň musulman dünýäsindäki abraýy Sefewi türkmenleriň döwleti bilen garyndaşlyk gatnaşyklaryny açandan soň has hem berkäpdir. Asylzada gyzlarynyň birini Muhammetguly sefewi türkmen patyşasy Şa Abbasyň (1587-1629) ogluna durmuşa çykarypdyr. Muhammetgulynyň häkimiýet başyna gelen döwri Golkonda gözel binalary bilen şöhratlanan uly şäherdi. Golkondanyň ilatynyň artmagy Muhammetgulyny täze paýtagt gurmaga mejbur edýär we 1600-nji ýylda ol Haýdarabat şäheriniň düýbünü tutýar. Kutubşanyň döwründe Haýdarabatda köp sanly ajaýyp binalar gurlupdyr. Olaryň iň täsini "Çar minara" hasap

edilýär. “Çar minara” bu ýerlerde mergi keseliniň sag-aman sowulmagynyň hatyrasyna gurlup, ol häzirki döwürde-de Haýdarabadyň baş simwoly – nyşany bolup galmagyny dowam etdirýär. Golkondaly kutubşalaryň soňky nesilleri hem çeper döredijilik bilen meşgullanypdyrlar. Muhammetgulydan soň häkimýet başyna gelen agasynyň ogly Muhammet Kutubşa (1611-1624) hem tanymal şahyr bolupdyr. Muhammet şanyň ogly Abdylla Kutubşanyň (1624-1672) goşgylarynyň ýygyndysy hem saklanyp galypdyr. Abdylla şanyň ogly Abulhasan Kutubşa (1672-1687) “Tana şa” tahallusy bilen mälimdir. Abulhasan Kutubşanyň dolandyran ýyllarynda Deli taraplardan hüjüm edýän mogul goşunlaryna garşy yzygider söweşler alnyp barlypdyr. Emma 1687-nji ýylda türkmenleriň Golkondadaky Kutubşalar döwleti mogollar tarapyndan ýykylypdyr. Gynançly ýeri, Kutubşalar neslinden bolan iň soňky hökümdar Tana şanyň eserleri biziň günlerimize gelip ýetmändir. Hindi alymlary onuň eserleriniň ykbalynyň şeýle bolmagyny, hökümdaryň ömrüniň galan böleginiň mogollaryň zyndanynda geçenliginden görýärler.

Türkmenleriň Kawkazda we Eýranda guran döwletleriniň daşary syýasaty. Garagoýunlylar türkmenler akgoýunlylar ýaly oguzlardan gelýän taýpalar bolup, onuň düzümine Ýywa, Ýazyr, Awsar taýpalary giripdir. 1388-nji ýylda garagoýunlylar Töwrüzi eýeläp ony paýtagta öwürýärler. Garagoýunly türkmen döwletiniň güýçli bolan döwri Gara Ýusubyň dolandyran ýyllarydyr. Gara Ýusup akgoýunlylardan tapawutlylykda Teýmirleňiň çozuşlaryna mynasyp garşylyk görkezipdir. Teýmirleň ölendenden soň onuň mirasdüşerleri hem garagoýunlylary tabyn etmek isleglerinden el çekmändirler. Teýmirleriň isleglerinden habarly Gara Ýusup goşunlaryny ýygnap söweşe taýyar bolup durupdyr. 1406-nji ýylyň oktýabr aýynyň 14-ne Nahıçewanyň ýanynda Araks derýasynyň boýunda teýmirler bilen garagoýunlylaryň goşunlary duşuşypdyr. Iki gün dowam eden gazaply söweşiň

netijesinde teýmirleriň goşunlary söweş meýdanyndan başly-barat yza çekilmäge mejbur bolupdyrlar, olaryň bir bölegi bolsa garagoýunlylara ýesir düşipdir. Bu ýenlişden soň teýmirler garagoýunlylara garşy ýene bir ýörüş guramagy karar edipdirler. Gara Ýusubyň goşunlary bilen teýmirleriň arasyndaky ikinji söweş 1408-nji ýylyň aprel aýynyň 24-de bolup geşýär. Geçen gezekdäki ajaýyp ýenişleri bilen ruhlanan türkmenler bu gezek has aýgytly hereket edip, birinji bolup hüjüme geçipdirler. Yzly-yzyna urlan zarbalaryň netijesinde teýmirleriň goşunlarynyň söweş tertibini bozulypdyr. Olara söweş meýdanyndan gaçyp gutulmakdan başga alaç galmandyr. Bu söweşde Teýmirleňiň uly ogly Miran şah öldirilipdir. Ajaýyp ýenişleriň netijesinde garagoýunlylaryň döwletiniň düzümine Günorta Häzirbegjan, Ermenistan, Kurdistan, Yragyň bir bölegi we Gündogar Anadolynyň birnäçe ýerleri giripdir. Gara Ýusup 1411-nji ýylda belli türkmen beglerini Töwrüze çagyryp, ogly Pir Pudagy soltan diýip yglan edipdir. Gadyndan gelýän däplere eýerip, Gara Ýusup ogluny altyn tagta çykarypdyr. Gara Ýusup oglunyň başyna soltanlyk täjini geýdiripdir, biline altyn kemer guşadyp, özi hem beýleki emirleriň hatarynda onuň gullugynda durupdyr. Täze soltanyň hatyrasyna birnäçe gün dowam eden uly toý tutulypdyr. Gara Ýusup oglunyň adyndan we öz adyndan ähli soraýan welaýatlarynda mis we kümüş pullary zikkeledipdir. Gara Ýusup oglunyň garşysyna gidip biljek güýçlere garşy hem irginsiz söweşleri alyp barypdyr. Garagoýunlylaryň güýçlenmegi Orta Aziýanyň we Eýranyň hökümdary, Teýmirleňiň mirasdüşeri soltan Şahruhy (1406-1447) gorkuzypdyr. Ol birnäçe gezek Gara Ýusubyň garşysyna uly goşunlary iberipdir. Şahruh garagoýunlylardan tabyn bolmagy talap edipdir. Emma Gara Ýusup bu teklibi kabul etmändir. Şahruhyň esasy talaby Gara Ýusup tarapyndan basylyp alynýan möhüm söwda we ykdysady merkezler bolan Soltaniýa we Kazwin şäherlerini yzyna gaýtaryp almak bolupdyr.

Garagoýunlylary gorkuzyp dyza çökerip bilmejigine göz ýetirip, Şahruh uly goşunyň baştutanlygynda Gara Ýusuba garşy ýörişe ugraýar. Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä, Şahruhyň goşunlarynyň sany iki ýüz müňe ýetipdir. Şol söweşe taýýarlygyň gidişinde garagoýunly goşunlarynyň taryhynda ilkinji gezek aýratyn tabşyryklary ýerine ýetiriji pyýada goşun bölümleri döredilipdir, çünki şol wagtlardan başlap galalary we ýörite goranyş berkitmelerini böwürmek işlerinde pyýada goşunyň ähmiýeti artyp başlapdyr. Gara Ýusup doly söweş taýýarlygynda Şahruh bilen duşuşmak üçin Töwrizden ugrapdyr, emma ýolda keselläp, 1420-nji ýylyň noýabr aýynda 65 ýaşynyň içinde tarpa- taýyn aradan çykypdyr. Gara Ýusubyň ölümi onuň goşunynda dowul we baş-başdaklyk döredipdir. Aýry-aýry emirleriň Gara Ýusubyň ornuna ogullarynyň birini hökümdar edip bellemek üçin eden synanşyklary netijesiz gutarypdyr. Gara Ýusuby Wan kölüniň ýakasynda onuň dogduk mekany bolan Erjiş şaherinde öz ata-babalarynyň mazarynyň ýanynda jaýlapdyrlar. Gara Ýusup sowatsyz çarwa serdary bolmak bilen türkmen harby sungatynyň taryhynda özüni söweşjeň başarnygyny we özüniň guramçylyk ukyby boýunça öňe saýlanan iň görnükli patyşalaryň biri hökmünde tanadypdyr. Ol özüniň önüp-ösen şertleriniň talabyna laýyklykda türkmen adatlaryny we däplerini baş barmagy ýaly gowy bilipdir we kowumdaşlaryny yzyna eýertmegi başarypdyr. Gara Ýusubyň esgerleri at üstünde söweş tälimlerini ýerine ýetirmekde we ýaý atmakda şöhrat gazanan urşyjylar hasaplanypdyr. Gara Ýusup bir sözli we tutanýerlili, döwletiň we halkyň bähbitlerini hemişe şahsy bähbidinden öňde goýup bilen hökümdar bolupdyr. Gara Ýusupdan soň onuň ogly Isgender Şahruha garşy ençeme söweşleri alyp barypdyr. Ýöne ony ýeňmek Isgendere başartmandyr. 1435-nji ýylda Isgender ölendenden soň onuň ýerine inisi Jahan şa garagoýunlylaryň hökümdary bolýar. Jahanşanyň döwründe Garagoýunly türkmenleriň döwleti öz kuwwatynyň we syýasy

bütewiliginiň ýokary derejesine baryp ýetipdir. Jahan şa türkmen taryhynda başarjaň patyşa bolmak bilen ol zehinli şahyr hem bolupdyr. Onuň köp sanly eserleri saklanyp galypdyr. Jahan şanyň dolandyran soňky ýyllarynda akgoýunlylar bilen çaknyşyklar gaýtadan güýçlenýär we 1467-nji ýylda akgoýunly patyşasy Uzyn Hasan bilen bolan söweşde Jahan şa wepat bolýar. Şundan soň garagoýunlylaryň döwleti dargap başlaýar.

Akgoýunly türkmenler oguzlaryň baýandyr taýpasyndan bolup, düker, baýat, çepni taýpalary bilen bileleşip hereket edipdirler. XIV asyryň 40-njy ýyllaryndan başlap akgoýunlylar güýçlenip ugraýarlar. Gara Ýülük Osmanyň döwründe bolsa güýçli döwlete öwrülýär. Başky döwürlerde bu döwletiň düzümine Diýarbakir-Malatýa aralygy, soňra Siwas, Azerbaýjan, Ermenistan ýerleri hem giripdir. Akgoýunlylar Müsüriň memluk soltany Berkuk bilen ylalaşykly hereket edipdir. Teýmirleňiň Anadola ýörişleri döwründe Gara Ýülük Osman Teýmirleňe garşylyk görkezmändir, şonuň üçin hem basybalyjy ony Diýarbakire hökümdar edip belleýär. Akgoýunly döwletiniň iň meşhur hökümdarlarynyň biri Uzyn Hasan (1466-1478) bolupdyr. Onuň hakyky ady Hasan bolup, boýunyň uzyn bolandygy üçin Uzyn Hasan diýip atlandyrypdyrlar. Ol şu at bilen hem türkmen taryhyna giripdir. Uzyn Hasanyň döwründe Akgoýunly türkmenleriň döwleti gülläp ösýär. Döwletiniň paýtagty Töwrüz şäheri bolupdyr. Uzyn Hasan özüne patyşa derejesini alypdyr, soňra onuň bu derejesini nesilleri hem göteripdir. Akgoýunlylar öz garyndaşlary bolan garagoýunlylar hem-de osmanlylar bilen oňuşmandyrlar. Olaryň arasynda halişindi uruşlar bolupdyr. 1467-nji ýylda Uzyn Hasan garagoýunly döwletiniň hökümdary Jahan şany ýeňipdir. Emma Uzyn Hasan 1473-nji ýylda Otlukbili söweşinde osmanly soltany Muhammet II Fatihden ýeňlipdir. Uzyn Hasan Ýewropanyň we Aziýanyň köp döwletleri bilen diplomatik gatnaşyklary hem alyp barypdyr. Onuň köşgine Wenesiýadan, Wengriýadan

Awstriýadan, Rusdan, Polşadan we beýleki döwletlerden ilçiler gelipdirler. Şu döwletler bilen akgoýunlylar söwda we syýasy gatnaşyklary alyp barypdyrlar. Akgoýunlylar döwletiniň üstünlikli daşary syýasat ýöretmeginde Uzyn Hasanyň ejesi Sara Hatynyň hem uly hyzmaty bolupdyr. Uzyn Hasan içeri syýasatda merkezi häkimiýeti güýçlendirmek, dolandyryşy berkitmek barada çäreleri geçiripdir. Uzyn hasan döwletiň ykdysadyýetini ösdürmekde amal eden çäreleriniň biri hem salgyt özgertmesini geçirmegi we “Kanunnamasynyň” çap edilmegidir. Akgoýunly döwletiniň döwlet gurluşy barada gürrüň edilende, ol özüniň içki gurluşy boýunça Garagoýunly döwletinden tapawutlanypdyr. Akgoýunly döwletiniň hökümdarlary türkmen han-beglerine daýanypdyr. Akgoýunly döwletinde patyşadan soň döwletde ikinji adam, patyşa tarapyndan belenilýän goşunbaşy Emir-al-Umar (emirleriň emiri) hasaplanypdyr. Bu wezipäni köplenç patyşanyň garyndaşlarynyň biri eýeläpdir. Akgoýunly döwletinde weziriň hem häkimiýeti abraýly bolup, baş wezir döwletiň dolandyryş işlerini we daşary syýasaty alyp barypdyr. Döwletiň ykdysady, maliýe işlerine diwanyň başlygy ýolbaşçylyk edipdir. Döwlet birnäçe welaýatlara bölünip, onuň başynda emirler durupdyr. Akgoýunly döwletinde goşunyň esasy iki görnüşi bolup, olaryň birinjisi patyşanyň hemişelik goşuny bolup, beýlekisi emirleriň baştutanlygyndaky nökerler bolupdyr. Mundan başga-da begzadalar tarapyndan düzülýän ýygynlar hem bolupdyr. Goşun ok, ýaý, gylç, naýza we galkan bilen ýaraglanyp, onda az sanly toplar hem bolupdyr. Akgoýunly döwletiniň kuwwatly döwründe goşunyň sany oň 100 müňe ýetipdir. XV asyryň ahylarynda – XVI asyryň başlarynda Eýranda Sefewi türkmen döwleti ýüze çykýar. Bu döwleti tekeli, şamly, rumly, awşar, gajar we beýleki birnäçe türkmen taýpalary esaslandyrypdyrlar. Türkmenler belli ulama Sefieddine (1252-1334) uly hormat goýupdyrlar. Şonuň üçin hem olary “sefewiler” diýip atlandyrypdyrlar. Sefewiler Hezreti

Alynyň neslinden bolan 12 ymamlara sežde edipdirler we telpeklerine gyzyl matalary daňypdyrlar. Şonuň üçin hem olary “gyzylbaşlar” diýip hem atlandyrypdyrlar.

Sefewiler Juneýit şyhyň (1460-njy ýylda şehit bolan) we Haýdar şyhyň (1488-nji ýylda şehit bolan) döwründe güýçlenipdirler. Jüneyit şyh we Haýdar şyh goňşulary, aýratyn hem garyndaşlkary akgoýunlylar bilen uruşlary alyp barypdyrlar. Haýdar şyhyň aýaly Uzyn Hasanyň aýal dogany bolupdyr. Şol söweşlerde Jüneydem, Haýdaram öldürilipdir. Haýdar ölenden soň Ýakup Akgoýunly sefewileriň watany Ardebili alýar. Şonda akgoýunly patyşasy Haýdaryň ogullaryny hem gola salypdyr. Ýöne Haýdaryň iň kiçi ogly Ýsmaýyly (1487 doglan) sefewiler gizläpdirler. 1500-nji ýylda Akgoýunlylaryň döwleti ikä bölünipdir. Mundan sefewiler peýdalanýarlar. Olar akgoýunly patyşasy Elwendi ýeňip, paýtagt şäher Töwrizi eýeleýärler. Haýdar şyhyň 15 ýaşly ogly Ýsmaýyl Sefewiler döwletiniň “şalar şasy” diýip yglan edilýär. Şa Ýsmaýylyň (1502-1524) dolandyran ýyllarynda Sefewi türkmenleriniň döwleti sebitiň iň kuwwatly döwletine öwrülýär. Onuň düzümine Eýran, Ermenistanyň we Gruziýanyň bir bölegi hem-de Häzirebegjan girizilipdir. Şa Ýsmaýyl 1510-njy ýylda Merwiň golaýynda özbekleriň hökümdary Şeýbany hany hem agyr ýeňlişe sezewar edýär we bütin Horasan sefewiler döwletiniň düzümine goşulýar. Bu döwletde XVI asyryň ahyrlaryna çenli türkmenler agalyk edipdirler. Soň kem-kemden parslar hem uly orun eýeläp başlapdyrlar. Köşgüň we goşunyň dili türkmençe bolupdyr. Hatda şa Ýsmaýyl “Hataýy” tahallusy bilen türkmençe sygyrlary hem ýazypdyr.

Başky döwürlerde sefewiler osmanly türkmenleri bilen hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklaryny alyp barypdyrlar. Iki ýurduň arasynda ilçiler alşylypdyr. Emma soň iki döwletiň arasynda agalyk ugrunda bäsdeşlik başlapdyr we ol yzy üzülmeyän uruşlara getiripdir. Şa Ýsmaýylyň ogly Tahmaspyň

(1524-1576) dolandyran ýyllarynda hem osmanly türkmenler bilen sefewileriň arasynda yzygider uruşlar alnyp barlypdyr. Osmanlylar Töwrüze howp salypdyrlar, şonuň üçin hem Tahmasp paýtagty Kazwin şäherine göçüripdir. Tahmasp şanyň hökümdarlyk eden ýyllarynda Hazar deňziniň kenarynda ýaşayan türkmenler sefewi emirleriniň eden-etdiliklerine çydaman gozgalaň turuzýarlar. Gozgalaň türkmenleriň okly taýpasyndan bolan Aba serdar baştutanlyk edipdir. Bu gozgalaň 1550-1558-nji ýyllarda bolup geçip, başky döwürlerde Aba serdar üstünlik gazanmagy başarypdyr, ýöne soň golaý adamlarynyň dönüklik etmekleri sebäpli ol öldürilipdir we gozgalaň basylyp. XVI asyryň ahyrlarynda türkmenleriň Sefewi döwleti gowşapdyr. Muhammet Hudaýbendäniň (1578-1587) dolandyran ýyllarynda ýurduň ep-esli ýerleri elden gidipdir. Ýurduň şeýle çyrşyrymly ýagdaýynda Hudaýbendäniň ogly Abbas mürze tagta çykýar.

Şa Abbas (1587-1628) ýurtda giň özgertmeleri geçiripdir. Ol ýer eýeçiligini, salgyt alnyşyny tertipleşdiripdir, döwlet dolandyryş we maliýe ulgamyny berkidipdir, goşuny gowy ýaraglandyryp, onuň söweş ukybyny güýçlendiripdir. Şa Abbasyň döwründe “apbasy” kümüş pullary dolanyşyga girizilipdir. “ Şa Abbas döwletiň halkara ýagdaýyny pugtalandyrmak ugrunda-da alada edýärdi. Şu maksat bilen 1599-njy ýylda ol Pereňistana (Ýewropa) ilçiler toparyny iberdi. Şa Abbas ilçihananyň ýanyna iňlis raýatlary doganlar Şerlileri hem goşupdyr. Türkmen ilçilerine baýat taýpasynyn serdary Söýünaly beg Baýat baştutan edilip belenilýär. Ilçihananyň birinji kätibi bolsa Oruç beg Baýat bolupdyr. Diplomatik topara Germaniýa, Rim, Ispaniýa, Fransiýa, Wenesiýa, Angliýa we Şotlandiýa döwletlerine barmaklyga ygtyýar edilipdir. Türkmen ilçileri 1599-njy ýylyň iýul aýynda Ysphyhandan Hazar deňzine tarap ýola düşýär. Hazardan soň alty deňiziň (Ak, Barens, Norweg, Demirgazyk, Baltika, Ortaýer deňizleri) we ençeme Ýewropa döwletleriniň

içinden geçip, ilçiler Ispaniýa barýarlar. Söýünaly beg ispan patyşasyna şa Abbasyn hatyny gowşurypdyr. Türkmen ilçileri iki aýlap Ispan koroly Filipp III (1598-1621 ýý) hormatly myhmany bolupdyrlar. Ilçihananyň birinji kätibi Oruç beg Baýat Ispaniýada ýaşamaga galypdyr we Don Huan adyny alyp ispan dilinde kitap neşir edipdir. Sefewileriň döwleti şa Abbasyň döwründe kuwwatlansa-da onuň mirasdüşerleri döwletiň harby we ykdysady güýjüni saklap bilmändirler. Şol sebäpden hem şa Abbas ölenden soň döwlet gowşlapdyr.

Türkmen-Osmanly imperiýasynyň daşary syýasaty.

XIII asyryň ahylarynda Kiçi Aziýanyň demirgazyk–günbatarynda ýerleşýän, ady ony esaslandyryjy Osman begiň (1258-1326) ady bilen baglanyşykly beglik güýçlenip ugraýar. Osman begligi Esgişäheriň töwereginde döräp, oňa ilkinjyda Osmanyň kakasy Ärtogrul Gazy hökümdarlyk edipdir. Mongollaryň Rum sultanlygynyň köp ýerlerini eýelemegi we olaryň wassallaryna öwürilmegi Osmanyň peýdasyna bolupdyr. Begligi berkitmäge we onuň ýerlerini giňeltmäge mümkinçilik döredipdir. 1299-njy ýylda Osman beg seljuklaryň agalygyndan doly çykýar we özbaşdak syýasat ýöredip ugraýar.

Heniz Osman begiň döwründe türkmenler gowy berkidilen Bursanyň töweregindäki ýerleri eýeläpdirler. Bursa şäheri soň Osmanyň ogly Orhan (1326-1361) tarapyndan eýelenýär we begligiň täze paýtagty bolýar. Birneme soňrak türkmenler Nikeýany, Izmidi eýeleýärler. Netijede XIV asyryň 50-nji ýyllaryna çenli türkmenler Gara deňziniň bogazlaryna çykmagy başýarlar, ýöne bogazdan geçmegi we Konstantinopoly eýelemek başartmaýar.

Osman begliginiň dolandyrylyşy ýönekeý bolupdyr. Osmanam, onuň ogly Orhanam taýpa maslahatynda beglige tassyklanylýpdyr. Beg harby serkerde hökmünde harby işlere, ýörişlere ýolbaşçylyk edipdir. Begiň egindeşleri hökmünde onuň ogullary, doganlary çykyş edip, olar eýelenen ýerleriň häkimligine bellenilipdir.

XIV asyryň 30-40-njy ýyllarynda Kiçi Aziýada bolan arap syýahatçysy Ibn-Batutanyň Orhan gazy barada aýdanlary: “Bu soltan iň baý genji-hazynasy, şäherleri we esgerleri bolan türkmen hökümdarlarynyň iň güýçlüsidir”.

Osman begliginiň ösmegine onuň uly söwda çatrygynda ýerleşmegi hem peýda beripdir. Osman begliginiň ýerleriniň giňemegi onuň dolandyrylyşyny hem çylşyrymlaşdyryp başlaýar. Orhanyň döwründe weziriň wezipesi ýüze çykýar. Begligiň öz puly –“akja” zikgelenýär. Goşunyň gurluşy hem üýtgeýär. Piýada we atly goşun döredilýär. Ýörişler döwründe goşunyň esgerleriniň her gününe bir akja hak töläpdirler. Parahatçylyk döwründe olar özlerine döwlet tarapyndan berlen ýerlerde işläpdirler. Olar salgytdan boşadylypdyr. Şunuň netijesinde taýpa ýygynlarynyň ýerine feodal goşun döredilip başlapdyr.

Osmanlylaryň çözüşlarynyň önüsrasy Balkanlarda birnäçe özbaşdak döwletler, knýazlyklar bolupdyr. Olaryň has ululary Wizantiýa, Bolgariýa, Serbiýa, Bosniýa bolupdyr.

Balkan ýarym adasyna ýörişler 1353-1357-nji ýyllarda bolup geçýär. Soňra 30 ýylyň dowamynda türkmenler Balkan ýarym adasynyň köp ýerlerini eýeleýärler. Konstantinopoly alyp bilmän, olar Serbiýa tarap süýşüp ugraýarlar we 1389-njy ýylda Kosowo meýdanynda serpleri çym-pytrak edýärler. Serbiýa döwleti dargaýar.

1393-nji ýylda türkmenler Bolgariýanyň paýtagty Tyrnowany alýarlar, 1396-njy ýylda bolsa Nikopol şäheriniň eteginde 60 münlük ýewropaly haç göterijileri çym-pytrak edýärler.

Soňa-baka ýörişleriň häsiýeti hem üýtgeýär. Başda ýörişler olja almak üçin guralan bolsa, soňra ýer eýelemek we şol ýerlerden salgyt almak ýüze çykýar. Netijede az wagtyň içinde ownuk beglik uly döwlete öwrülýär. Öňki çarwa gazylaryň we begleriň ýerine merkezleşdirilen häkimiýet berkarar edilýär. Bu ýagdaý Orhanyň döwründe başlap, onuň

mirasdarlary Myrat I (1361-1389) we Baýazit Ýyldyrymyň (1389-1404) döwründe has güýçlenýär. Öz nesilşalygynyň güýjüni tanatmak üçin ölmeziniň ön ýany Myrat I özüni soltan diýip ygylan edýär.

Osman döwletiniň güýjemegi osmanlylara garşy beýleki türkmen beglikleriniň birleşmesini dargatmaga mümkinçilik döredýär. Olar Anadolyda Siwasy, Kaýserini eýeläp, Ýewfrat derýasyna çenli ýetýärler. Kosowo meýdanynda şehit bolan Myrat I ogly Baýezit Ýyldyrym Osmanly döwletini imperiýa öwürmäge çalyşýar. Ýöne 1402-nji ýylda Teýmirleňiň Kiçi Aziýa çozmagy muňa ýol bermeýär. Şol ýyl Ankaranyň eteginde bolan söweşde Baýezit ýeňilýär.

Teýmirleňiň çozuşy Kiçi Aziýany tozdurypdyr. Teýmirleň Garamanlaryň begligini dikeldýär, Anadolyny bolsa, Baýazidiň ogullarynyň arasynda paýlaýar. Teýmirleň 1404-nji ýylda yzyna gaýdýar we bir ýyldan ölýär. XIV asyryň 20-nji ýyllaryndan başlap Osmanly döwleti ýene-de güýçlenip başlaýar. Myrat II (1421-1451) döwründe Ýewropada köp ýerler eýelenipdir.

1453-nji ýylyň alabaharynda soltan Muhammet II (1451-1481) Konstantinopolyň eteginde 100 müňe basalyk saýlantgy goşun ýygnaýar. Konstantinopoly eýelemäge türkmenlere wenesiýaly we genuýaly söwdagärler ýardam edipdirler. Olar şäheriň gowsak goralýan ýerini görkezipdirler. 50 günlük gabawdan soň 1453-nji ýylyň maý aýynyň 29-na Konstantinopol boýun egýär. Türkmenler şäheri indi Stambul diýip atlandyryp başlapdyrlar. Konstantinopolyň eýelenendigi hakyndaky habar bütin Ýewropany sarsdyrypdyr. Rim papasy Kalikst IV hristiýan döwletlerine haçly ýörişleri geçirmek we türkmenlere göz görkezmek barada hat iberipdir. Konstantinopolyň eýelenmegi Osman döwletini öňküsinden hem güýçlendirýär: Serbiýa, Moreýa, Bosniýa, Albaniýa, Moldowa we Walahiýa boýun egdirilýär. Kiçi Aziýada Muhammet II Trapezundy eýeleýär. Soň gezek Garamanlar

begligine ýetýär. Garamanlara akgoýunly türkmen patyşasy Uzyn Hasan hem kömege gelýär. Emma 1473-nji ýylda Muhammet II Uzyn Hasanyň akgoýunly we Garaman beginiň goşunyny derbi-dagyn edýär. Şeýlelikde bu türkmen beglikleriniň ýerleri hem Osman döwletine birikdirilip, Kiçi Aziýa dolylygyna osmanlaryň eline geçýär.

Muhammet II (1451-1489) Türkiýäniň taryhynda dine bir başarjaň serkerde bolman, eýsem ol möhüm özgertmeleri geçiren güýçli hökümdar hem bolupdyr. Onuň dolandyran ýyllary Kanunnama kabul edilýär. Kanunnamada döwlete gulluk edýändigleri üçin serkerdelere “timar” diýlip atlandyrylan ýerler berilipdyr. Timary bermegiň şertleri türkmenleriň Deli soltanlygynda serkerdelere berilýän jagir ýerleriniňki ýaly bolupdyr. (Değişli tema seret).

Osmanly döwletinde soltanlar ýurduň ilatyny iki gatлага bölüpdirler. Olaryň biri raýat, beýlekisi bolsa sipahi diýlip atlandyrylypdyr. Raýatlar önüm öndüripdirler we döwlete salgyt töläpdirler, sipahiler bolsa harby gulluk edipdirler, ýörişlere gatnaşypdyrlar, salgyt tölemändirler.

Selim Ýowuzyň (1512-1520) dolandyran ýyllarynda Siriýa, Palestina we Musür eýelenýär. Ol döwürler Müsürde Memluk türkmenleriniň döwleti bardy. Selim Ýowuz memluk döwletini ýatyrýar we onuň ýerlerini öz döwletiniň düzümine goşýar. Osmanly soltany Müsüri eýelemek bilen dünýä musulmanlarynyň halyfy derejesini hem öz eline alýar.

XVI asyryň birinji ýarymynda ýarymynda Osman imperiýasy Ýewropada, Aziýada we Afrikada köp ýerleri eýeleýär. Süleýman Kanunynyň (1520-1566) döwründe Osman imperiýasy dünýäde iň kuwwatly döwlete öwrülip Ýewropanyň köp hökümdarlary oňa salgyt töläpdirler.

Türkmenleriň gülläp ösen we beýik döwletleri guran döwründe (X-XVI asyrlar) diplomatiýasy. Biziň atababalarymyz XI asyrdan Horezm, Horasan, Owganystan, Eýran, Azerbaýjan topraklarynda, Ermenistanyň, Gürjüstanyň, Yragyň,

Siriýanyň, Palestinanyň çäklerinde we beýleki ýerlerde Beýik Türkmen-seljuk imperiýasyny dörediler. Şeýle ägirt imperiýany döreden hem bolsalar olar, Çingiz han we Teýmir ýaly, adamlary köpçilikleýin gyrmadyrlar we adam kellelerinden depe yasamadyrlar. Seljuk nesilşalygynyň ilkinji soltany Togrul beg Türkmen özüniň häkimligine birleşdirilen ýurtlaryň ilatyny agyr sütemlerden hem-de 3 ýyllyk salgytdan boşadypdyr. Seljuk türkmenleri öz esgerlerine imperiýanyň täze rayatlaryny tozdurmagy gadagan edipdirler. Bu hökmi amal elmedige ölüm jezasy garaşypdyr. Orta asyr çeşmeleri türkmenleri ähli ýerlerde özlerni ýerli begzadalaryň, baýlaryň zulmundan halas edijiler hökmünde garşy alandyklaryny belläpdirler. Seljuklarda jynsparažlykdan nam-nyşan hem bolmandyr. Şonuň üçin hem hristianlar, ýahudylar, butparažlar tutuş oba bolup musulmançylygy kabul edipdirler we täze döwletiň doly hukukly raýatlaryna öwrülipdirler. XII asyryň ýazary Mihail Siriýaly türkmen soltanlary hatda hristian ruhanylaryna-da howandarlyk edipdirler diýip ýazar. Mysal üçin, Rum-Seljuk soltany Gylyç Arslan II (1188 y. aradan çykan) özüniň ýerlerinde ýakowitleriň buthanalaryny salgytlardan boşadypdyr. Onuň 20 sany altyn dinar salnyp palriarha iberen hatynyň ilkinji setirleri şeýle sözler bilen başlanyär: „Cappadokiniň, Siriýanyň we Ermenistanyň beýik soltany Gylyç Arslan şalygmyzyň dosty, ýeňşimiz üçin dogra okaýan we şalygmyzyň mertebesine guwanýan bar- Saumy buthanasyndaky patriarha. Şol döwrüň döwrdeşleriniň belieýşi ýaly, täjirlerdir söwdägarler, jahankeşdeler öz janlaryndan we emläginden gorkusyz türkmen ýerlerinden arkaýyn geçip bilipdirler. Döwlet tarapyndan Gurakçylyk ýyllarynda ilata döwlet tarapyndan mugtuna galla paýlanylypdyr, yüz-münlerçe goýun soýlup, sadaka berlipdir. Muhammet Togrul beg Türkmeni „Halkyň halany" (söýgisi) diýip atlandyrypdyrlar, sebäbi onuň köşgüniň gapysy mydama adamlar üçin açyk bolupdyr. Togrul beg Türkmeniň miras düşeri - soltan Alp Arslan Türkmen (1063-1072) hakynda orta asyr pars taryhçysy Sadr ed-din

al- Nusayni şeyle ýazar: „Haçan-da soltan Alp Arslan ýurdy dolandymakda özbaşdak bolanynda we patyşalygyň tagtyny eýeläninde , ol özüniň tabynlygyndakylara adalatlyk ganatyny gerdi we rehimplilik hem-de jomartlyk etdi. Ol özüne tabynlygyndakylary (raýatlary) ýylyň dowamyndaky iki sany salgytdan (al-haraj, al-asli) boşatdy.

Alp Arslanyň ogly soltan Mälik şa Türkmen atababalarynyň däplerini dowam etdiripdir. Ol galla ekýänlere tohum we zähmet gurallaryny berip, olary goldap durupdyr, musulman dällere azar bermekligi gadagan edipdir, ermeni we siriýaly ruhanylara salynýan agyr ýygymlary gadagan edipdir. XIII asyryň siriýaly taryhçysy Kamal ed-din: „Mälik Şa özüne tabynlardan yekeje dirhemi-de zorluk bilen almady"diýip ýazar. Eýran, siriýa, arap, horasan ýazarlary Mälik şa Türkmen hakynda „Gündogaryň adalatly hökmdary" diýip ýazýarlar. Ermeni yazary Kirakos Gandzakesi Mälik şa Türkmen hakynda şeýe setirleri galdyrypdyr: Ol gysga döwrüň içinde dünýäni uruş we zorluk bilen däl-de söýgi we parahatçylyk bilen özüne tabyn etdi."

Türkmenler hakynda başga halklaryň wekilleri tarapyndan ýazylan şeýe maglumatlar biziň üçin has-da gymmatlydyr. Daşary ýurtly ýazarlar Akgoýunly, Garagoýunly türkmen döwletleriniň, Türkmen -Osman imperiyasynyň, Deli soltanlygynyň we beýleki döwletleriň hökümdarlary barasynda köp sanly mähirli sözleri galdyrypdyrlar. Türkmen soltanlary özleriniň golastyndaky halklar bilen türkmenleriň özara gatnaşyklarynyň daşary syýasatda uly ähmiýete eyedigine düşünişdirler, Türkmen diplomatiýasynyň dýpgöter aýratynlygy golastyndaky welaýatlaryň içki gurluşyny saklap galdyrmakdan üýtgetmezlikden, söwdany ösdürmekden, yslam dinini zorluksyz ýaýratmakdan, hem-de umumy döwlet medeni ösüşinde hristian we ýahudy jemagatyny saklamakdan ybarat bolupdyr. Türkmenler Gündogaryň ähli ilatyny haçparazlaryň ýörişlerinden gorap saklan we musulman Aziýasyndaky dini gyrlyşyklarynyň soňuna çykan güýç

bolupdyrlar. Ýewropaly rysarlar hristianlaryň Aziýadaky keramatly yerlerini azat etmek bahanasy bilen yerli halky talap, şäherleri oda beripdirler. Türkmenleriň ýeňip bolmajak güýjine duçar bolup, haçparazlar kömege barýan ýurtlary bolan hristian döwletleriniň -Wizantiýanyň, Bolgariýanyň (soňurak Rusuň) üstüne özleriniň ähli kuwwatlaryny gönükdirdiler. Hut türkmenler şol döwletlere kömege gelip, prawoslaw dünýäsini haçparazlardan halas edipdirler. Iňlis jahankeşdesi Eduard Deniýel Klark 1812-nji ýylda „Ýewropanyň, Aziýanyň we Afrikanyň dürli yurtlary boýunça syýahat" atly kitabynda: „şol döwürde müsلمانçylyga degişli ähli zatlar wagşyçylykdyr, hristiançylyga degişli zatlar bolsa, has medeniyetlilikdir diýip hasaplamak giňden ýaýran yalňyşlykdyr. Taryha dogry garalmagy sarasinler diýlip atlandyrylanlaryň hakykatda basybaljylardan has sowatly bolandyklaryny görkezýar, we olaryň weýrançylyklardan Iezzet alyandyklary barada bolsa, hiç hili subutnama ýok. Hristianlaryň (bu ýerde haçparazlar göz önünde tutulýar) keramatly yerler ugrundaky uruşlardaky ikiýzlliklerindir hayasyzlyklarynyň bolsa önüne zat geçmez" diýip ýazýar. Emma iňlis taryhçysy R. Irwinin sözlerine göre, türkmenleriň we rysarlaryň (fransuzlar, iňlisler, germanlar we başgalar) harby begzadalary biri-birleri bilen diňe bir soweşmän, eýsem diplomatik, dünýewi gatnaşyklary hem saklapdyrlar, ýagny kä halatlarda bilelikde awa çykypdyrlar we sport oyunlaryny-da oynapdyrlar. Haçparazlar özleriniň garşydaşlary bolan türkmenleriň adatdan daşary gaýduwsyzlyklaryna we gayratlylyklaryna mynasyp baha beripdirler. Yzlerçe ýyl geçenden soňra, ýagny 1898-nji yylda German imperatory Wilgelm Ýakyn Gündogara syýahatynda Müsriň serkerdesi we tanymal türkmen hökmdary Salah ed-diniň guburyna zyýarat edipdir. Wilgelm Damaskda onuň guburynyň üstne ýpek baýdagy ýapyp. ýüzne „ bir beýik imperatordan beýleki bir beýik imperatora " diýen ýazgylly, бүрүнчен edilen гүл дессесини гоýupdyr (ol häzir Londonyň harby muzeýinde saklanýar).

Biziň elimizde Akgoýunly we Garagoýunly türkmen döwletleriniň hökmdarlarynyň Kawkazdaky hristian ruhanyçylygyny ähli taraplaýyn goldandyklaryna we ermeni ruhanylaryna buthanany dikeltmäge kömek edendiklerine şaýatlyk edýän köpsanly resminamalar bar.

Osman-Türkmen imperiyasynyň sultanlary-da musulman däl ilaty hiç hili kemsitmändirler. Prawoslaw buthanasynyň merkezi Konstantinopol synandan soňra, 1453-nji ýylyn Magtymguly(May) aýynyň 29-da Soltan Mehmed II „Aziýanyň patşasy we Rim imperiyasynyň Kesary derejesini alanyndan soň, Stambulda (Konstantinopoly şeýle atlandyryp başlapdyrlar) musulmanlar bilen duldeğşirlikde bolup grek prawoslaw buthanasynyň patriarhynyň ermeni katolikosynyň we yahudylaryň baş rawwininiň kabulhanasynyň yerleşmegini talap edipdir. Öňki Wizantiya imperiyasynyň welayatlarynyň haçparazlaryň eden-etdiklerinden bez bolan musulman däl ilatynyň „Latynlardan türkler gowy! diýen şygary öňe sürmekleri geň görerlik däl.

Osman-Türkmen sultanlary imperiya birleşdirilen hristian welayatlarynyň yaşajylarynyň durmuşyny köp yenilleşdiripdirler. Yewropaly orta asyr yazary şeýle yazar: Men özüniň jayyny oda berip çagalaryny, aýalyny, malyny we iş zähmet gurallaryny alyp türkleriň çägene gaçyp geçen köpsanly wenger dayhanlaryny gördüm. Olar ol yerde hasylyň ondan bir böleginden başga salgydyň we kemsitmeleriň bolmajakdygyny bilýärdiler.

Türkmenleriň ençeme döwlet (Deli sultanlygy Kutubaşhalar we başgalar) döreden yeri bolan uzakdaky we aýaýyp Hindistanda adalatly türkmen hökmdarlary şu gunler hem yatlanylyar. Şeýle döwletleriň birinde Beyik Mogollar imperiyasynda Akbar şanyn häkimligi mysal alarlykdyr (1556-1605). Ilki başdan Akbaryň imperiýany döreden Baburyň (yogalan wagty -1530 y.) agtygydygyny belläp geçeliň. Baburyň ejesi türkmenleriň Akgoýunly nesilşalygyndan bolan şa gyzy bolupdyr.

Taryhy çeşmelerde onuň ady Ulusaga Türkmen diýlip berilyär. Akbaryň süýtdeş uýasy Selima Soltan begim belli serkerde we şahyr Bayram Hanyň ayaly bolupdyr. Akbaryň hökumdarlyk eden döwri Fransiýadaky dini uruşlara gabat gelyar. şol uruşda mün adam Ysa pygambere latyntça däl-de, fransuçza şokunanlygy üçin gurban bolyardy. ispaniyada bolsa, musulmanlaryň nesilleri we yewreyler yzarlanmalara sezewar edilipdirler, „belli“ gersog Alba bolsa ot sowrup- gylç syryp, flaman protestantlaryny „hakyky ynanja“ uymaklygy öwredýärdi. şol döwidäki türkmen döwletleriniň (Osmanlar, Secfewiler, Memlikler we Mogollar) hiç birisinde dini äheňdäki uruşlaryň yekejesi-de bolmandy. Akbar „hemmeler üçin parahatçylyk“ diýen syýasaty ygılan edipdir. Onuň köşgünde musulmanlaryň, induslaryň, buddaçylaryň, yahudylaryň iň meşhur alymlary ygynanypdyr. Akbar Uzyn Hasan Akgoyunly türkmeniň nesli, sefewi Şasy Abbas bilen çuň dostlukly gatnasygy yola goyupdyr. Akbar şa dosty sa Abbasa yazan hatynda şeýle diyyär: „Ilkibaşdan biz dinleriň arasyndaky tapawutlara üns bermezlige we ähli halklaryň Hudayyň hyzmatkärleridigi hakyndaky pikire gol yapdyk. Allatagallanyň hemme dinleri goldaýandygyny we ähli güýjň hemmeleriniň asuda yaşamagy üçin gönkdirilmelidigini belläp geçmelidiris.

Gömtükli rus taryhçysy L.N. Gumilyow türkinlenleriň bütün Aziýany tabyn etmeklerini, olaryň beýleki köpsanly halklar bilen ylalaşykly yaşamak ukybynyň bardygyny bilen baglanyşdyryandygy ýöne yerden dälidir.

Türkmen diplomatiýasynyň içki we daşky syýasatdaky ähli üstünlikleriniň syry şundadyr! Deli soltanlygynyň türkmen hokümdary Samsutdin Iltutmyşyň maslahatçysy Mübarek şa XIII asyrdan şeýle yazypdyr: Bilip goý, öňki döwürde işlerjedeller, ara alyp maslahatlaşmalaryň ylmyň we parasatlylygynyň kömegi bilen alnyp barylýpdyr. şonuň üçin hem hiç kim urşy, gandoküşikligi islemändir. İşler bolsa akyl-payhas, parasatlylyk, bilim bilen alnyp barylýpdyr. Dünyanyň ähli adamlary we halklary bu meselede pikirdeş bolupdyr.

Ykbalyň emri bilen, Türkmenistanyň çäginde daşarda beyik imperiyalary guran türkmenler XIII asyrdan özüleriniň döwletliligini yitirip, tire-taypa bölünüşigine düşdüler. Öz häsiyeti boýunça parahatçylygy söýüji halk Watanyňy goramak we öz garaşsyzlygyny saklamak üçin asyrlaryň dowamynda yene-de yaraşylyşylyk bolupdyr. Diňe 700 ýyldan soňra türkmenleriň Watanynda gysga wagtyň içinde uly özgerişlikler bilen dünýä belli bolan döwlet döredi. Ýaş türkmen döwletiniň içeri we daşarky syýasatda üstünlikler gazanjakdygyny ozalyndan aýtmak mümkindir. Munuň üçin başy dünýäde in gadymy siwilizasiýalardan (Jeytun, Änew, Altyndepe, Marguş) başlanan türkmen taryhyny okamak yeterlidir.

Türkmenleriň diplomatik wekilçilikleri we ilçihanalary: Asyrlaryň dowamynda adamlar biri-birleri bilen aragatnaslyk saklapdyrlar: söwdä-satyk edipdirler, birek-bireginiň myhmançylyga barypdyrlar we beyleki gatnaşlyklary yola goyupdyrlar. Diplomatiýa gatnaşyklaryň haýsanly başlanandygyny anyk aýtmak hem mümkin däl. Belki-de ol gadymy jemgyýetler döran badyna yüze çykandyr? Türkmenleriň-de beyleki dünýä halklarynyňky yaly gadymy taryhy bar. Diplomatiýa gatnaşyklary hem bu taryhda soňky orunlarda durmandyr. Türkmen diplomatiýasynyň gadymy döwri şu günki güne çenli yorite ylmy barlag iş hökmünde öwrenilmändi, emma şeýle-de bolsa, onuň käbir yagdaýlary gündelik neşirlerde ol oruny tapypdyr. Gadymy türkmen döwletleriniň (Mysal üçin, Turan, Skif, Massaget patyşalyklarynda we beylekilerde) diplomatiýasynyň özboluşly aýratynlyklary bolupdyr. Bu döwletleriň serhetleri birmeňzeş bolmandyrlar. Diňe kiçijik bölekde ol döwlet diýlip hasap edilipdir, yagny türkmenleriň atabalarynyň döwletleri - Eýran, Mideý, Bospor, Merkezi Aziýada bolsa - Hytaysaly uly döwletler bilen birigýän yerleri hem bolupdyr. Esasy zat, türkmen döwletleri bilen yanaşyk oturan tarymlar, halklar entek döwletlilik derejesinde bolmandyr ya-da onuň ilkinji basgançaklarynda bolupdyr. Bu bolsa ol halklaryň

daşary syýasat gatnaşyklarynyň häsiýetini kesgitleýdir. Sebäbi, entek olaryň köpüsi belli bir derejede türkmenleriň ata-babalaryndan syýasy garaşlylyk ýagdayynda bolupdyrlar. Dogrusy aýdylanda, türkmen taryhynyň yaňy döran döwürlerinde hemişelik diplomatik wekilhanalar bolmandyr. Kähalatlarda türkmen wekilleri goňsy yerlere ol ya-da beyleki gepleşikleri geçirmäge iberilipdir. Ol ya-da beyleki diplomatik adalgalar barada dogry düşünje almak üçin „Diplomatik sözlükden“ peydaalanmaly bolyarsy. Onda şeýle görkezilen: Diplomatik wekilhana - diplomatik wekil tarapyndan dolandyrylyan, daşary gatnaşyklary alyp baryan daşary yurt guramasydyr. Diplomatik wekilhana ilçiler tarapyndan gözegçilik edilip, ilçihana diýilip hem atlandyrylyar, wekil ya-da hemişelik işler ynanylan adam tarapyndan dolandyryşa wekilhana diýilýar." Elbetde. in gadymy döwürde ilçihana bilen wekilhananyň arasynda anyk bir tapawutlar bolan hem däl, ýöne nämede bolsa, olaryň arasynda aratapawut bolanlygy-da aňmal. Sebäbi kä halatlarda ilçihanalara hökümdarlaryň özleri ýolbaşçylyk edipdirler, bu bolsa yollanan toparyň ähmiýetini we jogapkärçiligini yokarlandyrypdyr. Gadymy diplomatiýanyň aýratyn hemm harby ýagdaylarda ähmiýetiniň yokarlanandygyny we harby ýagdaylaryň häsiýetine kesgitleýji täsir edendigini unutmaly däl. Türkmenleriň ähli döwürlerde gysarnyksyz berjay edip gelen in gowy diplomatiýasynyň biri-de - uruş hakynda garşydaşyna önünden habar bermegidir. Türkmen diplomatiýasynyň taryhynyň dürlil döwürlerinden birnäçe mysal getireliň. Milady hasabyndan öňki I 530-njy ylda Turan massagetleriniň meşhur patyşasy Tumaryň (Tomirisin) Gynbatar Türkmenistanyň yerlerine çozup giren ahemeni şasy Kuruş II-ä (Kire) çapar bilen iberen hatynda şeýle diýilýär: Midiyalylaryň patyşasy! öz meýliňden eliňi çek. Seniň gurduryan köpriň (Uzboyuň üstünden) saňa peyda berjekmi ya-da bermejekmi, belli däl. Sen bu zatlary bes et-de, öz yurduňda patyşalyk et, biziň häkimligimize göz gyzdurma. Sen, elbetde, bu maslahaty

almarsyň, parahatçylygy goraman, özüň nähili pikir edyän bolsaň, şonuň yaly-da hereket edersiň. Eger-de sen Massagetleriň üstüne çozmagy küyseyän bolsaň, deryanyň üstünden guryan köpriniň gurluşygyny beset. Biz deryadan üç günlük yola yza çekileli. Sen arkayn bizin yurdumyza geç Eger-de sen bizi öz yeriňe göybermek isleyän bolsan senem şeýle et."(Gerodot milady hasabyndan öňki V asyr). Yene-de XIV asyrdä Raşideddin tarapyndan yazylan Oguz- türkmen eposy bolan „Oguznamadan" bir mysal. Oguz han Türkmen gürjüler bilen boljak söweşi aytmak üçin yörite wekil iberip, şeýle diyyär: „Men siziň garşyňyza gyssagly çykyş etmäge mejbur bolyaryn. Siz habardar hem-de ägä boluň soň Oguz han bizin üstümize duydansyz çozdy diymeginiz yaly. Soweşiň boljak yerrini özüňiz bellän hem-de şnweşe tayar boluň, biz ol yerde (basym) bolarys!

Türkmenleriň duyduryş beriji hatlary-da (iltimatum) aýratyn unsüni çekyär. Mysal üçin, milady hasabyndan öňki II asyrdä hun hanlarynyň biri (hunlar, gunlar -türkmenleriň atabalarydyr) Hytay imperatoryna şeýle ähendäki haty yetirmek üçin ilçä yollapdyr, onda şeýle diýilýär: Men Han döwleti bilen söwda etmek üçin serhetde uly derweze açasym gelyär. Han neberesinden gyz alasym gelyär, şeýle hem her yylda tüwidän edilen 10 müň litr çakyr, 5 müň hu (ölçeg) däne, 10 müň bölek dürli gornüşli yüpek mata we beyleki zatlary ibermegiňizi isleyärim, şeýle ýagdayda serhetde özara talaňçylygyň bolmazlygyny isleyärim.

Biz şu yerde Hytay bilen gatnasygyň ykdysady häsiýetine düş gelyäris, indiki mysalymyz bolsa gadymy türki hanlarynyň taze yerleri basyp alyşlaryny häsýetlendirýär. VII asyrdä oguz türkmenleriniň hökümdarynyň ogly Böri şad agwan hökümdarynyň (Agwanystan- Kawkazdaky orta asyr döwleti) yanyna kakasynyň yazan haty bilen barypdyr: „ Eger yurduňdaky häkimler we begler meniň oglumy garşy almaga çyksalar, yurdy rayatlyga berseler, şäherleri, galalary sowgat etseler we söwda etmeklige mümkinçilik berseňiz, onda siz olara

yaşamaga we maňa gulluk etmäge rugsat berersiňiz." Katolikos Wiro hanyň talabyny yerine yetirmekden boyun gaçyryar. Netijede, söweş bolupdyr. Wiro we onuňi birnäçe begleri yesir düşüpdir. Böri şad katolikosa yuwaşlyk bilen şeýle sözleri aýdypdyr: „Sen näme meniň yanyma wagtynda gelmediň, eger-de öň gelen bolsaň, meniň goşunym tarapyndan seniň yurduňa beýle betbagtçylyk gelmezdi". Şondan soňra Böri şad ähli yesirleri boşadypdyr, yurt bolsa Günbatar Oguz-Türkmen imperiyasyna birikdirilipdir.

Türkmenleriň ilçä saylaýyşlary hakynda-da gyzykly maglumatlar bar. Bize Kawamuddin Abu Aly Hasan Ibn Ishagyňi (doglan yyly 1018y.), döwürdeşleriniň goyan lakamy boyunça Nyzam Al-Mülkün („Döwletiň düzgunleri") aýaýyp işi „Syyasatnama" (Döwleti dolandyrmak barasyndaky kitaby) gelip yetdi. Ol iki sany türkmen-seljuk soltanlary Alp Arslan Türkmeniň (1063-1072) we Mälik şaTürkmeniň (1063-1072) beýik weziri bolupdyr. Nyzam al-Mülk aýaýyp eseriniň „İçiler we olaryň edimgylymlary hakynda" diýen 21-nji babında şeýle diyyar: „İlçä bolmak üçin şalaryň hyzmatynda bolan, batyrgay gürläp bilyän, yöne az gepli, köp syhat eden, her bir ylymdan baş çykaryan, yatkeş, atiaýaçly, öz mertebesini bilyän, görk-görmekli bolmak gerekdir. Bu aýdylanlaryň üstesine, ol danyşment, akyly goýalyşan adam bolsa, has hem gowudyr. Eger-de ilçä edilip nedim iberilse, bu has ynamdar bolar. Eger ilçä edilip, batyr hem edermen adam iberilse, özem at çapyp, yarag tutup bilyän bolsa, muňa yetesi zat yokdur. Munuň özi biziň adamlarymyzyňň hemmesi şeýle kişilerdir diýildigini aňladyr. Eger ilçä pygamber neslinden bolsa, bu-da biçem däl, sylag-sarpasy, asylzadalygy uçin oňa uly hormat goýlar. İlçä patyşanyň edimgylymlarynyňi, pähimpayhasynyň aynasydyr." Bu maglumatlar Türkmen-Seljuk imperiyasynda diplomatiýanyň soňky orunlarda durmyandygyna we wekilleriniň çuň seçilip alnyşdan geçendigine şaýatlyk edyar.

Soltan Mahmyt Gaznaly Türkmeniň ene tarapyňyň neberesinden bolan Sarif Muhammet Mansur Said Abul Faraj

Mübärek şa bize has gyzykly maglumatlar galdyrypdyr. Türkmen Gaznalyar imperiyasynyň, Gur döwletiniň we Deli soltanlygynyň gelejekdäki abraýly adamy bolan Sarif Mübärek şa bu döwletleriniň hem-de geçen asyrlardaky patyşalyklaryň tejribelerini jemläp, „Urus alyp barmagyň hem-de edermenligiň kada-kanuny“ („Adab al-harb Wa-ş-şudzaat“) diýen orta asyrlarda heniz bolmadyk ylmy eserini yazypdyr. Bu iş 1211-nji yylda Hindistandaky Türkmen-Deli soltanlygynyň hökumdary Şemseddin Iltutmyşa sowgat berlipdir. Nyzam al-Mülküň eseri häzirki döwrüň okyjylaryna belli bolan bolsa, Mübärek şanyň işi barasynda köp taryhçylar hem hiç zat bilmeyärler. Watandaşymyzyň bize beryän maglumatlarynyň gymmaty onuň ilkinji gezek Türkmenistanda nesir edilyändigindedir. Ol öz eseriniň „Ilçileri, sowgatlary we peşdeşleri yollamak barasyndaky“ 6-njy babında şeýle ýazar: „Eger-de tagtdan-tagta adam yollanylsa, onuň gelip şykyşy alymlar maşgalasyndan, dindar, ya-da döwletiň tanymal adamlarynyň neberelerinden bolmalydyr. şeýle-de onuň ata- babalary tanymal ya-da çagalykdan patyşanyň köşgünde önüp-ösen, beyik şeyitler maşgalasyndandygy doly subut edilen bolmalydyr. Olar özlerini alyp barşy, göwy işleri bilen tapawutlanyan, edepli, hökümdara hyzmat etmekde at gazanan, bilimde we sungatda uly netijeler gazananlar bolmalydyrlar. Ilçiniň hayran galdyryan görki, daşky sypaty owadan, dilewar, ugurtapyjy, uzyn boýly, köpçülige yarayan adam bolmalydyr. Ilçi akmak, kiçi boýly, görksüz, erbet gylykly, agsak, köp gürleyän, gülegen, serhoş, gabanjaň, agzy hapa, gysganç, nahara sabyrsyz, ahlaksyz bolmaly däldir. Ol gelip çykyşy boýunça dayhanlardan, yazgarylan ya-da onuň ata-babalary erbet gylyk-häsiyetli, erbet ady we lakamy alan bolmaly däldir. Ilçi gowy terbiye alan. gowy gylykly, dilewar, yumşak, yüregi açyk, eli açyk, sadaka beriji bolmalydyr. Onuň nökerleri hiç; zada mätäc bolmaly däldir. Ilçiniň yanynda ylymly-bilimli ymamlar we gelip şykyşy boýunça mynasyp alym bolup, gerek bolayan yagdayynda degerli kömek edip bilyän we kim- de bolsa birini öz

tarapyna çekip bilyän adamlar bolmalydyr. Ilçi yola ugranda ol mätäçlik çekmez yaly, ähli zady bolmalydyr. Eger-de ol berlen serişdeler haysy-da bolsa bir iş üçin ulanylsa, ol-da yer tutmasa, onda onuň üçin gynanmagyň geregi yokdyr. Sebäbi, döwletiň we patyşanyň işi-deryadaky suw yalydyr: ol bir azalyp, bir köpelip duryandyr. Ilçi bilen çalt hereket edyän çaparlar toparyny, akyly-başly atly goşuny, yolda synagdan geçen çydamly düyeleri we yyndam atlary yollamaly. Şeyle hem, uzak yollara tabşyryk bilen baryan ilçiniň yanynda gerekli menzile wagtynda yetmek üçin we köşkdä kabul edilmegi üçin, yolbeledi bolmalydyr. Ilçä söz berilmedik yagdayynda, ol gürlemeli dälär. Eger-de ondan bir zat soralan yagdayynda, ol sypjyklyk we ovvadanlyk bilen jogap bermeli. Oňa kemakyl hereketleri etmek, daş-töweregine yaltaklamak we yerliksiz gülmek bolmayar. Haçanda kabul edişik gidip duran yagdayynda, ylmyň haysy-da bolsa bir ugry boyunça gürrüň edilende, şol ugurdan baş çykaryan bolsa, goy gowy edip gürrüň bersin; emma bilmeyän bolsa, onda jedde goşulmaly däl-de, yuwaşja oturmaly - yagdayy özünü synagdan geçirmeklige yetirmeli däl, sebäbi bu yagday ony hiç zady düşündirip bilmeyän, hiç zatdan baş çykaryp bilmeyän adam hasapladyp, öz üstünden güldürer. Nakylly aydylyşy yaly „synag adamy arşa çykaryp-da, kemsidip-de biler.“ Ilçi özüni Allatagalanyň wekili diyip duymalydyr."

Türkmen taryhynyň iň irki döwürlerinde diplomatik gatnaşyklar diňe yakyndaky yurtlar bilen bolup, ol-da wagtlaryň häsiyete eýe bolupdyr. Soňraky diplomatiýalaryň çylşyrymlaşmagy we kämilleşmegi türkmen döwletleriniň ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Orta asyrlaryň irki döwürlerine çenli türkmen diplomatiýasy belli bir derejede durli usullara we amallara esaslanyp, tejribe toplanypdyr. Gadymy türkmen diplomatiýasy bir tarapdan öz aralarynda we başga dilde gürleyän goňşulary bilen aragatnaşyk saklayan türk halklaryň döwletlerynden, beýleki bir tarapdan bolsa, Hytanyň, Rimniň, Gresiýanyň, Bizantiýanyň, Eýranyň we dünýäniň beýleki döwletleriniň halkara tejribesinden

peydalanypdyr. öz hökumdarlarynyň habarlaryny gowşuryan yörite çaparlar bolupdyr, yöne olaryň gepleşikler geçirmäge hukuklary bolmandyr. Orta asyr türkmen döwletlerinde serhet yaka welayatlaryň häkimleri uly orna eye bolupdyrlar. Kä halatlarda olara döwletiň hökumdary uly hukuklary beripdir, yagny daşary syýasat işlerini alyp barmaga. galyberse-de, döwlet derejesindüki ylalaşyklary baglaşmaga rugsat edipdir.

Gadymy we orta asyr zamanlarynda parahatçylygyň bozulgyç bolyandygyny we dostlukly döwletiň çalt duşmançylykly döwlete öwrülmeginiň mümkindigini nazarda tutmak gerekdir, şonuň üçin-de şol döwrüň diplomatiýasynda harby güýjüň gepleşikleriň gidişine we şertnamanyň baglaşygyna goşulmaklygy häsiýetli zatdyr. Ilçiler mydama adatdan daşary hukuklardan, eldegirilmelikden we hormatdan peydalanypdyrlar. Ilçi iberilen tarapyň wekilleri näçe çalt we dabaraly garşylanylsa, oňa türkmen döwletine bolan hormat diýlip düşünilipdir. Mysal üçin, hytaýlaşan turki Li Yuana (Tan nesilşalygyny döreden) Hytay tagtyna çykмага kömek eden ilçi Sabyrhan şa tarapyndan 613 yylda bolan kabul ediliş dabarasý wagtynda imperatoryň yanynda oturypdyr.

Diplomatik tabşyryklary türkmen hanlarynyň ilçileri jogaply saparlarda dilden beyan edipdirler, onuň artykmaçlygy gizlin tabşyryklary yetirmekdedir. Ilçiler hökumdaryň tabşyryklaryny yatdan aydyp, soňra yönekey diplomatik gurrüňçiligine geçipdirler. Ilçileriň sözlcrine nä dercjede, nähili üns berlendigine Mübärek şanyň sözleri şaýatlyk edyär: „Ilçi şcyle bolmalydyr. ol gürläp başlanda yumşak başlasa, şňzuni tamamlanynda-da yumşak tamamlamalydyr. Aydylyan söz yiti we döredijilikli bolmalydyr. Gürlaninde kesgitli we batyrgay gürlcmelidir. Goy, ol gürläninde yuwaş, boynegijilikli, nayynjar görünmesin. Eger-de patyşanyň, yurduň, nökerleriniň we tabynlygyndakylaryň yagdaylary barada soralanda, ol öz döwletini ähli tarapdan ileri tutyandygyny bildirsin.

Biperwaylykda. degişmä yol bermesin. Hiç bir zatda öte geçmän, artykmaçlyk saymak pikirlerini yüzü çykarman jogap bcrende, onuň çykyşyny hiç; kim tankytlap ya-da maslahatdan kowup bilmez. Eger şeýle oňaysyzlyk yüze çykayan yagdaylarynda, ony şol yurduň patyçasynyň adyna yöňkärler. Ilçi baran yurduň yolbaşçylary we adamlary bilen hoşamay, sabyrly, dilewar gürleşip, özüne ak yürekliлик bilen garalar yaly diniň kada-kanunlaryny hormatlamalydyr... Wekil kemsidilyän we yaňsylanlyan adam bolmaly däldir. Berilyän her bir soraga dçgerli jogap bermegi başarmalydyr. Kim-de kim bir zat hakynda soranda, gurleşyän adamda erbet pikir döremez yaly, ol ähli zada atyaçlyk bilen garap, seresaply jogap bermelidir." Türkmen ilçileriniň yanlarynda tapawutlanan nyşanlary we hormat hatlary bolupdyr. Gadymy türki halklarynda kagyzdaky buyrugyň ycrine, ujunda altyn nayzasy bolan yay we mumdan edilen möhur bolupdyr." diyip hytay çeşmeleri belleyar.

Muňa şaýatlyk edyän mysallary şadessanlardan hem almak bolar. „Oguznamada" şçylc sclirlçr bar: „(häzirki hereket edyän sylag hatynyň we ayratyn möhüriň) yerine Oguz han dowründe yay we pcykamyň nayzasy, altyndan yasalan peykam herçket edipdir. Oguz han özuniň şahsy nyşany hökmünde olara (kaňly taypalaryna) nayzasy altyndan bolan peykamyň we yayyň ikisini beripdir. Kaňlylar her bir welayata baranlarynda, ilat olaryň nyşanlaryny görüp, sylag-hormat cdip, olary hem-de olaryň mallaryny azyk, ot-ıym, şeýle hem suw bilen üpjın edipdir." Abulgazy han (XVII a.) „Türkmenleriň şejeresinde" Oguzhan Türkmeniň dilinden şeýle sözleri aydyar: „Bizden öňki yaşan adamlar yayy - hökümdar, peykamy-ilçi hasaplapdyrlar."

Ünsi çekyän zatlaryň biri-de, türki halklaryň hanlarynyň möhürlerinde peykamyň şekillendirilmegidir. Olar resminamanyň ornuny tutupdyr, goşun ygynamaga habar bermek üçin hem-de häkimiyetiň nyşany bolupdyr. şeýle-de gadymy türki hanlarynyň ilçilere ynanç hatlaryny yazyp berendikleri bize mälimdir. Taryhçy Maniandryň gürrüň

bermegine göni, ilçä Istem han Maniah 567-nji yylde Wizantiya imperatory Yustiniň kabulhanasyna, „skif hatlary" yagny, ilçä handan berlen ynanç haty bilen barypdyr.- Käbir halatlarda türkmen hökumdarlary ynanç hatlaryny yazdyrmak üçin, başga döwletden gelen, şolaryň dilinde yazyp bilyän gaçgaklaryň hyzmatyndan peydalanypdyrlar. Mysal üçin, miladydan öňki 176-njy yylde hunlaryň beýik hökümdary Mode Hytay köşgündäkilere hat yollamak üçin hytayly gaçgaklaryň hyzmatlaryndan peydalanypdyr.¹⁵ Türkmenler mydama hytaylylar bilen yakyn aragatnaşykda bolupdyrlar.

Gadymy türki imperiýasynda (VI-VIII a.a.) Hytay bilen giň diplomatik gatnaşyklar bolupdyr. 545-nji yylde Bumyň | han garaşsyz orta asyr türkmen döwletiniň dörändigini ygylan edende, hytaylylar ilkinji bolup, ol döwleti ykrar edip, öz ilçilerini yollapdyrlar. Soňky yyl Bumynyň ilçisi Çanana gelipdir we ylalaşyk baglanylyşylypdyr. şol döwürden bäri türkmenler gowy daşary syyasat işini alyp baryrlar. Imperiýanyň günbatarynda, yagny Hytay çäkleriniň scbitlerinden Gara deňzine çenli aralykda Bumyn hanyň dogany Istemi han| (Wizantiya çeşmelerinde Dizabul we arap çeşmelerinde Sinjib) uly döwletler bilen birnäçe şertnamalar baglaşypdyrlar. Istemi han özüniň ilçisi hökmünde sogdialy Maniahy belläpdir, ol 566-jy yylde pars şasy tarapyndan hormat bilen kabul edilipdir. Soňra 557-nji yylde bolsa Maniah Istem hanyň Konstantinopoldaky ilçihanasyna wckilçilik edipdir.

Ähli döwürlerde döwletler arasynda diplomatik zorluklar hem bolup durupdyr. „Güýçli" „ejize" höküm edipdir. Kä halatlarda yollanylan hatlarda açyk haybat atmalar hem bolupdyr. Türkmen Seljuk soltany Sanjar Türkmen Gündogarda söweşyän wagtynda, Günbatarda Wizantiya imperatory Anadola çozyar we ilatyň köp bölegini basyp alyar. Sanjar Türkmen imperatora gahar-gazap bilcn şeýle jogap hatyny yazyar:, Eger-de sen yesir alan musulmanlaryny basym azat etmeseň, onda külli halklar we döwletler Wizantiýanyň üstüne çozarlar. Bu

yörişde yesir bolmaz, biz olaryň kellesini rehimsizlik bilen alarys diyyar. Imperator haty alan dessine ycsirleri boşadypdyr we soltanyň wekillerini mundan beyläk iki döwletin arasynda parahatşylykly gatnaşyklaryň boljakdygyna ynandyrypdyr.

Orta asyr türkmen döwletleriniň ösmegi we berkemegi bilen, daşary syýasat işleri has-da janlanypdyr. Diňe goňsy döwletler bilen aragatnaşyklar giňelmän, eýsem uzakdaky döwletler bilen hem-aragatnaşyklar yola goylupdyr. Türkmenler diplomatik gatnaşyklaryň täze görnüşlerini ele alypdyrlar. Akgoyunly (XV a.) we Sefewi (XVI- XVIII a.a.) türkmen döwletleriniň diplomaliýasy barada bizde bay maglumatlar bar. Düzümine Azerbeýjanyň, Ermenistanyň, Kürdüstanyň, Yragyň Günbatar Eýranyň, Gürjüstanyň bir bölegi giryän Akgoyunly türkmenleriň döwletiniň güýçli hökümdary Uzyn Hasan beg Türkmen (1453-1478) Ýewropada örän tanymal adam bolupdyr. Azerbeýjan taryhçysy Ya. M. Mahmudowyň belleşi yaly: „Akgoyunly döwleti Günbatar Ýewropa, Yakyn we Orta Gündogar yurtlary bilen gatnaşykda wajyp (käbir meselelerde aýgytlayjy) ähmiýete eýe bolupdyr. Akgoyunlylaryň diplomatik aragatnaşyklary Wenesiya respublikasy, Beýik Moskwa knyazlygy, Altyn Orda, Polşa, Burgundiya, Neopolitan korollygy, Rodos, Kipr, Garaman begligi, Müsür, Hindistan we beýleki köp döwletler bilen has-da giň gerime eýe bolupdyr. Beýleki Ýewropa döwletleri Tebrizde (Akgoyunlylaryň paytagt şähri) yzygiderli diplomatik gepleşikleri alyp barypdyrlar.“

Uzyn Hasan Türkmen Ýewropa wekil hökmünde diňe bir türkmenleri däl, şol yurduň ýaşajylary hökmünde, eýsem hristianlary hem belläpdir, (1471 -nji yylda ermeni hoja Mirak Rim papasynyň yanyna barypdyr.), şeýle-de Ýewropa döwletleriniň öz ilçilerini belläpdir. Akgoyunly türkmenleriň köşgündäki wencesiýaly ilçisi Katerino Dzeno Uzyn Hasandan Akgoyunlylaryň Wenesiýadaky adatdan daşary ilçisi hukugyny alyp. 1473-nji yylyn Alp Arslan aýynyň 18-de degişli hatlar bilen üpjün edilip, Ýewropa ugrapdyr. Kafda terjimeçi Uzyn Hasan Beg

Türkmeniň Wenesiýanyň bastutany Nikolo Trona yollan halyny türkmençeden latyn we italyan dillerine terjime edipdir. Wenesiya notariusy Konstantiň de Sarra halyň terjimesini kepillendirip, Katerino Dzenonyň Rim Papasy Sikston IV (1471-1484), german imperatory Fridrih Gabsburg (1440- 1493), neopolitan koroly Ferdinand (1458-1494), Polşşanyň koroly Cazimir IV Yagellonçik (1447-1492), wenger koroly Matyaş Hunyandi (1458-1490) we Wenesiýanyň baştutany Nikolo Torono bilen Uzyn Hasan Beg Türkmeniň adyndan gepleşikler alyp barmaga hukugynyň bardygyny tassyklapdyr.

Onuň ön yanynda 1472-nji yylyň Alp Arslan (awgust) ayynda Akgoyunly döwletinin belli diplomaty Isak Uzyn Hasanyň hatyny Wenesiya senatyna beripdir. Türkmen hökümdarynyň yazan hatyny ilçiniň Wenesiya baştutanynyn hut özüne berendigine garamazdan, Uzyn Hasan Beg Türkmen gadymy türkmen däbine eyerip, syrlylygy saklamak üçin, dil üsti bilen habar alyşmagy makul bilipdir. Türkmenleriň şasy häkimc (doza) şeýle mazmunly hat yazypdyr: „.... Men hatyň üsti bilen-de köp zatlary aydyp bilerdim, meniň buyrugym boyunça, lukmanlaryň lukmany, beyik lukman, dilewarlygyň ussady Isak size mçniň diýjek zatlarymy söz bilen beyan eder diýip, biz ony siziň yanyňyza yollayarys. biz oňa doly ynanyarys, ol örän ynamdar adamdyr. Siz onuň bilen wajyp we syrly gepleşikleri maslahatlaşyp bilersiňiz, biz onuň bilen alnyp barlan gepleşiklere edil özümüz gatnaşan yaly hasaplayarys."

Akgoyunly türkmenleriň Caramanogullary türkmen begligi bilen döp bolan we yakyn aragatnaşygy bolupdyr. şol döwürdäki uly türkmen döwleti bolan - Osman imperiýasy bilen diplomatik gatnaşyklar dartgynly bolupdyr. Käbir yyllarda parahatçylyk durnukly bolupdyr. 1459-njy yilda Akgoyunly türkmen diplomatiýasynyň toparý ilçi Myrat begiň baştutanlygynda Stambula gelipdir. 1461 -nji yilda. Türkmen-Osman soltany Mehmet II Akgoyunlylaryň üstüne yörüş edende, Uzyn Hasan Beg Türkmeniň yörite wekili, Yewropada zehinli diplomat hasaplanyan onuň

ejesi Sary hatyn garşydaslarynyň huzuryna (lagerine) barypdyr. Mehmet II Sary hatyny gowy garsylapdyr. Çeşemeleriň habar bermegine göre, olar gepleşikleriň barsynda biri-birine yüzlenenlerinde „enem“ we „oglum“ diyip yüzlenipdirler.

Akgoyunlylar nesilşalygy yykylandan soňra, häkimiyet Türkmen-Sefewi döwletini esaslandyryjy Ysmayyl şa I Sefewiniň (1501-1524) eline gelipdir. Wenesiya ilçisi Konstantino Laskari 1502 y. Ysmayyl I şa hakynda, şeýle yazypdyr: „Jcnap Sofi Uzyn Hasanyň urugyna degişli bolup, şol garyndaşlyk sebäpli, ol Eyranyň şasy we imperatory bolupdyr.“ Hakykatdan-da Uzyn Hasan Beg Türkmeniň gyzy Älem şa begim Ysmayyl şanyň ejesi bolupdyr.

Ysmayyl şa özüniň patyşalyk edip başlan döwründen birnäçe yyl geçenden soň, Wenesiya özüniň ilçisini yollapdyr. 1508-nji yylda wencsiyaly Franşesko Malipiyeronyň gämisinde Wenesiya iki sany ilçä gelipdir, yagny olaryň biri - Ysmayyl şanyň adyndan, beylekisi - Garamanogullarynyň adyndan bolupdyr. Ysmayyl şanyň hatyny italyan diline terjime cden Pyelro Dzeno, Wenesiyanýň Damaskdaky konsuly şeýle yazypdyr: „Bu gowy hat. Ol (Ysmayyl şa) bu hatynda özüniň biziň gowy dostumyzdygyny aydyar. Türkmenleriň ilçisi San-Stefanadaky Barbara köşgünde gowy garşy alnyp. birnäçe gün geçeninden soň, Wenesiyanýň häkimiyetiniň önünde çykyş cdiipdir.

Ysmayylyň nesilleri Wenesiya we bcyleki Yewropa yurtlary bilen dostlukly gatnaşyklary dowam etdiripdirler. Sefewi ilçisi Alybcg 1515-nji yylda Rodosdaky gospital yerlerinirysarlyk ordeniniň baştutanynynkyda bolupdy. Sefewi şasy Tahmasp hem Türkmen-Osman soltanlary bilen dost bolupdyr. Selim I (1566-1574) döwründe Stambulda Şaguly han Ustajyly (Ustajyly-Akgoyunlylar birleşiginden bolan türkmen tayıpasdyr) ilçä bolupdyr, 1575-nji yylyň Magtymguly (May) aýynyň 13-de täze soltan Myrat III-in (1574-1595) yanyna Tahmaspyň täze ilçisi Tahmag han Üstajyly gelipdir.

Muhammet Hudabendi Sefewi şa döwründe Wenesiya ilçisi bolup, Hoja Muhammet barypdyr. 01 1530-njy yylyň Magtymguly (May) aýynyň 1-de doz (häkim) tarapyndan kabul edilipdir. ilçisi (türkmen, pars dillerinde) hat getiripdir. Tasin yeri-de, şol haty Wensiyada pars diline terjime edip yaly adam tapylmandyr, sebabi dozuň kätipleri Antonio Millodonna, Dominiko Wiko, Wincenso Alessandri diňe türkmen dilini bilipdirler.

Apbas Sefewi (1537-1629) döwründe günbatar ýurtlary-Wenesiya, Genuya, Neapol, Papalyk, Germaniya, Ispaniya, Angliya, Swesiya, Gollandiya, Norwegiya, Russiya bilen aýratyn yakyn aragatnaşyklar yola goýlypdyr. Sefewi türkmenleriň özläriniň harby güýşlerini artdyrmak üçin, yarag edinmek maksady bilen, yüpegi daşary yurtlara satmagyň yollaryny gözläpdirler. 1600-nji yylda ilçisi Iffetbegiň baştutanlygynda Wenesiya 3 sany sefewi diplomaty gelipdir, olary doz kabul edipdir. 1603-nji yylyň Nowruz (Mart) aýynda bolsa, italyanlaryň özläriniň aýtmagyna görä: „uly zehiniň eyesi we şanyň yorite wekili“ Fenthi begiň baştutanlygynda, türkmenleriň täze ilçihanasy (11 adamdan ybarat) açylypdyr. Apbas I-in yollan adamlary doz Marino Grimani tarapyndan basym kabul edilipdir. Onuň gorkezmesi boyunca, şol döwrüň belli suratkeşi Gabriello Kalian türkmen diplomatiyasynyň kabul edişliginin suratyny çekipdir, Wenesiya hökümeti bolsa, olara yarag satyn almaga päsgel berilmez yaly mümkinçilik döredipdir. şol yyl sefewi ilçisi Allaberdi beg Türkmen harby ylalaşyk (soyuz) baglaşmak üçin, Ispaniya gelipdir, 1604 yylda bolsa ol yerde Apbas I-in wekili Ymamguly han Pakiz Türkmen bolupdyr.

Hüseynalybeg Bayatyn (bayatlar - oguz türkmen taýpasynyň baştutanlygyndaky uly sefewi ilçihanasynyň täsin ykbaly bar. 1599-njy yylda düýe kerweninden we yaragly gorag bilen Ysphyhandan ugran ilçiler Ysphyhan-Kazwin -Hazar denzi-Mangyşlak - Astrahan -Sarisyn -Samara -Kazan -Moskwa -Arhangelsk-Skandinawiya, soňra Germaniya, Italiya, Fransiya, Ispaniya,

Porrugaliya ugurlary boyunça yol gecipdir. 1600-nji yylyn Garaşsyzlyk (okryabr) ayynda içiler Praga gelipdir we olary Germaniyanýň, Awstriyanýň, Cehiyanýň we Wengriyanýň imperatory Rudolf II uly hezzet-hormat bilen garşylapdyr. Alty aydan soňra diplomatlar Florensiya gelipdirler we gersog bilen gepleşikler geçiripdirler. Olar 1601-nji yylyň Gurbansoltan (aprel) ayynda Papalygyň (Papstwonyň) serhcdinden geçenlcrinde, Papa Kliment VIII (1592-1605) türkmenlere aýratyn kabul edişlik gurapdyr: Rime çenli olary yörite atly bölüm ugradypdyr, Rim bolsa olary topdan atlyan solyutlar bilen garşy alypdyr. 1601-nji yylyň aprel ayyňyň 12-de Hüseynalybeg Bayat Papanyn özi kabul edipdir. Ispaniyanýň paytagt şaheri Walledolido-da Apbas I-ň ilçilerini dabaraly yagdayda garşy alypdyrlar, ol yerde iki aýlap bolanlarynda scfewi diplomatlaryna korol Filip III-ň (1593-1621) kabul edişliginde birnäçe gezek bolmak miyesser edipdir. Yewropa entek Aziyadan şeýle köp ilçi gelenini görmändi, olar yewropalylaryň yüreginde öçmejek yz galdyrypdylar (diňe hökümdarlar üçin 32 düýe sowgat getirilipdi). Nabelli yazyjyň : „Pars ilçileriniň dabaraly çykyşlary we olaryň 1601-nji yylyň aprel ayynda Rime gelşiniň suratlandyrylyşy " diýen işi saklanyp galypdyr. Haçan-da olar Portugaliya ugramaly bolanlarynda, garaşylmadyk yagday yüze çykypdyr. üç sany diplomat Ispaniyada galmak isläpdir. Ilçiniň yegeni Alyguly Bayat ispan koroly tarapyndan ogullyga alnyp, oňa „Don Filipp" diýen täzc at dakypdyr. Ilçihananyň baş kätibi Orujbeg Bayat korolyň aýaly tarapyndan ogullyga alnyp, „Don Huan" diýlip, üçünji diplomat Bunyatbeg - „Don Diyego" diýlip atlandyrylypdyr. Hüseynalybeg Bayat gahar-gazaba münýär, emma bu bolan wakanyň ganşysyna hiç zat edip bilmeyär. 1604-nji yylda Don Huan ispan dilinde Sefewileriň taryhy boyunça iş yazypdyr.

Türkmen-Osman imperiyasynyň hem Yewropa we Aziya yurtlary bilen diplomatik gatnaşyklarynyň bolanlygy barada

maglumatlar bar. XVIII asyryň başlarynda osmanly diplomatlar yewropa döwletleriniň dolandyryş usullaryna giň akyl yctirip başlapdyrlar. 1720 -nji yylda Osman hökümeti Lyudowik XV-in köşgüne yörite wekil cdip (şelebi Mehmedî yollapdyr. Onuň esasy wezipesi Fransiya bilen harby ylalaşyk baglaşmakdan ybaratdy. Emma, ol beyik wezirden: galalara, fabriklerc we fransuz siwilizasiyasynyň gurluşyklaryna baryp görüp , olaryň haysysyny ulanyp boljaklygy barada habar bermeli", diyen anyk tabşyryk hem alypdy. İlçi yurduna dolanyp geleninde, ol barada doly maglumat bcripdir.

XVIII asyryň başlaryna çenli Türkmen-Osman imperiýasynyň daşary yurtlarda hemişelik wekilhanalary bolmandyr, muňa garamazdan, yewropa döwletleriniň Stambulda hemişelik konsullyklarynyň bolandygyny bellap geçmek gerek. Belli bir döwürde soltanlary şeýle yagdaylar doly kanagatlandyrypdyr, emma XVIII asyrdä ajayyp Porta indi yarag bilen däl-de, diplomatiya bilen hereket edip başlapdyr. 1793-nji yylda Yewropanyň öňdebaryjy baş sany döwletinde Osmanly türkmenleriň hemişelik diplomatik wekilhanalary açylypdyr. Ilkinji şeýle wekilhana Londonda Georgiy III-niň köşgünde açylypdyr. Osmanly ilçiler yurdy doly derejede öwrenmek üçin anyk görkezmeler alypdyrlar

Türkmenistanyň öz çäginde degişli bolan maglumatlar barada aysak, XIII asyrdä Mongol basybalyjylary dunyade türkmenleriň watanynyň döwlet gurluşyny, ykdysadyýetini uzak wagtlaý özüne gelmez yaly edipdi. şeýle bolsa-da, gadymy diplomatik дәpler yitip gitmәndir. Türkmenler öz goňşulary bolan - Russiya, Buhara, Hywa, Parflya, Kiçi Aziya, Kawkaza özleriniň wekillerini yollapdyrlar.

Halkara şertnamalary we peşgeş alyşmaklyk:
Türkmen diplomatiýasynyň taryhy barada täze gürrüňç başlamak bilen, türkmenlerde kasamy ya-da şertnamany bozmakdan uly biabrayıçylygyň yoklugyny ayratyn bellemek isleyarin. Türkmenleriň ata-babalary bolan turanlylar zoroastrçylyk

dininc uymagy ündänlerinde urşuň hudayy Mitrü (Mihra) gokunypdyrlar, ol şol bir wagtda şeilnamanyň hudayy-da bolupdyr. Mukaddes „Awesta" kitabyndaky „Mitre gimninde" (Mihr-yaşte) şeyle diýýar:

Yurdy sözünde durup bilmeyän
hayyn tozduryp biler,
ol yüz sany deyyusdan-da erbetdir.
dindary heläk edcr.
şertnama wcpaly bol...
Ata bilcn ogluň arasyndaky şertnama yüz esse ,
Iki yurduň arasyndaky şertnama mün esse wepaly
bolmaly.

Mün yyldan soňra yazary näbelli „Dünyaniň täsinlikleri"(XIII a.) eserde oguz-türkmenleri „kasam edenlerindc, çanagy suwdan dolduryp, oňa altynyň bir bölegini atyp, giň ayal geymini tayarlap (ony gorkezip): „Kimkasamy bozsa, goy, şonda ol biabray bolsun!" diýipdirler."

700 yyldan soňra rus ofiscr D. N Logofet (1909 y.) türkmenler hakynda şeyle yazypdyr: „Öz hasiyeti boyunça öran berk halk. Eger-de söz berse, sözünde tapylmak üçin elinde baryny edyar. Eger-de ol kasam etse, onda ol berkden berk bolýar, sebäbi olaryň düşünjesine görä, kasam eden kasamyny yerine yctirmese, hudayyň näleti diňe bir oňa däl-de, eysem şol çärä gatnaşanlaryn ählisine-de yokupdyr."

Gadym zamanlarda türkmen hanlarynyň ata-babalarynyň hytaylylar bilen galnaşyklarynyň bolandygy hakynda bizde gyzykly maglumatlar bar. Gatnaşyklar üç gömüşi ikitaraplayn şertnamalarda berkidilipdir: „hesin" şertnamasy („yaraşyk we garyndaşlyk hakynda"), „di go" şertnamasy („guyçleri deň döwletler), „men yuyc" („kasam şertnamasy"). „Kasan şertnamasynyň" ilkinji gezek miladydan oň 49 yylda Hut döwleti bilen Hytanyň arasynda baglaşylandygyny biz bilyari şertnamada şeyle diýýar: „şu günden we mundan beylä Han ncsilşalygy we syunnular (hunlar, gunlar) birmaşgala agzalary bolup, hiç

wagt mundar beyläk biri-birini aldamaly ya-da biri-biriniň üstüne çözmali däldir. Eger-de ogurlyk yüze çykanynda, iki tarap hem biri birine habar bermelidir, ogurlanan zatlary yzyna tabşyryp, ogra temmi bermeli. Eger-de şertnama baglaşylan döwletiň üstüne başga bir yurt çozan yagdayynda, onda birek-birege goşun komegini etmeli. Han nesilşalygy ya-da syunnular haysy bir ilkinji bolup, scrtnamany bozmaga milt eden yagdayynda huday tarapyndan bagtsyzlygaduçarbolar. Goy, şonun üçin-de biziň ogullarymyz, agtyklarymyz nesilden nesile şu kaşaraa layyklykda hercket etsinler." Şertnama baglaşma dabarasy-da gyzykly bökipdyr. Miladydan önki 49-njy yylda hytaylylar we hunlaryň beyik hany özüniň begleri bilen dagyň depesine çykyp, ak at öldüripdirler. 01 ycrdc iki tarap hem atyň ganyny çakyr bilen garyp içipdir. şondan soňra kasam yerine yetirildi hasaplanlypdyr."

Indi uzak günbatarda yaşan beyleki ata-babalarymyz bolan parfiya türkmenlerinc gççelin. Miladydan öňki 30-njy yyllarda parfiyalylar bilen rimlileriň arasynda kasam şertnamasy baglaşylanda, parfiyalylaryň patyşasy Tiridat III „däp boyunca" Tigr deryasynyň kenarynda ak aty öldüripdir. Yene-de bir mysal, 626-njy yylyň sentyabr ayyynyň 23-de gadymy türk hökümdary Ilhan Kat Hytay irnperatory Tayszun Li ši-min bilen şertnama baglaşanda, Wey deryasynyň kenarynda ak aty öldüripdir. Türkmenleriň ata-babalarynyň baglaşan şertnamalarynda diňe bir etnografik aýratynlyklar yüze çykman, eysem, olaryň öz aralarynda gelip çykyşlarynyň birmenzeşligine şayatlyk edyan güwanamalar bar. „Parahatçylyk we garyndaşlyk şertnamalary" barada aýtsak, onda bu - diplomatik boyun egmeleriň kesgitlemesidir. 01 şundan ybarat bolupdyr: hytay köşgi öz şa gyzlaryny Hun hanyna durmuşa gykaryp, her yyl belli bir çäklendirilen gornüşde sowgat bermegi bort; edinipdir. Başgaça aydanynda bu - gizlin berilyan salgyt bolupdyr. Umuman, palysalaryň arasyndaky garyndaşlyk, nika gatnaşyklarynyň bolmagy - iň gadymy we orta asyr zamanasyna, hazirki zaman halkara gatnaşyklaryna-da mahsus bolupdyr. Türkmenleriň ata-babalarynyň taryhynda hem şeýle nikalaryň

sany-sajagy yokdur. Olar onlarça däl-de, yüzlerçe (münlerçe bolmagy-da mümkin). Türkmenler we olaryň ata-babalary Hytanyň, Kiyew Rusunyň, Eyranyň (Persiýanyň), Wizantiýanyň, Trapezundyň, Rimiň, Fransiýanyň, Wenesiýanyň patyşa nesilşalyklary we Arap Halifatlygy we başgalar bilen şeýle nika gatnaşyklarda bolupdyr. Şertnamanyň şertlerini yerine yetirmek türkmen hökumdarlary üçin mukaddes böre; bolupdyr. XIII asyr türkmen alymy şarif Mübarck şa şeýle yazypdyr: „Eger-de şertnama baglaşylsa, ya-da dostlukly gatnaşyklar yola goyulsa, onda deňişli şertleriň saklanylmagyny gazanmalydyr. Döwletiň serhedi kesgitlenende, Allanyň adyna aýdylan kasam bilen berkidilen ylalaşyk yazylmalydyr we birek-birege bay mülki peşgeş bennelidir. Şertnama düzülenden soňra, oňa hiş-hili üýtgeşiklik girizmek bolmayar. Ol şertnama ymamlaryň, seýitleriň, dindarlaryň, harby serkerdelcriň we iki döwletiň wekilleriniň gatnaşmagynda, iki yurt tarapyndan hem sesli okalmalydyr. Soňundan, şertnama hiç-hili şübhe doretmani yzyna gaytarman, adalatsyzlyk etmän, gol çekilen yazgyny hökman alyşmalydyrlar. Eger-de taraplarda düşünişmezlik yüze çykan yagdaýynda, onda hökumdarlar ol barada öz halkyna, soltanlara, tanymal adamlara, kazylara, ymamlara, dindarlara we seýitlere habar berip, nagilelik bildirmän işe gayratlylykl bilen başlamagy tabşyrmalydyr. Andyny, kasamyny bozanlar ählumumy yigrenje we boyun egmeklige mynasypdyr. Eger-de kim-de kim şertnama laýyklykda hereket etse, yeniji bolup şykar. Türkmenler araçylyk hem edipdirler. Türkmen hökumdarlary köp halatlarda köp sanly garyndaş döwletleriň arasyndaky jedelleri çözüpdirler ya-da harby kömegiň berilmegini sorapdyrlar. Mysal üçin, tanymal harby serkerde we şahyr Bayram han Türkmen (1561 -nji yylda aradan çykan özüniň abraýyndan peýdalanyp, Mogollaryň imperatori Hum'ayuny öz doganlary bilen yaraşdyrypdyr, şeýle-de ol tagtdan agdarylan imperatoryň (1539-njy yylda Humayun tagtdan el çykyar) Türkmen-sefewi döwletiniň häkimi Tahmasp şanyňka diplomatik saparyny gurnapdyr. Bu yerde Bayram Han

Türkmen bilen Tahmaspyn türkmen bolandygynyň uly ahmiyeti bolupdyr. şonuň üçin Tahmasp oňa goşun bolup beripdir, Bayram Han Türkmen bolsa, Tahmaspyn we Humayunyň bilelikdäki karary esasynda, Hanlaryn hany" diýen beyik ada mynasyp bolupdyr." Boyun egiş şertnamasynda haysy-da bolsa bir tarapyň paç tölemeli bolandygyny belläp geçmek gerek. Paç töleyändigini taraplar boyun almandyrlar, şonuň üçin hem, paç peşgeş; görnüşinde tölenipdir. Miladydan öňki 176-njy yylda hunlaryň hany Mode imperatora bir düye, iki sany münülyän at we iki sany dört at goşulan arabany ilçilerden iberende oňa derek gowy sowgatlar: altyn, kumuşden tikilen erkek geymini, parçadan tikilen uzyn penjegi, saga dakylan altyn taçjagazy, altyn guşak we onuň hany bilen egriburun tokany, nagyşlanan, goyy-gyzyl we gök renkdäki on top yüpek matany alypdyr Miladydan öňki 162-nji yylda Modcniň ogly Laos.an han Hytaya danha (pes derejeli) ilçy iberýär. İlçy imperator Wen-diye iki sany at gowşuryar. Atlaryň nähilidigi barada hiç zat aýdylmayar. Imperator gaharyny yuwduşdyr we yaraşyk baglaşyp, hunlaryň yurdundaky sowuk howa şertlerine duygudaşlyk bildirip her yyl olara belli bir mukdarda däne, ak tüwi, parça, yüpek, pagtany we bçylcki dürli görnüşdäki zatlary " yollamagy özüne borç edinipdir.

Şeýle hem, paç tölemegiň aç-agan görnüşi-de bolupdyr. Mysal üçin, gunlaryň tanymal hökümdary Attila, 442-nji yylda wizantiyalylaryň imperatory Feodosiy 11-nin ilçileri tarapyndan Konslantinopolyň eteginde garşylanypdyr. Imperator Attiladan şaheri gabamakdan el çekmegi tekliş edip, onuň yerine gunlara (Yewropada hunlary şeýle atlandyrypdyrlar) her yylda 2 müň altyn liwr puly we Dunayyň günorta kenaryny: Singidundan Naisa çenli aralygy paç hökmünde bermegi özüne borç edinipdir.

Nesil şalyklaryň arasynda maşgala-nika gatnaşyklary baglanyşylanda, ertekilerdäki yaly bay sowgatlar edilipdir. Mysallary getireliň. 1062-nji yylda Türkmen -Seljuk imperiyasynyň beyik soltany Muhammet Togrulbeg Türkmen (1038-1063) Bagdadyň halyň al-Kaimiň gyzy Sayda öýlcnende beren

sowgatlary barada orta asyr taryhçysy, siriyaly Abul Faraj şeyle yazypdyr: „Soltan Bagdada gelcinde, (halife.) 100 müň altyn dinar, 150 müň züze (ownuk kümüş pullary), 4 müň sany tegcek yaglyk getirip, halyfyň gyzyna oylcipdir... we oňa altynndan tagt goylupdyr" Beyik seljukly Malik şa Türkmen (1072-1092) öz gyzy Mali Melek hatyny, ýan yoldaşynyn garaşyan yeri bolan Bagdada ugradanda onuň yzy bilen, altyn-kümüş we beyleki gymmatly zatlardan yüklenen 910 düýäni iberipdir. Mundan başga-da, altı düýede gymmat bahaly daşlardan we zatlardan doldurylan 12 sany sandyk, eyerleri almazdan, yakut daşy bilen bezelen 33 sany aty, düýäniň üstünde gurnalan, gymmat baha daşlar bilen bezelen üç kejebäni ugradypdyr. Bagdatdaky bu toy bilen baglanyşykly meylisde 4000 batman (29,4 tonna.) gant harclanypdyr." (A. Bakyhanow XIX a.) Biz yone yere döwletleriň arasyndaky sowgatlaryň alyş-çalşyna ünsümizi bermedik, sebäbi şol sowgatlaryň bahasy boyunça ol ya-da beyleki şalygyň kuwwaty kesgitlenipdir. 566 nýy ylda pars (Eýran) şasynyň oguz-türkmen hany Isteme 2 müň sany gyrnak we köp altyn iberendigi mälimdir. Seljuklylaryn beyik weziri Nyzamal Mülk (XI a.) „Patyşalar köplenç ilçini yany sowgat-serpayly, scyrek duş gelyän gymmat bahaly şayly, yarag-esbaply, enžamly iberyarler' diyip belleyar. Şaraf Mübärekk şa (XIII a) bolsa, şeyle yazýar: „Egcr kimdir biriniň hökümdar bilen, dostlaşmak meýli yüze çykayan halatynda, bar bolan iň gowy hem-de seýrek duş gelyan zatlaryny yollamaly bolupdyr. şeýle sypaýyşlyklaryň netijesinde, adamlar yurtlaryň yykylyşyny we yokary göterilişini we patyşalaryň gizlin syrlaryny bilipdirler, çözülmegi kyn bolan meseleler çözülipdir. İlçileriň üsti bilen yollanyan sowgatlar sowgady alyan adamyň şol sowgatlara mynasyp dälidigine garamazdan, gowy we mynasyp bolmalydyr... şol yurtda yok zatlary sowgat bermeli, sebäbi bu zatlar sowgady ibcreni hem-de getireni öwmek hem-de baha bermek üçin gerek bolupdyr. Sowgatlaryň sanawyny-da düzmeli bolupdyr. şol sowgatlaryň içinde owadan harplar bilen yazylan, jildi haşamlanylyp bezelen Gurhan bolmaly eken. Kümüş we altyn

sapaklar bilen nagyslanan donlary, atlary, gowy düyeleri, gyrgylary, pilleri. bürgutleri, awçy itlerini (tazylary), eyer bezeglerini, owadan uyanlary, iki yüzli gylyçlary, galkanlary, peykamlary we yaylary, sowutlary, tüwulçalary, demir donlary, penjekleri, ayaga we egne geyilýan polat geyimleri (türsekden topuga çenli) yollamaly bolupdyr. Ýone-de kellä atylyan ortgüleri (yaglyklary), kiçi we göni gylyçlary, tibet öküzleriniň şahlaryny, geçi sütüklerini. saz gurallaryny, gara agaç, pil dişlerini, balyk sünklerini, lagyllary, firyuzalary, hakyklary, oniksleri, halylaryň dürli gomüşlerini, mahmallary, mohür basylan yüzukleri, bilezikleri, reyhan, müşük, kamfara, ambra, aloe, gönden cdilen halyçalary, yassyklary, yüpek, gornastay, çal awusiydik, tilki, samyr, yolbars, gaplan, bars, babyr hamalaryny ugratmaly bolupdyr."" Mübäreşanyň sowgatlara örän gowy üns berendigi ýönc yerden dälidir. Sebäbi, harby yol bilen gazanylyp bolmajak üstünlige bay sowgatlary bermek bilen yctip bolupdyr. Türkmenleriň burjogly tayıpasından bolan, Müsüriň soltany al-Zahr Beybars (1260-1277) Altyn Ordanyň beyik hany Berka gowy sowgatlar berip, ony çingizli Hulagu hanyň garşysyna soweşmäge yrandygy hakynda maglumatlar bar. Beybarsyň bircn sowgatlary Berkede uly täsir galdyrypdyr. Ol bu eden işini-de az görüp, yslamy kabul edipdir. Onuň Altyn Ordanyň jemgyýetini yslamlaşdyrmaga eden synanyşygy-da türkmen soltanyna yakynlaşmakgy bolyandygyna şaýatlyk edýär. Beybarsyň eden sowgatlary hakykatdan-da ertekilerdäki yaly eken. XIV asyr Müsür yazary şeýle belleyär: Soltan Beybars 1262-nji yylda Berka sowgat bermek üçin, dürli ajayyp zatlary tayarlapdyr, aydyşlaryna gora: Affanyň ogly Osman (halyf) tarapyndan yazylan mukaddes yazgy; dürli reňkli namazlyklar yassyklar we halylar; Wenesiya matalary we lewant koynekleri; gonden we hamdan edilcn haly bassyrmalary; nagyslanan kalajur gylyçlary; altyn çayylan temenler kellä geyilýän demir başgaplary (şlem) we sowutlary yapyk gyralar; şemler; gaply mchanizmler, yalpyldawuk gölçerişli goşa çyra; horezm cyerleri; haly

namazlyklary altyndan we kümüşden hasamlanyp bcjerilen uyanlar; halkaly yaylar; ok daşlaryny atyan yaylar we yangyç zyýyan yaylar gamyş we beyleki nayzalar; gapyrjakda yerleşdirilen peykamlar; daşdan bejerilen gazanlar; altyn çayylan kumüş zynjyrlar bilen bezelen yalpyldawuk çyralar; gara bedenli gullukçylar we aşpez zenanlar; nubi düyeleri we yüwrük arap atlary; yük göteryän mallar; maymynlar; totyguşlar we beyleki dürli gornuşli zatlardy."şu Arap yazary al-Mufaddal bu sanaw zirafy, müsür eşeklerini, hytay gap-gaçlaryny, zerden tikilen aleksandriya geyimlerini goşyar. Her bir döwletde uly çykdaýjylaryň düzümini sowgatlar düzüpdur. Wencsiya respublikasynyň senaty yörite karar esasynda, Akgoyunly türkmen döwletiniň hökümdarlaryna sowgat etmek üçin, döwlet gaznasyndan pul bölüp berendigini belläp geçmek gerek. 1464-nji yylyň sentýabr aýynyň 24-de Wenisiýanyň hökümeti döwlet gaznasyndan Akgoyunly-Wencsiya şertnamasyny tassyklap. Uzyn Hasan Beg Türkmen (uly soygi bildirip) we onuň ilçilerinc sowgat üçin belli bir mukdarda pul serişdesini bölüp beripdir. 1473-nji yylyň ýanwar aýynyň 11 -de Wenisiýanyň senaty Uzyn Hasan Beg Türkmen 6 sany uly. 10 sany orta ululykdaky, 36 sany kiçi toplary, 500 sany spingard (gadaklyk toplary), tüpeňden, 300 sany demirgazyklaryny, 3000 sany kätmen (kulünini), 4000 sany uly pil, şeýle hem 10 müň dukatlyk (gadymy pul birligi) gymmat bahaly matalary ibermek üçin karar çykarypdyr. Akgoyunly türkmen döwletlerine sowgatlardan başga-da uly harby kömek hem berlipdir. Türkmen Sefewi döwlcti bilen Wenesiýanyň (XV-XVI asyrlarda Yewropada iň gynyly döwlet) dābe öwrülen gatnaşyklary bolupdyr. Köp sanly mysallardan birini gctireliň. 1603-nji yylyň mart aýynyň 5-de şa Abbas Sefewiniň Fethibegin ýolbaşçylygyndaky 11 sany diplomaty Wenesiýa hökümetiniň agzalaryna sowgat gowşurypdyr. Gündogaryň dābi boyunça," şa Apbasyň wekilleriniň her biri öz hobaty bilen yerinden turup hokümdara (doza) sowgat gowşurypdyr, Fethibeg bolsa harytlara düşündiriş beripdir. Doz (hökümdar) üçin, yorite dokalan,

yeke tikini bolmadyk zerbilcn bejerilen don; üstünde keramatly Markyö köşgündäki her yylky gymmat bahaly zatlary görkezmäge niyetlenen, meydany 4x3 tirsek (0,5 m barabar ölçeg birligi) bolan, kümüş we altyn sapaklardan dokalan mahmal haly; keramatly Markyň ybadathanasy üçin tayarlanan Ysanyň we Huday enaniö keşbini şekillendirýan altyn bilen bezelen mahmal surat; yene-de zerden tikilen 3 yaglyk we 3 lay yüpek geyim bar. Ertesi scnatyn yöritc mejlisinde Apbasyň yollan sowgatlaryny keramatly Markyň ybadathanasynda saklamak üçin ugradypdyrlar. Türkmen diplomatlary ähli meseleleri gözenlerinden soňra, yagny, olaryň gitmekleriniň öň yanynda (1603—nji yylyň sentýabr ayyynyň 2-si) şa Abbas üçin bahasy 1360 dukata barabar şu sowgatlary: Sapy kümüşden bejerilcn, altyn şekilleri we kümüş arany (krany) bolan iki sany uly bolmadyk cl yuwary; altyn bezegleri bolan kumuşlenen we küyze ayna bilen haşamlanyp, bezelen çakyr üçin kumuşden yasalan iki sany şuyfje, yarag enjamlarynyň doly toplumy, ok toplumy; bilen iki sany müşket (iri kalibrli we pelteli gadymy tüpeň) -olaryň biri yaşyl reňkli, altyn çayylan, beylckisi- gyzyly; altyn we gymmat bahaly daşlar bilen haşamlanyp, nepis yasalan 4 sany tüpen (arkebuz)," ibermek hakynda senat karar kabul edipdir. Türkmen - Osman soltanlary hem yewropaly hökümdarlar bilen gymmat bahaly sowgatlary alşyp-berişmekde basleşipdirler. Geçmişde at gazanan serkerde osman ilçisi Ybrayym paşa XVIII asyryň başlarynda Awstriya gelipdir, ol Wena geň galdyryjy yükler-sowgatlar bilen giripdir, yagny gymmat bahaly daşlar, üsti sütün bilen basyrylan çadyrlar, olaryň syryklary bolsa altyn tutarlar bilen bezelipdir. Imperato mufia jogap edip soltana bir sandyk kümüş Wenal hunarmenleriň yasan emeli çuwdürimini sowgat edipdir. Bu getirilen mysallar türkmen diplomatiyasynyň wakalara we delillere hay taryhyna göz yetirmek üçin alnan yenc-de bir sahypamyka diýip pikir edyarsin.

Daşary yurt ilçihanalary we türkmenleriň diplomatik däpleri: Türkmen hökümdarlary döwletiň abraýynyň uly dabaralar bilen goldanylmagyna elmydama aýratyn ähmiyet beripdirler. Antik

(iň gadymy) we orta asyr çeşmeleriniň derňewleriniň netijesi türkmenlerde diplomatik dessurlaryň has ösendigini görkezýar. Dabara esasan hem, jemagatyň önünde ilçini kabul edýan hökümdara we ilçiniň özüni hormatlamaklyga niýetlenendir. Irki orta asyrlar döwründe kabul edişlik däbi birnäçe tapgyrlardan ybarat bolupdyr: ilçini kabul etmeklik resmi kabul edişlik we bayramgylyk hödür, peşgeşleri we diplomatik wekilleri alyşmak, ilçileri yzyna yollamak. Indi duşuşyklar däbiniň üstünde durup geçeliň. Daşary döwletleriň ilçilerini döwletiň serhedinde garşylamaklyk däbine eýcrilipdir. Mysal üçin, Hytay imperatoiy U-di (miladydan öňki 140-87 y.y.) Ärsakylar patyşalygyna ilçini yollanynda, parfiyalylaryň şasy harby serkerdelere 20000 sany atly goşun bilen olary serhetde garşylamaklygy buyrupdyr. Seljukly türkmenleriň beyik weziri Nyzam al-Mülk „Syyasatnama " (XI as.) diýen işinde diplomatik dessurlara perwaysyz garamaklyga ýol bermezlige yörite üns beripdir. Bu däpleriň yerine ýetirilmezligi döwletiň işleriniň erbet ýagdaydadygyna şaýatlyk edýar. Nyzam al-Mülk şeýle ýazýar: „Töwerekdäki yurtlardan gelmeli ilçiler tä şanyň köşgüne gelyança, hiç kim hiç zat bilmeli däl. Gelip-gitmek barada bolsa, hiç kim aladasyňy etmeli däl, bu barada hiç hill habar bermeli däl. Muny gelensizlige we işleriň yaramaz ýola goýlandygyna syrykdyrmak bolar. Bu babatda serhet sakçylaryna şeýle tabşyryk bermek zerurdyr: öz ýanlaryna biri geldigi, serhetçiler şol bada çapar göndrip, onuň kimdigini, nireden gelyändigini, olaryň näçesiniň atly, näçesiniň pyýadadygyny, ýarag-şay esbaplarynyň nahilidigini, näme maksat bilen gelyändigini habar bermelidirler; goý, olar gelyanleriň yanyna ynamdar birini goşup, önlerinden çykan şähre getirip gitsinler, ol ýerde-de ýanlaryna öz ynamdar adamlaryndan goşup, indiki şähre ya welayata alyp gitmeklerini tabşyrsynlar, şeýde-şeyde, olar patysanyň köşgüne gelip yeterler. Yöne her duralgada naharlap, olara degişli hezzet- hormat etsinler. Yzyna gaydyşyn hem edil şeýle etmeli. Olara ýagşydan-yamandan bir zat cdilse, edil patyşa ýagşylyk-yamanlyk edilcn yalydyr. Patyşalar bolsa, hemişe birek-

birege uly sarpa goyyandyrlar, ilçileriň gadryny bilyändirler, çünki şeydip, olaryň at-owazasy dünýa dolyandyr. Eger patyşalaryň arasyna tow düşayende-de, özüne berlen tabşyrygy berjay edýän ilçihanalaryň we ilçileriň hiç haçan göwünlerine degýän däldirler, hemişekileri yaly gowy garşylayandyrlar, çünki olara gyýa göz bilen garamak makullanylyan däldir. Gurhanda aydylyşy yaly: „Ilçiniň diňe birborjy bardyr, olam elt diýlenini dogry eltip bermekdir.“ Iň gadymy döwürlerde Türkmenistana Eyranyň (Persiýanyň), Gresiyanyň, Rimiň we Hytanyň patyşalaryndan ilçiler gelipdir. Bu syýahatlar howply bolupdyr, şonuň üçin hem, uly ilçihanalar birnäçe yüz adamdan düzülipdir Miladydan öňki 120-nji yylda Hytay Hindistana we Parfiý; şalygyna (Ansa) yol açanda, her bir ilçihanadaky adamlaryň sany müňe yctipdir. Käbir yyllarda Türkmenistana 10-na golaý) Hytay ilçihanalary gelipdir. Elbetde, kabul cdişligiň belli bi däpleri eyyäm şol döwürlerde işlenip düzülcendir.

Din bilen baglanyşykly bolan gyzykly dapleri bizc şçsmeler habar beryar. Hytay yazarlarynyň şayatlyk etmegine göre, hun hökümdarynyň kabulhanasyna gelen daşary yurtly ilç, beyik hana gözi degmez yaly „tuş bilen öz yüzüni bezemel bolupdyr“ Wizantiya imperatorynyň harby scrkerde Zemarh Kilikiysiň yolbaşçylygyndaky ilkinji ilçihanasy, 568-nji yyly; oguz-türkmen hany Isteminiň kabulhanasyna geleninde päkizeleniş däbini berjay etmeli bolupdyr. İlçihananyň düzuminde bolan taryhçy Menandr şeýle yazýar: „Bu Taypadan bolan birnäçe adamlaryň Zemarha gelen betbagtlygy kowmaga ukyplarynyň bardygyny yndarypydyrlar. Olar rimlileriň alyp gelen zatlaryny bir yere üşürüp, soňra Liwan agajyndan ot yakyp, skif dilinde haysy-da bolsa bir düşnüksiz sözleri pyşyrdapdyrlar hem-de şol wagt jaň urup, depregi üşürilen zatlaryň üstünde kakypdyrlar. Olar yanyan liwan şahajygyny göterip gelip, gahar gazaba münüp we haybat atyp, mekir şeytany kowyarmyşlar. Olary erbet zatlary kowyän güýç we adamlary beladan halas edýänler hasaplapdyrlar. Olar ähli betbagtçylygyryň önüni alyp, Zemarhyň özüni-de yanyan oduň

üstünden geçirip, özlerini we ony päkizeledik diyip düşünpdirlcr. Diňe otly päkizelenişden soňra, Zemarh we onuň bilen gelen adamlar hanyň yanyňa barypdylar."

Hytay çeşmeleriniň habar bermegine görä, hunlarda ilçä hanyň yanyňa yaragyny we „ynanç belgisini" çadyryň daşynda goyup girmäge borçly bolupdyr. Gömüşi yaly, „belgi" hanyň jayyna erbet täsir edyär diyip hasaplanypdyr. Miladydan öňki 112-nji yylda hytay ilçisi Han Yansin „ynanç belgisini" wagtlayynça tabşyrmakdan boyun gaçyrypdyr, şol sebäpli hem. han ony çadyrdan daşarda kabul etmeli bolupdyr. Hanyň kabul edişligi hakyndaky täsin maglumatlary wizantiýaly Menandr galdyrypdyr. ol şeýle yagdayyň şady bolupdyr: olar naharlandylar we uzakly gün şol çadyrda meýlis gurdular. Çadyr yüpek matadan edlipdir we ussatlyk bilen dürli reňklerde bezelipdir. Olar çakyr içdiler, yöne ol çakyr biziň üzümden sykyp alyan çakrymyz yaly däl. Olaryň içyň içgileri biziň üçin nämälimdi. (Tüwüden yasalan Hytay aragy). Ertesi gün olary (wizantiýalylary) yüpek matanyň yüzüne menek-menek edilip reňk çalnan çadyra geçirdiler. Bu yerde çokunly hyaly zatlaryň dürli gömüşdäkileri bardy. Dizawul (Istemi han) ähli yeri altýndan edilen sekide otyr. Bu jayyň ortasynda altýn gap-gaşlar, „keramatly suw" gaby we altýndan çelekler bardy. Olar yene-de şady-horramlyk etdiler, gerekli zatlar barada gürlüşdiler we dargadylar. Ertesi gün olar başga bir otaga geçdiler, ol yerde gyzyl çayylan aňaç sütünler, şeýle-de altýndan edilen 4 sany tawusyň üstünde duran altýn çayylan seki bardy. Otagyň oň yanyndaky uly ginişlikde uzynlygyna arabalar goylypdyr, olaryň üstünde ep-esli kümüş gap-gaçlaryň dürli görnüşleri we sebetler, şeýle hem biziňkiden sähelçe-de kem bolmadyk, kümüşden edilen dört ayakly haywanlaryň şekilleri bardy. Türk hanyň zynatlary şulardan ybaratdyr. ilçiler hanyň kabulhanasynda elmydama ajayyp jaylary eýeläp, hojajynyň hormatyna hezzet-hormat edipdirlcr. Resmi kabul edişlik ilçihananyň derejesine we tabşyrygyň zerurlygyna bagly bolupdyr. Yustin II-niň ilçä-Zemarh, Istemi hanyň kabulhanasyna gelcn badyna kabul edilipdir. Başga bir oguz-türkmen hany - Tunyabgu

aw wagty iki döwletiň ilçisine duşupdyr we olary öz işini tamamlayança, kabulhana ugratmagy taşyrypdyr. Bu yerde bir zady bellemek gerek. Hökümdara ol ya-da beyleki ilçiniň gelyänligi hakynda önünden habar berlipdir. Emma bu ilçiler barada hana önünden duydurylan däl bolmagy mümkin.

Daşary yurtly diplomatlar bilen duşuşyga yhlas bilen tayarlanypdyrlar. Bu tayarlyk hanyň güýçlüligini, baylygyny. beyikligini görkezmäge gönükdirilipdir. İlçiler hanyň çadyryna baranlarynda, gymmat bahaly zatlardan, metallardan gönlerden, yaraglardan doldurylan arabalaryň arasyndan geçmeli bolupdyrlar.

Käbir yagdaylarda türkmen hanlary ilçileriň önünde öz goşunyny hatara düzüpdirler. Şabolio han hytay ilçileriniň önünde, Suluk han bolsa, Omeýa halifi Hişam (724-743) Ibn al-Fakihin ilçileriniň önünde şeýle edipdir. Ibn al-Fakihin gürünini gysçaga beyan eden orta asyr geografiyaçysy Yakuta söz bereliň. Ol ilçi Ibn al-Fakihin gürünini şeýle beýan edýär „Men (şuluk handan) ol özi bilen eyer yasap oturan wagty kabul edişlige rugsat aldym. Han dilmacdan: „kim ol " diýip sorady, ol: „arap patyşasynyň ilçisi" diýip jogap berdi. Han „Mçniň rayatymmy" diýip sorady. Dilmaç: „Hawa" diýip jogap berdi. ol meni çadyra alyp barmagy buyurdy, ol yerde et köp-de, çörek az eken. Soňra ol meni yanyna çagyrmagy buyurdy we „saňa näme gerek" diýip sorady. Men oňa yalynjaňlyk edip: „Meniň jenabym, siz häzir erbet yagdaya düşdünüz , meniň alyhezretim size gowy maslahat bermekçi bolyar, yagny, ol siziň yslamy kabul etmekligiňizi isleyar". diýdim Han ilçä birnäçe gün garaşmaklygy buyrupdyr.

„ Bir gezek han ata atlandy we onuň bilen eli baydakly 10 sany atly hem atlandy", diýip Yakut öz gürünini dowam etdirýär. „ol maňa-da olar bilen bile durmagy buyurdy. Biz tiz wagtda bayyrylga yetdik. Gün çykan badyna, ol öz yany bilen baryan 10 adamyň birine bayryn üstüne çykyp, baydagy yazmagy tabşyrdy, baydak (gün şöhlesine) lowurdap gitdi. Birden-de, „çah-çah!" diýip gygyryan on mün atly peýda boldy we bayryň eteginde hatara

düzüldi. Olaryň serkerdesi patysanyň öňünden çykmaga gitdi. Baydak göterijiler bayryň üstünde yzly-yzyna baydaklaryny çözdiler we her gezek bayryň eteginde on mün atly hatara düzüldi. Haçan-da on sany baydak çözenende, bayryň eteginde başdan - ayak yaraglanan yüz mün atly goşun hatara durdy."

Şu yerde bir zady belläp geçmek gerek. Türkmen hanlary diňe öwürmek üçin harby güýjüni görkezjek bolmandyrlar. Bir gezek Hytay imperatory şaboliodan özüne tabyn bolmaklygy talap edipdir, ikinji gezek - araplar, yslamy yayradyjylar hökmünde, Suluk hany halyfny tabynlygyna kabul etmektige synanyşypdyrlar. Güýçli daşary yurt döwletleriniň ilçileri türkmen hanlarynyň güýçlerini öz gözleri bilen görtüp bilipdirler. Bu däbiň bir parçasyna biz „Oguznama" şadessanynda duş gelyäris: „Oguz han olaryň (franklaryň ilçileri) gelyändigini bilende, ol öz goşunyny doly yaraglandyryp, polklar boyunça hatara düzüpdir we olary garşy almak üçin guma yollapdyr. Goşunyny görkezmek bilen, ilçileri cymendiren Oguz han Türkmen... ilçileriň başga wagtlarda geläyende-de, Oguznyň goşunynyň güýjüni duyar yaly, şçyle harby düzümi gaytalamagy buyrypdyr. Oguznyň goşunynyň ägirtligini we onuň köplügini gören frank ilçileri öz yurtlaryna dolanyp gelenlerinde, öz patyşalaryna bu ägirt gosun barada habar beripdirler. Bu yagday patyşany (franklaryň patyşasyny) ynalykdan gaçyryar. Ol biline ylalaşygy we boyun egmekligi alamatlandyryan guşagy guşanyp, islese-islemcse, belenen möşberdäki pajy tölemäge razy bolupdyr."

Oguz han Türkmen şcydip, öz goşunyny wizantiyaly ilçileriň önünde hem görkezipdir. Türkmenleriň bcyikligi „olaryň yüreginde gorky döredipdir".

Bu gezek goşun oguzlaryň çozmagynyň ön yanynda görkezilipdir. kä" halatlarda bu çäre gandöküşikli söweşlerin önüni almaga kömek edipdir. Düzlüklerde yerleşyän türkmen döwletlerinde özüniň haşamlygy bilen myhmanlary geň galdyryan uly gadyrlarda ilçileri kabul edipdirler. Hanyň gara oyi Wlahern köşgünü gören taryhçy Menandr Protectory-da gen galdyrypdyr.

Menandr 568-576-njy yyllar aralygynda Syrderyadaky oguz türkmenleriniň döwletinde wizantiýalylaryň yedi sany ilçisiniň bolanlygyny belleyär. şol sebäpli hem, bizde azda-kände ilçileriň kabul edilişiniň dabarasý barada anyk maglumatlarbar, Beyik han adatdakysy yaly, girelgäniň garşysynda diwaryň yanynda yerleşen, yüzi gündogara bakyp duran tagtyň üstünde otyryan eken. Tagtyň anyrsynda hanyň janpenakärleri durýarlar. Tagtyň sag tarapynda hanyň yakyn garyndaşlary otyrýarlar. çep tarapynda - harby serkerdçiler we daşary yurtly wçkiller otyrýarlar. Gepleşiklerini alnyp barlyş dabarasyna gatnaşýan begleriň sany has köp bolupdyr. Mysal üçin, Tunyabgu hanyň nökerleri 200 adamdan ybarat bolupdyr.

Ilçi gagyryşdan soňra çadyra giripdir. ol dyza çöküp. hana salam beripdir. İlçiler türkmen hökümdarynyň beren her bir soragyna jogap berende, kasam içipdirler. Bu talaplar gýşarnyksyz saklanypdyr. Hana dyza çöküp baş cgmeklikden boyun gaçyrmaklyk diplomatik gatnaşyklaryň bozuldygy hasaplanypdyr.

Gutlag dabaralary hana we onuň yakynlaryna diplomatik sowgatlary gowşurmak bilen utgaşyp gidipdir. Sowgatlar howşurylanyndan soňra, ilçiler özleriniň csasy yumşý bolan-yörite haty gowşurypdyrlar. Hatlar okalyp bolyanga ilçiler ayak üstünde durmaly bolupdyrlar. Diňe döwlet işleri yerine yetirileninden soňra, han ilçilere görkezilen yerde oturmaga rugsat beripdir we hödür getirmeklerini buyrupdyr. Sazandalar saz çalyň başlapdyrlar. Hemmeler uly saçagyň başynda oturyrýarlar we meýlis başlanypdyr. Menandr altyn käseleriň. gap-gaçlaryň we uly käseleriň (kuboklaryň) köpdügi barada aydyr. Bu bol zatlaryň içind: tüwüden yasalan arak, her dürli çörekler, gowrulan goýun eti, göle eti, dorok salnyp bişirilen çörekler, bal we ir-iymişler bolupdyr. Istemi hanyň bayramçylyk destershany şeýle bolupdyr. İlçiler hanyň kabulhanasynda ähli meseleler çözülyänça bolupdyrlar. Kabul edişligiň hoşlaşyk pursadynda han ilçileriň hut özlere we olaryň hökümdarlaryna (Şabolio han

diplomatlaryň birine bir müň atdan ybarat sürüsini sowgat beripdir) sowgat gowşuryp, harby esgerleriň toplумы ilçileri serhede çenli ugradypdyr. ilçihananyň ähli çykdayjylaryny hanyň hut öz üstüne alandygyny bellemek gerçek. Hanyň köşgündäki diplomatik wezipedäki adamlar hakynda ççşmeler az maglumat beryär. Çesmelerden diňe dilmaçlar we hanyň sowgatlaryny kabul edip alyan adamlar hakynda gürrüň edilyär. Beyik hanyň yanynda „tamgaçy“ derejesini alan yörite adamlar bolupdyr. „Tamgaçylar üç yagdayda ilçihanany dolandyrypdyrlar, olaryň biri - hanyň kabulhanasyna gelen ilçileri yerleşdirmekden ybarat bolupdyr. Olar diňe bir „möhüri saklayançy“ däl-de eyscm hanyň daşary syýasat işlerini „yerine yetiriji“ derejesinede layyk gelyär“ diýip, akademik B.W. Bartold netije çykarypdyr. Gadymy türkî yazgylainyň birinde „oguzlaryň parasatly tamgaçasý“ hakynda gönüden-göni aydylyp geçilyär. Türkler, ilçî özüni gödek alyp barsada, onuň şahsyýetine çl degirmezlik hakyndaky halkara huhuklaryny mukaddes hasaplapdyrlar. Oguznamada şeýle diýilyär: „Olaryň (türkleriň) däbi we duzgüni boyunca, wekil bolup gelenlere azar berilmändir. İlçiler mydama öz hökmetinden gizlin tabşyryklary alypdyrlar. şeýle häsiýetli gizlin labşyrygy Wenisiýanyň senaty öz ilçisi Katerino Dzenony Akgoyunly türkmen döwletiniň köşgüne ugradanda bcripdir: „.... Mümkün boldugyndan, ol hökümdaryn (Uzyn Hasan Beg Türkmeniň) güýji, yaşy, saglygy we onuň ukyby, döwleti hakynda; girdcileri, goşuny, döwletiniň geografiki yerleşşi. serhedi,... we bcyleki gerek bolan zatlar hakynda anyk maglumatlar ygynamaly.... Bize dolanyp geleninde, dcgerli we ähli taraplayyn öwrenilen maglumatlar bilen geljek bol. "

Şeýle görkezmeleri Aziýanyň we Yewraziýanyň döwletleriniň ilçileriniň ählisi alypdyr. Nyzam al-Mülk (XI a.), şeýle yazar: „Patyşalaryň birek-birciň üstüne ilçî iberip durmagynyň diňe bir namadyr habar iberip durmak dälidigini bilip goymak gerekdir. Olar muny aç-açan edyändirler. Olar munuň daşyndan yüzlerçe ownuk-uşak zady, maksady gizlin amala aşyrmagy göz

öňünde tutyandyrlar, çünki olar: yollaryň. geçelgeleriň, deryalaryň, jaylaryň, agyz suwunyň) nahili yagdaydadygyny; goşunyň geçip biljegini-bilmejegini, otuň nirede bardygyny, nirede yokdugyny; şol yurdyň şasynyň goşunynyň nähili yagdaydadygyny, näççe sanlydygyny, yarag-çay esbaplaýynyň yagdayyny we sanyny, hezzet-hormatynyň, oturlyşyklarynyň, näjüredigini; cmeldarlaryň edim-gylymlaryny. haysysynyň oturyp, haysysynyň ayak üstünde duryandygyny, çowgan oynayandyklaryny-oynamayandyklaryny, awa gidýändiklerini-gitmeyändiklerini; patyşanyň gylyk-häsiýetiniň, durmuşynyň nähilidigini, sahawatly yada sahawatsyzdygyny bileşi gelyändir."

Bu maglumatlara geň galmagyň geregi yokdur. Gadymy we orta asyr zamanlarynda-da, köne döwletler yykylp, täzeleri dörände-de, diplomatlar yurdy ilkinji açyjylar hasaplanypdyrlar ahyry. Alym we adatdan daşary ukyply adamlar, diplomatlar welayatyň kartasyny (yerleşişini) düzüpdirler, medcniyet yayradyjylar, gowy galnaşyklary yolagoyujylar bolupdyrlar.

Yewropaly ilçileriň türkmen döwletleň barasyndaky hasabatlary şu güne çenli gelip yetipdir. Köp halatlarda bu hasabatlar yekc-täk taryhy çeşmeler bolup duryar. Wenesiýanyň Akgoyunly döwletindäki ilçisi Katerino Dzenonyň 1471-1473-nji yyllar aralygynda) türkmen dilini gowy bilenligi geň galdyryar. ol Uzyn Hasan Beg Türkmeniň garyndaşydyr, scbäbi ol Uzyn Hasan Beg Türkmeniň aýalynyň (yegenine) aýal dogany Despiny hatynyň (Teodoryň) gyzy Wiolanta öylenipdir. şonuň üçin, türkmen hökümdary K. Dzenony gowy kabul cdipdir, hat-da oňa patyşanyň gündeki naharlanyşyna gatnaşmaga hukuk beripdir. Akgoyunly türkmenleriň kaşan köşgi we kuwwallylygy Trapezundda Aziya we Yewropa döwletleriniň wekillcrliniň köpüsiniň ünsüni özüne çekipdir. Wenesiya ilçicri Ambrojio Kantarininiň (1473 y.), Paolo Onyibenäniň (1473-74 y.y. losafat Barbaronyň (1473y.), Jowanni Darionyň (1485 y.) w beylekileriň syyahatlary hakyndaky hasabatlary Akgoyunlylaryň daşary syyasatyny öwrenmck üçin gowy çeşme bolup duryar Mysal üçin,

Jowanni Darionyň (1435-nji yylyň Gorkut ayyynyň 9-10-daky) hatynda Yakup Akgoyunlynyň (1478-1490 köşgüniň yanyndaky türkmen-osman soltany Bayazid II-niň (1481-1512) ilçileri kabul edişiniň dabarasyny yazylyp beýan edýär. 1485-nji yylyň Gorkut ayyynyň 9-da (iyul ayy) Wenesiýa diplomaty „ilçilerden doly kaşaň köşk juda yadadyardy,"diýip zeyrenýär. Dario Wengriýanyň (şol dabaraly naharlanyşykda yanynda oturan), Hindistanyň we beýleki yurtlaryň ilçilerini hem şol ýerde bolandygyny ýatlaýar.

Dünyanyň güýçli döwletleri bilen Türkmen-Osman imperiýasynyň diplomatik aragatnaşyklary has-da gyzgalaňly bolupdyr. XVI asyryň çäginde Stambula daşary yurtlaryň wekilhanalary bolmandyr diýen ýalydyr; diňe gysga wagtlaryň uruşlary arasyndaky parahatçylykly wagtlarda bolan saparlar hakynda aýdylýp geçilýär. Diňe Wenesiýa respublikasy soltan floty bilen bolan söweşde ýeňlenenden soňra, „çapyp bilmedik elini öpmegi öwrenenden" soň, baylonyň (yokary gatlakdan bolan adamyň) hemişelik kabulhanasyny açypdyr.

Ýöne, XVI asyrdan başlap, osman türkmenleriniň harby hereketleri biraz wagt diplomatiki hereketler bilen utgaşýar Stambula Fransiýanyň, Wengriýanyň, Horwatiýanyň, Germaniýanyň, Sefewi türkmenleriniň, Hindistanyň ilçileri gçilip başlaýar. Osmanly alymlar „Kanunlaryň we düzgunleriň kitabyny" („Kanunnama") ýörite yazyp tayarlapdyrlar. Onda döwletiň diňe musulmançylyk däpleri däl-de, eýsem türkmen däpleri şöhlelendirilýär. Onda soltanyň erk-islegine laýyklykda geçirilýän köşk döp-dessurlary we ilçileri kabul etmegiň däpleri işlenilip düzülipdir. Ilçileri Topkapynyň köşgünde, ýagny yewropalylaryň atlandyryşy ýaly diplomatik köşkte kabul edipdirler. Soltanlaryň yanyçarlaryna (harby ýesirlerden we müsülman dinini kabul eden hristianlardan düzülen türk soltanlarynyň pyýada goşunlarynyň esgerleri) haltalap pul tölcýändigini yewropalylara görkezmek üçin, ilçileriň kabul edişligini esgerlere pul paylanyan gün gurnapdyrlar. Türkmen -osman hökümdarlary ilçileriň

serhetden Stambula çenli yol tölegini töläpdirler, diplomatlary 3-4 aylap öz hasaplarna ekläpdirler hem-de olara sowgat yollapdyrlar. Yöne günbatar döwletleriniň diplomatlary kähallatlarda ynjydyjy däplere-de çydam etmeli bolupdyrlar."

German imperatory Karl V-in ilçisi Flamandiyaly Ozye Jiselin de Busbek özüni 1554-nji yylda Beyik Süleyman soltanyň kabul edişi barada şeýle yazyar ol bizi pessejik sofanyň üstünde oturyp, garşylady. Sofanyň beyikligi bir futdan geçmeyärdi, üsti birnäçe örtgüler bilen örtülip, nagyşlanyp owadanlanan yassyjaklar goylupdyr. Soltanyň gapdalynda onuň ok-yayy yatyr. Onuň yüz keşbinde şatlyk alamaty yokdy, rehimsizligi görmüp durdy, onuň yüzi gaygyly bolan bolsa-da, beýle boljak däl, yöne ol bu keşbi ussatlyk bilen yerine yetirärdi. Biz gelen wagtymyz onuň hyzmatkärleri bilen tanyş edildik.... Soltanyň elini öpenimizden soňra, biz oňa arkamyzy öwürüp durmaz yaly, onuň yeňsesindäki diwaryň yanyna getirdiler."

Busbek osmanly türkmenleriň Germaniýa bilen 6 aýlyk yarasyk gazanandygyny aytmak maksady bilen gelendigini yatlatdy, emma Wenadan geleninden soňra, yene-de soltan tarapyndan kabul edilipdir: „Maňa yeňleri ayama düşüp duran iki sany gowy tikilen dony geydirdiler, diýip Busbek beyan edýär. Meniň yanymdaky adamlar hem dürli reňkdäki ýüpek donlary sowgat aldylar. Men şeýle gam-gussaly oyunda gahrymanyň keşbini oynayan yaly boldum, we zer bilen tikilen matanyň içine salnan haty alyp, soltan bilen hoslaşdym."

Busbegiň yazan hatlaryndan görnüşi yaly, olary öýlerine agşamlyk naharyny bermän ugradypdyrlar, yagny, „bu haçan-da olar (ilçiler) dostlukly gatnaşyklar bolan yagdayynda edilyär, biziň gatnaşyklarymyz bolsa, entek parahatçylyk esasynda goyulmandy." Yöne bu zatlary soltana bilip goymak entek zyýan etmeyärdi. şeýle-de bolsa, ol german diplomatlaryna gymmat bahaly sowgatlary beripdir.

XVII asyryň ortalaryna çenli osmanly türkmenleriň diplomatiýasy bir taraplaýyn häsiýete eye bolupdyr. Stambul daşary yurt wekillerini elmydama kabul edipdir, yöne oňa jogap edip,

öz. diplomatlaryny yollamandyr, yagny, Porta güýçli döwlet hökmünde hereket edipdir. Asyrlaryň dowamynda şeýle dolandyryş özüni öädipdir. Yöne osmanlylar yuwaş-yuwaşdan birtaraplaýyn syýasatdan el çekipdirler. 1669-njy yylda derejesi boyunça daşary işler ministrligine deňelyän, Portyň dilmaçlarynyň Baş müdirliگی döredilipdir. Yewropa yürtlary bilen gatnaşyklaryň ösüşine laýyklykda, ministrliگیň işi artyp başlaýar: daşary yurt diplomatlarynyň duşuşuklaryny we kabul edilşligi ara alyp maslahatlaşmak, kabul edişlikde terjime etmek, hat alyşmagy yola goymak, daşary yurt tazelikleri bilcn tanyş bolmak, syn tayarlamak we ş.m. işlerden ybarat bolupdyr. Döwletiň daşary aragatnaşyklar meselesini reýis efendi (soltanyň diwanhanasynyň mudüri) alyp barypdyr, onuň geňeşçisi dilmaç bolupdyr. Türkmenleriň diplomatiýasynyň taryhyndan edilen şu gysgajyk syny tamamlamak bilen, türkmenleriň diplomatik däplcriniň çuň, özboluşly görnüşi we gadymy taryhy bolandygyny bellemek gerek. Türkmenleriň ata-babalarynyň ösen döp-dessurlaryndan belli bolşy yaly, diplomatiya zerur yöriteleşdirilen iş bolup. ol geçmişde beýik we güýçli türkmen döwletleriniň bolandygyna şaýatlyk edyar.

§9. Türkmen taryhynyň dagynyklyk we baknalyk döwürlerinde (XVII-XX asyrlar) türkmenleriniň daşary syýasaty

Türkmen halkynyň dagynyklyk döwriniň düşündirişi. Türkmeniň bir böleginiň azan, azaşan, ýalňyşan döwri hem az bolmandyr. XIV —XVI asyrlarda içinden agzy alaran türkmen milletinden bereket gidip başlaýar. Beglikler, hanlyklar özara oňuşmaýarlar, uly söweşler edip, türkmenler öz-özünü heläk edip başladylar. Türkmeniň abraýy, güýji, gurby, ruhy pese düşüp başlady. Merdana türkmen, bu dünýäde Beýik Taňrymyzdan başga adamzat taryhynda ebedi zat ýok. Türkmen seljuk döwleti hem, XIV asyrdan başlap içki şalaryň,

şazadalaryň agzalalygy esasynda merkezleşdirilen döwlet dolandyryşy peselip, aýry-aýry şalyklara, hanlyklara, begliklere bölünip ugrapdyr. Akgoýunly we garagoýunly türkmenler hem özara söweşiň başlapdyr.

XVII asyrdan başlap ruslaryň Hazar deňziniň kenaryna gelmegi bilen, rus-eýran gatnaşyklarynda türkmeniň ykbalynyň kemsidilendigine, oturymly ýerleriniň azalandygyna, türkmen halkynyň taýpa-tire agzalalygynyň, goňşy döwletler bilen ýer-suw dawalarynyň daşyndan gurnalandygyna taryh şaýat. 1879 — 81-nji ýyllarda bolan Gökdepe urşy türkmen milletiniň syýasy, ykdysady, ýaşaýyş durmuşyna, milletiniň jemgyýetine uran zarbasynyň täsiri netijesinde türkmen döwleti ýykyldy. Rus döwleti türkmen topragynda özüne garaşly iş dolandyryş, medeni we dini wagyz-nesihatyny ýaýbaňlandyrdy. Bu taryhy kitap däl, şeýle-de bolsa, geçmişiň bilmesen geljekki nesliň ykbaly garaňky bolar, ýene-de ruhy pese düşüp, köp türkmen aslyny ýitirer. Onuň üçin şu maglumaty bilmek gerek. Milli bähbidini arap, XVII — XIX asyrlarda birnäçe döwletler türkmen halky barada erbet häsiýetnamalary ýaýratdylar. Türkmenler alamançy, adam öldürmäni hiç zatça görmeýän, biri-birini hem öldürüp ýören wagşy halk, gara öýli, bilimsiz, medeniýetsiz, göçüp-gonup ýören millet diýip sypatlandyrdylar. Bu haram işler ýüzlerçe ýyllap dünýä ösüşine täsir eden türkmen halkynyň şanly aslyny taryhdan aýyrmak, topragyny basyp almak, milletini bakna etmek üçin gurnalan syýasy oýunlardy. Ýalan häsiýetnamalar, dogrudan hem, türkmenleriň dünýä taryhyndaky ornuna we abraýyna uly şikes ýetirdi. Hakykatyň hatyrasyna aýtsak, soňky 74 ýyl SSSR diýen döwletiň düzüminde ýaşanymyzda hem, eziz türkmenim, şol häsiýetnamalardaky düşünje bilen ylalaşyp ýaşadyk, kim başga pikirli bolsa halk duşmany diýip ygılan edildi, ýüzlerçe müň watandaşlarymyz şol sebäpden atyldy, millionlarçasý ýurduny taşlap, ýat illere göçüp gitdiler. Bu ýagdaýda türkmen halky şatlygy, gülki sesini ýadyndan

çykarypdy, göwnüçökgünligiň, çykgynsyzlygyň, gorkynyň labyrynyň aşagynda galdy.

XVII asyryda – XIX asyryň ortalarynda türkmenleriň goňşy döwletler bilen gatnaşygy. Türkmen halkynyň müňýyllyk taryhynda XVIII asyryň aýratyn orny bardyr, bu döwür syýasy wakalardan dolydyr, Orta Aziýanyň, Eýranyň, Owganystanyň, Hindistanyň we Kawkazyň halklarynyň taryhyny asly awşar türkmenlerinden bolan Nedir şanyň ady bilen baglanyşdysak ýalňyş bolmaz. Umuman şol döwürde biziň halkymyzyň taryhyny goňşy ýurtlaryň we halklaryň taryhyndan aýrallykda öwrenmek mümkin däl. XVIII asyryň aýratyn orny bardyr. Bu döwür syýasy wakalardan dolydyr, Orta Aziýanyň, Eýranyň, Owganystanyň, Hindistanyň we Kawkazyň halklarynyň taryhyny asly awşar türkmenlerinden bolan Nedir şanyň ady bilen baglanyşdysak ýalňyş bolmaz. Umuman şol, döwürde biziň halkymyzyň taryhyny goňşy ýurtlaryň we halklaryň taryhyndan aýrallykda öwrenmek mümkin däl. XVIII asyr biziň ata – babalarymyzyň halkyň özbaşdaklygy ugrunda gaýduwsyz göreş alyp baran zamanydyr. Mundan başga –da, şol döwür türkmen halkynyň taryhyna milli klassiky edebiýatyň döremeginde we ösmeginde “Altyn zamana” bolup girendir.

XVIII asyryň 20 – nji ýyllarynda Eýrandaky gyzybaşlaryň (sefewileriň) dinastiýsy öz möwritini geçirip dargap başlaýar, ýurda baş – başdaklyk, bulam – bujarlyk aralaşýar. Bu pursatdan peýdalanylýp, Horasanda Nedirguly hanyň mertebesi kem – kemden artyp başlaýar. 1688 – nji ýylda Etekde, häzirki Kaka etrabynyň günortasyndaky Kelat diýen galanyň golaýynda dogulýar. Özüniň ýaşlyk ýyllaryny töweregine atly nöklerini ýygnaýp, çapawulçylyk edipdir, soňabaka Abywerdiň häkiminiň hyzmatynda duran, Etekde, Ahalda, Marydam ýaşaýan türkmenleriň garşysyna göreş alyp barypdyr. Ol ilki başda Etekdeki Abywerd, Bowgaja, Garaha, Gozgan gala, Niki gala, Zagçent gala, Deregez töwereklerinde

ýaşayan, soňabaka Nusaý, Hurmant, Durun etraplarynda oturýan türkmenlere garşy harby hereketler alyp barýar. Nedir kem – kemden güýçlenip, Tejende, Maryda, ýomutlar, gojuk tatarlary, seýitler ýaly toparlara garşy göreşip, türkmen galany basyp alýarlar. 1724 – nji ýylda nedir Horasanyň demirgazyk tarapyna özi häkimlik we serkerdelik edip başlaýar. 1726 – nji ýylda bolsa ol gyzybaşlaryň iň soňky patyşlaryndan Tahmasyp II – niň gullugyna girýär. Maşadyň häkimi Mälik Mahmydy öldürýär we бүтін Horasany öz eline alyp, Nedirguly adyny Tahmaspguly ady bilen çaýyrýar. Şol ýyly öz inisi Ybarýym hany Mary türkmenlerine temmei bermek üçin iberýär. Soltanbendiň ýanynda bolan söweşde türkmenler ýenilýär, bent ýykylýar, Bozaryk, Apbasabat diýen ýerlerde ýesir düşen gajarlary alyp Maşada gaýdýar.

1729 – 30 – nji ýyllarda Nedir Eýranyň gündogar böleginden owganlary, günbataryndan hem osmanly türkleri kowup çykarýar. Şeýlelikde, Ol Eýranyň syýasy bitewiligini gazanan, “ýurduň azat ediji” adam hökmünde onuň şöhraty artýar, mertebesi arşa çykýar. 1731 – nji ýylda şa Tahmasp ölýär, onun deregine entek juda ýaş şazada Apbas III tagta çykaryp, Nedir onuň adyndan ýurdy edara edýär. Emma 3- 4 ýyldan olam ölýär. Indi Nediriň önünde şa tagtyny eýelemek üçin hiç hili päsgelçilik ýokdy, hemme şazadalar gyrlyp gutarypdy. 1736 – nji ýylyň Nowruz baýramyna gabatlap, Nedir şa saýlamak maksady bilen Mugan sähralygynda Ählihalk gurultaýyny çagyryýar. Gurultaýa gatnaşan 20 müň wekiliň, nökerler bilen bilelikde 100 müň adamyň “haýyşy” boýunça Nedir şa tagtyny eýelemäge razylyk berýär. Saýlawdan soň Nedir öz ýaranlaryna sahylyk bilen zerli serpaý we ýesir düşen ýaş gyzlardan gynak paýlaýar.

Şalyk tagtyny eýelän wagtyndan başlap Nedir Eýranyň öňki serhetlerini dikeltmek üçin çäklenmejekdigini aýan etdi we basybaljylykly uruişlara taýýarlanylýp başldy. Ol Maryny, Soltanbendi dikeldip, harby taýýarlyklaryň daýanç bazasyna

öwrüldi. 1737- 38 –nji ýyllarda Owgan taýpalaryna boýun egdirdi, Hyrady, Kābili, Gandahary aldy,”Beýik mongollaryň” döwletine garşy uruş ygylan etdi we 1739 – nji ýylyň martynda Delini basyp aldy. Şondan soňra Buhara bilen Hywany basyp almaklyga girişdi. Ol Amyderýa boýunda 1100 sany gaýyk ýasamagy buýrup, olaryň üstüne galla azyk, top – ýarag, ok – dāri ýükläp, derýa boýunça Çärjew tarap ugradýar, özi bolsa 1740 – nji ýylyň 20 – nji awgustynda Kerkā gelip, agyr leşgerini üçe bölüp derýanyň çep – sag kenary bilen aşaklygyna süýşüp ugraýar. Derýanyň çep kenarynda oturýan Lebaply ärsarylar Nedire boýun synmajak bolup, hemmesi derýa boýu bilen Horezme, Üstýurda, Maňgyşlaga tarap çekilipdirler. Nediriň köşk taryhçysy Mehtihan Astrabat türkmenleriniň şa goşunlarynyň duzagyna düşmändigini belleýär.

Nedir şa Buhara ýöriş etmek maksady bilen Çärjew galasynyň düýbünde düşläp agyr leşgeri derýanyň sag kenaryna geçirmek üçin gaýyklardan ýüzmek köpri gurdurýar. Goşunlary derýadan geçiren güni Nediriň huzuryna Buharadan Hekim beg Atalyk ýörite wekiller we gymmat baha sowgatlar bilen gelip üç günläp myhmançylykda bolýar. Nedir şa onuň eline permen ýazyp berýär we öz adyndan Buharada hereket etmegi üçin artykmaç hukuklar beripdir. Şundan soň Atalyk Buhara Abylfeýz hanyň ilçisi hökmünde däl- de Nedir şanyň ygtyýarly wekili hökmünde gaýdyp gelýär we hanyň köşgüne barman, Mirarap medresesinde düşleýär. Ol şähre jar çekdirip, Nedir şanyň gelýändigini kimiň şu mesele bilen bagly işi çyksa, özüne ýüz tutmalydygyny habar berýär. Hekim beg Atalygyň özüni beýle tekepbirlik bilen alyp barmagy Abylfeýz hany ynjalykdan gaçyrýar we ony hile, soň bolsa güýç bilen gola saljak bolýar. Emma başarmaýar we özüniň çykgynsyz ýagdaýa düşendigine göz ýetirip, köşk hyzmatkärleri bilen Nedir şanyň önünde dyza çökmek üçin ýola düşýär. Atalyk we başga derwezeden çykyp, Abylfeýziň yzyndan ýetýär we ikisi bile

Nediriň huzuryna gelyär. Bu duşuşyk Zerawşan derýasynyň boýundaky Çarbakyr diýen ýerde bolup geçýär.

Boýun synyp gelen Abylfeýzi Nedirşa hoşniýetlilik bilen kabul edýär. Onuň bilen garyndaşlyk açyp gyzyna öýlenýär, başga bir gyzynam öz inisi Alyguly hana alyp berýär. Emma Nedir Buharany Hekim beg Atalygyň üsti bilen edara edipdir, salgyt ýygnapdyr, özbekelerden we türkmenlerden goşunynyň üstini ýetiripdir, bu 10 müňlik otrýada serkerde edip Atalygyň ogly Muhammetrahymy bellädir. Şeýlelikde, Buharany basyp almak üçin goşun çekip gelen Nedir şanyň bu meselesi ap – aňsat çözülipdir. Ol Buharadan gaýtmanka Abylfeýz hana Hywa hany Ilbarsyň adyna hat ýazyp, oňada öz göreldesini eýerip, Nedir şanyň öňünde boýun synmagy maslahat bermegi tabşyrypdyr. Hywa hany Abylfeýziň maslahatyny almandyr, haty getiren wekillerinide öldüripdir we aç – açan boýnyýogunlyk edipdir.

Buhara hanlygyny eýelemek Nedir şa üçin harby gezelenç ýaly bolan bolsa, Hywa hanlygynda ol örän güýçli garşylyga duçar bolupdyr. Ilbars han asly gazaklardan bolup, özüni Çingiz hanyň neslinden hasaplapdyr. Nedir şa Hindistandaka Horasana çozuş edipdir. Şonuň üçin hem Nedir şa Ilbars hana owaldan dişini çarhlapýören eken.

1740- nji ýylyň 07.X-nde Nedir şanyň goşunlary Buharadan çykyp, Horezme tarap ugraýar. Ilkinji söweş Çärjew – dänew etraplarynda Horezm türkmenleriniň atly goşunlary bilen bolýar. Goşunlar ýene – de ýüzmek köpriden geçip, topy – tophanalary, ýarag – esbaplary, azyk – harytlary, gaýyklara ýükläp, derýa bilen goşun hem çep kenar boýunça 19,X–da Horezme ugraýarlar. 03.XI-de agyr leşger Düýeboýun obasynda düşläpdir. Ilbars han nökerlerini Hazarasp galasynda jemleýärdi. Emma ol açık söweşe girmäge gorkýardy we galanyň içinden çykman gizlenýärdi. Pitnegiň eteginde bolan söweş hereketlerine ýene – de, esasan, türkmen atly goşunlary gatnaşýar. Bulara ýomut serkerdesi Muhammedaly Uşak

baştutanlyk edýärdi. Söweş adatdan daşary çekeleşikli we gan döküşikli häsiýetde geçýär. Nedir şanyň hut özi Eýranyň şol, sanda türkmenler bilen könedan hasaply horasanlylaryň saýlama goşunlaryna baştutanlyk edip söweşe girýär. Eýran goşunlarynyň agdyklyk edýändigine göz ýetiren türkmenler yza çekilmäge mejbur bolýar. Şeýlelikde Horezmiň territoriýasyna entek girmänkä-de, giren badyna – da, Nedir şa ilki bilen türkmenleriň gazaply garşylygyna duçar bolýar.

Pitneginiň ýanyndaky söweşden soň Nedir şa Hazaraspda gizlenip ýatan Ilbarsyň üstüne ugraýar. Ilbars han galadan gaçyp, derýa boýy bilen Hanka galasyna gaçýar. Hazaraspdyň ýanynda türkmenler Nedir şanyň goşunlary bilen ýene – de söweşe girýär. Emma bu söweş hem olar üçin şowsuz gurtarýar, köpüsi ýesir düşýär. Ýesirleri şanyň huzurlaryny alyp gelenlerinde Nedir şa jomartlyk edip olara mähribanlyk bildirýär, sylag hormat bilen ýesirlikden boşadyp her haýsynyň öz iline, dogduk obasyna baryp, ýomutlary we beýleki türkmenleri köşeşdirmegi we şa tarapyndan olara merhemet ediljekdigie habar bermegi aýtýar. Ýomut serkerdelerini bolsa Nedir şa öz köşginde hyzmat etmäge çagyrypdyr we Eýranyň – Turanyň haýsy ýerinde ýurt tutmak isleseler, olara iň gwy ýerleri bölüp berjekdigini aýdypdyr. Nedir şanyň ýekeje haýyşy bardy-bulam türkmenleriň özüne tabyn bolmagyny we noker gullugyny berjaý etmegini sorapdyr. Emma türkmenler Nedir şa hyzmat etmekden boýun gaçyrypdyrlar we Köneürgenje tarap çekilipdirler.

Nedir şa Ilbars hany yzarlap, Hanka galasyny gabapdyr we ony zabt edip almak üçin dört tarapdan pyýada goşunlary sürüpdir, 3 günläp galany top – okuna tutupdyr. Gabawa düşen özbek serkerdeleri Sanjar aýynyň 14 – da galadan çykyp, Nedir şanyň aýagyna ýykylypdyrlar. Ilbars hany we onuň ýakynlaryny-da galadan süräp çykaryp, Nedir şanyň gaşyna getiripdirler. Ol ýeňlen duşmanyň günäsini geçmek barada gadymdan gelýän dessury bozup, Ilbars hany we onuň 20 sany

wezir – wekillerini eden – etmişleri üçin ölümüne buýrupdyr. Hywa hanlygyny gutarnykly eýeländen soň, Nedir şa onun adminstartiw işlerini düzgünleşdirýär. Hywadaky 12 müň guly azat edip, olary Horasan ugradýar, Abywerdiň günortasna ýörrite Hywaawat galsyny gurduryp, şoňa güçirip getirýär, azyk, mal bilen üpjün edýär. Hywa türkmenleriniň oz ýurduny goramak üçin söweşleri girip, edermenlik görkezendigine biz kanuny suratda guwanyp bileris.

Nedir şa Hywadaky işlerini tamamlap, Çärjewе, Marynyň üsti bilen Horasana gaýdýar, öz dogduk mekany Kelatda uuly toý berýär we Kawkaza, Dagystana, Rumystana harby ýörişlere gidýär. Emma Horezmde Nediriň goýup gideb dikmelerine garşy halk herekeri köşeşmeýärdi. Ilbars hanyň ogly Abylgazy bilen Nediriň dikmesi Artyk ynagyň arasynda gizlin göreş dowam edýär. Bu göreşe salyrlar bilen ýomutlar hem aktiw gatnaşýardy we ahyr netijede Artyk ynak öldürilýär. Türkmenler gozgalaň edip, ikä bölünýärler, salyrlar bilen ýopmutlar bäsleşip, Horezmde öz harby agalygyny gazanmak ugrunda göreşýärler. 1744-45-nji ýyllarda ýomutlar Horezmde Pitne turzup, Nedir şanyň inisi Alyguly hanyň jeza beriji goşunlary bilen aldym – berdimli uly söweşler alyp barýarlar. Bulara Etrek – Gürgen ýomutlary-da kömege gelýär. Bu gozgalaňa igdir, çowdur, arabaçy, pelleçi, tekeleriň bir bölegi gatnaşypdyr. Diňe salyrlar Abylgazy han bilen gatnaşyk edýärdiler. Horezmli türkmenler aýratyn-da ýomutlar, Nedir şa ölýänçä öz pitneçiligini dowam edipdirler. Şeýle gozgalaňlar Astrabat, Mazendaranda – da, Nedir şanyň imperiýasynyň hemme künjeklerinde – de dowam edýärdi we olardan rehimsizlik bilen oç alynýardy. 1747 – nji ýyl Nediriň şalyk eden iň soňky ýyly bolýar. Imperiýanyň dürli ýerlerinde gozgalaňlar, pitneler zalymlyk bilen ýatyrylýardy, günäli günäsiz adamlar münläp gyrylýardy, Nedir özüniň iň ýakyn adamlaryndan ýowsuzlyk bilen oç alýardy, hat-da öz oglunyň hem gözünü oýdurupdyr. Ol hemme kişä münkür bolup,

melanholiýa keseline duçar bolýar, onuň üçin köşk dowzaha döňýär, ol ýekedi , gijelerine ýatman, ýalňyz galan iň bagtsyz adamdy. Onda – munda Nedir ölüpdür diýen her – hili myş – myşlar ýaýraýar. Nedir şa köşk adamlaryndan goşunbaşylardan aýratynda öz ildeşleri bolan awşarlardan öler ýaly gorkýardy. Ol hatda gaçmak hyýalyna – da münip ýanynda hemişe eýerli atlary saklapdyr. 1747 – nji ýylyň Oguz aýynyň 19 –da Goçandyň golaýynda Muhammetguly hanyň baş tutanlygynda awşar begleri gije Nediriň serperde çadyryna kürsäp girýärler we uzak garşylyk görkezenden soň ony öldürýärler.

Nedir şa ölenden soň onuň imperiýasy pagyş – para bolup dargaýar. Hindistan, Owganystan, Hywa, Buhara, Kawkaz we beýlekiler bölünip aýrylyýar. Horasanda adyl şa ady bilen Alyguly han hökümdar bolýar. Emma ony bir ýyl geçmänkä, Nediriň dogany Ybraýym tagtdan agdaryp gözüni oýdurýar. Ybraýymy hem öz nobatynda Nediriň agtygy Şahruh öldürip, tagta çykarýar. Şaýy ruhanalary Şahruhyň garşysyna gozgalaň edip ony – da tagtdan düşürip gözüni oýdurýarlar. Şeýle wakalar biri – birine sepleşip dowam edip durýar. Günorta Eýranda bolsa Zentleriň dinastiýasy häkimýeti eýeleýär. Şeýlelik bilen, Nedir şanyň zamanasy bolan XVIII asyryň birinji ýarymy tamam bolýar.

1753 – 55 – nji ýyllarda Ahmet şa Durrany Maşada, Nişapura ýöriş edende Etrek – Gürgen türkmenleriniň ýüzlenip, bile hereket etmäge çagyýar. Türkmen kethudalarynyň 28 – sanysy Ahmet şanyň Gandahardaky kabulhanasyna barypdyr. Etrek – Gürgen türkmenleri Gajarlar bilen zentleriň arasyndaky häkimýet dawasyna – da aktiw gatnaşypdyr, ahyrda Eýranda gajarlar dinastiýanyň berkarara bolmagyna uly ýardam edipdir. 1797- nji ýylda gajar Agamuhammet han (Agta han) şalyk dinastiýasynyň düýbini tutýar.

XIX asyrdan türkmen halkynyň örän baý syýasat taryhy bardyr. Ol bütün asyryň dowamynda goňşy despotik döwletleriň sütemine, harby ekspansiýasyna garşy göreş alyp bardy. 1813 –

nji ýylda Etrek – Gürgen türkmenleri Fataly şanyň Astrabatdaky dikmeleriniň zulymyna garşy gozgalaň etdiler. Gökleňler bilen ýomutlar bile hereket edip, gajar häkimleriniň jeza beriji otrýadlary bilen söweşipdirler.

1858 – nji ýylda Büjnürdiň ilhany japargulynyň goşunlary garrygalanyň üstüne gelýär. Gökleňler abanyň gelyän howpyň önünde birleşen güýç bilen durmak üçin tekelere we ýomutlara çapar gönderipdir. Ahaldan Nurberdi han, Etrekden Mahmyt işan goşun toplaý, Garrygala ýetişipdirler. Gökleňler bulary güler ýüz bilen garşylap, olar bilen bilelikde Japarguly hana garşy birnäçe söweşler edýärler. Japarguly han Garrygalany top okuna tutýar, gökleňler çep, ýomutlar sag ganatdan, tekeler hem ortadan Eýran goşunlarynyň üstüne çozuş edip, baş söweşde üstün çykypdyrlar. Garrygala söweşinde Nurberdi han bilen bir hatarda Ýagşy Mergen, Durdy batyr, Öwezli tentek, Mahmyt işan, Pena serdar dagy şahsy gahrymançylyk görkezipdir. Bu söweş üç sany in uly hem – de kuwwatly türkmen taýpalarynyň birleşen tagallasy netijesinde ýeňiş bilen tamamlanýar, türkmenleriň ömür boýy arzuw eden jebisleşme prosesiniň ajaýyp mysaly bolýar. Bu wakalar Abdyssetdar Kazynyň “Jeňnamasynda” öz beýanyny tapypdyr.

1860 – nji ýylda Horasanyň häkimi Hemze mürzäniň we serkerde Mürze Mämediň (Gara sertibiň) baştutanlygynda gajar goşunlary Mara ýöriş edýär. Bular 30 myňlik, 33 toply agyr goşun bilen iýul aýynda Gowşutbendiň ýanyndaky galany eýeläpdir. Emma Gowşut hanyň baştutanlygynda Mary tekeleri bulary galadan çykarmandyr, oduna – suwa çykanyny ýesir tutup, Murgabyň sag kenaryndaky Goşaseňner gala iberýärdiler. Nasretdin şanyň goşunlary aýgytly hereket edip bilmän, telim aýlap galadan çykyp bilmändir. Ahyry derýa boýy bilen Goşaseňnere tarap ugramakçy bolanlarynda, türkmenler bularyň geçjek ýollaryny suwa basyryp, özleri belet ýollary bilen çozuş edipdir, bukuda ýatyp, güpbasdy oýnuny

gurupdyr. Gajar goşunlary köp ýitgi çekip, Goşaseňner galasynyň gabadynyda derýanyň bäre ýüzünde düşleýär. Birnäçe günläp gala top okuna tutulýar, emma snaryadlar gala ýetmän ýarylýardy, tekeler derýadan geçip, ençeme gün aldym – berdimli söweşleri alyp barýarlar. Gowşut hanyň ýaraşyk baglaşmak üçin eden synanyşyklary netije bermeyär. Şundan soň aýgytly söweş bolýar. Eýran goşunlary howsala düşüp, oktýabryň üçüne geçilen gije assyrynlyk bilen yza çekilmekçi bolýar. Emma tekeleriň bu zatlardan habary bardy, gajar goşunlarynyň geçjek ýerlerinde bukuda ýatyp, ýollary ýene – de suwa basdyrypdyrlar. Iki kolonna bolup ýola düşen gajar goşunlary batyp – çomup, haýal hereket edýärdi we daň atandan tekeleriň güýçli zarbasyna duçar bolýar, derbi – dagyn edilýär, ähli emlägi, toplary olja alynýar, serbazlar süri – süri edip ýesir alynýar. Diňe serkerdeler gaçyp gutulýar. Bu söweşlerde Gowşut hanyň egindeşleri Amansähet serdar, Berdinyýaz serdar, Täç Gök serdar, Rahmanguly han, Abdylla şyh, Artyk ärsary, Hally batyr ýaly onlarça gerçekleriň atlaryny Abdyssetdar Kazy, Dowan şahyr, Gulibef-de Blok wil dagy ýatlap geçýärler.

XVIII asyryň ortasynda Buharada aştarhanlylaryň dinastiýasy synyp, Muhammet Rahym han maňgytlar dinastiýasyny esaslandyrýar. Soňra Danial begiň (1758-85) we Şamyrat Welnamynyň (1785 -1800) zamanynda Buhara emirligi belli bir derejede kuwwatlanýar. Şamyrat Welnamy uly ýygyna baş bolup Maryny basyp alýar, Baýramaly hany öldürýär, gajarlary Buhara, Samarkanda göçürýär, Soltanbendi ýumurýar. Şondan soň Mary oazisi tutuşlygyna türkmenleriň, (saryk, salyr, teke) eline geçýär. Soltan ýykylmagy murgap oazisinde ekerançylygyň ösmegini bökdeýärdi, bendi dikeltmek üçin edilen synanyşyklar netije bermändir.

1821 – 23 – nji ýyllarda türkmenleri Buhara emiri Mirhaýdaryň garşysyna gozgalaň edipdir. Bu gozgalaňa Soltannyýaz beg baştutanlyk edýär, Seýitnazar Seýdi – de onuň

mürzesi bolupdyr. Buhara emirleri, Hywa hanlary Lebabyň üstüne dökülip, ýerli ilaty heläk edýärdi. Gozgalaň basylyp ýatyralandan soň ilatyň bir bölegi Mara göçmäge mejbur bolýar. Soltannyýaz begden başga – da ärsarylaryň gozgalaňyna Gurban beg, Sapa beg, Halyl batyr, Nepes aksakal, Begnazar, Mollanyýaz weli dagy baştutanlyk edipdir. Bu gozgalaň barada Seýdiniň şygrylarynda maglumat köpdür.

XVII asyr türkmen taryhynyň iňňän çylşyrymly döwürlerinden biridir. Maňgyslak we Üstýurt türkmenleri Orsýetiň Merkezi Aziýa bilen söwda gatnaşygyna täsir edipdir. Söwdanyň saldamly bölegi türkmenleriň ýaşan ýerleriniň ýaşan ýerleriniň üstünden geçipdir. Olar kerwenlerden paç alypdyrlar, rus täjirlerine goşulyp Astrahana we beýleki rusa şäherlerine söwda – satyk üçin ýol salypdyrlar. Hywa we Buhara hanlyklary tarapyndan türkmenler häli – şindi ýanalypdyr we azar berlipdir.

Türkmenler özbek hanlarynyň özara uruşlaryna mejbur halda çekilipdir Olaryň kemsidilen we myjbat atylan pursatlary seýrek bolmandyr. Mysal üçin Hywa hany Abyl gazy rus täjirlerini talap, soňra ony türkmenlere ýöňkäpdir. Abylgazy goňşy hanlary bilen söweşdäki ýeňlişinde türkmenleri günäkärläpdir hem – de türkmenleriň görnükli adamlarynyň birnäçesini toýa çagyryp haýynlyk bilen öldüripdir. Hywa hanlygynda şeýle yzarlamalara duçar bolan bir topar türkmenler Tejene we Ahala göçüp gaýdypdyrlar. Abyl agzy han Horezmden gaýdan türkmenleri täze gelen ýerlerinde – de öz günlerine

goýmandyr. 1647 – nji ýylda Tejen türkmenleriniň, 1649 – nji ýylda bolsa Ahal türkmenleriniň üstüne çozup, köp gyrgynçylyk edipdir. 1651 – nji ýylda Abul gazy han Etrek sähraýndaky türkmenleri hem talapdyr. Günorta Türkmensitany eýelemek üçin Hywa hanlary bilen Eýran şalarynyň goşunlarynyň arasynda telim gezek çaknyşyklar bolupdyr. Merwde Eýran goşuny bilen bolan söweşde Hywa

hany Isfendiýaryň goşunlary derbi – dagyn edilipdir. XVI asyrdan türkmenleriň Horezmde Horasana göçüp gelişi barha artyp, ol XVII asyrdan hem dowam edipdir.

XVIII asyryň ikinji ýarymynda bolsa Orta Aziýada, Eýranda, Owganystanda uruşlar köşeşýärdi, dawalar, häkimýet ugrundaky göreş, dagynyklyk möwç alyp, hemme ýerde hemmeler biri – biri bilen uruşýardy. Hywa hanlygynyň häkimýet ugrundaky göreş 20 – 30 ýyllap dowam edýär. Muňa özbekler, türkmenler, gazaklar käwagt bolsa Buhara hanlary aktiw gatnaşypdyr. Hywa hanlary her ýylda 1767-70-nji ýyllarda bolsa her aýda diýen çalşyp durýardy. Kimiň – kim bilen näme üçin uruşandygyna düşer ýaly däl. Hywa taryhçylary bolsa özbeklerden bolan hanlaryň, atalyk ynak, guşbegi, perwanaçy, mehter, arbap, daruga, öýdeçi ýaly wezipeleri adamlaryň hemmesi serhetlerini magtap ýazýarlar, arşa çykaýarlar, türkmenleri bolsa başdan- aýaga “döwletiň düşmany” diýip, diňe ýamanlap, ýerden alyp – ýere sokýardylar. Bu darkaşa aýratyn ehm ýomutlar bilen salyrlar aktiw gatnaşýardy. Ýomutlara Meňligeldi sakow, Dönmez serdar, Kahyrguly serdar, Nyýazgylyç beg dagy, salyrlara-da Myrat guş beginiň ogly Annaberdi beg, Nazar atalyk, Awdyjepbar beg, Atgyran beg, tekeleriň bir bölegine Myrat Zaman beg dagy baş tutanlyk edýärdi. Ýomutlar bilen çowdurlar Hywada häkimligi öz eline aljak bolup, özbek serkerdesi Muhammedemin ynagyň garşysyna göreşe, salyrlar bilen tekeler ony goldap, ýomutlaryň garşysyna hereket edýärdiler. Asly türkmen bolup bir – birlerine garşy göreş alyp barmagy tire – taýpa dagynyklygynyň özara içki uruşlaryň tipiki mysalydyr. Beýle ýagdaýda etniki birlik, milli aň – düşünje, watan hakdaky mukkades zatlar ikinji derejä geçýär.

Horezmli ýomutlar çowdurlaryň arka durmagy bilen iki gezek Hywa hanlygynyň häkimýetini öz eline alyp, 1764-65-nji we 1770 – nji ýyllarda agalyk sürüpdir. Bular Hywany ikinji gezek eýelände salyr serkerdelerini öldürip, salyrlary

Horezmdeň çykyp gitmäge mejbur edipdirler. Olar derýa boýy bilen ilki Çärjew, soňra Mara, Ýolötene, Talhatana, aralaşypdyrlar. 1770 – nji ýylda Muhammedemin Buharadan Hywa gaýdyp gelýär we öz tarapdarlaryny jemläp, ýomutlara garşy urşy dowam etdirýär. Söweşlerde ýomutlar asgyn gelýär, olaryň serkerdeleri wepat bolýar ýa – da ýesir düşýär. Muhammedemin şu uruşlardaňiji bolup çykýar. Emma ol özüne han diýdirmän, tä 1790 – nji ýylla çenli 20 ýyllap ynak tituly bilen hökümdarlyk edipdir. Şeýlelikde, Horezm türkmenleriniň durmuşynda göreşlerden we muşakgatlardan doly XVIII asyr tamamlanýar, emma birek – biregi çapmak – çapylmak dowam edýärdi. Bu tükeniksiz uruşlaryň aňyrsynda örän ýiti sosial mesele, ýagny ýer- suw meselesi ýatýardy.

XIX asyryň birinji ýarymynda Hywa hanlary Muhammetrahym (1806 – 25), Allaguly (1826 - 42), Rahymguly (1842 - 46) we Muhammedemin – Mädeniň (1846-55) Etrek – Gürgene, Ahala, Etege, Tejene, Sarahsa, Mara her ýyl diýen ýaly talaňçylyk ýörişler edýärdi, ilatyň özüni we malyny sürüp äkidýärdi, ekinini zaýalaýardy, harmanyny otlaýardy. Şeýle ýörişler aýratyn hem Mädeminiň döwründe güýçlenipdi. 1852 – nji ýylda ol Maryda saryk çopanlaryny öldürip, 40 müň düýe, 80 müň goýun sürüp äkidýär. 1854 – nji ýylyň aýagynda Mädeminiň ýedinji gezek Mara ýörişe ugraýar. Şu – da onuň iň soňky ýörişi bolupdyr. Şol döwürde tekeleriň aglabasy Sarahsd oturýardy we Oraz ýaglydan soň Gowşudy han saýlapdyr. Tekeleriň bir bölegi Hojam Şüküriň baştutanlygynda Murgaby aýagyna – Garaýaba göçüpdi. Sarahs tekelerine Maşadyň häkimi, Garýabyňkylara Hywa hany agram salýardy. Mädeminiň Sarahs tekeleriniň Mara göçüp gelmegini talap edýär. Emma bular muny ret edýär. Sebäbi Maşatda Sarahsdan köp adamlar girew saklanýardy we eger-de tekeler Mädeminiň diýenini esgerler, onda Maşatdan ätiýajy bardy. Mädeminiň dergazap bolup, goşunyň Sarahsa sürýär, Gowşudyň we ruhanalylaryň töwellasyny alman uruş edýär. Söweşde

Gowşut özüniň ezber serkerde hem – de diplomatdygyny görkezýär. Mädeminiň ýomut nökerlerine hat ýollap, olary öz tarapyna çekýär, söweşde üstün çykyp, Mädeminiň goşunlaryny derbi – dagyn edýär, özüniň-de kellesini alypdyrlar. Şundan soň Hywa hanlary Günorta Türkmenistana bir gezegem ýöriş etmändir, sarahs tekeleri-de Maşadyň häkiminden sypmak maksady bilen Mara göçüpdirler.

Hywa hanlaryna nöker gullugyny berjaý edýän horezmli ýomutlaryň Sarahs tekelerine duýgudaşlyk etmegi netijesinde Mädeminiň ölmegi, goşunyňda derbi – dagyn edilmegi ýomutlar bilen Hywa hanlarynyň arasynda düwün salýar. Horezm ýomutlary gozgalaň edip bir ýylyň içinde Hywa hanlarynyň ýene – de ikisini öldürýärler. Bu gozgalaň belli serkerde Atamyrat han baştutanlyk edip, ol 12 ýyllap (1855 - 67) dowam edýär. Gozgalaňçylar kä ýeňip kä ýeňlip örän tutanýerlilik bilen görşýärler. Hywa hany Seyitmuhammet Rahym I (1856 – 65) Horezm türkmenlerini ikä bölüp, olary gozgalaňçy ýomutlara garşy goýmagy başaýarlar, olary izolýasiýa düşürýär, rehimsizlik bilen oç alýar. Ýomutlaryň tarapynda duran 300 sany çowdur ýesirleriniň gözünüň oýulyşyny öz gözi bilen gören A. Wamberi bu elhenç zalymlygy beýan edende adamyň ini dyglaýar. Hanyň buýrugy bilen Hanabatda oturýan ýomutlaryň suwuny kesýärler. Netijede gozgalaň ýeňilýär, Atamyrat han bolsa öz garyndaşlary bilen ilki Krasnowodska (häzirki Türkmenbaşy şähri), soň Çeleken gelýär. Kyýathanyň agtygy Salyh han bulara hossarlyk edýär. Atamyrat Orsýetiň raýatyna geçmek üçin tä ölýänça hereket edipdir, 1873 – nji ýylda Hywa ýöriş eden rus goşunlaryna ýol salary bolup dogduk mekanyňa dolanýar.

Pýotr I zamanyndan başlap Maňgyşlak we kenarýaka türkmenleriň Orsýet bilen hem aragatnaşygy ösüp başlaýar. Elbet – de bu gatnaşyklaryň esasynda türkmenleriň söwda ykdysady bähbitleri durýardy, ýagny özlerine gündelik gerek

azyk, galla, senagat, manufaktyra önümlerini diňe bir Eýranyň Hywanyň, Buharanyň bazarlaryndan alman, eýsem deňiz ýollary arkaly rus bazarlaryndan getirmegi göz önünde tutýardy. Türkmenler Astrahana Wolga boýunça ýokarlygyna ýüzüp, köp şäherlere kerwen ýoly bilen Orenburga söwda gatnaýardylar. Olaryň bir bölegi XVII asyrdan Astrahana, nogaý sähralaryna, Demirgazyk Kawkaza Stawropala göçüp gidipdi. 1713 – 1714 – nji ýyllarda belli türkmen täjiri Hojanepes Astrahana baryp, ol ýerde Pýotr I bilen duşuşmak üçin Peterburga gidýär. Ol Pýotr I – e Buharada “gyzyly çägäniň” bardygy hem – de Amyderýanyň ozal hazar deňzine akandygy we ýene – de ony köne hanasyna sowuk boljakdygy barda habar berýär. Bu iki meselä Pýotr I gyzyklandyrýar. Hindistana ýol açmak üçin Hazar deňzini we Amyderýany öwrenmek üçin A.Bekowiç – Çerkasskiniň ekspediýalaryny iberýär. Emma bu ekspediýalaryň iň soňkusy şowsuz gutarýar, Hywa hany Şirgazy, 1717 – nji ýylda ekspedisiýany dargadýar. Wekowiçem öldürýär. Orsýet Pýotr I – den soň hem Orta Aziýa, Hazar deňziniň gündogary bilen gyzyklanmasyny bes etmedi. Florio Beneweni, W. Kopytowiskiý, M. Ladyženskiý, I. Tokmaçýew, Gmelin, Woýnowiç dagy yzly – yzyna gelip XVIII asyrdan türkmen kenarlaryny öwrenýärdi. Pýotr I – iň döwründen başlap Orsýet bilen Orta Aziýanyň arasynda gatnaw açyldy, ýol salyndy. Bu ýol XIX asyrdan Orta Aziýany basyp almaga getirdi.

XIX-XX ýüzylyllyklaryň sepgidinde Türkmenistanyň syýasy ýagdaýy. Taryhy wakalara ser salsak, onda Orsýediň Orta Azýa hüjüm etmekligine esasan ol ýurtda kapitalistik gatnaşyklaryň ösüşi bilen baglydygyna göz ýetirýäris. 1861-nji ýylda Orsýetde kreposnoýçylyk düzügüniň ýatyrylmagy netijesinde we kapitalistiki gatnaşyklaryň giňişlikleýin ösüp başlamaklygy bilen sarizm täze ýerleri, ýurtlary özleşdirmeklige, basyp almaklyga ýüz uruldy. Ondan-da başga XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Orsýet amerikan pagtasyndan

kesilensoň dokma senagatyna çyg mal – pagta eker ýaly ýer belläp başlapdy. Şeýle ýer hökmünde hem Orta Aziýa , şol sanda Türkmenistan amatly hasaplanypdy.

XIX asyryň ortalaryna çenli bolan döwürde sosial ösüşde yza galan we kiçi döwletleriň dünýäniň imperialistik döwletleri tarapyndan özara paýlanyşylmagy soçgyna ýetipdi. Iňlisler Eýrana, Owganistana, Hindistana gelipdiler we Orta Aziýada hojaýynçylyk sürmekligiň planlaryny biçärdiler. Bu ýagdaý heniz özbaşdaklygyny saklamany başrdan Orta Aziýanyň baý yerlerini ors höwesini-de güýçlendiripdi we patşa Orsýediniň bu yerleri eýelemek ugrundaky göreşiniň esasyny düzüpdi.

Görüşimiz ýaly , patşa Orsýedi Türkmenistana dostlukly türkmen halkynyň sosial-ykdysady ösüşini ýokarlandyrmak maksady üçin gelmändi. Onuň öňünde goýýan esasy maksady dünýä paýlaşygyndan hakyny almak, koloniýa edinmek, ony talamak we onuň hasabyna hem baýlaşmakdy. Bu maksat ors sarizimine başardypdy.

Taryhy kitaplarda türkmenleriň patşa Orsýedi bilen gatnaşygy hakynda gürrüň gozgalanda ilkinji nobatda Günübatar Türkmenistan göz öňünde tutulýar we onuň Orsýede parahatçylykly meýletin birigenligi nygtalýar. Bu pikir belli bir derejede hakykata ýakyndyr. Sebäbi bu Türkmenistanyň günorta- gündogar etraplarynyň ilaty : ýomutlar , gökleňler, abdallar, igdirler, çowdurlar, hojalar we beýlekiler XVIII asyrdan başlapOrsýet bilen ýakynlaşmak , beýleki duşmanlardan goranmak üçin onuň penakärliginden peýdalanmak syýasatyny saýlap alypdyrlar. Ors raýatlygyna geçmeklik syýasatyny öňe sürenlerde az bolmandy we XIX asyryň ortalaryna çenli bolan döwürde 23 müň çemesi hojalyk ýa-da 115 müň çemesi adam ors raýatlygyny kabul edindi.

Ýöne Günübatar türkmenleriň Orsýet bilen ýakynlaşmaklygy şeýle bir meýletinem bolmandy. Orsýet türkmenleriň milli bähbitlerini göz öňüne tutmazdan , olara sala

salmazdan Eýran bilen araçäk meselelerini maslahatlaşmak ugrunda we bu babatda ylalaşyklara gol çekipdi. Eýýäm 1837-nji ýylda Tiflisde ors patşasy Nikolaý I bilen Eýran şasy Muhammet şanyň ynamaklygynda Etrek derýasyna araçäk hökmünde kesgitlemek barada ylalaşyga gol çekilipdi. Üns berip görüň , Günbatar türkmenler entek ors raýatlygyna ýuridiki taýdan geçmänkäler, Orsýet özüniň Eýran bilen araçäginı kesgitleýär.

Orsýet 1869-njy ýylda Eýran bilen türkmen meselesine ýene-de dolanyp gelýär we täze ylalaşyga gol çekýär. Bu ylalaşykda türkmenleriň milli bähbidi göz önüne tutulmaýar we ors-eýran täsir zonasy Etrek derýasy boýunça kesgitlenilýär. Netijede Etrekden aňyrdaky türkmenler eýran , bärdäkiler bolsa ors agalygyna degişli hasaplanylýar. Bu faktlar megerem günbatar türkmenleriň Orsýede bolan garaýşyna täsir eden bolsa gerek.

Patşa Orsýediniň günbatar türkmenler baradaky syýasaty XIX asyryň ortalaryna çenli hoşniýetlidi. Ol döwürde ors-türkmen gatnaşyklarynda birek-birege ynam esasy ugurdy. Emma soň bu meselede düýpli özgerişlikler bolýar. Orsýedi dolnadyryjy toparlar hiç kime boýun egmeýän türkmenleri ýaragyň güýji bilen boýun egdirmek syýasatyny saýlap alýarlar. Ol syýasat Patşa Orsýediniň umuman , Orta Aziýanyň basyp almaklyga başlan agressiw syýasatynyň sostaw bölegidir.

Deňiz kenaryndaky türkmenleriň Orsýet raýatlygyna meýletin girenligi ykrar edilen fakt. Ýöne ol meýil bütün türkmen kenaryna däl- de diňe Maňňşlak – Çeleken aralygyna degişlidir. Sebäbi bu ýerleriň ilaty has irräkden orslar bilen gatnaşykda bolupdylar. Olaryň bir bölegi Orsýediň raýonlaryna göçseler , beýleki bir bölegi Orsýete wepalylyk barada kasam edipdirler we patşa Orsýetine howandar hökmünde seredipdirler. Emma olar patyşa Orsetiniň startegik maksatlaryndan bihabardylar. Ýöne soňraký wakalar garşylyan netijeleri bermädi.Indi giçdi.

Gürgen, Etrek, Balkan, gündogarda Gyzylarbada (Ahala) çenli töwereklerde ýaşayan çarwa ilat ors goşunynyň barlag-serenjam işleri netijesinde Orsýetiň düzimine giripdi. Olar Orsýetiň garşysyna durup bilmejekdiklerine, durasalarda jeza aljakdyklaryna göz ýetiripdirler we alaçsyz ýagdaýda ak patyşanyň raýatlygyna geçmäge razylaşypdyrlar. Şeýle pikiri tassyklaýan arhiw dokumentleri bolsa ýeterlik. Şonuň üçin ýokarda agzalan ýerleriň ilaty Orsýete meýletin birigipdir diýip bolmaz.

XIX asyryň 60-njy ýyllaryna çenli bolan döwürde patyşa hökimeti Kaspiniň kenar ýakasynda peýda bolmaklygyny ykdysady – söwda bähbitleri bilen düşündirýärdi. Soň onuň üstine syýasy bähbitler hem goşuldy. 1865-nji ýylda Kaspiniň Gündogar kenaryny eýelemek meselesi boýunça ýörite komissiýalar döredilipdi. 1874-nji ýylda bolsa Orsýetiň Kawkaz gosunynyň Baş komanduýuşsýsý harby ministrine ýazan hatynda Krasnowodskiniň eýelenmeginiň Orsýet üçin diňe harby ähmiete eýdedigini nygtaýar. Diýmek XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Patyşa Orsýeti günbatar türkmenleri hakyndaky syýasatyň düýp mmazmunyny açyk beýan edip ugrady. Ol bolsa kenar ýakalaryny eýeläp beýleki türkmen ýerlerine aralaşmak we eýelemek-di.

Türkmen ýerlerini eýelämek Orsýet üçin ýeňil, ýüz ugryna çözümeli mesele däldi. Bu babatda Orsýet Angliýanyň, Owganystanyň, Eýranyň, Turkiýanyň kömegi bilen garşy çykyp bilämek mümkinçiligi bilen howatyrLANýardy. Şona gorade Orsýetin dasary isler ministriliginin gosun yobascylaryna yazan hatynda “Turkmenler bilen doslukly gatnasygy” saklamagyn, olary Orsýet bilen gatnasyk etmekliginin peydalydygyny dusundirmekligin zerurlygy nygtalyardy. Patysa hokimeti turkmeleri ozüne öwrenişdirjek bolup olara az kem azyk komegini berýärdi. Tire-oba çylaryna sowgat serpaý ýapýardy. Emma bu fakta kä bir taryhy işleriň edilişi ýaly, patyşa sarizimine “Parahatçylykly syýasaty

hökiminde garalsa ýalňys bolar. Şol wagtky patyşa hökimetiniň nähili çäräni durmuşa geçirjek bolandygyna garamazdan, ol syýasy imperiýalistik döwletiň koloniýal, başganyň ýurdyna basyp almaga niýetlän syýasatydyr.

Orsýetiň goşun komandowaniýasy uzak wqagtlap boş ýatmandyr. Eýýäm 1870-nji ýylyň Baýdak aýynda Uly Balkan daglarynda rozwetka işlerine başlapdy we Daş Arbatgalany eýelek maksada laýyk hasaplanypdyr. Mollasara we Mihaýlow aýlagyndaky Mihaýlow lpunktyny eýelenipdi. Şeýlelikde, 1870-nji ýylyň Alp-Arslan aýynda Türkmenitanyň Günbatar etraplarynyň patyşa sarizimi tarapyndan eýelenmekligi başlanypdyr. Elbetde, bu prosede uruş hereketleri, gan döküşlik bolmady. Ýerli halkyň orslar bilen söwda edip, olara düýeleri kreýine beredikleride az bolmandyr.

Patyşa Russiýasy Türkmen ýerlerini eýeledigiçe ony resmi ýagdaýda öz düzimine goşýardy. Eýýäm 1868-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 21-de çap edilen “Orenburg we Günbatar Sibir general gubernatorlynyň sähraýy oblastlaryny dolandyrmak baradaky wagtlaýyn düzgünnama” boýunça Maňgyslak aýratyn pristawlyk diýlip yglan edilýär. Ol Orenburg general – gubernatorlygynyň Ural oblatyna degişli edilip, onuň başynda harby adam goýulýar.

Russiýanyň täsiri astyna geçýän ýerleriň hasabyna 1870-nji ýylda Krasnowodsk uprawleniýesi esaslandyrylyp, tizdenem ol pristawlygy öwrülýär we Kawkaz goşunlarynyň baş komanduýuşşisinyň Garamagyna berilýär. Şol bir wagtda Maňgyslak pristawlygy hem “asudalygy we tertibi berk saklamak üçin” Dagystan oblast goşunlarynyň komanduýuşşisiniň ygtyýaryna berilýär.

Iki pristawlygyň bir elde jemlenmezligi patyşa Russiýasynyň türkmen ýerlerine alyp barýan aktiw syýasatyna laýyk gelenokdy. Şonuň üçin 1874-nji ýylyň Gurbansoltan aýynda “Zakaspi (“Zakaspiniň aňysy”, ýagny Russiýanyň paýtagty Peterburakdan seredeniňde “Kaspi deňziniň aňysy”

diýmekdir) ülkesini harby taydandolandyryşyň wagtlaýyn düzgünnamasy” kabul edilýär. Şol düzgünnama boýunça Jansyz goltukdan (Sesarewiç aýlagy-Mañňyşlagyň çeti bolan Buzajy ýarym adasynyň demirgazygyndan gury ýere süňäp girýän aýlag) tä Etrek derýasyna çenli Kaspiniň kenar ýaka raýonlary, ýagny Mañňyşlak hem-de Krasnowodsk pristawlyklary Zakaspi harby bölümine administratiw we harby taydan garaşly edilýär. Bölüm Kawkaz harby okrugyna hem Kawkaz goşunlarynyň baş kamanduýuşisine tabyndy. Bölüm naçalnigi Rus patyşasynyň permany bilen harby adamlardan bellenyärdi. Ol harby taýdan-a Zakaspi bölimindäki goşunlaryň komanduýuşisi hukugyna, administratiw taýdan bolsa gubernator hukugyna eýe bolýar. Zakaspi harby bölümi iki piristawlykdan-Mañňyşlak pristawlygyndan (merkezi Aleksandrows portynda) we Karasnowodsk pristawlygyndan durýardy. Dogry, Krasnowods Etrek aralygyndan ýerleriň bu bölüme girizilişi şertlidi. Bölümiň serhetleride takykklanmadykdy. Bu bolsa patyşa Russiýasynyň indiki basyp alyşly hereketleri üçin amatly şert döredýärdi.

Rus goşunlarynyň Gyzyrlabady (1877) we Çekişleri (1878) eýelemegi bilen, Zakaspi harby bölümi gutarnykly emele gelýär.

Türkmenler barasynda parahatçylykly syýasaty ýöreden polkownik Stoletowyň ornuna 1871-nji ýylyň tomsunda podpolkownik Markozowyň Krasnowodsk otrýadyna naçalnik bellenmekligi ors goşunlarynyň basybalyjylyk syýasatynyň has aktiwleşmekligine getirdi. Sebäbi podpolkownik Morkozow Zakaspide sarizimiň kolonial syýasatyny ýerine ýetiriji iň bir gödek we rehimsiz ofiserleriň we elmydama ors ýaragynyň güýjini görkezmekligiň tarapdarynyň biridi. Şoňa göräde onuň syýasaty türkmenlerde kanuny taydan närazylyk döredip başlapdy. Esasan-da onuň “düýe” salgytlary ýomut

çargalaryna diýseň agyr düşýärdi. Şonuň üçin hem olar atawatany taşlap Eýrana-da göçüp gidýärdiler.

Eýýäm 1872-nji ýylda polkownik çinine ýeten Markozowyň türkmenler baradaky syýasaty netijesinde Ahalda we Hywa ýomutlarynyň arasynda orslara garşy meýiller ösüp başlandy we patyşa goşuny bilen bolaýjak çaknyşyklara taýýarlyk görülip ugralypdy. Şeýlelikde bu wakalar rus goşuny Hywa howup salanda türkmenleriň olara garşy çykmagyna esas bolandyr diýip aýdyp bolar.

1880-1881-nji ýyllarda Kaspi deňziniň kenaryndaky Mihaýlow aýlagyndan Gyzylarbada (Serdar) çenli çekilen Zakaspi demir ýoly hut strategik pähimden ugur alynyp gurulypdy. Oňa harby ýol diýilýärdi. 1880-nji ýyllyň tutuş dowamynda ol diňe harby ýükleriň daşalmagyny üpjün edipdi, patysa goşunlarynyň türkmen sähralaryna çuňňur aralaşmagyna mazaly ýeňilleşdiripdi. Bu demir ýoly soňky ýyllarda-da hut şu wezipeleri yerine ýetiripdi.

1873-nji ýylyň martynda patyşa goşunlary Hywa üç tarapdan harby ýörişe başlapdyrlar. Ony yzyna serpidirmäge han hökümetinde guramaçylyk ýokdy, harby tehnika bilen üpjünçiligi pes derejededdi. Onuň üstesine-de hanlykda özara agzalalyk hem dowam edýärdi. Türkmenler bolsa patyşa goşunlaryna gaýtawul bermegiň berk tarapdary bolupdyrlar. Sebäbi, türkmenler Hywa goşunynyň esasy düzýärdiler we hanlygyň syýasy ýagdaýynda uly rol oýnaýardylar, aýratyn hukuklardan peýdalanýardylar. Patyşa hökümetiniň golastyna düşseler, bujagaz oňuşyklarynyň bolmajagyna, syýasy we ykdysady taýdan gysyljakdygyna türkmenler gowy düşüniplerler. Hut şonuň üçin birnäçe harby çaknyşyklardan soňra, 1873-nji ýylyň 28-nji maýyndan, Hywa galasy basylyp alynandygyna garamazdan türkmenler Orsýete tabyn bolmak islemändirler. Beýleki bir tarapdan bolsa öz tagtyna täzedan oturdylan Seýit Muhammet Rahym han patyşa hökümetiniň

öňünde özüni “ak guş” edip görkezipdir we türkmenleri orshywa çaknyşyklaryň günäkäri hasaplapdyr.

Patyşa goşunlarynyň komanduýuşisi K.P.Kaufman türkmenleri ykdysady taýdan örän çykgynsyz agyr ýagdaýda goýup, özüne tabyn etmek maksady bilen ors goşunlary üçin azyk harytlary getirmegi, soňam gysga wagtda 610 müň manat harby kontribusiýa tölemegi talap edipdir. Türkmenleriň bu buýrugy ýerine ýetirip bilmejegini öňünden bilýän K.P.Kaufman, ony bahana edip ýomutlaryň garşysyna jeza beriji ekspedisiýany gurnaýar.

K.P.Kaufmanyň general Golowaçewa beren buýrugynda görkezilişi ýaly, türkmenler patyşa goşunlaryna garşylyk görkezse-de, dogduk mekanyňy taşlap uzak çöllere gitmäge synanyşsalar-da olaryň maşgalalary gutarnykly tozdurylmalydy we özlerini gymalydy. Sebäbi patyşa Orsýeti özüniň syýasy we ykdysady strategiki planlaryny göz öňünde tutup, türkmenleriň ýaşayan territoriýasynyň boşap galmagyny-da islänokdy. Seýit Muhammet Rahym han hem türkmenlere temmi bermekde kişi eli bilen ot gorsamak usulyny ulanypdy.

General Golowaçewyň jeza berijilik otrýady bilen türkmenleriň arasynda harby çaknyşyklar 1873-nji ýylyň 7-22-nji iýuly aralygynda bolýar. Şonda Zeýkeş kölüniň ýanynda 2 müň we Ýylanlynyň golaýynda Çandyr obasynda bolan söweşde 800 türkmen gyrylýar. Olaryň ençemesi bigünä çagalar, aýallar, garrylardy. Çandryň etegindäki söweşe türkmenleriň ýomut, gökleň, garadaşly, çowdur, ýemreli we alili taýpalardan 10 müň çemesi adam gatnaşypdyr. Patyşa generallary Kaufmanyň we Goloçewyň türkmenler babatdaky adamkärçiliksiz hereketini Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň neşirleri, şol sanda, F.Engels hem örän ýazgarypdyr.

Bu aýylganç taryhy wakany dogry we adalatly häsiýetlendirmek üçin şu aşakdaky esasy faktorlary bellemelidiris:

1. Hywa hanlygynda ýaşaýan türkmenleriniň esasy köpçüligi ors kolonizatorlarynyň türkmen topragyna aralaşmagyna düýbünden garşy bolupdyrlar.

2. Biziň “ors raýatlygy” diýen ýörgünli sözümiň ýaragly gyrgynçylyk arkaly amala aşyryldy.

3. Hywa hanlygy basylyp alnandan soň, bu ýerde harby-kolonial dolandyryşyň formasy berkarar edildi.

4. Türkmenler ykdysady we syýasy özbaşdaklykdan mahrum bolup, patyşanyň we Hywa hanynyň bilelikdäki zulumyna sezewar edildi.

5. Kolonial döwürde türkmenleriň ýaşaýan territoriýasynda oba hojalyk, senagat, medeniýet babatda hiç-hili çäre geçirilmedi. Tersine, ol ýerdäki suwarymly ýerleri türkmenleriň garşylyk görkezmegine garamazdan, ors kolonizatorlary 99 ýyllyk möhlet bilen konsessiýa alyp başladylar. Ýöne, ol hem netijesiz gutardy.

Şu faktlaryň hemmesi, öz ene topragynda erkana ýaşap ýören türkmenleriň üstünde agyr ýaraglanan patyşa goşunlarynyň gelip elhenç gyrgynçylyk etmegini basybalyjylyk diýmäge doly esas berýär.

Ýöne şu basybalyjylygyň soňky beren käbir oňaly netijelerini hem inkär etmek bolmaz. Emma şol oňaly netijeler patyşa hökümetiniň tagallasy bilen däl-de, eýsem ýönekeý ors halkynyň tagallasy boldy. Şonuň üçinem ors halkynyň syýasatyny patyşa hökümetiniň syýasatyndan düýpli tapawutlandyrmalydyrys.

Şu nukdaý nazardan ugur alyp, geçmişiň taryhy hakykatyny dogruçyl beýan etmek taryh ylmynyň mukaddes borjudy.

Hywa hanlygyndaky türkmenleriň patyşa Orsýetine zalymlyk bilen tabyn edilişi baradaky maglumatlar ors taryhy edebiýatdan başga-da Günübatar Ýewropaly we Orta Aziýaly ýerli awtorlaryň birnäçesiniň işlerinde-de beýan edilýär. Biz olardan 2 sany bitarap adamynyň-amerikaly Mak Gahanyň we

özbek Muhammet Ýusup Baýanynyň (Baýany onuň lakamydyr) işlerinde Gazawat gyrgynçylygynyň beýan edilişi barada durup geçmekçi. Sebäbi bu adamlaryň ikisi-de Orsýetiň dolandyryjy toparlaryna garaşly bolmadyk awtorlardyr. Ikinji bir tarapdan bolsa, biziň pikirimizçe, Mak Gahanyň we Baýanynyň işlerinde gazawat gyrgynçylygy hakykata has golaý beýan edilýär.

Wakalaryň janly şaýady Artur Ýanuarius Mak Gahan “Nýu-Ýork gerald” atly amerikan gazetiniň habarçysydyr. Ol patyşa Orsýetiniň 1873-nji ýylda Orta Aziýany basyp almak ugrundaky ýörişine žurnalist hökmünde gatnaşýar we gören zatlaryny öz okyjylaryna ýetirýär. 1874-nji ýylda inlis dilinde Mak Gahanyň “Oguzlaryň üstüne ýöriş we Hywanyň syndyrylmagy” atly kitaby çap edilýär. Baýany 1958-nji ýylda Hywanyň golaýyndaky Badarhan obasynda eneden bolýär. Ol Hywa medresinde kakasy Abdyl-Kerim begiň elinde bilim alyp, taryhçy we tebip hünärlerine eýe bolýar. Baýany arap we pars dillerinden terjime etmegi başarypdyr. A.N.Samoýlowiç Baýanyny gowy tanapdyr we onuň ors dilini-de gowy bilýäbligini ýazypdyr. Baýany Hywada halk rewolýusiýasy ýeňenden soň, öz ýurdunda halk magaryf sistemasynda işläpdir. Ol 1923-nji ýylda Daşoguz şäherinde aradan çykyp, Hywanyň golaýyndaky Akýap obasyndaky gonamçylykda jaýlanypdyr.

15 ýaşly Baýany bu pajygaly wakalary gözi bilen görüpdir. Baýanynyň golýazmasy Gazawat gyrgynçylygyny anyk faktlaryň üsti bilen beýan edýän ýerli awtoryň ýeke-täk işidir. Dürli döwletlerde ýaşan, dürli halklaryň bähbidini goran, özara hiç-hiligatnaşygy bolmadyk, ýone patyşa Orsýetiniň Orta Aziýany basyp almaklygyna dürlüçe düşünen we netije çykaran Mak Gahan we Baýany köp babatlarda Gazawat gyrgynçylygyny bir-birine meňzeşräk beýan edipdirler. Olaryň ikisi-de Orsýetiň harby komandowaniýesiniň türkmenleriň garşysyna guran gyrgynçylykly, wagşyçylykly syýasatyny

ýazgarypdyrlar. Hywa hanlygyndaky türkmenleriň batyrgaýlyk bilen özbaşdaklyk ugrunda göreşenligini aýdypdyrlar.

Baýany patyşa Orsýetiniň kolonial syýasatyny ýazgarypdyr. Hywa hany Seyit Muhammet Rahymyň patyşa generaly K.P.Kaufmana gowy görünmek üçin türkmenlere ikillik edenligini tankytlapdyr.

Mak Gahan Orsýetiň harby komandowaniýesiniň türkmenler baradaky syýasatynyň düýp mazmunyny “ýakyş operasiýasy” diýip atlandyrypdyr. Ol patyşa goşunlarynyň türkmen ilatyny gýrmaklygy we olara mazaly göz görkezmeçligi niýet edinendiklerini ýazypdyr. Patyşa goşunlarynyň türkmen obalaryny, ekin meýdanlaryny ýakyp-ýandyryp küle öwürýändiglerini ýazgarypdyr. Ol, “Biziň yzymyza ýomutlaryň üç mile golaý giňişlikdäki ýerleriniň köräp duran külünden başga zat galanokdy” diýip ýazypdyr. Mak Gahan Gazawat gyrgynçylygy hakynda “Men şuna meňzeş urşuň ilkinji gezek şaýady boldum. Bu zamanda bular ýaly uruş örän seýrek duşýar” diýip nygtapdyr. Mak Gahanyň we Baýanynyň işleri XIX-XX ýüzyllýklaryň sepgidinde ýazylan, patyşa Orsýetiniň türkmen ülkesini basyp almaklygyny gözi bilen gören awtorlaryň işleriniň biridir. Olar bize şol wakalara düşünmäge we türkmen iliniň ýarag arkaly boýun egdirilendigine ýene bir gezek göz ýetirmäge mümkinçilik berýärler.

Merkezi Aziýada öz täsirini güýçlendirmek ugrunda rus-iňlis bäsdeşligi barha ýitileşýärdi. Edil şeýle pursatda rus goşunlarynyň 1879-njy ýylda (I-Ahal – teke ekspedisiýasy) Ahalda ýeňilmegi patyşa hökümedi üçin uly zarba bolýar. Sebäbi Krym urşunda ýeňlenden soň, Orta Aziýada uly ýeňişler gazanyp, öz döwletiniň kuwwatyny has ýokary götermek ugrunda çalyşýardy. Uly ahmyr bilen Ahaly eýelemek üçin II Ahal-teke harby ekspedisiýasyny düzýär. Oňa baştutan edilip, ozal Orta Aziýada ýakasyny tanadan, 1877-1878-nji ýyllardaky rus-türk urşuna gatnaşan general

M.D.Skobelew bellenýär. Muny Ahal tekeleri 1880-nji ýylyň aprel aýynyň başlarynda eşidipdirler. Yzgantda gyssagly maslahat çagyrylýar. Maslahatda ähli ilaty Gökdepä ýygnamaly edilipdir. Galanyň gurluşygynyň depgini güýçlendirilip iýun aýynyň aýaklarynda doly gutarylypdyr. General Skobelew 1880-nji ýylyň maýnda Krasnowodskä gelýär. Ol derrew rus goşunlarynyň ýerleşen ýerleri we olaryň ýagdaýy bilen tanyşýar. Ol goşunuň mundan beýläk-de ok-ýarag, azyk-suwluk bilen üpjün edilmegine uly üns berýär. Kaspi deňziniň kenaryndan başlanan demir ýol gurluşygyny güýçlendirýär. General rus goşunlary üçin ummasyz köp mukdarda öý, keçe, düýe, ýaby, araba ýaly gerekli zatlary toplamagy başarypdyr. Onun buýrugy bilen rus goşunlary haýal etmän Bama süýşip gelipdirler. Ýolda duşan obalaryny weýran edipdirler. Gökdepä hüjüm etmäge doly taýýarlyk işi dowam edipdir. Hüjüm etmäge hemme zat taýyn bolupdyr. Gökdepe galasy nädogry dörtburçluk şeklinde bolup, onuň içinde 25 müňden 40 müňe çenli goraýjy, şol sanda, 7 müňden 10 müňe çenli atly jemlenipdir. Galany goraýjylaryň ýaragy juda ýonekeý bolupdyr.

Ruslaryň güýjüniň juda agdyklygyny aňan gala goraýjylar ynjalykdan gaçypdyr. Olar galanyň goragyny güýçlendirmek maksady bilen Mara, we Hywa Ýomutlaryna ýüz tutrupdyrlar. Marydan Topaz hanyň baştutanlygynda 11-nji dekabrdä 2 000 atly gelipdir. Mary otrýady ähli gijeki çozuşlara gatnaşypdyrlar we 1881-nji ýylyň 5-nji ýanwaryna çenli galada bolupdyrlar. Hywa ýomutlary bolsa ruslardan howatyr edýändiklerini habar edipdirler. Bularyň aýdýanlarynyň jany bardy, sebäbi ruslar Hywa ýomutlarynyň başyna Gazawat gyrgynçylygyny (1873-nji ýylda) salypdy. 1880-nji ýylyň dekabrynyň ortasynda başlap gala her gün dynçsyz top okuna tutulupdyr. 1880-nji ýylyň 20-nji dekabrynda Ýaňgala obasynyň basylyp alynmagy bilen Gökdepe kompaniýasynyň iň esasy , jemleýji etapy – Gökdepe galasyny boýun egdirmek

boýunça geçirilmeli harby operasiýanyň taýýarlyk döwri başlandy. Soňky iki günde toplanan maglumatlary analizläp, general Skobelew Gökdepe galasynyň üstüne hüjümi günorta gündogardan başlamaly diýen karara gelipdir. Zarbanyň esasy merkezi Gökdepe galasynyň guşluk burçy bolmaly. Hüjüm etjek otrýadyň sag ganaty galanyň gündogar tarapyndan, çep ganaty bolsa günorta tarapyndan hereket etmeli edilipdir. 22-nji dekabrdä general Skobelew otrýadyň ähli gulluklarynyň naçalnikleriniň gatnaşmagynda maslahat geçirýär. Gökdepe galasynyň içine ýyganan ähli ahallylary bir zarbada dyza çokermegi maksat edinen general Skobelewiň bar aladasy tekeleri galadan guma gaçyrman saklamakdan ybarat bolup[dyr. Şu maksat bilen ol 21-nji dekabrdä Gökdepe galasynyň daşyna aýlanyp gelende haýal etmän Gökdepe galasyny gabawa almaly diýen karara geýär. General Skobelew Gökdepe galasyny gabamak baradaky planyny amala aşyrmaklygy 23-nji dekabryda irden karara gelýär. Munyň üçin ilkinji nobatda jümme galasyny eýelemeklik bellenýär. General Petrusewiçiň baştutanlygyndaky ýörite otrýad jümme galasyny almak maksady bilen 23-nji dekabryda ir sagat 9-da ýola düşmelidi. Şonuň bilen hem Gökdepe galasyny gabawa almak boýunça geçirjek harby operasiýa başlanmlydy. 23-nji dekabryda daňdanlar Jümme galada bolan söwewş general Petrosoweçiň otrýady üçin şowsuz gutarýar. Otrýad uly ýitgi çekýär. Baştutanyň orunbasary general-maýor Petrosewiçiň başyna ýetýär. 23-nji dekabryň wakasyndan soň otrýadyň düzümi Gökdepe galasynyň üstüne hüjümi taýarlamak üçin esasan inženerçilik işleri bilen meşgullanyp başlapdyr. Bu döwürde galany goraýjy ahallylar aktiw goranyş taktikasyny saýlap alýarlar. Olar ozaly bilen galanyň söweşe taýýarlanyşyny güýçlendirýärler. Şonuň bilen birlikde bolsa, mümkin boldugyndan duşmana ýetirip bilen zyýanlaryny ýetirmeklige girişýärler. Ahal serkerdeleri duýdansyz gije çözüslaryny geçirmek taktikasyny ulanmaklygy , şeýle

çozuşlaryň birnäçesini geçiribem , otrýady doly ýok etmeklige synanyşmaklygy karar edýärler. Şonuň ýaly gije çozuşlarynyň üçüsi geçirilip olaryň möçberi giň gerim alypdyr. Birinji 28-nji dekabrdaky çozuşa 4 müň , ikinji 30-njy dekabrdaky çozuşa 6 müň , üçünji 4-nji ýanwardaky çozuşa 12 müň adam gatnaşypdyr. 4-nji ýanwarda bolan söweş şowsuz tamamlanypdyr. Galany goraýjylar patyşa goşunlarynyň galanyň galanyň astyndan nagym gazýandyklaryny bilipdirler. Ýöne olar turkanalyk bilen patyşa goşunlary şeýdip galanyň içine girmekçi bolýandyr diýip pikir edipdirler. Olara gaýtawul bermek üçin gylyçlaryny toplaýdylar. Ol nagym galanyň diwarlaryny partladar ýaly 70 put dări goýmak üçin gazylyandyr diýip olaryň asla kellesine gelmändir. 1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda kuwwatly partlama galanyň diwarynyň esli bölegini asmana göteripdir we galany goraýjylary aňk edipdir. Ýöne hatda şeýle ýagdaýda olar namartlyk etmändirler. Gahrymançylyk bilen goranmaklygy dowam etdiripdirler .Söweş gaty gazaply bolupdyr. Galany goraýjylar iň soňky demlereine çenli söweşipdirler. Ýöne güýçler deň bolmansoň tekeler ýeňlipdirler, top okuna alaç tapyp bilmändirler. General Skobelew öz maksadyna ýetipdir. Şondan soň bolsa galanyň içine girip eden-etdilige başlapdylar. Talaňçylyk maksady bilen aýallary we çagalary öldüripdirler.1879-njy ýylyň 1880-1881-nji ýyllaryň harby ekspedisiýalary şol çaknyşyklaryň has aýlyganjydyr. Meseläniň düýp özeni sarizmiň gödek harby güýje dayanmak bilen halkyň ýagşy arzuw-isleglerini depeläninden , garşylyk görkezenerleri gana gark edenliginden ybaratdyr. Ol raýatlygy kabul etmek barada diplomatiki gepleşikleriň deregine türkmenleriň üstüne regulýar goşun sürüpdir. Jeza beriji ekspedisiýalar we gandöküşiklikler gurapdylar. Güýç ýetmez derejede agyr salgytlar salypdyr. Galanyň synan gününüň ertesi Skobelew dört gün baranta rugsat berýär. Ýagny rugsatly talaňa ygtyýar berýär. Gökdepäniň sürülip agdarylmagyny arzuw eden

Skobelew 1881-nji ýylyň 13-nji ýanwarynda galanyň içinde ýeňijileriň paradyny geçirýär. Patyşa hökümeti bolsa “Za wzýatiýe şturmom Geok-tepe 12-go ýanwarýa 1881-go goda” diýen ýazgy ýazylan medal döredýär.

Ahalyň nähili ýagdaýda Orsýet tarapyndan basylyp alnandygy mälimdir. Sebäbi Ahalyň Orsýet tarapyndan basylyp alnandygyny hiç bir awtor hem inkär etmeýär. Bu babatda XIX asyrda ýaşan orsyýetli, Günbatar Ýewropaly awtorlaryň hemmesi-de örän anyk ýazypdyrlar. Orsýet tarapyndan Ahalyň basylyp alynmagy iş ýüzünde türkmen meselesini çözüpdir. Ondan soň Orsýede ýaragly garşylyk görkezmekligiň türkmen halky üçin doly gyrgynçylyga deňligine türkmen hanlary, serdarlary we umuman jemagat ýolbaşçylary doly düşünişdirler. Çünki 10 ýyl çemesi wagtda üçünji gyrgynçylyk (Gazawatdyr Gökdepeden soň) gaýtalanaýsa, onuň halky nämä eltjekdigi her bir akylyly-başly adama bellidir. Diňe özüne bagly bolmadyk sebäplere görä 700 ýyl çemesi wagtlap dürli uruşlary, gergynçylyklary, köpçülikleýin göçe-göçlügi başdan geçiren halk muňa gaty gowy düşüňärdi. Orsýet hem öz gezeginde Etekden-Pendä çenli bolan aralygy basyp almaklykda ilki diplomatiýa daýanypdy. Ol ýerleriň uruş-söweşsiz eýelenmegini isleýärdi. Ol wakanyň ýitileşmeginiň Angliýanyň türkmen meselesindäki täsiriniň güýçlenmegine getire öýdüp gorkýardy. Ýöne şol bir wagtyň özünde goşunyny kem-kemden Merwe tarap sürýärdi. 1883-nji ýylyň dekabir aýynda ors goşunlary Garrybentde (Tejende) jemlenipdir. Merwiň ilaty üçin örän möhüm meseläniň, ýagny Orsýet bilen uruşmalymy ýa-da parahatçylykly ýoly saýlap almalymy diýen meseläniň gönüden-göni ýaşaaýyş gün tertibinde goýlan halatynda ýerli hanlar ýeke-täk dogry pikire gelendikleri hakdyr. Bu meselede Güljemal hanyň taryhy rolunyň uludygyny inkär edip bolmaz. Sonuň bilen bir hatarda Merwiň ilatynyň Orsýete meýletin (has dogrusyny aýtsak uruşsyz) birikmekliginiň aňyrsynda ors

imperiyasynyň güýçlidiginiň ýatanlygyny, şonuň üçin hem ýerli hanlary, serdarlary, aksakallary Orsýete raýat bolmak ýoluny saýlap almaga mejbur edenligine göz ýetirmelidiris. Merwden soň Orsýetiň raýatlygyna uruşsyz Tejen, Saragt, Pendifir – Ýölöten etraplary-da geçipdir. Gökdepe galasy synandan soň , Mary oazisindeki ýagdaý çylşyrymlaşypdyr. Sebäbi rus goşunlary ýuwaş-ýuwaşdan süýşip gelyärdiler. Patyşa hökümeti Mary oazisine uly ähmiýet beripdir. Entäk Gökdepä edilen ýörişler wagtynda onuň generallary we diplomatlary Maryny eýelemegini aladasyny edipdir. Marynyň ilaty emele gelen ýagdaýdan çykmagyň dürli ýollaryny ölçerip döküpdur. Ahyry bu meselede iki topar emele gelýär. Birinji topar ruslara uruşman, parahatçylykly ýol bilen birikmegiň tarapdary bolup çykyş eden bolsa, ikinji topar ýurdy goramak üçin patyşa goşunlary bilen uruşmagy ündäpdir. Ondan başga-da Mary oazisi bilen baglanşykly 1881-1883-nji ýyllarda iňlis-rus bäsleşigi üzül-kesil ýitileşipdir. Iňlisleriň we beýleki goňşy döwletleriň agentleri – jansyzlary türkmenleri ruslara garşy öjükdirmäge çalyşypdyrlar. Şeýle hem olara kömek bermäge wada beripdirler. Şeýlelik bilen olaryň özlari agalyk sürjek bolupdyrlar. Ýöne türkmenler olara kän bir gulak asmandyrlar. Sebäbi olar iňlislere-de, parslara-da ynam etmändirler. Mary etraplarynyň ilatyny Orsýete birikdirmek üçin patyşa hökümeti dürli hilegärliklere ýüz urupdyrlar we köp çäreler geçiripdirler. Ilki bilen ol ilatyň arasynda täsiri uly adamlara sylag, sowgat , çin bermek arkaly olary öz tarapyna çekipdir. Rus çinownikleri tarapyndan 1882-nji ýylyň başynda Aşgabatdan Mara dürli harytlar ýüklenen söwda kerweni guralýar. Munuň özi ruslar bilen Mary ilatynyň arasynda söwda-satyk işleriniň güýçlenmegine täsir edýär. Ruslar Etegi, Duşagy, Mänäni, Çäçäni özlerine birikdirýärler we kem-kemden gündogara süýşýärler. 1883-nji ýylyň ahrynda patyşa goşunlarynyň kiçiräk ýygyny otrýady Tejen eýeleýär we Mara golaý barýar. Şol ýerden rus goşunlarynyň

komandowaniýesi asly kawkazly musulman , türkçe gepläp bilýän , patyşa goşunlarynyň ştabs-kapitany M.Alihanow-Awarskini Mara iberýär. Ol Mara baryp, onuň ýagdaýyny öwrenýär. 1884-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda Geňeş çagyrylýar. Ilki Alihanow söz sözleýär. Ol Mary ilatynyň parahatçylykly ýol bilen Russiýanyň raýatlygyna geçmegini ündäpdir. Sözüniň ahyrynda eger ilat onuň beren maslahatyny kabul etmese, onda olary rus goşunynyň zor bilen boýun egdirjekdigini aýdypdyr. Ep-esli wagt dowam eden çekeleşikden , geňeş ahyrsoňy Mary türkmenleriniň patyşa Russiýasynyň raýatlygyna geçmäge razydyklary barada karar kabul edipdir. Emele gelen taryhy ýagdaýda dogry düşünen geňeşiň agzalary ilaty gyrgyna bermejek bolup, mejburi suratda şeýle karara gelipdirler. Şeýlelik bilen Türkmenistanyň mes toprakly Merw oazisi patyşa Russiýasyna parahatçylykly ýol bilen mejburi ýagdaýda birleşdirilipdir. Bu proses Mary ilatynyň tutuşlygyna hammesiniň islegine görä amala aşyrylmadyr. Işan-mollalar, Gajar han we ilatyň käbir topary patyşa Russiýasyna tabyn bolmaga garşy bolupdyrlar. General Kamorow bir bölek otrýad bilen 22-nji fewralda Aşgabatdan Mara ugrapdyr. Onuň otrýadyny Gajar han 4 müň meýletinçi otrýady bilen 29-njy fewralda Marynyň eteginde ok bilen garşylaýar. Emma bu harby çaknyşykda Gajar hanyň otrýady ýeňilipdir. Soňra rus otrýady Maryda ymykly ornaşypdyr. Günorta Türkmenistanyň Ýolöten, Pendi we Saragt ýaly etraplarynyň hem ilaty Russiýanyň raýatlygyna kabul edilmegini sorap ýüz tutupdyrlar. Netijede olar hem 1884-nji ýylyň ýaz-tomus aýlarynda uruşsyz parahatçylykly ýol bilen patyşa Russiýasynyň golastyna düşüpdir. Mary oazisiniň parahatçylykly ýol bilen patyşa Russiýasyna birikdirilmeginde Güljemal han uly rol oýnapdyr. Güljemal han Nurberdi hanyň aýaly bolupdyr. Nurberdi han ýogalandan soň onuň abraýy Maryda has ýokary göterilipdir. Ol Gökdepe urşunuň netijesine

anyk göz ýetirip, Mary oazisiniň patyşa Russiýasyna söweşsiz brikmeginiň tarapdary bolup hereket edipdir.

1884-nji ýylyň ýaz aýlary Ýolöten – Pendi oazislere Russiýa birikdirilýär. Bu bolsa inlis-rus gatnaşyklaryny hasda ýitileşdirýär. 1885-nji ýylyň ýaz aýlarynda rus goşunlary bilen owgan goşunlaryň arasynda söweş bolýar. 10 müň owgan goşuny, 1 müň inlis goşauny general Lemsdeniň ýolbaşçylygynda Pendini we Guşgyny eýeleýär. Rus goşunynyň başynda polkownik Alihanow durupdyr. Soňra ruslar general Kamorowyň ýolbaşçylygynda uly goşun iberýär. 1885-nji ýylyň 18-nji martynda Daşköpride söweş bolýar. 1886-njy ýylyň ylalaşygyna görä 1887-nji ýylda rus –owgan araçägi çekilýär.

XIX asyryň ortalaryndan başlap patyşa Russiýasy Orta Aziýany basyp almaklyga girişýär. Türkmentsitana – da üç tarapdan Orsýetiň ekspansiýa howpy abanyardy. 1869 – njy ýylda Hazaryň kenarynda desant düşürildi, Krasnowodskiniň düýbi tutulyp, ýurduň içki etraplaryny öwrenip başladylar, goşun bölümleri Etrege, Gyzyarbada, Hywa çenli ýetýärdiler. 1873 – nji ýylda Kaufmanyň goşunlary Hywa hanlygyny basyp aldy, oňa garşylyk görkezzenler diňe türkmenler boldy. Şonuň üçin hem Hywa hany Seýitmuhammet Rahym II – niň haýyşy bilen Gazabat ýomutlarynyň boýnuna çekip bolmajak agyr kontribusiýa ýüklendi, soňra bolsa olaryň üstüne jeza beriji ýöriş edip, ýomutlary gyrdylar, obalaryny hem otladylar. Günbatar Türkmenistany eýeländen soň patyşa goşunlary Ahala aralaşdy, 1879 – njy ýylda bolan birinji ýörişinde Gökdepe galasyny almaga synanyşdy. Emma bu ýöriş olar üçin şowsuz gutardy. Galany goraýjylar batyrlyk görkezip, general Lomakiniň goşunlaryny yza çekilmäge mejbur etdiler. Şundan soň patyşa hökümeti Ahaly basyp almak üçin çynlakaý taýýarlyk gördi, goşunlara serkerde edilip söweşjeň general Skobelew bellendi. Ýyl ýarym taýýarlyk göründen soň ikinji ýöriş başlandy, Gökdepe galasy gabawa düşüp, 21 günläp her

gün top okuna tutuldy, köp adam heläk boldy. Emma muňa garamazdan, galany goraýjylar gijeler çykyp çozuş etdiler, köpçülikleýin gaýduwsyzlyk görkezdiler. 1881 – nji ýylyň 12 – nji ýanwarynda galanyň diwarlary partladyldy, goşunlar hüjüme geçip, ony zabt edip aldy. Gala synandan soň hem tragediýa dowam etdi, ony goraýjylaryň münlerçesini gyrdylar ämlägin taladylar aýal – gyzlary münläp ýesir aldylar. Eýrana sürüp äkitdiler. General Skobelewiň goşunlary aklap bolmajak zalymlyga ýüz urdy, halas bolan adamlar guma tarap, Mara, Tejene gaçdylar. Gökdepe galasy ýykylandan soň 3 – 4 ýylyň içinde Türkmenistanyň galan ýerleri Etrek, Tejen, Ýolöten, Sarahs, Pendi oazislere uruşsyz – söweşsiz basylyp alyndy. Diňe inlisleriň öjükdirmesi netijesinde 1885 – nji ýylda rus we owgan goşunlarynyň arasynda Daşköpri söweşi boldy. Şu döwürde rus – eýran we rus – owgan araçäkleride çekildi. Şeýleleik bilen türkmenleriň köp bölegi Orsýetiň gol astyna çekildi.

1881 – nji ýylda Zakaspi oblasti döredilýär, oňa Maňgýşlak, Krasnowodsk, Aşgabat, Tejen, Mary uezdlere, birnäçe pristawlyklar girýärdi. Bu oblastiň umumy territoriýasy 532 müň km² 1897 – nji ýylyň ilat ýazuwy boýunça ilaty 382,5 müň adama barabardy. In köp ilaty Mary uezdinde 119 müň, Aşgabat uezdinde 92 müň, Maňgýşlakda 68,5 müň, Krasnowodsk uezdinde 54 müň, Tejende-de 49 müň ilat ýaşaýardy. XIX asyryň 80 – nji ýyllarynda gurlan Zakaspi harby demir ýoly uly ähmiýete eýe boldy. 1885- nji ýylyň 30 – njy noýabrynda Aşgabatda ilkinji otly geldi, 1886 – nji ýylyň iýulynda demir ýol Mara, 1888 – nji ýylda bolsa Samarkanda ýetirildi. 1899- nji ýylda Guşgy şahasy çekildi. Türkmenistanda 50 – den gowrak stansiýalar, depolar, ussahanalar, wagon we prawoz remont edilýän kärhanalar döredi, şäherler emele geldi.

Baknayk döwürde Türkmenistanda senagat ösmedi. Diňe oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän (pagta, ýag, sabyn

zawodlary) hem – de ýerasty baýlyklary gazyp alýan kärhanalar döredi. Zakaspi oblastynda ekin ýerleri 25 ýylyň dowamynda 4 esse artdy, oba hojalygynyň harytlyk pudaklary, aýratyn hem pagtaçylyk çalt ösdi, irrigasion desgalar, kârizler guruldy, Maryda patyşalyk mülki döredilip oňa 104 muň desýatyna ýer bölünip berildi, Soltanbeg, gazyklybent, Gindiguş bentleri guruldy. Şu döwürde Merkezi Russiýadan göçirilip getirilen rus posýoloklarynyň 34 – sini araçäge ýakyn iň gowy ýerlerde ýerleşdirdiler. Zakaspi oblastynda ýaşaýan türkmenler patyşanyň kolonial sütemi astynda galan bolsa, hywa we Buhara hanlyklaryda türkmenlerin ýagdaýy mundan beterdí. Bu iki despotik režimiň içki düzgüni öňküligine galypdy we “hukusuzlaryň ýurdy” hasap edilýärdi. Türkmenleriň hiç ýerde – de syýasy hukujlary ýokdy, olary şäherlerde ýaşamaga hatda otla münmägede göýbermeýärdiler.

Patyşa režiminiň möwriti azalyp, ýurduň öz içinde merkezinde bulagaýlyk artýardy, ynklabynyň ody tutaşýardy. Birinji jahan urşunuň başlanmagy we Orsýetiň ýeňişlere sezewar bolmagy halkyň nägileligini artdyrýardy. 1916 – njy ýylyň iyun aýynyň 25 –nde patyşa imperiýasynyň kolonial künjeklerinde 19 ýaşdan 43 ýaşa çenli erkek adamlary tyl işlerine ýagny okop gazmak ýol çekmek, demir ýol, harby kärhanalarda işleme üçin mobilizlemek barada perman çykardy, Şu perman boýunça Zakaspi oblastyndan 15 müň adam alynmalydy. Emma ilat muňa garşy çykdy, “adam bermeli däl” diýip karar edilýärdi, hiç ýere gitmejek bolup, pul ýygnaýardy, boýuny satyn alyp, spisoga düşmedik baýlara haýbat atýarlardy. Obalarda, çaýhanalarda, bazarlarda ýygnak edip “bizi aldaýarlar, adam almak barada hiç hili perman ýok muny bolköýnekler tapdy” diýip wagyz edýärdiler. Daýhanlar hereketi günsaýyn güýçlenip, Tejende, Etrekde, Hywada, ýaragly garşylyga öwrüldi, patyşa hökümeti olardan rehimsizlik bilen oç aldy, top, pulemyot okuna tutdy, ýüz münlerçe mallaryny elinden aldy. 1916 – njy ýylyň gozглаňy bütün Orta

Aziýany Gazagystany gurşap aldy we 1917 – nji ýylyň Fewral rewalyusiýasyna ýagny patyşa režimi ýykylýança dowam etdi.

Türkmenistan sowet häkimiýeti ýyllarynda (1917-1991).Türkmenistanyň SSSR-iň düzümindäki ösüşiniň garaşly ýoly tebigy suratda daşary syýasatda hem şonuň ýaly ösüşişertlendirdi.Bu garaşlylygyň gözbaşylarynyň çuňňur kökleri bardy.Milli, jemgyýetçilik, ykdysady we beýleki aýratynlyklar syndyrylýardy, kätä ýörite syndyrylýardy, durmuş şertleri dürli milletlere uýgun bolar ýaly ýütgedilýärdi, milletler ýakynlaşdyrylýardy.Sowet Soýuzynyň döredilmegi ähli mümkin bolan çözgütleriň näýbaşysynyň tapylandygyny anlatmaýardy.Gyrak-bujak ýerleriň sowetleşdirilmegi (adalgä RKP (b)-nyň XII gurultaýynda ulanyşa girizildi) synpy göreşin we halk köpçüliginiň pikir ýörediş usulyny syndyrmagyň elementlerini ornaşdyrýardy.Etniki taýdan, milli düşünjesiniň derejesi boýunça dürli-dürli bolan halklar öz döwletlerine eýe boldular.Şol döwletleriň ygtyýarlyklarynyň çygyrlary, elbetde, çäkledi olaryň özygtyýarlylygy bolsa heniz- “mekdebidi”.

Eýsem şol “mekdebilik” Türkmenistanyň daşary syýasatynda nämäde öz beýänyny tapýardy ?

1927-nji ýyldaky Türkmenistan SSR Konstitusiýasynyň 5-nji maddasynda şeýle diýilýärdi: “Sowet Sosialistik Respublikalary Soýuzynyň Konstitusiýasynda beýan edilen esaslarda.Sowet Sosialistik Respublikalary Soýuzynyň düzümine girmek bilen, Türkmenistan Sosialistik Sowet Respublikasy Sowet Sosialistik Respublikalaryň Soýuzynyň Konstitusiýasynyň 1-nji maddasynda görkezilen meseleleri Sowet Sosialistik Respublikalary Soýuzynyň edaralarynyň çözmegine degişli diýip ykrar edýär”.1924-nji ýyldaky SSSR Konstitusiýasynda bolsa şeýle bellenilipdi: “Sowet Sosialistik Respublikalary Soýuzynyň ýokary edaralarynyň üsti bilen onuň garamagyna şular degişlidir:

1) halkara gatnaşyklarynda Soýuza wekilçilik etmek, ähli diplomatik aragatnaşyklary ýöretmek, beýleki döwletler bilen syýasy we beýleki şertnamalary baglaşmak;

2) Soýuzyň daşky serhedini üýtgemek, şeýle hem soýuz respublikalaryň arasyndaky serhetleri üýtgemegiň meselelerini düzgünleşdirmek;

3) täze respublikalary Soýuzyň düzümine kabul etmek hakyndaky şertnamalary baglaşmak;

4) uruş yglan etmek we ýaraşyk baglaşmak;

5) soýuz respublikalaryň daşarky we içerki karz alma şertnamalaryny baglaşmak;

6) halkara şertnamalaryny tassyklamak;

7) daşary söwda ýolbaşçylyk etmek;

8) umumysoýuz bolşy ýaly, soýuz respublikalaryň adyndan hem konsession şertnamalary baglaşmak”.

Görşümüz ýaly, soýuz respublikalaryň daşary syýasat işine degişli ähli meseleleri merkez öz garamagyna aldy, şeýlelikde olaryň özygtyýarlygyny çäklendirdi. Bu konstitusiýanyň 3-nji maddasy muny ikuşsyz nygtyýardy: “Soýuz respublikalaryň özygtyýarlylygy diňe şu Konstutusiýada görkezilen çygyrlarda we diňe Soýuzyň ygtyýarlyklaryna degişli edilen meseleler boýunça çäklendirilendir”. Soýuz respublikalaryň özygtyýarlylygyny çäklendirmek hakyndaky şu pikir 1936-njy ýylyň SSSR Konstitusiýasynda hem gaýtalandy. Şunda soýuz respublikasynyň öz ygtyýarlyklaryny meýletin çäklendirmägi hakynda gürrüň etmek şübehli bolardy, sebäbi şol wagt gazaply synpy göreş dowam edýärdiwe köpçülikleýin oç almalar geçirilýärdi. Türkmenistan Respublikasynyň daşary syýasaty soýuz merkezi tarapyndan doly göz astynda saklanylýardy.

TSSR-iň hukuk ygtyýarlyklarynyň çäkliliginiň ýene-de bir şaýatnamasy soýuz respublikalaryň hökümetleriniň ýanynda SSSR Daşary işler halk komissarlygynyň (SSSR DIHK) wekilleriniň wezipesiniň döredilmegindennybarat boldy. Bu

wezipe 1923-nji ýylyň VII aýynyň 6-ysyna RSFSR DIHK-nyň umumysoýuz komissarlyga öwrülmegi bilen baglanyşykly döredildi. 1925-nji ýylda SSSR Daşary işler halk komissarlygynyň wekiliniň uprawleniýesi Türkmenistan Ssr HKS-niň ýanynda döredildi. DIHK-nyň wekilini SSSR HKS-i belýärdi. Iwan Andreýewiç Ostresow SSSR DIHK-nyň TSSR-däki ilkinji wekilleriniň biri boldy.

SSSR DIHK-y hakyndaky düzgünnamada wekiliň şu esasy hukuklary we bprçlary kesgitlenilýärdi: SSSR DIHK bilen şu soýuz respublikanyň hökümetiniň arasynda gatnaşyklary saklamak; SSSR-iň daşary ýurt döwletleri bilen baglaşan şertnamalaryny we ylalaşyklaryny, hem-de SSSR-iň çäklerinde daşary ýurt daşary ýurt raýatlaryna degişli bolan sowet kanunlaryny soýuz respublikanyň edaralarynyň ýerine ýetirişine gözegçilik etmek; DIHK-nyň soýuz respublikanyň çäklerinde edaralaryna ýolbaşçylyk etmek we daşary ýurt wekilhanalary bilen aragatnaşyklary saklamak.

Emma Türkmenistan SSR-i, özüniň daşary syýasat babatdaky çäklendirilen hukuklaryna garamazdan, her niçik-de bolsas, 20-nji we 30-njy ýyllarda halkara gatnaşyklarynyň meýdanynda ilkinji ädimlerini ätdi, Türkmenistan SSR-niň duldegşir goňşular bolan Owganystan we Eýran bilen has ysnyşykly hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklary ýola goýuldy. Şol döwletleriň dürli şanly seneleri mynasybetli TSSR-iň jemgyýetçiligi we hökümeti tarapyndan dostlukly ýüzlenmeler, mübäreklemler salam hatlary kabul edilýärdi. Olar inňän dostlukly äheni we parahatçylyk söýüjilikli häsiýeti bilen tapawutlanýardy. Eýranyň we Owganystanyň konsullyklarynyň dine Türkmenistan SSR-niň çäklerinde bolmagy hem şeýle dostlukly syýasat hakynda şaýatlyk edýär. Uruşdan öňki ýyllarda daşary ýurtlar bilen medeni aragatnaşyklary ösdürmekde belli bir tejribe toplanýdy. Daşary ýurtlardan dürli delegasiýalaryň we aýry-aýry adamlaryň Türkmenistana

gelmegi ikkelläp goldanylýardy.Şonda, elbetde, synpy çemeleşme nazara alynýardy.

Daşary söwdany guramak üçin belli bir ädimler edilýardi.Respublikada ýörie edaralar.SSSR Daşary söwda halk komissarlygynyň TSSR-iň Hökümeteiniň ýanyndaky wekiliniň uprawleniýesi we Türkmen döwletsöwda paýdarlar jemgyýetiniň Guramaçylyk býurosy döredildi.TSSR HKS-nyň mejlisinde kabul edilen TSSR-iň 1925/1926-njy ýyllar üçin eksport-import meýilnamasy şol döwür üçin ýeterlik derejede ynanjydy.Ol eksport boýunça/Ýewropany we Amerikany goşmak bilen/ 4,9 mln., rubl we import boýunça -4,2 mln., rubl boldy.Russiýa-Gündogar söwda palatasy Eýran bilen söwda gatnaşyklarynyň ösmegine uly ýardam berdi berdi.Eýranyň demirgazyk we günorta-gündogar welaýatlary bilen aragatnaşyklary pugtalandyrmakda möhüm orun 1927-nji ýylyň başynda döredilen Orta Aziýanyň Gündogar söwda palatasynyň Türkmen býurosyna degişli boldy.1929-njy ýylda býuro özbaşdak Türkmen Gündogar söwda palatasyna öwrüldi.Onuň tertipnamasynda onuň “SSSR-iň we Türkmenistan SSR-niň Persiýa we Owganystan bilen ykdysady taýdan ýakynlaşmagyna söwda-senagat bähbitleri esasynda ýardam bermegi maksat edinýändigini” barada aýdylýardy.1927-nji ýyldan başlap Aşgabat-Maşat aralygynda yzygiderli awto gatnaw ýola goýuldy, ol haryt dolanyşygyny birnäçe esse artdyrdy.Türkmenistandan Demirgazyk-Gündogar Eýrana eltýän şu we beýleki ýollar düýpli abatlanyldy we olaryň durky täzelendi.Türkmenistan SSR-i daşary söwda işlerine hyzmat etmek üçin ýörite awto kerwenleri dörettdi.

1929-njy ýylda Türkmenistan tebigy apatdan-ýer tetrimesinden ejir çeken eýran halkyna akýürekli kömek berdi.ýranyň hökümeti daşary syýasat babatdaky şol ynsanperwerçilikli herekete ýokary baha berdi.Şol ýylyň özünde Türkmen respublikasynyň hökümeti Owganystanyň Hyrat welaýatynyň häkimiýetleriniň haýyşy boýunça çekirtä

garşy göreşi guramak üçin ähli tehniki serişdeler bilen üpjün edilen hünärmentleriň birnäçesini iberdi.

1935-nji ýylda Aşgabatda Eýranyň we Türkmenistanyň wekilleriniň arasynda çekirtgä garşy bilelikde göreşmek hakyndaky ylalaşygynyň protokolyňa gol çekilmegi Türkmenistanyň we Eýranyň halklarynyň hoşniýetli goňsuçylykly ýakynlaşmagyna möhüm ädim boldy; umumy iş meýilnamasy işlenilip taýýarlanyldy. “Munuň özi Türkmenistan SSR-niň daşary ýurt döwleti bilen baglaşan iň soňky halkara akty boldy. ... 1936-njy ýyldan başlap, Ýewropanyň köp ýurtlaryny faşizmiň bulançak tolkunynyň gurşap alandygy we dünýäniň üstünden täze jahan urşunyň howpunyň abanandygy sebäpli ähli ýurtlaryň halkara dostlukly gatnaşyklarynyň üstünlikli ösdürmegine uly zyýan ýetirildi”.

1941-nji ýylyň VIII aýynyň 25-ine Türkmenistan SSR-niň çäklerinden Demirgazyk Eýrana sowet goşunlary girdi. Şol bir wagtyň özünde Eýranyň günortasyndan we günbataryndan SSSR bilen ylalaşyk boýunça Angliýa hem Eýrana german howpunyň abanmagynyň önüni almak üçin öz goşunlaryny girizdi. Soňra Sowet Soýuzy öz harby goşunlarynyň birikmesini bu ýurtdan çykarmakdan boýun towlady. Ol Demirgazyk Eýranda merkezi hökümete garşy gozgalan turzan separatistleri goldady. Diňe uruşdan soň, 1946 ýylyň Gurbansoltan aýynyň 4-de Eýranyň hökümetiniň SSSR-iň hümeti bilen gepleşikleri Tähranda Sowet Goşunynyň bölümlerini bir ýarym aý möhletde Eýrandan çykarmak hakyndaky bilelikdäki sowet-eýran kommýunikesine gol çekilmegi bilen tamamlandy.

1944-nji ýylyň II aýynyň 1-de SSSR Ýokary Soweti “Soýuz respublikalara daşarky gatnaşyklar babatda ygtyýarlyklary bermek hakyndaky we şunuň bilen baglanyşykly Daşary işler halk komisarlygyny umumysoýuzdan soýuz-respublikana öwürmek hakyndaky” kanuny kabul etdi. Onuň esasynda TSSR soýuz-respublikanan DIHK-y döredildi we 1937-nji ýyldaky Türkmenistan SSR

Konstitusiyasyna üýtgetmeler girizildi.Oňa 16-njy madda goşuldy, oňa laýyklykdy TSSR-iň daşary ýurt döwletleri bilen göni gatnaşyklarda bolmaga, olar bilen ylalaşyklary baglaşmaga we diplomatik hem-de konsullyk wekilçeliklerini alyşmaga hukugy bardy.Türkmenistan SSR-niň ýokary döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň üsti bilen onuň garamagyna halkara gatnaşyklarynda TSSR-niň wekilçiligini bellemegiň, Türkmenistan SSR-niň daşary ýurt döwletlerindäki diplomatik wekilleriniň ynanç we yzyna çagyryş hatlaryny almagyň meseleleri degişli edilýärdi.Şonda Türkmenistan SSR-niň daşary ýurtlar bilen gatnaşyklary babatdaky ýolbaşçylygyň Soýuz respublikalaryň daşary ýurt döwletleri bilen özara gatnaşyklarynyň SSSR Soýuzy tarapyndan bellenen umumy tertibinden ugur alnyp amala aşyrylyndygyny nygtamak gerek.

Eýsem bu täze ýörelgäniň girizilmegini nähili sebäpler şertlendirdi? Soýuz kanunynda munuň: “halkara gatnaşyklaryny giňeltmek we Sowet Sosialistik Respublikalary Soýuzynyň beýleki döwletler bilen hyzmatdaşlygyny pugtalandyrmak maksady bilen hem-de soýuz respublikalaryň daşary ýurt döwletleri bilen göni gatnaşyklary ýoa goýmaga ösen hajaty nazara alnyp” edilendigi bellenenilýärdi.Bziň pikirimize görä, sebäp diňe bir munda däl we köp derejede munda däl.Ilkinji nobatda munuň özi soýuz respublikalaryň wekilleriniň BMG-nyň işine gatnaşmagy hakyndaky mesele bilen baglydy.Bu meseläni sowet delegasiýasy BMG-ny döretmek hakynda 1944-nji ýylyň güýzünde bolup geçen deslapky gepleşiklerde goýdy.Biziň pikirimizçe, hut soýuz respublikalaryň ýeterlik derejede özygtyýarlydygyny, garaşsyzlygyny tassyklamak üçin sowet ýolbaşçylygy şol respublikalaryň DIHK-laryny döretmäge ýüz urdy.Şol bir wagtda soýuz respublikalaryň harby birleşmeleri hem döredildi.Emma SSSR-iň ýolbaşçylygynyň adaty bolmadyk ädimlerine we eden köp tagallalaryna garamazdan, sowet teklibi günbatar döwletleriň wekilleri tarapyndan

makullanylmady, olar SSSR-iň dörediljek guramada özüne syýasy agalygy üpjün etmek üçin “köp agzalylyga” çalyşyandygyny öňe sürdiler we şu mesele boýunça konferensiýada ylalaşyk gazanmak başartmady.

Sowet Soýuz respublikalaryny BMG-nyň agzalarynyň sanyna goşmak hakyndaky meseläni ara alyp maslahatlaşmak SSSR-iň, ABŞ-nyň we Beýk Britaniýanyň hökümetleriniň baştutanlaryny tarapyndan 1945-nji ýylyň II aýynda Ýalta konferensiýasynda dowam etdirildi.

Konferensiýanyň başynda günbataryň wekilleri barlyşyksyz çemeleşmä eýermegi dowam etdiler. Emma inňän möhüm halkara meseleleriniň tutuş ençemesi boýunça şerleşik gazanylandan soň 15 soýuz respublikadan ikisiniň-Ukrainanyň we Belorussiýanyň wekilçiligi hakynda esasylyk ylalaşyk gazanyldy. Şeýle çözüdüň kabul edilmeginiň esasy delilleriniň biri hökmünde olaryň her biriniň aýratynlykda Gyzyň Goşuna bir milliona çenli esger berendigi we gitlerçileriň ilkinji zarbasynyň şu respublikalaryň üstünden inderilendigi öňe sürüldi. Emma hatda olar hem soňra özleriniň dasary syýasat babatdaky öz konstitusion hukuklaryny merkeziň agram salmagy sebäpli dly derejede peýdalanyň bilmediler.

Ylmy dolanyşyga “sowet federasiýasy”, “gtyýarlyklary delegirmek instituty”, “ygtyýarlyklary paýlamak” ýaly adalgalar girizildi. Awstriýaly görnükli alym Alfred Ferdossyň Weneda 1955-nji ýylda neşir edilen halkara hukugy boýunça tutumly okuw kitapynda BSSR we USSR hakykatda bakna döwletler blen deňleşdirildi. Eýsem, BMG-nyň agzalygyna geçmedik soýuz respublikalara nähili kesgitleme berip bolar? Sowet edebiýatyndan sowet sosialistik respublikalaryň öz daşary syýasat işini özbaşdal amala aşyryandygy, doly daşarky garaşsyzlyga eýedigi, munuň bolsa halkara hukuk gatnaşyklarynyň agzasynyň örän möhüm tarapy bolup durýandygy tekrarlanýardy. Ýagdaý iş ýüzünde şeýlemidi?

TSSR DIHK-y 1944-nji ýylyň III aýynyň 2-da döredildi, 1944-nji ýylyň Oguz aýynyň 13-ine bolsa Halk komissary belenildi. Ol TSSR HKS-nyň başlygynyň orunbasarynyň wezipesini eýelän Gara Esenowiç Alyýewdi. Ilkibaşda Moskwa TSSR DIHK-nyň wezipe sanawyny 42 adam möçberde kesgitledi. Soýuz respublikalaryň BMG-da agzalygy hakyndaky mesele çözüläňçä, bu san üýtgeşsiz saklandy. Ýöne meseläniň onyň çözülmekdigini aýdyň bolanda, wezipeleriň sany kem-kemden azalyp başlady. Mysal üçin, 1946-njy ýylda wezipeleriň sany iki gezek azaldyldy. SSSR MS-nyň 1946-njy ýylyň Alp Arslan aýynyň 13-ündäki karary esasynda geçirilen ilkinji üýtgetme protokol-konsullyk we gizlin-şifreleş bölümleriniň müdirleriniň wezipelerine degişli boldy, olar Alp Arslan aýynyň 15-da eýelenilmediki we şonuň üçin ýapylmaga degişli. Ikinji üýtgetme oktyabrda SSSR Daşary işler ministriň orunbasary Dekanozowyň telegraf görkezmesi boýunça geçirildi, 4 wezipe ýapyldy. 1946-njy ýylyň IV çärginden başlap TSSR DIM-niň wezipe sanawy 36 birlikden ybaratdy. 1947-nji ýylyň XII aýynda SSSR DIM-niň Walýuta-maliýe uprwaleniýesi TSSR DIM-niň wezipe sanawynyň 1948-nji ýylyň Baýdag aýyndan başlap 5 birlikdigini hat arkaly habar berdi. TSSR MS-nyň Başlygynyň orunbasary Tagan Berdiýew 1947-nji ýylyň X aýynyň 10-da öz esasy işiniň daşyndan TSSR Daşary işler ministriň wezipesini hem ýerine ýetirip başlady. 1954-nji ýylyň X aýynyň 16-da SSSR DIM-i TSSR DIM-i üçin bary-ýogy iki wezipäni tassyklady. 1956-njy ýylyň XI aýynyň 28-da SSSR MK-y soýuz respublikalaryň daşary işler ministrlikleriniň maliýe-hojalyk meselelerini planlaşdyrmakda we maliýeleşdirmekde aşa merkezleşmegi aradan aýyrmak we has çalt çözmek maksady bilen, olary planlaşdyrmagy bermek hakynda çözgüt kabul etdi. Şunuň bilen baglanyşykly, 1957-nji ýylyň I aýynyň 1-dan başlap TSSR DIM-i respublikanyň halk hojalyk plany boýunça

planlyşdyrmaga we respublikan býjet boýunça maliýeleşdirmäge geçdi.

Şundan soň TSSR hökümetiniň baştutanlary ýa-da olaryň orunbasarlary hemişe Türkmenistan SSR-niň daşary syýasat edarasynyň başlyklarynyň wezipelerini utgaşdyrdylar. Olaryň kömekçesi we sekretar-stenografisty bolardy, kätä bolsa diňe kömekçeniň wezipesi bolardy. Ministrliginiň ýerleşen binasy 1948-nji ýylda başga bir ministrlige berildi, DIM bolsa bary-ýogy üç otagda ýerleşýärdi. Şu ýagdaýlaryň ählisi TSSR DIM-niň işiniň çygrynyň merkez tarypyndan göz-görtele daraldylmagy we munuň netijesi hökmünde onuň işiniň möçberiniň azalmagy hakynda çürt-kesik şaýatlyk edýärdi. Ol esasan protokol-konsullyk meseleleri bilen meşgullanýardy. Hususan-da, daşary ýurtlar bilen respublikanyň hyzmatdaşlygyny ösdürmäge, respublikan wedomstwolaryň we guramalaryň daşary ýurt delegasiýalaryny we raýatlaryny kabul etmegine ýardam berýärdi.

Şol gatnaşyklary tertipleşdirmek maksady bilen, TSSR Ýokary Sowetiniň Prezidiumy 1948-nji ýylyň XII aýynyň 13-ine “Türkmenistan SSR-niň döwlet edaralarynyň we olaryň wezipeli adamlarynyň daşary ýurt döwletleriniň edaralary we wezipeli adamlary bilen gatnaşyklarynyň tertibi hakynda” Perman kabul etdi. Respublikanyň DIM-i soyuz merkezi bilen ylalaşyp, dokumentleri kanunlaşdyryardy we sorap alyardy, konsullyk meseleleri boýunça SSSR DIM-niň Konsullyk upravleniýesi bilen, SSSR-iň daşary yurtlardaky konsullyk edaralary we daşary yurt yuridik kollegiýasy bilen hat alyşyardy. Mysal ýçin, 1967-nji ýylda SSSR DIM-niň Konsullyk upravleniýesiniň başlygy hususy adamlar bilen hat alyşmagyň we adamlary kabul etmegiň synlaryny, konsullyk işiniň meseleleri boýunça maglumatlary we teklipleri taýýarlamak we bularyň ehlisini ýylyň dowamynda göni özlerine ibermek barada biziň DIM-imize ýndeme berdi. TSSR DIM-niň Daşary syýasat işiniň garaşlylyk hesiýeti beýleki

meselelerde hem ýüze çykyardy. Mysal üçin, rayatlyga kabul etmek hakyndaky towakgnamalara degişli respublikan edaralar garanyndan soň respublikanyň DIM-i şol towakganamalary ozal hem bolşy ýaly, respublikan edaralaryň netijenamalary ýada çözgütleri bilen SSSR DIM-niň Konsullyk uprawleniýesine soňra çözgüt çykarmak üçin iberýärdi. Hatda biziň respublikamyzyň ýolbaşçysynyň adyndan haýsydyr bir halkara konfirednsiýasynyň adyna hatyň tekstini hem merkez bilen ylalaşmak gerekdi. Umumylaşdyryp aýdylanda bolsa, onda daşary syýasat işiniň meseleleri boýunça ägirt uly konstitusion hukuklaryň bolmagyna garamazdan, biziň respublikamyz olary iş ýüzünde doly derejede amala aşyryp bilmedi. Munuň sebäpleriniň biri SSSR-iň we soň respublikalaryň konstitusiýalarynda Soýuzyň bolşy ýaly, respublikalaryň hem daşary syýasat ygtyýarlyklaryna degişli meseleleri paýlamagyň usul-serişdesi ýokdy. Merkez meseläni öz peýdasyna çözmek bilen, has güýçli ýagdaýda boldy. Soýuzyň agzalarynyň deňhukuklylygy Russiýanyň beýleki respublikalar baradaky paternalistik syýasaty bilen çalşyrylýardy.

Kätä, SSSR DIM-i boýunça işiň möçberi artanda, TSSR DIM-niň wezipe sany hem sähelçe köpeliýärdi. Mysal üçin, SSSR Ýokary Sowetiniň Prezidiumynyň SSSR-den Ysraýyla göçýän adamlaryň raýatlykdan çykmagy hakynda Permany bilen baglanyşykly TSSR DIM-niň wezipe sanawyna 1967-nji ýyldan başlap birinji we ikinji sekretaryň we sekretarstenografistkanyň wezipeleri girizildi. 80-nji ýyllarda TSSR DIM-niň işiniň möçberiniň artmagy dowam edýärdi. 1980-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 7-ine TSSR MS-y “Türkmenistan SSR Daşary işler ministrliginiň meseleleri” hakynda karar kabul etdi, şol karar bilen respublikan ministrlikleriň we wedomstwowlaryň, jemgyýetçilik we dörejilik guramalarynyň daşary ýurtlar bilen ykdysady, ylmy-tehniki we medeni aragatnaşyklar babtdaky işiniň utgaşdyrmak TSSR DIM-niň üstüne ýüklenilýärdi. TSSR MS-y olary öz daşary ýurt

gatnaşyklarynyň ýyllyk we gündelik meýilnamalaryny TSSR DIM-i bilen ylalaşmaga, şol görkezilen meseleler boýunça geçiriljek we geçirilýän çäreler hakynda oňa yzygiderli habardar ätmäge borçly etdi. Şunuň bilen birlikde respublikanyň hökümeti daşary syýasat edarasyny SSSR DIM-niň konsullyk we protokol meseleleri boýunça ulanylýan ähli gollanmalaryny respublikanyň çäkerinde takyk ýerine ýetirmegi, soňra diplomatik we daşary söwda okuw jaýlarynyň üsti bilen hünärini deslapdan ýokarlandyryp, daşary ýurtlarda işde peýdalanmak üçin işgärleri taýýarlamagy üpjün etmäge borçly etdi. TSSR DIM-niň merkezi edarasynnda ministriň orunbasarynyň wezipesi girizildi. Şol edarynyň işgär sany 8,5 birlik möçberde belenildi. Onuň gurluşyna protokol-konsullyk bölümi, maglumat we ýazuw işleri toparlary girýärdi. 1981-nji ýylyň XI aýynyň 26-daky “TSSR-iň döwlet baýdagy hakyndaky” düzgünnama laýyklykda döwlet baýdagyny Türkmenistan SSR-niň diplomatik wekilçilikleriniň we konsullyk edaralarynyň binalarynda galdyrmak we ulag serişdelerine dakmak göz önünde tutulýardy. Emma 1944-nji ýyldan başlap öz konstitusion hukugynyň bolandygyna garamazdan, Türkmenistan döwlet garaşsyzlygyny gazanýança, onuň dilomatik wekilçiligi-de, konsullyk edarasy-da bolmady. 1999-njy ýylda Russiýada neşir edilen halkara hukugy baradaky okuw kitaplarynyň birinde belenilişi ýaly, “hakykatda şol konstitusion kadalar ýuridik toslamalar bolmagynnda galýardy”. SSSR-iň 70-nji-80-nji ýyllaryň başyndaky daşary syýasaty gapma-garşylykly boldy. Partiýanyň gurultaýlarynda syýasata berilýän baha onyňhäsiýetli bolup, ýurduň halkara işlerinde doly rowaçlygynyň görnüşini döredirýärdi. Daşary syýasatyň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemekde ýurduň ýolbaşçylygy stalinçilik ýyllarynda hem bolşy ýaly, iki dunýa sistemasynyň we synpy ýorelgelerin barlyşyksyz gapma-garşylygyndan ugur alýardy.

70-nji ýyllaryň başynda sowet ýolbaşçylygy halkara dartgynlygyny gowşatmak syýasatyna bil baglady. ABŞ bilen gatnaşyklar kadalaşdy.

1975-nji ýylda Helsinkide geçirilen Ewropada howpsuzlygyň we hyzmatdaşlygyň meseleleri baradaky Maslahat möhüm waka boldy. Şol maslahatda kabul ädilen Jemleýji akt parahatçylykly ýaşasamak syýasatynyň talaplaryna laýlyk gelýärdi. 70-nji ýyllaryň ikinji ýarymunda dartgynlygy gowşatmak hadysasy haýallady, 80-nji ýyllaryň başynda bolsa SSSR, ABŞ we beýleki ýurtlar “sowuk urşun” täze aýlawyna we ýaraglanyşygyň haýdadylmagyna çekildi.

Afrikada, Aziýada we Hindi okeanynda Sowet Soýuzy günbatar döwletleriň bähbitlerine garşy çykýan ýurtlara üýtgewsiz goldaw berýärdi. Ýöne ähli erde Sowet Soýuzynyň ýolbaşçylarynyň bir aýratynlygy ýüze çykýardy: şol ýa-da beýleki ürtde SSSR eterlik derejede pugta ornaşandyr diýip hasap ätseler, olar özleriniň halkara syýasaty baradaky özüniň daşary syýasat ýörelgesini şol ürtlaryň boýnuna dakmaga we olaryň içeri hem-dfe daşary syýasatyna gödek zor salmaga başlaýardylar. Netijede, Müsürden başlap Indoneziýa çenli SSSR bilen davasy bolmadyk ýurt galmadyk bolsa gerek. Ýöne “doganlyk” Hytaý bilen gatnaşyklar aýratyn-da çylşyrymlaşdy. Türkmenistan SSR-i bolsa bu işlere hiç bir ygtyýary bolmadyk gatnaşyjynyň ornunyäeleýerdi, äýsem onuň serişdeleriniň bir bölege ýokarda agzalan goldawa sarp ädilýärdi. Şeýle hem Türkmenistanyň çäklerinde HHGG-nyň tälim alyş merkezleri döredildi, olarda harby hünärmentler taýýarlanylýardy. “Bizde Krasnawodskda we Maryda uçujlary we dürli hünärli harbylary taýarlamak üçin örän oňat merkezler bardy. Soýuzyň Goranmak ministriligi ozal olary Türkmenistandan idip alman ulanýardy. Olaryň býujeti-de, girdejisi we çykdaýjysy-da bize habar ädilmen geçirilýärdi. Şunuň ýaly meseleler barada Türkmenistan bilen hiç haçan maslahatlaşmaýardylar. Ýogsa ozalky Soýuzda ähli respublikalar denhukukly hasap ädilýärdi”

diýip, Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy belledi.

Respublikalaryň halkara guramalaryň işine gatnaşmak hukugy baradaky ygtyýarlyklary 1977-nji ýylyň SSSR Konstitusiasynyň 80-nji maddasynda berkidilipdi. Onuň esasynda kabul edilen TSSR Konstitusiasy öz hökümetine daşary ýurt döwletler we halkara guramalary bilen gatnaşyklar babatda göni ýolbaşçylygy amala aşyrmaga hukuk berýärdi. Şunuň bilen bir wagtda “halklaryň göreşini” goldamak borjy sowet konstitusiasyna kanun hökmünde ýazylypdy.

B. Ponomaryow 1979-njy ýylyň X aýynda ideologiýa işgärleriniň maslahatynda çykyş etmek bilen, bütin dünýäni 4 zolaga böldi. Birinjisi-ösen sosializm zolagy, ýagny SSSR, şol sanda TSSR, ikinjisi-dünýä sosialistik hyzmatdaslygynyň “doganlyk ýurtlarynyň” zolagy; üçünjisi-progressiw düzgünleriň zolagy; dördünjisi-kapitalistik dünýä. Üç zolak Sowet Soýuzynyň hereketleri bilen gurşalýan sebit diýlip yglan edildi. Sosializm bütin adamzat üçin okuw “global meselerini” çözmegiň serişdesidir diýen baş wezipe öňde goýuldy. Bu wezipäni ýerine ýetirmegiň täri-dördünji zolagyň ejiz halkalaryna zarba urmak.

1979-njy ýylyň XII aýynda Söwet goşunlarynyň Owganystana kürsäp girmegi Sowet Soýuzynyň özüne öz beren hukugynyň iş ýüzünde amala aşyrylmagy boldy: sowet ýolbaşçylygy üçin Owganystanyň 1978-nji ýylyň IV aýyndan soň üçünji zolakdan ikinji zolaga geçmegi gatyşmak, şol sanda harby taýdan gatyşmak üçin jedelsiz esas boldy.

Owganystana kürsäp girmek çeşowaluk nusgasy boýunça geçirildi: “çakylyk”, paýtagt aeroportuny ele salmak, tank desanty, soňra bolsa goşun girizmek.

Harby-strategik jähtden sowet goşunlaryny Owganystana salmagyň umumy maksady Termezden we Guşgydan iki ugur boýunça ýurduň çäklerine aralaşmakdan we şeýlelikde onuň jana-jaň möhüm merkezlerini gurşap almakdan ybaratdy. 1979-

njy ýylyň XII aýynyň 28-da geçilýän gije öň Guşgyda we Tagtabazarda ýerleşen motoatýjylyk diwiziýasy Hyrat ugrunda Owganystana girdi. 1980-nji ýylyň I aýynyň ortalaryna 40-njy goşunyň baş güýçlerini girizmek esasan tamamlandy. Owganystandaky sowet goşunlarynyň söweşjeň düzüminiň takyklanylandygyny, käbir bölümleriň güýçlendirmek maksady bilen üýtgedilip üpjünlenendigini bellemek gerek. Urşuň 9 ýylynyň dowamynda 520 mün harby gullukçy Owganystanda gulluk geçdi. Resmi statistika görä, uruş ýyllarynda Sowet Soýuzy 15 mün adamdan köp ýitgi çekdi, 30 münden köp adam ýaralandy, 300-den gowrak adam dereksiz ýitdi. Syýasy kakabaşlygyň ýurt ýçin bahasy 60 mlrd. manada golaý boldy.

Owganystanda goşunlary salmak hakyndaky çözgüdiň hökümetde, Ýokary Sowetde ara alnyp maslahatlaşylan, L.I.Brežnewiň baştutanlygynda sowet ýolbaşçylarynyň çäkli topary tarapyndan kabul ädilendigini nygtamak zerurdyr. Owganystan bilen serhetdeş bolan Orta Aziýa respublikalarynyň ýolbaşçylary habardar ädimledi. Owganystan baradaky kakabaşlyk SSSR-iň daşary syýasat ugruna halkara jemgyetçiliginiň ýnamyna uly zeper etirdi. 104 döwlet BMG-da daşary ýurt döwletiniň Owganystanyň işlerine harby taýdan gatyşmagyny ýazfarmak üçin ses berdi. Partiýa we döwlete doly tabynlykda terbiýeleneň sowet halky Owganystanda goşunlary salmak zerurlygynyň resmi düşündirişine ýene bir gezek ynandy. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri “duşmanyň obrazyny” yldygyna döredýärdi, ol hakyky dünýäni kadaly kabul ätmege päsgel berýärdi, ýogsa köpler bu kakabaşlygyň heläkleýji täsirine düşünýärdi. Türkmenistanyň halky SSSR-iň daşary syýasatynyň gapmagarşylykly häsiýetini özünde doly duýýardy. “Şol älheneç we manysyz urşa SSSR-iň beýleki künjeklerinden bolan äsgerler, dürli milletleriň wekilleri bilen bilelikde ýokardan berlen buýruk boýunça köpüsi ýaşlar bolan türkmenistanly äsgerler hem gatnaşmaga mejbur boldy.

Owganystanda harby gullugy Türkmenistandan goşuna çagyrylan 10 mün 931 adam geçdi. 353 adam, şol sanda 280 türkmen ýigidi wepat boldy. 524 adam ýaralandy, olaryň 164-si maýyp boldy. 4 adam dereksiz ýitdi”.

Ýöne bu ýitgileri ahlaky ýitgiler bilen deňşdirmek bolarmy?

Kätä, göwnüňe bolmasa, uruş we sütem-zorluklar serhetden aşyp, bize gelen ýalydy. Hut Owganystan bilen baglanyşyklylykda milletiň asykly ahlak dünýäsi döwletiň syýasatyna äşgär ters geldi. Şol wakalaryň ýyl ýazgysy öz borjuna ak ýürekli we ahyryna çenli berjaý eden esgerleriň we ofiserleriň gany, şeýlehem bagry para-para bolan eneleriň we atalaryň, dul galan aýallaryň we ýetim galan çagalaryň gözýaşlary bilen ýazyldy.

“Meniň Beýik Watançylyk urşunyň ähli weteranlary tarapyndan makullanylan teklibim boýunça “Hatyra” kitabyň jemleýji, başnji tomuna ozalky SSR Soýuzynyň ýolbaşçylary tarapyndan biziň boýnumyza emeli dakylan şol biabraýçylykly uruşda gurban bolan esgerleriň atlary we familiýalary ýazyldy. Sag-salamat we gujurdan doly türkmenistanly ýigitleriň üç ýüzden gowragy Owganystanda, ýat ýurtda, keseki ülkede janlaryny pidaetdi, olar jhamala internasional borjuna ýerine ýetirýär diýilýärdi, aslynda bolsa serhetdeş döwletiň içerki işlerine gatşmakda ulanylypdy. Olaryň wepat bolmagyna, ata-eneleriniň, maşgalalarynyň we çagalarynyň, uýalarynyň we doganlarynyň egsilmez gama sezewar bolmagyna olaryň özi günäkär däl di. Şonuň üçin garaşsyz bitarap döwleti döredip, men Türkmenistanyň indi hiç haçan hiç bir harby bileleşige, harby birleşmä girmejekdigini, hiç haçan kesekiniň ýerlerinde söweşmejekdigini, hiç haçan hiç bir ýagdaýa türkmen esgeriniň keseki ülkäniň topragyna gadam basmajakdygyny halkymyzyň wekili hökmünde we onuň adyndan bütün dünýä

jar etdim” diýip, Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy ildeşlerine ýüzlenmede belledi.

TSSR-iň hukuk derejesiniň juda çäklidigine we merkezden doly garyşlydygyna garamazdan, 70-nji we 80-nji ýyllarda respublikanyň halkara ykdysady, medeni we ylmy aragatnaşyklary gineldi.

Eger 1925-1930-njy ýyllarda Türkmenistan diňe az möçberde el halylaryny we garaköli bagnany daşaryk iberen bolsa, onda 1979-njy ýylda dünýäniň 50 ýurduna 60-dan gowrak gönüşde önümler iberýärdi. Emma harytlaryň eksporty esasan energiýa göterijilerden we çig maldan ybaratdy, onuň diňe az möçberi maşyn gurluşygynyň önümleriniň-gradirnýalar üçin wentilýatorlaryň, itiji nasoslaryň, hamyr ýugrujy, krem taýýarlaýjy maşynlaryň, nebit önümlerini guýmak üçin enjamlaryň we şunameneşleriň paýyna düşýärdi. Respublika bolsa beýleki ýurtlardan esasan halkyň sarp edýän harytlaryny alýardy. Türkmenistanyň daşary ýurtlar bilen ykdysady aragatnaşyklary göni däl, äýsem äksporty we importy planlaşdyrýan we äksportdan düşýän serişdeleriň agramly bölegini alyp galýan soýuz wedomstwowlarynyň üsti bilen amala aşyrylýardy. Diňe harytlary ibermegiň planlary ýerine ýetirilende, şeýle hem plandan daşary önüm iberilen halatda respublikanyň hasabyna daşary ýurt pulunda serişdeler geçirilýärdi, şol serişdeleri bolsa ol halk hojalygy üçin zerur bolan maşynlary, enjamlary we beýleki önümleri SSSR Daşary söwda ministriliginiň üsti bilen daşary ýurtlardan satyn almaga peýdalanyp bilýärdi. 1974-nji ýyldan başlap TSSR-iň halkara ýarmarka-sergilerinde sovet äkspozisiýasynyň düzüminde her ýyl gatnaşmagy harytlaryň daşaryk iberilmegine ýardam berýärdi.

Türkmenistan Azianyň we Afrikanyň äňçeme döwletlerine ökde hýnärli işgäler babatda kömek berýärdi. Mysal üçin, 1981-nji ýylda TSSR-den hünärmentleriň 40-dan gowragy Ýakyn Gündogaryň we Afrikanyň ýurtlarynda

geologiýa-gözleg işlerine gatnaşýardy we SSSR-iň tehniki ýardamy bilen gurulýan dürli desgalarda zähmet çekýärdi.

Türkmenistanyň kärdeşler arkalaşyklarynyň birleşmeleri, ýaşlaryň, aýal-gyzlaryň guramalary, medeni, sport we beýleki jemgyýetçilik guramalary medeni aragatnaşyklarda äp-äslí orun äýeleýärdi. Türkmenistanyň daşry ýurtlar bilen dostluk we medeni aragatnaşyklar jemggyýeti (1958-nji ýylda döredildi) dünýäniň 104 ýurdy bilen dostlukly gatnaşyklary saklamak bilen, uly iş geçirýärdi. Ol Sowet Soýuzynyň daşary ýurtlarda geçirilýän medeniýet günlerine we oh günlüklerine bagyşlanan uly çäreler e gatnaşýardy.

Respublikanyň turistik aragatnaşaklaryny TSSR MC-nyň ýanyndaky daşary ýurt turizm boýunça uprawleniýe we “Sputnik” halkara ýaşlar turizminiň Türkmenistan bölümi amala aşyryýardylar. Mysal üçin, 1978-nji ýylda TSSR-e 70 ýordun raýatlary bilen gelip gitdi, Türkmenistanyň wekilleri dünýäniň 60 ýordunda bolup gördi.

Halkara ylmy aragatnaşyklar äsasan TSSR Ylamlar akademiýasynyň ädaralarynyň üsti bilen amala aşyrylýardy.

70-nji ýyllarda Aşgabatda halkara forumlarynyň: ÝÜNESKO-nyň Merkezi Aziýa ýurtlarynyň XIX-XX asyrlardaky durmuş we medeni ösüşi baradaky halkara konferensiýasynyň (1978 ýy.), Güner fizikasy boýunça halkara simpoziymynyň (1979 ýy.) we beýlekileriň geçirilmegi Türkmenistanyň medeni we ylmy durmuşynda özüne üns çeken waka boldy. Tutuş şol döwürde ylmyň we tehnikaýnyň derwaýys meseleleri boýunça uly halkara ylmy ýygnaklaryň 15-den gowragy geçirildi.

Halkara gatnaşyklarynyň giňelmeginiň ýüz tarapy we arka ýüzi bardy. Olaryň soňkysy merkeziň emr etmeginden we aşıa ideologiýalaşdyrmakdan gelip çykýardy. Ähli aragatnaşyklara, daşary ýurtlara gidýän adamlaryň sanawyna partiýa edaralary weministrlikler hem-de DHK tarapyndan gazaply gözegçilik edilýärdi. Ideologiýa ýolbaşçylarynyň zor

salmagy öňünden bellenilen programmalaryň we çykyşlaryň hiç bir görnüşde üýtgedilmegine ýol bermeýärdi, olaryň ählisi diňe Türkmenistan SSR-niň medeniýetiniň we ykdysadyýetiniň “rowaçlyklarynyň we gülläp ösmegini” mahabatlandyrmalydy. Daşary ýurtlara goýberilýän adamlar jikmejik barlanylýardy. Dürli delegasiýalara we toparlara, şol sanda turistik toparlara, şol sanda turistik toparlara kada hökmünde partiýa, sowet ýa-da profsoýuz eedalarynyň we ministrlikleriň DHK bilen ysnyşykly gatnaşykda blan wezipeli işgärleri ýolbaşçylyk edýärdi. Daşary ýurda erkin gitmek gadagandy. Jemgyýet öwrenijileriň sowetsynaslyk meseleleri bilen meşgullanýan daşary ýurtly alymlar bilen gatnaşyklary çäklendirilipdi. Türkmen halkynyň 1917-nji ýyldan soňraky pajygaly taryhy bilen baglanyşykly ýiti meseleleri ara alnyp maslahatlaşylmasa gowy boljakdygy duýdurulýardy. Daşary ýurtlara gitmek baradaky şeýle ýagdaý beýleki soýuz respublikalar üçin hem mahsusdy. Daşary ýurda uçarly gitmek hökmany tertipde Moskwanyň üsti bilen amala aşyrylýardy, şol ýerde başga bir döwletde özüni nähili alyp barmalydygy we näme geplemelidigi barada görkezmeler berilýärdi.

“Sowuk urşun” ýitileşmegi, ýaraglanysygyň haýdadylmagy respublikalaryň, şol sanda Türkmenistanyň ykdysadyýetine agyr labyryny atýardy. Türkmen gazynyň, nebitiniň, pagtasyň, garaköli baganasynyň we beýleki çig malynyň satylmagyndan alnan ägirt uly möçberdäki serişdeleriň agramly bölegi respublika däl-de, SSSR-iň we ABŞ-nyň harby-strategik deňeçerligini üpjün etmäge gönükdirilýärdi. Respublikanyň ýokary wezipeli adamlary bu ýagdaýda sistemanyň ses-sedasyz we garşylyk görkezmeýän ýumuş oglanlaryna öwrülýärdi.

Şeýlelikde Türkmenistan SSR-niň ösüşiniň dürli tapgyrlarynda onuň halkara işlerine gatnaşmak hukugynyň durmuşa geçirilmegi dürli görnüşlere amala aşyrylýardy. Halkara gatnaşyklarynda daşary syýasat işlerini alyp barmakda

belli bir tejribe toplanyldy. Umaman alnanda şol tejribe dekoratiw, mahabatlandyryjy häsiýetli bolupdy, sowet, sosialistik sistemanyň gazananlaryny we artykmaçlyklaryny wagyz ätmege gönükdirilipdi. Daşary syýasat babatda kararlary kabul etmek wezipesi SSSR DIM-niň we merkezleşdirilen edara edişbuýruş sistemasynyň beýleki organlarynda galdyrylýardy, olar Türkmenistanyň daşary syýasatyny düzmekde we durmuşa geçirmegde göni emr ätmegi amala aşyrýardy.

§10. Türkmenistan Garaşsyz, baky Bitarap döwletdir

Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň jar edilmegi. XX asyryň 80-90-njy ýyllarynyň sepgidi dünýäniň syýasy keşbini düýpli özgerden ägirt wakalaryň döwri hökmünde taryha girdi. Iki jemgyýetçilik-syýasy ulgamyň – kapitalizmiň we sosializmiň barlyşyksyz göreşi tamamlandy. Gündogar Ýewropanyň halklary sosializmden ýüz öwürüp, kapitalizm yada häzirkä aýdylyşy ýaly, demokratiýa ýoluna düşdüler. Sowet Soýuzynyň öz içinde düýpli öwrülişikler bolup geçdi. 1990-njy ýylyň mart aýynda Litwa, Magtymguly aýynda Latwiýa bilen Estoniýa SSSR-iň düzüminden çykýandyklaryny yglan etdiler. Oguz aýynda Russiýa Federasiýasy, Gorkut aýynda Belorussiýa hem-de Ukraina döwlet özygtyýarlylygyny jar etdiler. Şonuň yzysüre beýleki respublikalar hem SSSR-iň düzüminden çykyp, özlerini özygtyýarly döwlet diýip yglan etdiler.

1990-njy ýylyň VIII aýynyň 22-sinde TSSR Ýokary Sowetinde Türkmenistanyň hem döwlet özygtyýarlylygy hakynda Jarnama kabul edildi. Bu örän möhüm taryhy resminama şeýle sözler bilen başlanýar: “Türkmenistan SSR Ýokary Soweti Türkmenistanyň halkynyň erkini bildirip, türkmen milletiniň ykbalý üçin jogapkarçilige akyl ýetirip, milletleriň oň ykballaryny özleriniň kesgitlemäge hukugyny

durmuşa geçirmäge çalşyp, halkyň doly manyly syýasy, ykdysady, sosial, ruhy we medeni ösüşi, graždanlaryň hukuklarynyň we azatlyklarynyň hemme taraplaýyn üpjün edilmegi hakynda alada edip, respublikany dünýä bileleşiginiň doly hukukly we garaşsyz agzasy diýip hasap edip, respublikanyň bütin territoriýasynda hökmürowanlygy, özbaşdaklygy, onuň häkimiýetiniň dolulygy we bölünişiksizligi, daşary ýurtlar bilen gatnaşyklarda garaşsyzlygy we deňhukuklylygy hökmünde Türkmenistan SSR-niň özygtyýarlylygyny jar edýär.

Jarnamada “Türkmenistan SSR-i özygtyýarly döwlet bolup, öz çäklerinde häkimiýeti doly amala aşyrýar, ol türkmen halkynyň milli döwletiniň goralmagyny we aman saklanmagyny üpjün edýär” – diýilýär. Türkmenistan SSR-nde özygtyýarlylygyň esasy we döwlet häkimiýetiniň çeşmesi onuň halkydyr. Halk döwlet häkimiýetini TSSR-iň Konstitusiyasy esasynda gös-göni we wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyrýar, bütin halkyň adyndan diňe respublikanyň ýokary häkimiýet edaralary çykyş edip biler – diýlip, nygtalýar.

Jarnamada Türkmenistan SSR-niň çäkleriniň we deňizdäki ykdysady zolagynyň çäklerindäki ýer we ýerasty baýlyklarynyň, howa giňişliginiň, suw we beýleki tebigy baýlyklaryň türkmen halkynyň eýeçiligindäki milli genji-hazynasydygy we olaryň respublikanyň özygtyýarlylygynyň maddy esasy bolup durýandygy aýdylyp, bu hazyna baýlyga, şonuň yaly-da respublikanyň çäklerinde döredilen bütin ykdysady, ylmy-tehniki serişdelere eýelik etmäge, olary peýdalanmaga we olara erk etmäge diňe Türkmenistanyň halkynyň hukugynyň bardygy bellenip geçilýär. Şu hukuklylyk respublikanyň çäklerindäki milli, medeni we taryhy gymmatlyklara-da degişlidir diýilýär.

Jarnamada Türkmenistan SSR-nde onuň Konstitusiasynyň we kanunlarynyň hökmürowanlygy, onuň ýeriniň dowam edýän serhetlerde eldegrilmesizdigi, halk

tarapyndan erk bildirilmese üýtgedilip bilinmejekdigi nygtalýar. Ýöne heniz Türkmenistan SSR-niň özygtyýarlylygynyň, öz ýerinde hökmürowanlygynyň ýagdaýlydygy, tebigy gorlaryna we beýleki milli baýlyklaryna doly eýelik etmeýändigini bellidi. Sebäbi ol entek SSSR-iň düzümindedi. Respublikanyň goranmak meselesi, raýatlar awiasiýasy, demir ýol ulagy we başga-da jemgyýetçilik durmuşynyň käbir möhüm ugurlary SSSR-iň ygtyýaryndady. Elbetde, şol ygtyýarlylyklar soýuz edaralarynda amala aşyrylanda Türkmenistan SSR-niň oňa gatnaşmaga hukugy Jarnamada tassyklanýardy. Emma iş ýüzünde ol hukuk heniz beýan etmekden başga zat dälidi.

Görnüşi ýaly, Jarnamada käbir meselelerde belli bir derejede merkeze eglişik edilendigi mälimdir. Şoňa garamazdan, Jarnama respublikanyň jemgyýetçiligi tarapyndan gyzgyn garşylandy. Sebäbi ol SSSR heniz doly dargamanka, onuň düzüminde duran Türkmenistan SSR-niň döwlet özygtyýarlylygyny isleýändigini açyk äşgär etdi. Jarnamanyň ähmiýeti-de şondan ybaratdyr. 1991-nji ýylyň güýzünde türkmen halkynyň ykbalynda düýpli öwrülişik bolup geçdi. Sekiz asyrdan soň ol öz milli döwletini döretdi we berkarar etmäge girişdi.

X aýynyň 26-synda Türkmenistan SSR-inde ähliahalk sala salynyşygy geçirildi. Onda bir mesele: "SSSR-iň düzüminde galmalymy ýa-da özbaşdak döwlet bohnaly?" diýen mesele çözülýärdi. Elbetde, Sowet Soýuzynyň dargap barýan şertlerinde onuň netijesi önünden bellidi. Oňa garamazdan, sala salynyşyk özüni ödedi, ol öz garaşsyz döwletini gurmak barada Türkmenistanyň bütin halkynyň erk-islegini aýdyň görkezdi. Ses bermäge gatnaşan raýatlaryň 94,1 %-i Türkmenistanyň özbaşdak döwlet bolmagyny goldady.

Sala salynyşygyň ertesi – X aýynyň 27-sinde Türkmenistan SSR Ýokary Sowetiniň nobatdan daşary maslahaty çagyryldy. Maslahatda sala salynyşygyň jemlerine

seredildi, “Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky” Konstitusion kanunyň taslamasy ara alnyp maslahatlaşyldy hem-de kabul edildi. Konstitusion kanunda sala salynyşygyň barşynda halkyň isleg bildiren özygtyýarlylygy hakyndaky Jarnamany durmuşa geçirmäge gönükdirilen iňňän möhüm meseleler öz beýanyny tapdy. Bu kanunda jemi 20 madda bar. Olaryň hemmesi hem örän möhüm bolup, mukaddes Ruhnamada tutuşlygyna berlendir. Şol maddalardan ilkinji dördüsini resminama hökmünde getirýäris.

“1. Türkmenistan SSR-niň çäginä öz içine alýan garaşsyz demokratik döwleti – Türkmenistany jar etmeli.

Türkmenistanyň garaşsyzlygy belent maksatlaryň hatyrasyna türkmen halkynyň öz hakyky milli döwletini edinmeginiň hatyrasyna, milletine, jynsyna, sosial gelip çykyşyna we uýýan dinine garamazdan, her bir adam üçin Türkmenistanyň Baş Kanunynda, Adam hukuklarynyň ähliumumy jarnamasyna we halkara hukugynyň beýleki normalarynda göz önünde tutulan hukuklary, azatlyklary üpjün etmegiň, kanun agalyk edýän ynsanperwer demokratik jemgyýet gurmagyň hatyrasyna jar edilýär.

2. Türkmenistanyň döwlet gurluşynyň formasy respublikadyr. Bu respublikada döwlet häkimiýetiniň eýesi halkdyr, ol öz häkimiýetini gös-göni halk geňeşiniň (Referendумыň), wekilçilikli organlaryň üsti bilen amala aşyrýar.

3. Türkmenistanyň bütin çäginde Türkmenistanyň Baş Kanuny we kanunlary agalyk edýär

4. Türkmenistanyň çägi emele gelen serhetlerde eldegrilmesizdir we bölünmezdir”.

Konstitusion kanunda Türkmenistanyň çäklerindäki ýer, ýerasty baýlyklar, howa giňişligi, suw we beýleki tebigy gorlar, deňiz ykdysady zolagy halkyň milli baýlygydyr, eýeçiligidir we respublikanyň garaşsyzlygynyň maddy esasydyr diýilýär. Türkmenistanyň içeri, daşary, harby, maliýe syýasatlaryny, pul

ulgamyny özbaşdak kesgitleýändigini nygtalýar. Konstitusion kanun türkmen halkynyň milli-medeni taýdan täzeden rowaçlanmagy, onuň özüniň milletdigine düşünişiniň artmagy, milli däp-dessurlaryny ýañadan dikeltmegi, öz dilini döwlet dili hökmünde giňden ulanmagy hakda Türkmen döwletiniň alada etjekdigini tekrarlap, şonuň bilen bir wagtda respublikanyň çäklerinde ýaşayan ähli milletleriň, halkyýetleriň hem milli-medeni taýdan erkin ösmek hukugyny kepillendirdi.

Konstitusion kanun kabul edilen pursatyndan güýje girdi. Badabat ozalky hökmürowan ulgamyň buýruk beriji häkimiýet edaralaryny syndyryp, demokratik gymmatlyklary ileri tutýan; raýatlaryň azatlyklaryny we hukuklaryny üpjün edýän häkimiýet edaralaryny döretmek işleri başlandy. Türkmenistanyň hukuk goraýjy, milli howpsuzlyk edaralary düýpli özgerdildi. Milli Ýaragly Güýçleri döredildi. Daşary ýurtlar bilen gatnaşyklary ýola goýmak maksady bilen, Daşary işler ministrligi, Daşary ykdysady banky we beýleki ýöriteleşdirilen edaralar döredildi. Ýurtdaky syýasy durnuklylyga uly üns berildi, milletara oňşuklylyk, milletara sazlaşyk seresaplylyk bilen saklanyldy.

Halkymyzyň ykbalynda bu bimöçber ähmiýetli derwaýys işleriň gözbaşynda S.A.Nyýazow – Beýik Türkmenbaşy durdy. Türkmenistan döwletiniň döredilmeginiň ähmiýeti barada ol Mukaddes Ruhnamada şeýle belleýär:

“...Türkmenler taryhda şunça döwletleri gurupdyr, bu gün bolsa öz topragymyzda gaýtadan milli Garaşsyz döwletimizi gurýarys. Biziň binýat eden döwletimiziň güýji şondadyr, biz ahyrynda olaryň hemmesiniň üstünde başynyň täji, buýsanjynyň baýdagy bolup pasyrdaýan Garaşsyz hem baky Bitarap Türkmenistanymyza ýetdik. Biziň döwletimiz olaryň hemmesiniň taryhyna sarpa goýdy, barynyň adyny gaýtadan bir ýerde ýazyp, Oguz atamyzyň ruhuny direltdi”.

Şeýlelikde, oktyabr aýynyň 27-si Türkmenistan döwletiniň dörän güni hökmünde taryha girdi.

Hemişelik bitaraplyk syýasatynyň gadymyýetden XXI asyra tarap ösdürilmegi. Hemişelik bitaraplyk çylşyrymly halkara-hukuk derejesi bolup durýar. Öz ösüşinde ol uzak we çylşyrymly ýol geçip, XIX asyryň başynda gutarnykly kemala geldi. Ine şonuň üçin bitaraplyk-baryp gadymyýetden bäri mälim bolan anyk taryhy düşündir. Sebäbi ol ýa-da beýleki uruşlara döwletleriň uçdantutma ählisi gatnaşmaýardy ahyryň, çünki geografik, ykdysady we syýasy şertler aýry-aýry ýurtlara harby çaknyşyklardan çetde durmaga, ol ýa-da beýleki söweşýän tarapy goldamazlyga, ýagny bitaraplyga eýermäge mümkinçilik berýärdi. Gadymy grek we rim taryhçylary bitaraplyk hakynda gyzykly maglumatlary miras galdyrdy, olar bitaraplygyň esasy mazmunyny: çetde durmak, söweşýänlere goşulmazlyk, olar bilen dostlukly gatnaşyklary saklamak ýaly sözler bilen edýärdi.

Tebigy hukuk teoriýasyny esaslandyryjylaryň biri bolan golland hukukçysy Gugo Grosiý “Uruş we parahatçylyk hukugy hakynda” atly meşhur ylmy işinde gadymyýetdäki halkara hukugyndan bitaraplygyň ençeme mysallaryny getirýär. Olaryň birinde şeýle diýilýär: “Ksenofonta görä, Klearhda gulluk eden grekler parsalaryň ýerleri boýunça geçişi olara hiç hili zyýan ýetirmän amala aşyrmagy wada etdi; egerde parsalar nähilidir bir azygy satyň almagy teklipe etse, onda grekler hiç kimden iýmek üçin, içmek üçin hiç bir zady ogurlamazlygy wada etdi. Ksenofontyň habar bermegine görä, Derkillid “öz goşunyny parahat ilatly ýerlerden tarapdarlaryň hiç bir zyýan çekmezligini üpjün edip geçirdi.”Parahatçylygy gorap saklaýanlaryň hiç bir zady güýç bilen alyňmaly däldir, muny diňe iňňän zerurlyk halatynd we bahasynyň öweziniň dolmak bilen edip bolar”.

Şeýle hem Awgust Sezaryň “Bitarap döwletiň taraplaryň ikisi bilen hem harby hereketlerden meýletin saklanmagy we her bir tarapa umumy ynsanperwerlik hyzmatlaryny etmegi

hakynda söweşýän şertnama baglaşmagynyň maksadalaýykdygy” hakynda aýdan parasatly sözleri mälimdir.

Gulçulyk gurluşy döwründe bitaraplyk diýlende söweşmeýän döwleň adalatsyz urşy alyp barýana, ýa-da adalatly urşy alyp barýan döwletiň hereketlerine päsgelçilik berýäne ýardam etmekden saklanmak borjy göz önünde tutulýardy. Eger basybalyjyny anyklamak kyn bolsa, onda söweşmeýän tarap söweşýänleriň ikisi baradaky gatnaşyklar boýunça deňligi berjaý etmäge borçlanýardy: goşunlaryň bitarap döwletiň ýerleriniň üstünden geçmegi, goşunlary üpjün etmek, gabalanlara kömek bermekden ýüz döndermek.

Feodal jemgyýetde “bitaraplyk” düşünjesi bitarap döwletiň söweşýän taraplaryň ikisine-de deň mümkinçilikleri (olaryň goşunlaryny öz ýerleriniň üstünden geçirmek) üpjün etmek hukugyny tutýary, ýagny bileleşigiň we bitaraplygyň utgaşmagy ýüze çykýardy.

Buržuaz ösüşiň döwründe bitaraplyk has täsirli uly döwletleriň arasyndaky gapma-garşylyklaryň netijesi hökmünde döreýär. Şu döwürde ol azda-kände emele gelen dereje hökmünde häsiýetlendirilýär, eýýäm söweşýän we urşa gatnaşmaýan döwletleriň özara hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýär. “Bitaraplyk” adalgasynyň özi halkara işlerinde ulanylyp başlanýar. Galybersede, bitaraplyk uruş alyp barýan döwlete nähildir bir ýardam etmekden dly saklanmagy we söweşýän taraplaryň ikisine-de tarapgöçüliksiz garamagy aňladýar diýen pikir döreýär. Mundanda başga, halkara hukugynda bitaraplyk ol ýa-da beýleki ýurduň dawalara kimdir biriniň tarapynda gatnaşmazlyk hukugyna söweşýän döwletleriň sarpa goýmak borjy hökmünde hem düşündirilip başlandy.

XV-XIX asyrlarda bitarap döwlet öz ýerleriniň äldegrilmesizligini söweşýän döwletlerden goramak hukugyna we borjuňa eýe boldy. Beýleki tarapdan, bitarap döwlet söweşýänleriň haýsydyr birine harby kömek bermezlige,

hususan-da, olaryň ýaragly güýçleriniň öz ýerlerinde ýerleşmegine ýol bermezlige borçludy.

Şeýlelikde, hemişelik bitaraplyk derejesi häzirki wagtda ine şeýle häsiýetlendirilýär. Hemişelik bitaraplyk-munuň özi umumylykda ykrar edilen hukuk derejesi bolup, ol döwletiň özüni ýaragly çozuşdan goramakdan başga halatlarda islendik uruşlardan saklanmak hem-de şol döwleti harby dawa çekip bilýän harby bileleşiklere ýa-da beýleki ylalaşyklara goşulmazlyk borjuna aňladýar. Bitaraplyk syýasaty nähilidir bir ahyrky maksat däl, ol döwletiň howpsuzlygyny ýurdy harby hereketlere goşulmaktan saklamak arkaly üpjün etmegiň usulydyr.

Şu nukdaýnazardan Şweýsariýa hemişelik bitarap döwletiň has äşgär we nusga alarlyk mysalydyr. Onuň hemişelik bitaraplygy bu kiçi ýurduň XVII-XVIII asyrlaryň dowamynda Ýewropada bolan uruşlarda, şeýle hem parahatçylyk döwründe yzygiderli eýeren goşulmazlyk syýasaty esasynda emele geldi. Şweýsariýanyň bitaraplygy uruşlara gatnaşmazlyk manyda özboluşly däbe öwrüldi hem-de Fransiýanyň, Ispaniýanyň, Angliýanyň we Gollandiýanyň arasyndaky 1713-nji ýyldaky Utreht parahatçylyk şertnamasynda ykrar edildi.

Napoleon uruşlary eýamynda Şweýsariýa bu däbini wagtlaýyn bozmaga mejbur boldy. Napoleon derbi-dagyn edilip, ýeňiş gazanylandan soň beowletler Fransiýadan Italiýa tarap, Germaniýadan Awstriýanyň üsti bilen Dunaýyn sebitine tarap ýollaryň çatrygy bolan Şweýsariýanyň bitaraplygyny dikeltmegi karar etdiler. Bu çözgüt ilkinji gezek bileleşik döwletleriniň 1813-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 21-ne Jarnamasynda beýan edildi.

1815-nji ýylyň XI aýynyň 20-ne Parahatçylyk hakyndaky Pariž ylalaşygy gününde Angliýa, Fransiýa, Prussiýa, Portugaliýa, Awstriýa we Russiýa “Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygyny we onuň ýerleriniň eldegrilmesizligini ykrar etmek hem-de kepillendirmek baradaky nama” gol çekdiler.

Belgiýa döwleti Şweýsariýadan soň hemişelik bitaraplyk derejesini berkarar eden döwlet boldy. Onuň täze derejesi Belgiýanyň hem-de baş uly ýurduň 1831-nji ýylda gol çeken şetnamasy bilen kesgitlenildi. Şol resmi kagyza laýyklykda Belgiýa hemişelik bitarap bolmaga borçlanýardy, beýleki döwletlere bolsa oňa garşy söweşmek gadagan edilýärdi. Belgiýanyň hemişelik bitaraplygy birinji jahan urşuna çenli dowam etdi we 1919-nji ýylda ýatyryldy.

1867-nji ýylyň V aýynyň 11-ne Londondaky konferensiýada Russiýanyň, Awstriýanyň, Fransiýanyň, Gollandiýanyň we Lüksemburgyň wekilleri şertnama gol çekdi we şol şertnama laýyklykda Lüksemburg hemişelik bitarap döwlet hökmünde ykrar edildi. Lüksemburgyň hemişelik bitaraplygy birinji jahan urşuna çenli dowam etdi, resmi taýdan bolsa 1944-nji ýylda ýatyryldy.

XIX asyrdan Gresiýanyň, Owganystanyň, Müsüriň, Daniýanyň, Şweýsariýanyň, Norwegiýanyň we beýlekileriň hemişelik bitaraplyk derejesini almagynyň birnäçe taslamasy hem öňe sürüldi.

1913-nji ýylda täze özygtyýarly we hemişelik bitarap döwlet bolan albaniýa döredildi. Ýöne eýýam soňraký ýylda onuň bu derejesi bozuldy. Islandiýa hem 1918-nji ýyldan 1944-nj ýyla çenli hemişelik bitarap döwlet boldy, ol hem özüniň bu derejesini saklap galmagy başarmady.

1955-nji ýylyň V aýynda SSSR-iň, Beýik Britaniýanyň, ABŞ-nyň we Fransiýanyň wekilleri bir tarapdan hem-de Awstriýanyň wekilleri beýleki tarapdan Garaşsyz we demokratik Awstriýany dikeltmek hakyndaky Döwlet şertnamasyna gol çekdiler. Şol şertnamanyň tekstinde Awstriýanyň bitaraplygy hakynda göni salgylanma ýok. Ýöne Awstriýanyň hökümeti öz wadasynda tapyldy: 1955-nji ýylyň X aýynyň 26-ne ýurduň parlamenti Bitaraplyk hakyndaky federal Konstitusion kanuny kabul etdi. 1955-nji ýylyň XI aýynyň 5-ne güýje gireň şol kanun Awstriýanyň özüniň

hemişelik bitaraplygy hakynda meýletini yglan edýandigi bellenilýär.

Şertnama gol çekilenden son dessine köp döwletler ony ykrar edýändigini beýan etdi.Şeýlelikde, Awstriýanyň hemişelik bitaraplygy Awstriýanyň özüniň döwlet namasy bilen jar edildi we dünýäniň köp döwletleri tarapyndan ykrar edildi.

ABŞ hem öz ösüşniň belli bir döwürlerinde bitaraplyk syýasatyna eýerepdi.ABŞ-nyň bitaraplygy ilkinji gezek 1793-nji ýylda, iş ýüzünde ýurduň garaşsyzlygynyň iň başlangyç tapgyrynda yglan edildi.Soňra ABŞ-nyň Kongresi 1935-nji we 1937-nji ýyllaryň aralygyndaky döwürde “bitaraplyk hakyndaky kanunlaryň” üçüsini kabul etdi.Olar urşuň sebäplerine garamazdan, söweşýän ýurtlara karz pullaryň we kömegiň berilmeginigadagan edýärdi hem-de dawa gatnaşýan taraplara ýaragyň iberilmegineý ýol bermeýärdi.1939-njy ýylda ABŞ-da bitaraplyk hakynda dördünji kanun kabul edildi.

1964-njy ýylda Malta Britan Bileleşiginiň çäklerinde garaşsyzlyga eýe boldy, 1974-nji ýylda bolsa Respublika diýlip jar edildi.1981-nji ýylda ýurduň hökümeti.Maltanyň bitaraplygy hakyndaky Jarnamany kabul etdi.

Aziýa kontinentinde Kamboja we Laos degişlilikde 1957-nji we 1962-nji ýyldan başlap hemişelik bitaraplyk derejesine we boldy.

Şu syndan ugur almak bilen, seýle netije çykarmak mümkin: bitaraplyk düşüňjesi taryhy aňlatma hökmünde döp boýunça anykbir döwletiň urşa garaşşyndan, oňa gatnaşmagyndan ýa-da gatnaşmazlygyndan gelip çykýar.Döwletleriň bitaraplykderejesini almagynyň dünýäde toplanylan tejribesiniň seljerilmegi döwletleriň bitaraplygyny ykrar etmeginiň iki usulynyň bardygyny görkezýär, olar halkara şertnamasyny baglaşmk we bitaraplyk hakynda beýleki döwletler tarapyndan ykrar edile kanuny kabul etmektir.

Döwletiň hemişelik bitaraplygyň halkara şertnamasyny baglaşmak arkaly berkarar edilmegi ylalaşyga ganaşyjylaryň

özara hukuklarynyň we borçlarynyň bolmagyny göz önünde tutýar.Öz nobatynda hemişelik bitaraplygyň milli kanun esasynda berkarar edilmegi döwletiň uruşlara gatnaşmazlyk, parahatçylyk döwründe bolsa olara çekilmegine päsgel berýän syýasaty ýöretmek baradaky dine birtaraplaýyn erk-islegini aňladýar.

Bitaraplygyny birtaraplaýyn tertipde berkarar edendöwletler ony beýleki döwletler ykrar etmän-de ýa-da kepillendirmän-deamala aşyryp biler.Ýöne munuň özi bitaraplyk syýasatynyň amala aşyrylmagyny gürrüňsiz kynlaşdyrýar.BMG-nyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň XII aýynyň 12-ne “Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy” hakyndaky kararnamasy hemişelik bitaraplygy resmileşdirmegiň düýbünden täze görnüşi we usuly boldy.

Hemişelik bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň hukuk derejesi hem-ä halkara hukuk namalaryna, hem-de milli kanunçylyk namalaryny esaslanýar.Hemişelik bitaraplygyň maksatlaryny we ýörelgelerini kemala getirmek işi we ony halkara hukuk namasy arkaly resmileşdirmek Türkmenistanyň bu derejesini berkarar eden şol resmi kagyzlara jebis bitewileşdi diýsek hem bolar.Eger bitaraplyk hakyndaky milli kanunlar belli bir borçnanamalary, elbtdе diňe Türkmenistanyň özi üçin belli bir borçlary döredýän hem-de bitaraplyk syýasatyny ýöretmek barada onuňbitaraplaýyn erk-isleginiň beýany bolup durýan bolsa, onda BMG-nyň Baş Assambleýasynyň 1955-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 12-ne kararnamasy we beýleki halkara hukuk resmikagyzlary BMG-nyň ähli agza döwletleri tarapyndan zerur bolan halkara kepillendirmelerini üpjün edýär.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesine eýe bolmagy netijesinde syýasatçylaryň, hukukçylaryň, taryhçylaryň şu halkara hukk derejesine bolan gyzyklanmasy üzül-kesil artdy.

Eýsem, türkmen bitaraplygynyň aýratynlygy nämeden ybarat?

”Hemişelik bitaraplyk derejesiniň belenilmeginiň esasysebäbi uly döwletleriň barlyşyksyz gapmagarşylyklaryndan, oaryň ol ýa-da başga bir ýer-ýurda agalyk etmek hukugy hakyndaky hemişelik jedellerinden ybarat bolupdy.Şol gapmagarşylyklar geografik taýdan beýik döwletleriň arasynda ýerleşen we häli-şindi laryň çaknyşyklarynyň meýdançasyna öwrülen kiçenräk döwletleriň ýagdaýyna täsir edýärdi.Jedelde barlyşyga gelinmegi belli bir döwletleriň hemişelik bitaraplygy hakyndaky şertnama gol çekilmegine eltýärdi, bu bolsa “beýk döwletleriň güýçleriniň deňeçerliginiň” hukuk taýdan berkidilmegini aňladýardy.Şonuň üçin haýsydyr bir döwletiň bitaraplygy baradaky teklipl ozaly bilen onuň özi tarapyndan däl-de, eýsem öz aralarynda harby dawa gatnaşýan ýurlaryň topary tarapyndan öňe sürülýärdi.Güýçleriň deňeçerligi bozulan mahaly bitaraplyk pikiriniň özi hem puja çykarylýardy.

Bitaraplygynyň türkmen ülnüsi bu hukuk derejesi hakynda şu wagta çenli bolan düşünjäni düýpli üýtgedýär.Şu hukuk derejesini seljermek bilen Türkmenistanyň bitaraplygynyň dünýädäki gatnaşyklary täze hadysa bolup durýandygy barada şübhesiz netije çykyryp bolar, onuň aýratynlyklary bolsa şulardan ybaratdyr:

Birinjiden, döwletleriň bitaraplygynyň tarhynyň dowamynda bolan mysallary uruş üçin hukuk diýilýäne esaslanypdy, bitaraplygy uruş bilen baglanyşdyrmak ýörgünlidi.Haýsydyr bir döwletiň bitaraplygy uruş bilen baglanyşdyrmak ýörgünildi.Haýsydyr bir döwletiň bitaraplygy baradaky teklipl ozaly bilen hut onuň özi tarapyndan däl-de, eýsem öz aralarynda uruş ýagdaýynda bolan ýurtlaryň topary tarapyndan öňe sürülýärdi. Türkmenistanyň bitaraplygy nähilidir bir uruşlaryň, beýik döwletleriň ylaşyklarynyň

jemlerine esaslanmaýar, eýsem Türkmenistanyň özbaşdak seçip almagynyň, meýletiň erk-ygtyýar bildirmeginiň netijesidir.

Inkinjiden, Türkmenistanyň bitaraplygynyň şu nukdaýnazardan hem deňi-taýy ýokdur, ýagny ol Birleşen Miletler guramasynyň derejesinde makullanyldy we ykrar edildi, BMG-nyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji XII aýynyň 12-ne kararnamasy bu barada şaýatlyk edýär.Özi-de, eger ozal şeýle derejäni ol ýa-da beýleki döwlet birnäçe ýurduň ylalaşmagy arkaly alan bolsa, onda Türkmenistanyň bitaraplyk derejesini iş ýüzünde tutuş dünýä billeşigi gollady.Türkmenistanyň bitaraplygynyň BMG-nyň ýörite kararnamasy derejesine hukuk taýdan berkidilmeginiň bu derejede üçin aýratyn kepillendirmäniň BMG-nyň ähli agzalarynyň ol baradaky öz borçnamalary pugta berjaý etmegi bilen üpjün edilýändigini hygtamak möhümdir.

Üçünjiden, Türkmenistanyň bitaraplygy öz mazmuny boýunça onyň ýa-da iş bähbitlidir, munuň özi parahatçylygy we durnuklylygy pugtalandyrmagyň, döwletleriň arasynda dostluk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ösdürmegiň meselelerinde döwletiň işjeň çemeleşmegini aňladýar.Munuň özi üýtgeşsiz bir ýagdaý däl, çetleşmek synanyşygy däl, munuň özi dünýä bileleşigine ylalaşmak we hyzmatdaşlyk ýoly bilen girmegiň maksady we serişdesidir.

§11. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ýörelgeleri

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ýörelgeleriniň kesgitlenmegi. Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň jar edilmegi we halkara hukugynyň özbaşdak agzasy hökümünde dünýä bileleşigine goşulmak zerurlygy onuň daşary syýasatynyň esasy ýörelgelerini işläp düzmegi talap etdi. Bu örän möhüm meseläniň çözülmeginde ýurdyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň uly hyzmatynyň

bardygyny aýtmak gerek. Mälim bolşy ýaly, her bir döwletiň daşary syýasaty onuň içeri syýasatynyň gös-göni dowamydyr. Türkmenistanyň içeri syýasatynyň ýurdyň garaşsyzlygyny pugtalandyrmakdan, halkyň abadançylygyny, parahat we eşretli durmuşyny üpjün etmekden ybaratdygyna görä, onuň daşary syýasaty şu asylyly maksatlaryň berjaý edilmegi üçin amatly daşary şertleriň döredilmegine gönükdirilendir.

1991-nji ýylyň Oktýabry aýynyň 27-sinde Türkmenistanyň Ýokary Soweti tarapyndan “Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakynda” kabul edilen Türkmenistanyň konstitusion kanunynda hem täze garaşsyz döwletiň beýleki döwletler bilen parahatçylyk, deňhukuklylyk, özara peýdaly hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ýöretjekdigi yglan edildi.

Türkmenistanyň Prezidenti S.A. Nyýazow 1992-nji ýylyň Iýul aýynyň 10-ynda Helsinki şäheride Ýewropada howupsyzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň maslahatynda eden çykyşynda Türkmenistanyň daşary syýasat konsepsiýasyny giňişleýin beýan etdi. Onda şeýle diýilýär: “Garaşsyz Türkmenistanyň eýerjek syýasatynyň ugry beýleki döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlykdan, onuň bitaraplykdan ybaratdyr... Biziň syýasatymyz sagdyn paýhasa, halklaryň bähbitlerini goramaga, durnuklylygy üpjün etmäge esaslaýyrlar... Türkmenistan öz daşary syýasatynyň taglym esasy edip parahatçylyk we ynsanperwerlik idealaryny seçip alan hukuk, demokratik, dünýewi döwletdir.”

Garaşsyz Türkmenistanyň hoşniýetli goňşyçylyk, parahatçylyk söýüjilik, onuň bitaraplyk, “açyk gapyla” syýasatyny ýöredip başlamagy, onuň dünýä bileleşigine goşulyşyp gitmegine ýardam etdi. 1992-nji ýylyň Fewral aýynda Türkmenistan Ýewropada howupsyzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň agzalygyna kabul edildi. Şol ýylyň Mart aýynda bolsa Garaşsyz döwletleriň arkalaşygyna

(GDA)giryän ýurtlaryň birnäçesi bilen Birleşen Milletler Guramasyna (BMG) agzalyga kabul edildi.BMG-ä agzalyga girenden soň, Türkmenistan halkara gatnaşyklaryna has doly goşulmaga, öz daşary syýasat has işjeň ýäýöretmäge girişdi. Goňşy döwletler bilen birek-birege peýdaly hyzmatdaşlygy ýola goýmak, olar bilen hoşniýetli gatnaşyklary ösdürmek Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri boldy. Türkmenistan bile Özbegistanyň arasynda 1991-nji ýylda, Turkmenistan bilen Gazagystanyň arasynda, Türkmanistan bilen Eýranyň arasynda 1993-nji ýylda gol çekilen Dostluk we hyzmatdaşlyk hakyndaky şertnamalar dostlukly ikitaraplaýyn gatnaşyklary osdürmegiň hukuk esaslaryny emele getirdi. Goňşy Owganystanyň içerki ýagdaýynyň çylşyrymlydygyna garamazdan, ol ýurt bilen hem kadaly gatnaşyklary ýola goýmakda oňyn netije gazanyldy. 1993-nji ýylda özara söwda we medeni gatnaşyklary ösdürmek barada teswirnamalara gol çekildi. Türkmenistanyň Prezidenti uzynlygy 1800 km ýetýän türkmen eýran serhedini dostluk we doganlyk serhedi diýip yglan etmegi tekliptdi. Iki goňşy ýurdyň özara ykdysady hyzmatdaşlygyny ösdürmek barada 1993-nji ýylda ylalaşyk gazanyldy. Iki döwletiň serhedinde söwda ýükleriniň geçirilmegi üçin menzilleriň ikisini açmak, şonuň ýaly-da serhetýaka söwdasyny giňeltmek bellenildi.

Türkmenistan Russiýa Federasiýasy bilen doslukly, birek-birege peýdaly gatnaşyklary ösdürmäge uly ähmiýet berýär. 1992-nji ýylyň Noýabr aýynda Moskwada Türkmenistan bilen Russiýa Federasiýasynyň arasynda dostluk we hyzmatdaşlyk hakynda şertnama baglanşyldy. Mälim bolşy ýaly, Türkmenistan Garaşsyz döwletleriň arkalaşygyna (GDA) girýär. Bu döwletara gurama 1991-nji ýylyň Dekabr aýynyň 21-inde Almaty şäherinde öňki SSSR-iň düzümine giren respublikalaryň 12-siniň ýolbaşçylarynyň gatnaşmagynda döredildi. Türkmenistanyň bu gurama garaýşy hakynda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şeýlr diýdi: “Biz Garaşsyz

döwletleriň arkalasygyna maslahat ediji gurama hökmünde seresýäris. Olýerde diňe umumy kanunlary, umumy ylalaşyklary edip bolar diýýäris. Emma anyk ylalaşyklary ikitaraplaýyn, üçtaraplaýyn esasy etmek gerek. Sebäbi bir kararda, bir ylalaşykda hemme kişiniň bähbidini göz önünde tutmak mümkin däl. On iki döwletiň bähbidini bir karara sygdyryp bolanok. Biz indi ýañadan haýsam bolsa bir döwlet bilen birigişip, haýsam bolsa bir döwletiň ygtyýaryna garaşsyzlygymyzyň bir bölegini tabşyryp bilmeris.”

Türkmenistan özüniň daşary syýasatynda döwletleriň hyzmatdaşlygynda ikitaraplaýyn gatnaşyklara esasy ýörelgerleriň biri hökmünde garaýar. Şeýle gatnaşyklar her bir tarapyň bähbitlerini has doly we anyk göz önünde tutmaga mümkinçilik berýär. Türkmenistanyň Türkýe bilen ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy muňa aýdyň mysal bolup biler. Baryp 1995-nji ýylda Türkmenistanda türk fimalarynyň 110-a golaýy işleýärdi. Olar gaýtadan işleýän senagat kärhanalary guramaga, ylaýta-da dokma senagatyny ösdürmäge uly goşant goşdular. Ýurdumyzyň daşary syýasatynda, dünýäniň köp ýurtlary bilen dostlukly gatnaşyklaryň ýola goýulmagynda ilki8nji Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň daşary ýurtlara resmi saparlarynyň örän uly ähmiýetiniň bolandygyny aýtmak gerek. Ol saparlaryň wagty we maksady türkmen halkynyň milli bähbitlerinden ugur alnyp kesgitlenýärdi. Şu nukdaýnazary gollanyp, Beýik Türkmenbaşy dünýäniň köp ýurtlarynda saparda bolup geldi. Onuň saparda ýutlarynyň arasynda häzirki zaman ylmy-tehniki ilerlemesiniň iň täze gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmakda öňde barýan ABŞ, Günbatar Ýewropa ýurtlary, Aziýanyň iň kuwwatly we ykdysady taýdan çalt ösýän ýurtlary Hytaý, Hindistan, Indaneziýa, şeýle hem Türkýe, arap döwletleri we ençeme beýleki ýurtlar bar. Şeýle hem, Türkmenistana dünýäniň köp ýurtlaryndan, şol sanda Hytaýdan, Hindistandan, Indaneziýadan, Russiýadan, Fransiýadan döwlet we hökümet

baştutanlarynyň, dünýä belli senagat we söwda kompaniýalarynyň, firmalarynyň ýolbaşçylarynyň, işewür adamlaryň sapara gelendiklerini we birek-birege peýdaly şertnamalary baglaşandyklaryny nygtamak gerek. Türkmenistanyň parahatçylyk söýüjilik, birek-birege peýdaly hyzmatdaşlyk, onuň bitaraplyk, başga döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlyk syýasatyny ýöretmegi onuň dünýä bileleşiginde uly abraýa eýe bolmagyna getirdi. Şol bir wagtyň özünde ol Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň pugtalanmagyna, onuň ykdysady kuwwatynyň artmagyna ýardam edýär. Eýýäm 1999-njy ýylda Türkmenistanda daşarynyurtly maýadarlaryň gatnaşmagynda 831 kärhananyň, şol sanda 278 bilalikdäki kärhananyň hasaba alnandygy, Türkmenistanyň dünýäniň 60 ýurdy bilensöwda gatnaşyklaryny alyp barýandygy ýaly maglumatlar munuň aýdyň subutnamasydyr. Şeýlelikde, Türkmenistan garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda halkara gatnaşyklaryna we dünýäniň köp ýurtlary bilen ykdysady hyzmatdaşlyga ymykly goşuldy.

Bitarap Türkmenistan sebitde ylalaşdyryjy merkez hökmünde. BMG-niň Baş Assambleýasynyň Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygyny ykrar etmegi ýurduň Aziýa sebitinde ylalaşdyryjy merkeze öwrülmegine esas boldy. Munuň özi, ozaly bilen „goňşy ýurt – Täjigistanda uzaga çeken gandöküşikli urşuň bes edilmeginde Türkmenistanyň araçylyk, ylalaşdyryjylyk tagallalarynyň uly ähmişetiniň bolandygynda aşdyň ýüze çykdy. 1995-nji ýylyň ahyryndaky 1996-njy ýylyň ortalaryna çenli Aşgabatda Täjigistanyň hökümetiniň we birleşen täjik oppozisiýasynyň wekilleriniň arasynda gepleşikleriň 3 tapgyry geçirildi. 1996-njy ýylyň Iýul aýynda gepleşikleriň üçünji tapgyrynyň netijesinde, tараqlar ok atyşygyny, harby hereketleri ýatyrnak barada bilelikdäki Aşgabat beýannamasyna gol çekdiler. Munuň özi biri-birine ýaragly garşy durýan sebitlere uzak garaşylan parahatçylygy, asudalygy getirdi we harby ýesirleri hem-de tussaglary

çalyşmak üçin şertler döretdi. Bu gepleşiklere ýardam bermek üçin gelen BMG-niň Baş sekretarynyň ýörite wekili Gerd Merrem täjigara gepleşikleriniň Aşgabatda geçirilmegi üçin ähli şertleri döreden Türkmenistanyň araçylyk, ylalaşdyryjylyk ornuna ýokary baha berdi.

Beýleki bir goňşpy döwlet – Owganistanda dürli jemgyýetçilik – syýasy we etniki toparlarynyň arasynda häkimýeti ele almak ugrunda urş hereketleri birnäçe ýyllap dowam etdi. 1979-njy ýylda ozalky sowet döwletiniň goňşularynyň Owganistana girmegi bilen ol dawalar, harbyçaknyşyklar has – da güýçlendi.

1997-nji ýylyň başynda Aşgabatda BMG-niň howandarlygynda Owganistanyň halkyna ynsanperwerlik kömegini bermek boýunça Halkara maslahaty geçirildi. Oňa BMG-niň düzümindöki dürli edaralaryň, ençeme halkara guramalarynyň we gaznalaryň wekilleriniň 250-den gowragy gatnaşdy. Türkmenistanyň Prezidenti S.A.Nyýazow bu maslahata gatnaşyjylara ýüzlenmesinde, Türkmenistanyň Owganistanda parahatçylygy dikeltmäge ähli çäreler arkaly ýardam etmäge gyzyklanýandygyny nygtap belledi.

Bu halkara duşuşygynda Owganistanyň ilatyny, ilkinji nobatda içerki bosgunlary azyk, derman, agyz suwy we beýleki derwaýys zatlar bilen üpjünetmek, soňra bolsa uruşda weýran bolan halk hojalygyny dikeltmek, biri-birine ýaragly garşy duran toparlanyşyklaryň arasynda barlyşyga ýardam etjek çäreleri işläp düzmek ýaly möhüm meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy.

1998-nji ýylyň ýazynda BMG-niň howandarlygynda Aşgabatda Owganistanyň içinde parahatçylygy dikeltmek barada iki gçnlik pikir alyşmalar geçirildi. Oňa biri-birine ýaragly garşy duran toparlaryň ikisiniň hem wekilleri gatnaşdylar. Şonda olar Türkmenistanyň Prezidentiniň Owganistanyň içerki işlerine gatyşmazlyk, doly deňhukuklylyk, Owganistanda parahatçylygy dikeltmäge

ýokary derejede hemaýat etmek ýörelgelerine uly sylag-sarpa goýýandygyny aýtdylar. Bupikir alyşmalaryň netijesinde “demirgazyk alýans” atly toparlanyşyk bilen talyplar hereketiniň arasynda gepleşiklere başlamak üçin ylalaşdyryjy toparý döretmek barada karar edildi.

BMG-niň, ençeme halkara guramalarynyň, bitarap Türkmenistanyň owgan halkynyň parahatçylykda ýaşamagyna gönükdirilen tagallalaryna garamazdan, gandöküşikli owgan meselesini tä 2001-nji ýylyň güzüne çenli çözmek başatmady. 2001-nji ýylyň Sentýabr aýynyň 11-inde ABŞ-nyň Nýu-Ýork şäherinde bütindünýä söwda merkeziniň jaýy we Waýington şäheride Pentagonyň jaýynyň bir ganaty halkara terrorçylar tarapyndan weýran edildi. Dünýäniň köp döwletleri, şol sanda Tçrmenistan hem amerikan halkyna duýgydaşlyk bildirdiler we halkara terrorçylary aýgytly ýazgardylar. Owganistandaky talyplar hereketiniň şol terrorçylaryň ýaranlarydygy halkara jemgyýetçiligine mölim boldy. ABŞ-nyň harby-howa güýçleri Owganistanda talyplar hereketine garşy uruş başladylar. NATO bileleşigine girýän döwletler, Päkistan, Merkezi Aziýanyň käbir döwletleri, Owganistanyň öz içinde “demirgazyk alýansyň” goşunlary ABŞ-a goldaw berdiler. Şu çylşyrymly şertlerde Türkmenistanyň hemişelik bitaraplykderejesiniň ähmiýeti has-da aýdyň ýüze çykdy. OI Owganistandaky uruş hereketlerine goşulmady. Owganistanda talyplar hereketi ýeňildi. Ýurtda parahatçylykly durmuşa geçmek we uruşda ýumrulan halk hojalygyny dikeltmek üçin mümkinçilik döredi. Dünýä bileleşiginiň döwletleri we halkara guramalary tarapyndan Owganistana berilýän ynsanperwer kömek üzül-kesil köpeldi. Bu ynsanperwer kömegiň owgan halkyna gowuşmagyna Türkmenistan hemmetaraplaýyn goldaw berdi. Kömek üçin gelýän ýükleriň 40%-a golaýy Türkmenistanyň Türkmenabat we Serhetabat şäheriniň üsti bilen Owganistana geçirildi.

Türkmenistanyň hökümeti owgan halkynyň uzaga çeken uruşdan soňky kynçylyklaryny nazarda tutup, ýurduň ösüşine köptaraplaýyn goldaw berýär. Munuň özi, ozaly bilen Owganistana elektrik energiýasynyň gazyň, nebit önümleriniň ýeňillikli şertlerde satylmagyda aýdyň ýüze çykar. 2002-nji ýylyň Mart aýynda Türkmenistandan Owganistana tarap elektrik ulgamlarynyň ikisini gurmak barada ylalaşyk gazanyldy. Olaryň birinjisi 2002-nji ýylyň birinji ýarymynda Türkmenistanyň Ymamnazar diýen ýeride Owganistanyň Antguýy-Şybyrgan, Mazary-Şerif şäherlerine çenli guruldy. Olaryň ikinjisi bolsa 2004-nji ýylyň ýazynda Tşrkmenistanyň Serhedabat şäherinden Owganistanyň demirgazyk welaýatlarynyň merkezi Hyrat şäherine çenli gurlup ulanmaga berildi. Şonuň netijesinde Mary DES-inden Owganistana iberilýän elektrik energiýasy ýylda 200 mln. kwt. Sagada ýwetdi. Şu gurluşyk amala aşyrylanda türkmen energogurluşykçylarynyň hakyky edermenlik görkezendigini hem aýtmalydyr. Elektrik ulgamynyň köbir böleklerini köpýyllik söweňlerden soň ýarylman galan minerallaryň we snaryadlaryň ýatan meýdanlarynyň içinden çekmeli boldy.

2006-njy ýylyň Aprel aýynda Aşgabatda Türkmenistanyň we Owganistanyň resmi toparlarynyň arasynda bu goňşy dostlykly ýurda satylýan elektrik energiýasyny köpeltmek barada ylalaşyk gazanyldy. Türkmen tarapy Mary DES-dan Owganistanyň serhedine çenli 350 km aralykda kuwwatly elektrik geçirijisini öz güýji bilen gurjakdygyny mälim etdi. Munuň özi Owganistana satylýan elektrik energiýasyny ýylda 800 megawata çenli artdyrmaga mümkinçilik berýär.

Aşgabatda halkara howpsyzlygynyň pugtalanmagyna gönikdirilen baöga-da ençeme çäreler durmuşa geçirildi. 1997-nji ýylyň Iýun aýynda bu ýerde pyýada goşunyň garşysyna minalaryň ulanylmagyny gadagan etmek barada halkara maslahat geçirildi. Ýokarda, Owganistanyň mysalynda hem

ýatlanyp geçilşi ýaly, Merkezi Aziýa sebtinde şeýle minalaryň ep-esli mukdary saklanyp galypdyr. Dünýöniň 60 döwletiniň terretoriýasynda şeýle minaly meýdanlaryň saklanyp galandygy mälimdir. Aşgabat maslahatynda pyýada goşuna garýy minalary öndürmegi, toplamagy, ulanmagy hem-de ýaýratmagy gadagan etmek hakynda ylalaşyk gazanyldy.

Türkmenistan 1997-nji ýylyň ahyrynda Kanadanyň Ottawa şäherinde geçirilen halkara maslahatynda kabul edilen, pyýada goşuna garşy minalary gadagan etmek baradaky şertnama sebitde gol çeken ilkinji döwletdir.

Häzirki döwürde bütin adamzadyň parahatçylykda ýaşamagyna wehim salýan örän howply meseleleriň biri halkara terrorçylygy we guramaçylykly jenaýatçylykdyr. Şu ýerde Türkmenistanyň bitaraplygynyň many-mazmuny barada bir pikiri aýratyn belläp geçmek gerek. Tşrkmenistanyň bitaraplygy dürli döwletleriň biri-birine garşy harby bileleşiklerine goşulmazlygy aňladýar. Emma ol adamzadyň asudalygyna, howpsyzlygyna wehim salýan halkara terrorçylygy ýaly meselelerde bitaraplygy asla aňlatmaýar. 2002-nji ýylyň Noýabp aýynda Aşgabatda watan dönükleriniň bir toparynyň daşary ýurtlardan gelen birnäçe jenaýatçylar bilen bilelikde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň janyna kast etmäge synanyşygy hem halkara terrorçylygynyň adamzat jemgyýetine nähili howp salýandygyny görkezdi. Bitarap Türkmenistan halkara terrorçylygyny aýgytly ýazgarýar. Türkmenistan halkara terrorçylygyna we guramaçylykly jenaýatçylyga garşy göreşmek boýunça BMG tarapyndan kabul edilen esasy resminamalaryň 12-sine-de goşuldy.

Şeýlelikde, bitarap Türkmenistanyň sebitde ylalaşdyryjy merkez hökmünde durmuşa geçirýän çäreleri onuň halkara abraýynyň barha ýokarlanmagyna alyp barýar.

Türkmenistanyň goňşy döwletler hem-de dünýäniň beýleki döwletleri bilen özara peýdaly ykdysady, syýasy we medeni hyzmatdaşlygyň ösdürilmegi. Türkmenistanyň öz

daşary syýasatynda parahatçylyk söýüjilik, hoşniýetli goňşyçylyk, onyň bitaraplyk ýörelgelerini berjaý etmegi onuň içeri syýasaty bilen, ozaly bilen-de, halkyň abadançylygyny ýokarlandyrmak üçin ýurdumuzuň ummansyz kân gaz, nebit we beýleki mineral serişdelerini özleşdirmek zerurlygy bilen aýrylmaz baglanşyklydyr. Munuň üçin ýany garaşsyzlyk gazanan ýaş türkmen döwletiniň bir özi ylmy-tehniki mümkinçilikleri hem, maýa goýum serişdelerini hem inžener-tehniki hünärmenleri hem eterlik däl di. Şonuň üçin Türkmenistan garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan “Açyk gapylar” syýasatyny ýöredip başlady. Bu syýasatnyň maksady ösen döwletleriň we daşary ýurt firmalarydyr kompaniýanyň maliýe serişdelerini, ylmy-tehniki we beýleki mümkinçiliklerini Türkmenistanyň tebigy baýlyklaryny özleşdirmäge iki tarap-da peýdaly şertlerde çekmekden ybaratdy. Eýýäm 1995-nji ýylda ABŞ-nyň, Germaniýanyň, Russiýanyň, Türkýanyň, Eýranyň we beýleki ýurtlaryň firmalarynyň 90-dan dan hem köpüsi maýa serişdelerini goýdular, olaryň ençemesi bolsa türkmen telekeçileri bilen bilelikdäki kärhanalary döretdiler.

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biriniň goňşy, serhetdeş döwletler bilen hoşniýetli, dostlykly hyzmatdaşlygy ösdürmekden ybaratdygy hakynda öňedäki paragraflarda

gürrüň edilip di. Soňky ýyllarda bu gatnaşyklar has-da ösdürildi. Munuň özi goňşy Eýran Yslam Respublikasy bilen gatnaşyklaryň ösüşine örän äşgar görünýär. Türkmenistan bilen Eýran özara bähbitli hyzmatdaşlyk etmegiň uly tejribesini topladylar. 2007-nji ýyly çenli iki ýurduň arasynda dürli resminamalaryň 160-syna, şol sanda döwletara resminamalaryň 57-sine gol çekildi. Türkmen-Eýran hyzmatdaşlygyny ösdürmäge gönükdirilen ençeme bilelikdäki taslamalar durmuşa geçirildi. Olaryň arasynda Merkezi Aziýa döwletlerini Ýewropa ýurtlary bilen baglanyşdyrýan Tejen-Saraks-Maşat

üstaşyr demir ýoly, Körpeje-Gurtguýy gaz geçirijisi, Balkanabat-Aly-Abat häzirki zaman elektrik geçiriji ulgamy, “Dostluk” bendi we ençeme beýleki desgalar bar.

2003-nji ýylyň ýazynda baglaşylan şertnama laýyklykda, şol ýylyň tomsundan başlap, Eýrana ýylda 640 mln. kWt. sagat elektrik energiýasyny bermek göz önünde tutuldy. 2005-nji ýyldan başlap bolsa, onuň möçberi ýylda 1 mlrd. kWt. sagatdan hem geçdi.

Medeniýet babatda hem ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň ösdürilmegi iki dostlukly halkyň ruhy dünýasiniň baýlaşmagyna ýardam edýar. Iki ýurduň arasynda medeni we ylmy gatnaşyklar barha giňelýär. Heniz SSSR dargamanka, S. A. Nyýazow Türkmenistan respublikasynyň ýolbaşçysy hökmünde ýurdumuzuň döredijilik işgärlerine baş bolup, Magtymguly Pyragynyň we onuň kakasy we onuň kakasy Döwletmämmet Azadynyň Eýranyň Aktokaý diýen ýerindäki guburlaryna zyýarata baryp geldi. Şondan bäri her ýyl Türkmenistanyň jemgiýetçilik we döredijilik işgärleriniň uly topary bu beýik akyldaryň guburlaryna zyýarata gidip gelýärler. Eýranyň ençeme ýokary okuw mekdeplerinde köpsanly tükmen talyplary bilim alýarlar. Birek-biregiň amaly-haşam we nakgaşlyk sungatynyň eserleriniň sergilerini geçirmek, meşhur aýdym-saz we folklýor toparlarynyň we artistleriniň çykyşlaryny guramak, görnükli alymlaryň gatnaşmagynda halkara ylmy maslahatlary geçirmek türmen we eýran halklarynyň gatnaşyklarynda indi pugta däbe öwrüldi.

Türkmenistanyň esasy ykdysady hyzmatdaşlarynyň biri Turkiýe döwletidir. Ol ýurduň daşary söwdasynda üçinji ornunda durýar. “Çalyk Enerji”, “Polimeks”, “Gap İnşaat”, “Sehil İnşaat Endustri”, “Kotam enterpraýzis”, “Asist” ýaly meşhur tükr firmalary we kompaniýalary dokma senagatyny, energetikany ösdürmekde, medeni aň-bilim we ýaşaýyş jaýlaryny gurmakda, ençeme beýleki ugurlarda bilelikdäki taslamalary durmuşa geçirmekde önbaşçy orny

eýeleýärler. Türkmen-türk ykdysady hyzmatdaşlygynyň ösmeginde 2003-nji ýylyň ahyrynda Türkmenistandan Eýranyň üsti bilen Türkiýa elektrik geçiriji ulgamyň işläp başlamagy aýratyn uly ähmiýetli sepgit boldy. Eýýam 2004-nji ýylda Türkiýä 600 mln.kWt. sagat türkmen elektrik energiýasy berildi.

Türkmenistan Russiýa Federasiýasy bilen özüniň deňhukukly, özara peýdaly hyzmatdaşlygyny ösdürmäge uly ähmiýet berýär. Iki döwletiň hyzmatdaşlygynyň ösmeginde 1999-nji ýylda Türkmenistan bilen Russiýanyň arasynda dostlyk we hyzmatdaşlyk barada şertnamanyň baglaşylmagy möhüm ähmiýete eýe boldy. 2002-nji ýylyň Aprel aýynda syýasy we söwda-ykdysady gatnaşyklaryň ösen derejesini göz önünde tutup, iki ýurduň arasynda dostluk we hyzmatdaşlyk barada täze şertnama gol çekildi.

Türkmenistan bilen Russiýaň hyzmatdaşlygynda ýangyç-energetika pudagynyň esasy orun tutýandygyny aýtmak gerek. 2003-nji ýylyň ýazynda gaz pudagynda iki döwletiň uzak möhletli hyzmatdaşlygy barada şertnama baglaşyldy. Şol şertnama görä, Russiýa Federasiýasy 25 ýylyň dowamynda Türkmenistandan 2trln.kub.m. gaz alar.

Russiýa Federasiýasy bilen hyzmatdaşlygy ösdürmekde soňky ýyllarda onuň senagat taýdan ösen peýdaly gatnaşyklary ýola goýmagyň uly ähmiýeti bar. Moskwanyň, Sank-Perterburgyň, Ýekaterinburgyň, Tatarstan respublikasynyň we Astrahan oblastynyň uly wekilçilikli toparlary biziň ýurdumyzda saparda bolup, Türkmenistan bilen ykdysady, ylmy-tehniki we medeni gatnaşyklary ösdürmäge güýçli itergi berdiler.

Türkmenistanyň esasy söwda-ykdysady hyzmatdaşlarynyň biri Ukraina döwletidir. 2001-nji ýylyň Maý aýynda Beýik Türkmenbaşynyň Ukraina sapary mahalynda Türkmenistan bilen Ukrainanyň arasynda 2001-2010-nji ýyllarda uzak möhletli söwda-ykdysady hyzmatdaşlyk barada

ylalaşyk baglaşyldy. Şonda 5 ýylyň dowamynda Türkmenistandan Ukraina 250 mlrd. kub. m. gaz ibermek göz önünde tutuldy.

Ukrainanyň kompaniýalary Türkmenistanda uly maýa goýum taslamalaryny amala aşyrýarlar. Olar esasy gaz geçiriji ulgamlarda gaz gysyş stansiýalarynyň birnäçesini gurup, ulanmaga berdiler. Olar Atamyrat-Kerkiçi aralygynda Amyderýanyň üstünden uzynlygy 1414 metr bolan demir ýol we awtomobil gatnawy üçin köpriniň, Aşgabatda uzynlygy 25 km-den hem geçýän ýerasty lagmyň, Arçabilde we Ruhabat etrabynda ençeme inženerçilik desgalarynyň gurluşygyny alyp barýarlar.

Türkmenistanyň Belarus respublikasy bilen hyzmatdaşlygy hem iki ýurduň bähbitlerine laýyklykda barha ösdürilýär. 2000-nji ýylda Türkmenistan Minskiniň traktor zawodynyň öndüren traktorlarynyň 2 müňüsini satyn aldy. 2002-nji ýylyň Maýynda Türkmenistan bilen Belarus respublikasynyň arasynda dostluk we özara hyzmatdaşlyk

barada şertnama baglaşyldy. Şeýle hem Belarus respublikasyndan Türkmenistana oba hojakyk we beýleki tehnikalary ibermek barada ylalaşyk gazanyldy. Öz nobatynda Türkmenistan Belarus respublikasyna nebit önümlerini, pagtany, dokma senagat önümlerini, şol sanda jinsi matasyny iberýär.

Türkmenistan özüniň Hindistan, Päkistan we Owganystan bilen dostlukly, özara peýdaly hyzmatdaşlygyny ösdürmäge hem uly ähmiýet berýär. Hindistanyň dünýä belli “Ajanta farma” kompaniýasynyň öndürýän derman serişdelerini indi ençeme ýyldan bäri ýurdumuzuň dermanhanalarynda satylýar we ilatyň saglygyny goramaga ýardam edýär. Türkmenistanyň Milli döwlet awiokompaniýasynyň uçarlary indi köp ýyllardan bäri Deli we Amritsar şäherlerine howa gatnawlaryny amala aşyrýar. 2006-nji ýylda şeýle gatnawlar Hindistanyň Ahmetabat we Koçin

şäherlerinde hem açylydy. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň 200-den gowragy Hindistanyň hökümetiniň senagat-tehniki-ykdysady hyzmatdaşlyk maksatnamasynyň çäklerinde ol ýurduň dürli okuw jaýlarynda bilim we hünar öwrendiler.

XVI asyrdan Hindistanda ýaşan we Beýik mongol imperýasynyň döremeginde uly rol oýnan meşhur türkmen şahyry, filosofy we harby serkerdesi Baýram hanyň 500 ýylligynyň baýrançylygy mynasybetli 2000-nji ýylyň Alp Arslan aýynda Hindistan respublikasynda Türkmenistanyň medeniýet günleriniň, geçirilmegi, şol ýylyň Ruhnama aýynda bolsa Türkmenistanda Hindistan respublikasynyň medeniýet günleriniň geçirilmegi iki dostlukly ýurduň halklarynyň medeni hyzmatdaşlygynyň ösmegine uly ähmiýete eýe boldy.

Türkmenistan özüniň Owganystan, Päkistan bilen dostlukly özara peýdaly hyzmatdaşlygy ösdürmekde Owganystanyň üsti bilen Päkistana we Hindistana gaz we nebit geçirijisiniň gurulmagyna aýratyn uly ähmiýet berýär.

2002-nji ýylyň Maýynda Ýslamabat şäherinde Türkmenistanyň, Owganystanyň we Päkistanyň arasynda Türkmenistan-Owganystan-Päkistan gaz we nebit geçirijisiniň taslamalary hakynda ylalaşyk baglaşyldy. Bu gaz geçirijisi her ýylda Türkmenistandan ol ýurtlara azyndan 20 mlrd. kub. m. gaz ibermäge mümkinçilik berer.

Türkmenistanyň daşary syýasatynda ABŞ, Germaniýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa ýaly dünýäniň senagat taýdan ösen ýurtlary bilen deňhukukly, özara peýdaly hyzmatdaşlygy ösdürmek hem ileri tutulýan ugurlaryň biridir. Garaşsyz Türkmenistan bilen ABŞ-nyň arasynda barha ösýän hyzmatdaşlyk energetikany, oba hojalygyny, aragatnaşyk tehnologiýasyny, saglygy goraýşy we bilim ulgamyny öz içine alýar. Indi ençeme ýyldan biziň ýurdumuzda “Keýs”, “Jon Dir”, “Biong”, “Jeneral elektrik”, “Katerpillar” ýaly Amerikan

firmalary we kompaniýalary halk hojalygynyň dürli pudaklarynda netijeli işleri alyp barýarlar .

Germaniýanyň “Daýmer Kraýsler”, “Mannesman”, “Simens”, “Bentek”, ýaly iri kompaniýalary bilen Türkmenistanyň hyzmatdaşlygy barha giň gerime eýe bolýar. Nemes kompaniýalary Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zowodlar toplumunyň döwrebaplaşdyrylmagyna,

olaryň täze enjamlar bilen üpjün edilmegine gatnaşdylar. Olar gaz gysyjy stansiýalary, telefon stansiýalarynyň ençemesini ulanmaga berdiler. Türkmenbaşy şäheriniň deňiz menzillerinde ýükleri düşürmek we ýüklemek işlerinde Germaniýada öndürilen tehnikalar, şol sanda ýük göerijiligi 500 t. Bolan kran ulanylýar. “Simens” kompaniýasy ýurtda häzirki zaman enjamlary bilen üpjün edilen döwrebap

hassahanalary we kesal anyklaýyş merkezlerini gurmaga işeň gatnaşýar.

Türkmenistanda Fransiýanyň iri kompaniýalary bilen özara peýdaly hyzmatdaşlyk etmegiň uly tejribesi toplanyldy. Mysal üçin, Fransiýanyň meşhur “Buing” kompaniýasy indi köp ýyllardan bäri Aşgabatda we welaýatlarda döwlet we medeni-aň-bilim edaralarynyň jaýlarynyň gurluşygyny üstünlikli alyp barýar. Bu kompaniýa görenleri haýran edýän ençeme köşkleri we kaşaň ymaratlary, şol sanda Aşgabatda Prezident köşgini, Ruhýet köşgini, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Baş drama tetryny, Gypjak obasynda Türkmenbaşynyň Ruhý metjidini bina etdi.

Türkmenistanyň Beýik Britaniýa bilen hyzmatdaşlygy hem durnukly ösýär. Britaniýanyň belli “Şel” kompaniýasy Hazar deňziniň türkmen ýalpaklygyndaky nebit ýataklaryny özleşdirmäge işeňňir gatnaşýar. Britaniýanyň Türkmenistandaky ilçihanasy hem ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy ösdürmäge netijeli ýardam edýär. Ilçihana ýurduň Magtymguly, Birata, Ýerbent şäherçesindeki saglyk öýlerini enjamlaşdyrmaga hemaýat berdi.

Dünýaniň senagat taýdan iň ösen döwletleriniň biri bolan Ýaponiýa ýurdumuzuň daşary ykdysady gatnaşyklarynda uly orun eýeleýär. 1994-nji ýylda döredilen ykdysady hyzmatdaşlyk baradaky türkmen-ýapon komiteti iki döwletiň özarapeýdaly hyzmatdaşlygyň ösmegine netijeli ýardam edýar. Nebit gaz we dokma pudaklarynda, suw hojalygy gurluşygynda, aragatnaşyk we kommunikasiýa babatda, saglygy goraýyş ulgamynda ençeme bilelikdäki taslamalar durmuşa geçirildi. Ýaponiýanyň kompaniýalary we maliýe toparlary Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýan zawodlar toplumyny döwrebaplaşdyrmaga hem işeňňir gatnaşdylar. Ýaponiýanyň Eksimbanky we häzirki zaman dokma enjamlary öndürýän kompaniýalary Aşgabadynyň Türkmenbaşy adyndaky dokma toplumuny we Serdar etrabyndaky nah ýüplük fabriginiň taslamasyny durmuşa geçirmäge gatnaşdylar. Ýaponiýa Türkmenistanyň demir ýol ulgamyny döwrebaplaşdyrmagyň we kompýuterleşdimegiň taslanasy hem goldady. Bu taslama üstünlükli durmuşa geçirildi. Uzak möhleti hyzmatdaşlyk esasynda Ýaponiýadan Türkmenistana örän gerekli ýol gurluşyk we ýer gazyjy tehnika getirilýär. “Komasu” firmasynyň turba goýujy enjamlary, buldozerleri, ekskawatorlary we dürli ýük ýükleýji tehnikalary Türkmenistanyň iri gurluşyklarynda netijeli işleýärler.

Deňhukukly we birek-birege hormat goýmak esasynda Türkmenistanyň Hytaý Halk Respublikasy bilen hyzmatdaşlygy üstünlükli ösdürilýär. Iki döwletiň hyzmatdaşlygy durmuşyň ähli taraplarynda, syýasat, ykdysadyýet we söwda, energetika we sensgat, oba hojalygy, ulaglar we aragatnaşyk, ylym we medeniýet ýaly iňňän möhüm ugurlarda barha giň gerime eýe bolýar.

2006-njy ýylyň Aprel aýynda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Hytaýa resmi sapary mahalynda iki döwletiň arasynda birnäçe ylalaşyk baglaşyldy. Olaryň arasynda Türkmenistan bilen Hytaý Halk Respublikasynyň arasyndaky

bilelikdäki jarnama hem-de Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek we Türkmenistandan HHR-e tebygy gazy satmak hakyndaky Baş ylalaşyk aýratyn orun tutýar. Uzynlygy 7 müň kilometr boljak bu gaz geçirijisi 2009-nji ýyldan başlap, Türkmenistandan Özbekistanyň we Gazagystanyň üsti bilen Hytaýa ýylda 30 mlrd. kub. m. gaz eltmäge mümkinçilik berer. XXI asyryň ägirt uly taslamalarynyň biri bolan, bu gaz geçirijisiniň gurulmagy diňe bir Türkmenistanyň we HHR-iň ösüşine güýçli itergi bermek bilen çäklenmän, eýsem ýurduň baý gaz gorlarynyň ähliumumy parahatçylygyň we ösüşiň bähbitlerine peýdaly ulanylmagyna ýardam eder.

Häzirki wagtda Hytaý kompaniýalarynyň gatnaşmagynda umumy möçberi 239 mln amerikan dollaryna we 60mln. Hytaý ýuanyna barabar maýa goýum taslamalarynyň 19-sy durmuşa geçirilýär. Hytaý hünärmenleri ozal ulanylan nebit guýylaryny dikeltmekde, könelen gaz guýularyny abatlamakda türkmen kärdeşlerine uly kömek berýärler. Hytaýdan satyn alnan buraw enjamlary we kuwatly ýokary göräji tehnikalary nebit we gaz ýataklarynda aşa çuň guýulary burawlamakda giňden ulanylýar.

2006-nji ýylyň Mart aýynda Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoly işläp başlanda, Hytaýdan alnan teplowozlaryň we wagonlaryň ilkinji ýolagçylary gatnadyp başlandygy aýratyn bellemäge mynasypdyr.

Şeýlelikde, ýurduň söwda-ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklarynda esasy orny eýeleýän ýurtlar bilen hyzmatdaşlygy gysgaça gözden geçirdik. Häzirki wagtda Türkmenistan dünýäniň 80-den hem köp ýurtlary bilen söwda-ykdysady gatnaşyklary ýola goýdy. Bu gatnaşyklar ýurduň halk hojalygyna häzirki zaman ylymyň tehnikasynyň we tehnologiýasynyň iň täze gazanan netijelerini ornaşdyrmaga, ummansyz kän tebigy baýlyklary halkyň milli bähbitlerine laýyklykda özleşdirmäge ýardam edýam.

Aşgabatda parahatçylygy goramaga we halklarahyzmatdaşlygy ösdürmage gönükdirilen çäreleriň geçirilmegi. Türkmenistan onuň bitaraplyk, ähli ýurtlar bilen özara peýdaly hyzmatdaşlygy ösdürmek, sebitde ylalaşdyryjy merkez hökmünde hereket etmek, ýurduň baý uglewodorod serişdelerini özleşdirmekde dünýäniň belli kompaniýalary bilen hyzmatdaşlyk etmek syýasaty, ýurdumyzyň içinde bolsa ykdysadyýetiň ýokary depginler bilen ösdürilmegi, jemgyýetiň asudalygynyň we jebisliginiň gazanylmagy onuň halkara möçberinde uly at-abyraýa eýe bolmagyna getirdi. Hut şonuň üçin hem Aşgabadýň haikara hyzmatdaşlygynyň ykrar edilenmerkezine, örän wajyp meseleler boýunça halkara maslahatlarynyň geçirilýän ýerine öwrülmeği tötänden dälidir.

Meselem, diňe 2005-nji ýylda Aşgabatda häzirki zaman dünýä ösüşiniň meselelerini, dünýäniň ähli ýurtlarynda adamlary tolgundyryşsyzlygy, söwda-ykdysady, ylmy-tehniki we medeni meseleleri ara alyp maslahatlaşmaga bagyşlanan halkara maslahatlaryň 30-dan hem köpüsi geçirildi. Olaryň her biriniň ähmiýeti hakynda näçe gürrüň etseň, edip oturmaly. Olaryň diňe birini alyp görelin.

2005-nji ýylyň Iýun aýynda Aşgabatda bolan halrara maslahatynda bütin adamzady rahatsyzlandyryan meseleler, hususan-da ýadro synaglaryny hemmetaraplaýyn gadagan etmek baradakyşertnamanyň ýerine ýetirilişi bilen baglanyşykly meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy. Ýadro synaglaryny hemme taraplaýyn gadagan etmek baradaky halkara şertnamasyny Türkmenistanyň Mejlisi 1998-nji ýylyň Fewral aýynda tassyklady. Sora 2005-nji ýylyň Maý aýynda Türkmenistan we halkara MAGATE guramasynyň arasynda ýadro ýaragyny ýaýratmazlyk baradaky ylalaşyk we şu ylalaşyga goşmaça teswirnama mynasybetli kepil geçmegi ulanmak baradaky ylalaşyga gol çekildi. Munuň özi Türkmenistanyň bitarap döwlet hökmünde öz üstüne alan halkara borçnamalaryna wepalydygyna şaýatlyk edýär.

Häzirki zaman ylmy-tehniki progresiniň täsiri astynda bütin adamzadyň durmuşynda globallaşmak prosesi bolup geçýär. Başgaça aýdylanda, dünýäniň ähli döwletleriniň, halklarynyň arasynda syýasy, ykdysady we ylmy-medeni gatnaşyklar barha giňelýär, ýygjamlaşýar, tizleşýär. Netijede, döwletleriň, halklaryň biri-birleri bilen baglanyşygy artýar. Şu mynasybetli adamzat jemgyýetiniň durmuşynda dürli halkara guramalaryň ähmiýeti ýokarlanýar. Şu ýagdaýy nazara alyp, Türkmenistan halkara guramalary bilen özüniň hyzmatdaşlygyny ýola goýmaga we ösdürmäge uly ähmiýet berýär.

Türkmenistan özüniň parahatçylyk söýjülik hem-de ýurtlar özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmek syýasatynda BMG-nyň köpsanly ýöriteleşdirilen edaralary bilen işjeň hyzmatdaşlyk edýär. Onuň maksatnamasy (ÝUNDP), Çagalar gaznasyny (ÝUNISEF), Ilat gaznasy (ÝUNFPA), Bilim, ylym we medeniýet boýunça guramasy (ÝUNESKO) ýaly ýöriteleşdirilen guramalary bilen hyzmatdaşlygy aýratyn bellemäge mynasypdyr.

Türkmenistan BMG-nyň ÝUNDP guramasy bilen bilelikde bilim, saglygy goraýyş, daşky gurşawy goramak, raýatlyk gulluklaryny üýtgedip gurmak baradaky taslamalaryň 11-si durmuşa geçirildi.

Mälim bolşy ýaly 1998-nji ýyldan bäri daşky guşawy goramak barada Türkmenistanyň milli maksatnamasy durmuşa geçirilýär. Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministrligi bilen bilelikde ÝUNDP bu maksatnamanyň çäklerinde birnäçe taslamalaryň durmuşa geçirilmegine işjeň gatnaşýar. Olaryň arasynda “Biologik dürli görnüşliligi gorap saklamak meýilnamasy”, “Hazaryň ekologiýa maksatnamasy”, “Çölleşmä garşy göreş meýilnamasy” ýaly möhüm taslamalar bar.

ÝUNDP bilen bilelikdäki 2001-nji yýlyň ýazynda “Türkmenistanda adamlaryň durnukly ösüşine gönükdirilen habarlar tehnologiýalarynyň ösüşi” atly taslama durmuşa

geçirilip başlady. Bu taslama ýurduň ilatynyň jemgyýetçilik ähli ugurlary barada baý maglumatlar goruny özünde jemleýän Internetdan peýdalanmagyna mümkinçilik berýar.

Saglygy goraýşyň halkara guramalary bilen Türkmenistanyň hyzmatdaşlygynyň onyň netijeleri berýandigini aýratyn belläp geçmek gerek. 1997-nji ýyldan bäri Türkmenistanda polomiýelit bilen kesellemiň ekeje halaty hem bolmalydy. Türkmenistanda ilatyň ýodlaşdyrýan duz we demir bilen rençlenen un bilen üpjün edilmegi hem birinji derejeli ähmiýetli çärelerdir. Duzy köpugurly ýodlaşdyrmagy üpjün eden GDA döwletleriniň arasynda birinji, dünýäde dördünji ýutr hökmünde Türkmenistana 2004-nji ýylyň Sanjar aýynda ÝUNISEF-iň, BSG-niň we beýleki degişli halkara edaralaryň adyndan halkara sertiwkaty gowşurdy.

1999-nji ýylyň Oktýabr aýynda Türkmenistanyň höümetiniň we ÝUNESKO –nyň işleri boýunça milli iş toparynyň tagallalary netijesinde, gadymy Merwiň taryhy-binagärlik ýadygärlikleri, 2005-nji ýylyň Iýul aýynda Köneürgenjiň taryhy ýadygärlikleri, 2007-nji ýylyň Iýul aýynda bolsa gadymy Parfiýa döwletiniň paýtagty Nusaýyň taryhy-binagärlik toplumu ÝUNESKO –nyň Bütindünýä mirasyň sanawyna goşuldy. Indi bu ajaýyp ýadygärlikler diňe bir Türkmenistanyň däl eýsem, bütün dünýäniň birinji derdjeli medeni ýadygärligi hökmünde goralýar.

Türkmenistan Ýewropa bileleşigi, Ýewropada howupsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasy (ÝHHG) we Ykdysady hyzmatdaşlyk guramsy bilen özara peýdaly gatnaşyklary ösdürmage uly ähmiýet berýar. Şeýlelikde, Türkmenistanyň BMG we beýleki halkara guramalary bilen hemme taraplaýyn hyzmatdaşlygy ösdümeği onuň halkara gatnaşyklarynyň ösüşine onyň täsiriniň artmagyna, Türkmenistanyň özüniň bolsa halkara at-abraýyna ýokarlanmagyna alyp barýar.

§12. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň Türkiýe döwleti bilen gatnaşyklary

Türkiýe döwleti barada gysgaça häsiýetnamasy. Resmi ady: Türkiýe respublikasy Geografiki ýerleşşi: Gury ýer serhedi 2628 km, kenarýaka zolagy- 7168 km. Ýewropa bölegi 23 764 km². Demirgazykda Bolgariýa bilen serhetdeş. Gara deňzi we Bosfor aýlagy, Mermer deňzi, Dardanella aýlagy bilen gurşalan. Gresiýa bilen goňşy bolup Egeý deňzine çykalgasy bar. Aziýa bölegi 755 688 km². Gruziýa, Ermenistan, Azerbeýjan, Eýran, Yrak we Siriýa bilen serhetdeş. Ilaty: Türkiýanyň ilatynyň sany 66 300 müň adam (2001 ý.). Ortaça dykzlygy – 1 km² 83,3adam. Etniki düzümi: türkler – 80%, kürtler – 17%, arplar, ermeniler, grekler, ýewreýler. Döwlet dili – türk dili. Beýleki dillerden: kürt we arap dilleri.

Dini: Yslam. (sünniler.).

Syýasy gurluşy: Türkiýe – BMG, HWF, NATO, ES ýaly guramalaryň agzasy. Döwletgurluşy – respublika. Döwlet ýolbaşçysy – prezident. Hökümetiň ýolbaşçysy – premýer ministr. Türkiýe 70 prowinsiyadab (bilgeden) ybarat bolan 8 raýona (belgä) bölünýär. Döwletiň paýtagty – Akara (2750 müň adam). Uly şäherleri: Stambul (7000 müň adam), Izmir (2000 müň adam), Adana (1000 müň adam), Bursa (900 müň adam), Konýa (500 müň adam), Antaliýa (520 müň adam). Esasy portlary: Stambul, Izmir.

Ykdysadiýet: Türkiýe – industrial-agrar döwlet. Gara we reňkli metallurgiýasy, nebit gaýtadan işlemek, maşyn gurluşyk ösendir. Daş kömür, nebit, demir, hrom mis, marganes almaklyk ýola goýulandyr. Gurluşyk materýallary öndürilýär. Himiýa, tekstil, azyk senagaty. Pagta, injir, zeýtun, çay, şeker şugundyry, hoz, üzüm ösdürilip ýetişdirilýär. Maldarçylykda esasan goyun idedilýär. Turizm osen derejede. Eksport: arassalanan nebit we ondan edilen önümler, temmäki, deri,

aýna, tekstil, eşik, hozlar, guradylan we ter bakja önümleri, gök önümler. Import: Senagat çig mallary, maşynlar we enjamlar. Esasy söwda şarikdeşleri: Russiýa, Saud Arabystan, Germaniýa, Italiýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa, ABŞ. Pul birligi – türk lirasý.

Taryhy: Türk taryhy öz gözbaşyny kiçi Aziýa türk taýpalarynyň girip başlan döwründen başlanýar. Ýöne mundan has ozal, birnäçe müňýyllyklaryň dowamynda Türkiýanyň territoriýasy siwilizasiýanyň ösen merkezleriniň biri bolupdyr. Regiondaky iň irki dowletleriň biri hetler tarapyndan döredilipdir. Şonda hettler kiçi Aziýanyň esasy bölegini eýelediler. (b.e.öň 1850 – b.e.öň 1200 aralygynda.). Hett döwletiniň garşydaşy Mitana döwleti bolupdyr. Hett şalygy warwarlar tarapyndan boşadylypdyr. Hettlerden galanlar häzirki Türkiýe bilen Siriýanyň serhetlerine ýakyn ýerlerde täze döwlet esaslandyrdylar. Bir az gijräk gadymy Hett şalygynyň ýerine Frigiýa monarhlygy döreýär. Fraklylaryň garyndaşlary bolan frigeýler ermenileriň ata-babalary bolupdyrlar. B.e.öňki 700 ýyllar töweregi Frigiýa demirgazykdan, Kawkazdan gelen gelmişekler tarapyndan boşadylypdyr. Frigiýanyň ýerine birnäçe döwlet döreýär. Olardan iň güýçlisi Lidiýa bolupdyr. Antiki medenýetiň ýene-de bir merkezi Egeý deňziniň kenarlary bolupdyr. Gomeriň Troýasy 46 özbaşdak döwletiň diňe biridir. Olaryň taryhy takmynan b.e.öňki 3000 ýyllyga degişlidir. Grek siwilizasiýasy diňe bir Gresiýanyň territoriýasynda döremändir. Ol anatoliýa kenarlarynda ioniy grek koloniýalarynda döräpdir. B.e.öňki VI – V asyrlarda Türkiýanyň territoriýasy parslar tarapyndan eýelenip, b.e.öňki 334-nji ýylda Isgender Zülkarnaýynyň çözüşüne çenli galýar. Soňky müňýyllyklarda Türkiýanyň Ýewropa we Aziýa bölekleri Rim imperiýasynyň düzümine degişli bolupdyr. Soňra bolsa türk-seljuklary XI asyrdan girýänçä Türsiýa Wizantiýanyň düzüminde bolupdyr. Seldjuklar Mangoliýa we gadymy Russiýanyň aralygyndaky türk-oguz taýpalaryndan ybaratdylar.

X asyrda Seljugyň ýolbaşçylygyndaky türkleriň topary Amyderýa bilen Syryderýanyň aralygynda ornaşdylar. 1050 ýyla çenli olar Owganistany eýelap Bagdada hüjüm edip başladylar. Musulmanlaryň täze ýerlerine hökümdarlyk etmek seljuklardan bolan Suleýmana ynanylýar. Wagtyň geçmegi bilen seljuk rim soltanlygynyň paýtagty Konýa bolýar. XII asyryň ortalaryna Suleýmanyň çowlugy Gylyç Arslan II gazylaryň Anatoliýadaky ýerlerine eýeçiligini belledi. 1192-nji ýylda ol ölendenden soňra Rum soltanlygynyň hökümdarlary kiçi Aziýada yslam döwletini döretdiler. Kese-dagda 1243-nji ýylda bolan söweşde mongollar seljuk hökümdary Keýhysraw II ýykyp Seljuk monarhiýasyny oz eline alýar. Birnäçe ýyldan soňra mongollar Kiçi Aziýany iki seljuk döwletine bölýärler. Tziden ahli Anatoliýa türkleriň eline geçýär. Häzirki zaman Türkiýasy gazylaryň beglikleriniň birinden döreýär. Gelejekgi güýçli döwleti Osman gazy döredipdor. Ol täze dinastiýanyň esaslandyryjysy bolup onuň döwleti Osman imperiýasy adyny aldy. Osman ölendenden soňra onuň ogly Orhan berkidilen Brusa şäherini aldy. Bir onýyllygyň dowamynda Wizantiýa ahli Kiçi aziýany ýitirdi. Orhan Egeý deňizinden Dardanella aýlagy, Gara deňzi we Bosfor aýlagynyň aralarynda ahli ýerleriň eýesi bolýar. 1359 ýylda Orhanyň ýerine onuň oglu Myrat I geçýär. Soltan Myrat II döwründe bolsa 1444 we 1448 ýyllarda haç göterijileriň goşunyny çym pytrak etýär. Onuň ogly Mehmed II bolsa 2 aýlyk gabawdan soňra Konstantinopaly eýeleýär. Wizantiýa imperiýasy ýitýär, Konstantinopal (Stambul) bolsa Osman imperiýasynyň paýtagty bolýar. 1517 ýylda Selim I Siriýa we Müsüre ýetdi. 1517 ýyldan başlam selim we onuň nesilleri birnäçe ýüzýyllyklaryň dowamynda güýçli musulman hökümdarlary boldular. Suleýman I hökümdarlyk eden döwri (1520 – 1566ýý) Osman imperiýasynyň altyn asyry hasaplanýar. Osman ikinji bolsa öz döwründe döwlet gurluşyny doly özgertmekçi boldy, yöne ol duşmanlary tarapyndan 1622 ýylda öldürildi. 1514-1515 ýyllar

aralygynda türkler Ermenistany, Kürdistaný we D.g Mesopotamiýany eýelediler. 1516 – 1517 ýyllarda bolsa Türkiýanyň düzümine Siriýa, Palestina, Müsür, Hijaz, 1519ýylda Alžiriň bir bölegi goşuldy. 1521 ýylda türk goşunlary Belgrady eýelediler. 1683 türk goşuny polşanyň şasy Ýan III tarapyndan çym pytrak edildi. Şu ýeňilişden hem türkleriň territoriýalarynyň dagamagy başlady. 1768-74 ýyllardaky türk-rus uruşlarynda Osman imperiýasy Ýewropadaky köp ýerlerin ýitirdi. Osman imperiýasynyň doly ýitmeginiň howpy bilen täze feodal-absolyt döwletini döretmäge girşilýär. 1828-1829 ýyllardaky rus-türk uruşlarynda türkler ýeňilenden soňra, ol 1829 ýylyň Adrionapol ylalaşygyna laýyklykda Gresiya awtonomiýany bermeli bolýar. XIX asyryň 30-njy ýyllarynda Türkiýanyň ýewropa ykdysady mätäçligi artyp başlady. Asyryň ahylarynda täze osmanlylaryň dowamy bolup ýaş türkler çykyş edip başlady. 1889 ýylda bolsa ilkinji „birikmek we ösüş“ guramasy döredilýär. 1908-nji ýylda bolan aýaga galyslykdan soň soltan Abdul Hamid II 1876-njy ýylyň konstitusiýasyny dikeldip, parlament çagyrmaly bolýar. I jahan urşunda 1914-1918 ýý Türkiýe Germaniýanyň tarapynda söweşýär. Türkiýe üçin uruş doly ýeňiliş bilen tamamlanýar. 1918-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 30-na Osman döwleti doly gutarýar. 1921 ýylyň nowruz aýynyň 21-ne Moskwada RSFSR bilen Türkiýanyň arasynda dostluk e doganlyk baradaky ylalaşyga gol çekilýär. 2-nji jahan urşunyň başlanmagy bilen ilki anglo-fransuz blogyna goşulýar. Soň bolsa 1941 ýylyň Oguz aýynyň 18-ne dostluk we çozmazlyk baradaky ylalaşyga gol çekişýär. Germaniýa SSSR çozanda bolsa Türkiýe özüni bitarap diýip yglan edýär, ýöne aslynda bolsa Germaniýa her hili kömekler beripdir. 1952 ýylda Türkiýe NATO, 1955 ýylda Bagdat paktyna, goşulýar. 60-70 ýyllarda döwletiň içerki syýasaty ýitileşýär. 1980-1983 ýyllarda hökümet başynda harby administrasiýa bolup, ähli syýasy partiýalary ýatyrýar. 1993 ýyldan bari bolsa döwlet başynda dogry ýol partiýasy we halk

sosial-demokratik partiýasy tarapyndan gurnalan hökümet durýar.

Abdullah, Gül, Türkiýanyň 11-nji prezidenti. (29.X.1950, Kaýseri, Türkiýe) — türk syýasatçysy, 2007-nji öýlýň VIII aýynyň 28-den bäri Türkiýanyň prezidenti. Oňa çenli — 2002—2003 ýyllarda — Türkiýanyň premýer-ministri, soňra daşary işler ministriň we premýer ministriň 1-nji orunbasary. Türkiýanyň ýewropa integrasiýasynyň tarapdary bolmak bilen öz döwletiniň Ýewropa Bileleşigine girmegi baradaky gepleşiklere girişmek üçin kop yhlas eden adam. Şol bir wagtda Yslam gymmatlyklarynyň priwerjansy hasaplanýar. Terjimehaly: Abdullah 1950 – nji ýylyň X aýynyň 29-na Türkiýanyň Kaýseri şaherinde, injeneriň maşgalasynda dogulýar. Maşgala konserwatiw garaýyşlary bilen tapawutlanypdyr. Gul milli ruhda terbiýelenipdir. Stambul uniwersitetinde ykdysadiýeti owrenipdir (1971ý. tamamlayar). 1983-nji ýylda Stambul uniwersitetinde dessertasiýasyny goraýar. Şeýle-de Londanda we Ekseterda stažirovka geçýär. 1980 – 1983 ýý Sakarıya uniwersitetinde ykdysadiýet ugrundan okatýar. 1983 – 1991 ýý Yslam ösüş bankynda ykdysadçy bolup işleýär. 1991-nji ýylda „Refah Partisi“ atly opposision partiýasyndan tükr parlamentine saýlanylýar. Halkara menedžmenti boýunça mugallym. 1991 -1995 ýý aralygynda býudžet we meýilleşdirme komitetiniň agzasy. 1993-nji ýylda „Refah Partisi“-nyň lideri Nejmetdin Erbakanyň orunbasary edip saýlanylýar. 1996 ýyldan 1997 ýyla çenli döwlet ministri we hokumetiň press sekretary. 1995-nji ýylda 2001 ýyla çenli halkara syýasaty boýunça komitetiň agzasy. 1999-njy ýylda „Refah Partisi“ partiýasy gadagan edilensoň Gül parlamente „Fazilet Partisi“ tarapyndan saýlanylýar. 2002 – 2003 ýyllarda premýer ministr wezipesini eýeleýär. Prezidentlik maý aýynda premýer ministr Rejep Ärdogan Abdullah Güli 2007-nji ýylyň prezident saýlawlarynda esasy dalaşgär diýip yglan etdi. Bu bolsa

„Yslamçy“ abraýy bolan Gülün kandidaturasyny goldamaýan oppazision partiýalarda nägileik döretdi. Opposision partiýalar prezident saýlawlaryny bökdemek üçin birnäçe çäreleri gördi. Gülün kandidaturasyna garşy uly şäherlerde nägilelik bildirmek üçin marşlar geçirildi. Köpçülikleýin basyş astynda Abdullah Gül oz kandidaturasyna aýyrdy. Gorkut aýynda Ärdoganyň ýolbaşçylygyndaky partiýa parlament saýlawlarynda üstün çykdy. Täze saýlanylan parlament prezidentlige dalaşgärligiň saýlawlaryny geçirdi. Alp Arslan aýynyň 28-ne Abdullah Gül prezidentlige saýlanyldy we şol gün hem wezipesine başlady. Ol Rejep Ärdoganyň baştutanlygyndaky Respublikanyň hökümetiniň täze düzümini tassyklady.

Türkiýe döwleti bilen diplomatik gatnaşyklaryň ýaýbaňlandyrylmagy. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynda Türkije Respublikasy bilen hyzmatdaşlygyň aýratyn bir ähmiete eýedigini hetjkläp oturmagyň hajaty ýokmuka diýýäs. Sebäbi Türkije ýurdumyz bilen uzak möhletleýin hyzmatdaşlygyň esasy ugurlaryny kesgitläň uly döwletleriň biridir. Garaşsyzlygymyzy gazanan günlerimizde Türkmenistany ilkinji bolup ykrar eden Türkei Respublikasydy. 1991-nji ýylyň XII aýynyň 2-6-sy aralygy arasynda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Türkiýe Respublikasynda resmi sapary geçdi. Türkije Respublikasy Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny dünýäde ilkinji bolup ykrar etdi we şonuň bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy. Türkmenistandan gelen myhmanlary Türkiýe döwletiň ýolbaşçylary Prezidenti Turgut Ozal, premýer-ministr Süleýman Demirel we başga ýokary wezipeli türk wekilleri kabul etdiler. Saparyň netijesinde iki doganlyk halkyň arasynda dostlugyň we hyzmatdaşlygyň düýbi tutuldy. Türkmen-türk gatnaşyklaryň gözbaşy ata-babalarymyzyň gadymy taryhyndan başlanýan doganlyk däplerini täzedan dikeldilmegi başlandy. Iki döwletiň arasynda gol çekilen dostluk we hyzmatdaşlyk hakyndaky hem ykdasady

hyzmatdaşlyk baradaky ylalaşyklar syýasy, ykdysady, ylmy-tehniki we medeni aragatnaşyklary ösdürmegi we giňeltmegi göz önünde tutuldy. Soňky döwürlerde hem Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti ençeme gezek dürli derejelerdäki saparlar bilen doganlyk Türkiýe döwletinde boldy. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti „Iki döwlet – bir millet” diýen sözleri iki ýurdyň häzirki doganlyk gatnaşyklaryny aýdyň görkezýär. Ýaňy daýanyp ugran döwletimize ykdysady hyzmatdaşlygyň ilkinji dostlukly goluny uzadan ýurt hem Türkiedir. Iki halkyň ruhy kökleriniň ýakynlygyny hem nazara alsaň, gatnaşyklaryň many-mazmunyň has-da çuňlaşýandygyna göz etirmek kyn düşmez.

Iki dostana döwletiň gatnaşyklary hakda gürrüň açylanynda döwlet gurluşlarynyň taryhy köklerindäki ýakynlyk hem ünsüňi özüne çekmän duranok. Türk halky baryp geçen asyryň ahyrlaryndan başlap öz garaşsyzlygyny gazanmagyň, synan döwletliligini täze bir rövüşde dikelmegiň ýollarynda galkynyp ugrandyr. Osmanlylardan soň täze Türk döwletini döreden hem kemala getiren Mustafa Kemal Atatürk hasap edilýär. Türk Respublikasynyň ilkinji Prezidenti Atatürk ýurdunyň syýasy-ykdysady ykbalyny belende göteren şahsyet hökmünde ön iliniň ykbalyna giripdi. Türkleriň uludan-kiçisi şu günlerem özlerini döwletlilige etiren ilkinji Prezidentiniň sarpasyny belent tutýar. Hatda türkleriň kiçi klasly mekdep okuwçylary-da „Atatürk kim?“ diýlip soralandaky „döwletimizi guran adam, biziň mekdeplerimizi açyp beren adam, milletimiziň atasy“ siýip jogap berýärler. Türk halky Atatürküň taglymatyna daýanyp, döwlet rowaçlygyna etdi.

1991-nji ýylyň X aýynyň 27-ne Türkmenistanyň Garaşsyzlygy jümle-jahana jar edildi. Şonuň yzysüre 1991-nji ýylyň XII aýynyň 2-ne bolsa, Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaýy ilkinji ýola türk topragynyň mertebeli myhmany boldy. 1991-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 2-6-nyň aralygynda türkmen-türk gatnaşyklarynyň ilkinji

binýady goýuldy. Ýokary derejedäki ilkinji duşuşyklarda iki halkyň arasyndaky syýasy, ykdysady, medeni hyzmatdaşlyga dahylly şertnamalaryň hem ylalaşyklaryň 9-syna gol çekilmegide gatnaşyklaryň ygtybarly binýadynyň goýlanlygynyň aýdyň subutnamasy boldy. Şu duşuşyklaryň yzysüre-de Türkije Respublikasy Türkmenistanyň Gatnaşsyzlygyny dunýä döwletleriniň arasynda ilkinji bolup ykrar etdi. 1991-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 16-na resmi tassyklan an bu ykrarnama özara gatnaşyklaryň ösüp-örňemegine ullan itergi berdi. Indi gatnaşyklaryň hemme taraplaýyn ýola goýulmagyna hem berkemegine işjenlik bilen girişmek gerekdi. Iki ýurduň arasynda diplomatik gatnaşyklary ýola goýmak baradaky protokola gol çekilmegi bilen hyzmatdaşlyk ýodasy barha giňelip ugrady.

Diplomatik gatnaşyklary rowaçlandyrmagyň ilkinji esaslary bolan ilçihanalaryň açylmagyny-da iki halkyň hem buýsanç bilen kabul edendigini ýatlamak hem ýakymlydyr. 1992-nji ýylyň maý aýynda Türkiýäniň Aşgabatdaky ilçihanasy şol döwürlerde Premier-ministriň wezipesini erine etiren Süleýman Demireliň bu dabara bilen açylypdy. 1992-nji ýylyň X aýynda bolsa Türkmenistanyň Türkiedäki ilçihanasy açyldy.

Türkiýäniň öňki Prezidenti merhum Turgut Ozal 1993-nji ýylyň IV aýynda ýurdumyza zyýarata geleninde-de gatnaşyklaryň barha ýaýbaňlanyp, çuňlaşyp ugrandygynyň şaýady bolupdy. Şonda 1991-nji ýylda Ankarada gol çekilen dostluk we hyzmatdaşlyk hakdaky Şertnamanyň esasy ugurlarynyň erine etirilişi barada hem düýpli pikir alşylyp, hyzmatdaşlygyň manyly dowam edýäliginden çuňňur kanagatlanma bildirilipdi.

Türkiýe döwleti bilen alnyp barylýan ykdysady we medeni gatnaşyklar. 2008-nji ýylyň mart aýynyň 24-i güni Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Türkiýe Respublikasyna resmi sapara gitdi. Hormatly

Prezidentimiziň bu saparynyň doganlyk Türkmenistan bilen Türkiýe döwletleriniň özara gatnaşyklarynda täze giňişlikleri açmagyna getirdi.

Doganlyk ýurtlar bolan Türkmenistan bilen Türkiýäniň arasyndaky gatnaşyklar ýokary derejededir. Bu gatnaşyklar barha artmak, güýçlenmek bilendir. Mälim bolşy ýaly, 1991-nji ýylyň XII aýynyň 16-syna Türkmenistanyň garaşsyz, özygtyýarly mart aýynyň 26-syna Türkmenistanda ilkinji bolup ilçihana açan hem Türkiýedir. Bu bolsa Türkiýe döwletiniň dostlukly gatnaşyklaryndan habar berýär.

Türkmenistanyň garaşsyzlygyny gazanmagy bilen bu iki doganlyk ýurduň arasyndaky gatnaşyklar gününü sanap güýçlendi, ýaýbaňlandy. Muny bizde bar bolan maglumatlara görä, iki ýurduň arasyndaky haryt dolanyşygynyň 2006-njy ýylda ABŞ-nyň 1 milliard 118 million 600 müň dollaryna barabar bolandygy hem görkezýär. Türkmenistanda türk kapitalynyň gatnaşmagynda 428 kompaniýa hereket edýär. Bu Türkmenistanda hasaba alnanlaryň umumy sanynyň üçde bir bölegine barabardyr. Şu geçen ýyllaryň içinde Türkmenistanda türk kompaniýalarynyň gatnaşmagynda umumy bahasy ABŞ-nyň 5,5 milliard dollaryna, 19,1 milliard ýapon iýenine, 61 million german markasyna we 56,2 milliard türkmen manadyna barabar taslamalaryň we şertnamalaryň 703-üsi hasaba alnyp, aglabasy-da üstünlikli durmuşa geçirildi.

Häzirki wagta çenli Türkiýe we Türkmenistanyň arasynda döwletara, hökümetara ylalaşyklaryň 94-sine gol çekildi. Şolaryň esasynda yurdumuzda Türkiýanyň ilçihanasy we konsulstwasy açyldy. Yzygiderli howa awio aragatnaşyklary amala aşyrylýar. Kärhanalar açylyp, umumy projéktlar amala aşyrylýar. Türk kompaniýalarynyň wekilhanalary açylyp, iki döwletiň arasyndaky söwda – ykdysady gatnaşyklar ýaýbaňlandyrylýar. Buňa iki döwletiň arasyndaky haryt çalyşygy şaýatlyk edýär. 2007-nji ýylda 2000

ýyl bilen deňşdirilende 3 essä golaý artdy. Onuň mukdary ABŞ-nyň 1 milliard 296 milliona barabar boldy.

Türkmenistanyň daşary söwda aýlanşygyndaky eksportda Türkiýe 4-nji orny eýeleýär (Russiýa, Eýran, we Italiýadan soň). Import etmekde bolsa 1 orny eýeleýär. Biziň döwletimiz türk bazarynda islegden peýdalanýan milli tekstil önümlerini, pagta, süýüm, elektroenergiýa, himiýa senagatynyň önümlerini, nebit önümleri eksportirleýär. Türkiýe bolsa öz gezeginde Türkmenistana stanoklary, maşynlary, enjamlary, metal we metal önümlerini, elektro we hojalyk harytlaryny, gurluşuk materýallaryny, azyk we medikamentleri getirýär.

Türkmenistanyň ykdysadiýet ministrliginiň habar bermegine görä 2008-nji ýylyň mart aýynyň 15-ne çenli yurtda türk kapitalynyň gatnaşmagynda 479 kärhana hasaba alynan. Bu bolsa Türkmenistanda hasaba alynan daşary ýurt kompaniýalarynyň 33 göterimine golaýyny eýeleýär. Türk firmalary we kompaniýalary Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başyny tutan uly göwrümlü milli meýilnamalarynda iň irki we wagt bilen barlanylýan şärikdeşi bolup durýar. Olaryň işjeň gatnaşmagynda onlarça, ýüzlerçe bilelikdäki meýilnamalar amala aşyrylýar. Şolaryň içinde şäher gurluşyk, ýangyç – energetika toplumy, saglygy saklaýyş, tekstil we gurluşyk senagaty, transport we başga-da köp öňdebaryjy pudaklar bardyr. Şeýlelikde Türkmenistanda türk kompaniýalarynyň gatnaşmagynda 809 proýekt (kontrakt) hasaba alynandyr. Olaryň umumy möçberi ABŞ-ny 6 milliard dollar, 707 million ýewro, 69 milliard manat. Türk kompaniýalary tarapyndan göni investisiýalaryň 11,5 milliard manat we 327,9 million amerikan dollar goýuldy. Şolaryň içinde diňe tekstil pudagyna 256,7 million ABŞ-nyň dollar goýuldy.

Gumanitar gatnaşyklaryna iki döwlet hem uly ähmiýet berýär. Bu gün Türkiýanyň ýokary okuw mekdeplerinde türkmen talyp ýaşlarynyň 1652-si bilim alýarlar.

Türkmenistanda türkmen – türk mekdepleriniň 14-si bilim bermekde üstünlikli işini alyp barýar. Şol sanda başlangyç bilim berýän mekdepler, umumy bilim berýän „Başkent“ merkezi, Halkara turkmen – türk menkdebi hem bar. Türk alymlary Türkmenistanda geçirilýän ylmy konferensiýalara we seminarlara işjeň gatnaşýarlar. Yzygiderli esasyda iki döwletiň medenýet günleri we sungat işleriniň sergisi geçirilýär. Türkiýanyň Aşhabatdaky ilçihanasynyň medeni merkezinde bolsa türkmen sungatynyň wekilleriniň gatnaşmagynda sergiler we konsertler geçirilýär.

Aslynda gatnaşyklaryň möçberini diňe ykdysadyýet bilen, sanlar bilen ölçemek dogry däl. Şu geçen döwürde doganlyk türkmen-türk halklarynyň medeni, ylym-bilim ugurlaryndaky arkaşykly gatnaşyklary hem örän ähmiýetlidir.

Belli bolşy ýaly, 1993-1994-nji okuw ýylyndan başlap Türkmenistanyň dürli ýerlerinde türkmen-türk liseýleri, mekdepleri, okuw merkezleri açylyp işe başlady. Türkiýäniň Milli bilim ministrligi türkmen ýaşlarynyň köp sanlysyna Türkiýäniň liseýlerinde we uniwersitetlerinde bilim almaga mümkinçilik döretdi. 1992-nji ýyldan bäri Türkmenistanda türkmen-türk dostlugynyň nyşanlarynyň biri bolan “Zaman-Türkmenistan” gazetiniň çykýar. Gazet türkmen-türk halklarynyň arasyndaky mähäm köprüdir. 1993-nji ýylyň VIII aýyndan bäri Türkiýäniň Ykdysadyýet we Ösüş Gullugy (TIKA) Türkmenistanda dowamly iş alyp barýar. Türkiýäniň Dini işler ministrligi tarapyndan Aşgabatda ýedi müň adama niýetlenen mesjidi öz içine alan bir toplum hem bina edildi. Ýadyňyzda bolsa geçen 2007-nji ýylda Türkiýäniň prezidenti Abdullah Gül ata Watan Türkmenistanda saparda bolanynda iki ýurduň Prezidentleri Köneürgençde Nejmeddin Kubranyň ýanynda uly mesjit gurma-gyda kararlaşdyrypdylar. Abdullah Gül şonda bizem türkmenlerdiris diýipdi. Şeýle diýmek bilen Türkiýäniň prezidenti türkmen hem türk halklarynyň taryhynyň, diliniň, asyl kökünüň birdigini nygtamakçy bolan bolsa gerek. Aslynda

Abdullah Gülün Türkmenistanda saparda bolan mahaly diňe paýtagt Aşgabatda bolman, ýurduň Köneürgenç ýaly taryhy ýerlerine baryp görmegi muny tassyklaýar.

Türkmenistanyň ösmegi üçin türk işewürleriniň goşandy uludyr. Häzir Türkmenistanda durmuşa geçirilen dokma maýagoýumlarynyň aglabasy tejribeli türk dokma senagatçylary tarapyndan goýlup, bu pudak üstünlikli işler alyp barýar.

Türkiýäniň prezidenti Abdullah Gülün Türkmenistana sapary mahaly Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça ikitaraplaýyn hökümetara komissiýany döretmek baradaky teklibi orta atdy, şol komissiýa her çäryekde edilen işler barada Prezidentlere hasabat bermeli. Bu ajaýyp teklibi Abdullah Gül hem doly goldapdy. Ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara komissiýanyň döredilmegi baradaky teklip Türkmenistanda iş alyp barýan işewürleri örän begendirdi. Bu komissiýanyň gelejekde doganlyk Türkmenistan bilen Türkiýäniň özara gatnaşygyny şu wagta çenli ýetilen sepgitlerden has belent derejelere çykarjakdygyny, iki halkyň arasyndaky gatnaşyklara uly itergi berjekdigini aýtsa bolar.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidentiniň Türkiýä saparynyň Bahar baýramyna ýakyn günlere gabat gelmegine syýasy synçylar aýratyn möhüm ähmiýet berýärler. Çünki Milli bahar baýramy oýanyşyň, diriligiň, täzelenişiniň, täzelikleriň baýramy hökmünde görülýär. Şondan ötri, Türkmenistanyň Prezidentiniň bu resmi sapary hem türkmen-türk gatnaşyklaryna täzeden oýanyş, janlanyş, uly täzelik getirdi diýsek öte geçdigimiz bolmaz. Häzirki wagtda, öz ösüşiniň täze tapgyrynda Türkmenistan we Türkiýe köp asyrylyk dostluk hem-de hoşniýetli goňşuçylyk däplerine ygtybarlydyklaryny görkezip, ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy hil taýdan täze derejä çykarmaga, iki ýurduň bar bolan ägirt uly potensialyny we ykdysadyýetde gazananlaryny nazara almak bilen, şol

hyzmatdaşlyga işewür hem-de konstruktiv häsýet bermäge taýýardygyny beýan etdiler. Aşgabatda bojak ikitaraplaýyn gatnaşyklaryny giňeltmegiň hem-de çuňlaşdyrmagyň ýolunda nobatdaky möhüm ädim hökmünde baha berilýär, şol gatnaşyklaryň ýyl ýazgysyna täze aýdyň sahypa ýazylar. Türkmenistan bilen Türkiýe Respublikasynyň arasynda diplomatik gatnaşyklarynyň ýola goýlan ýyllarynda döwletara we pudagara derejesinde ylalaşyklaryň 98-sine gol çekildi. Hyzmatdaşlygy okgunly ösdürmek üçin mäkäm esasy goýlan bu resminamalar mynasybetli yzygiderli awia gatnawlar ýola goýuldy, bilelikdäki taslamalar amala aşyrylýar, Türkmenistanda türk kompaniýalarynyň golçur kärhanalary, şahamçalary we wekilhanalary açylýar, söwda-ykdysady gatnaşyklar pugtalanýar. Türkmenistan bilen Türkiýäniň arasynda ýylsaýyn artýan özara haryt dolanşygy munuň tassyklamasydyr. 2007-nji ýylda onuň möçberi 2000-nji ýyldaka garanyňda 3 esse artdy. Türkmenistanyň umumy haryt dolanşygynda Türkiýe geçen 2007-nji ýylda Russiýadan we Eýrandan soň 3-nji orny, eksportda 4-nji orny, importda 1-nji orny eýeledi. Türkmenistan esasan ýangyç-energetika toplumynyň, dokma we himiýa senagatynyň önümlerini, oba hojalyk önümlerini eksport edýär. Türkiýeden metal we ondan ýasalan önümler, gurluşyk materiallary, elektrik harytlary, himiýa we ýeňil senagatynyň önümlerini, azyk önümleri, ulag serişdeleri, medikamentler getirilýär.

2008-nji ýylyň 1-nji sentýabryndaky ýagdaý boýunça Türkmenistanda türk maýa goýumларыnyň gatnaşmagy bilen kärhanalaryň 500-si bellige alyndy, munuň özi ýurdumyzda işleýän daşary ýurt kompaniýalarynyň ählisiniň umumy sanynyň 35 göteriminden gowrakdyr. Olaryň gatnaşmagy bilen milli ykdysadyýetimiziň dürli pudaklarynda durmuşa geçirilýän taslamalaryň 806-sy amala aşyrylýar. Türk kompaniýalary tarapyndan diňe dokma senagatyny ösdürmek üçin 256,7

million amerikan dollaryna barabar göni maýa goýumlary goýuldy.

Türk firmalary önden gelyän, wagtyň synagundan geçen hyzmatdaşlarymyzyň biridir, olar sosial-ykdysady ösüşiň hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan başy başlanan iri möçberli taslamalary durmuşa geçirmäge, şol sanda iri senagat kärhanalaryny, has oňalyý ýaşaýyş jaýlaryny, sagaldyş merkezlerini gurmaga, syýahatçylyk infrastrukturasyny bina etmäge işeňňir gatnaşýarlar.

Iki ýurduň gummanitar hyzmatdaşlygy ösdürmäge, ilkinji nobatda bilim ugrunda ösdürmäge aýratyn ähmiýet berýär. Mysal üçin, häzirki wagtda Türkiýäniň ýokary okuw mekdeplerinde türkmen talyplarynyň 1652-si okaýar. Türkmenistanda umumybilim berýän türkmen-türk mekdepleriniň 14-si, başlangyç türk mekdebi, «Başkent» bilim merkezi, halkara türkmen-türk uniwersiteti işleýär. Soňky ýyllarda iki ýurduň arasynda ylmy we medeni aragatnaşyklar mese-mälim pugtalandy. Türk alymlary Türkmenistanda geçirilýän ylmy konferensiýalara we seminarlara yzygiderli gatnaşyjylardyr, iki doganlyk halklary has hem ýakynlaşmaga ýardam edýän medeniýet günlerini we köp dürli sergileri geçirmek hoşniýetli däbe öwrüldi.

Taraplar Aşgabatda boljak gepleşikleriň barşynda özara gyzyklanma döredýän meseleleriň giň toparyny ara alyp maslahatlaşmagy, şeýle hem mundan beýläk-de döwletara hyzmatdaşlygyň ugurlaryny anyklaşdyrmagy maksat edinýärler, şol hyzmatdaşlyga bolsa taraplaryň ikitaraplaýyn erk-islegi bilen iki dostlukly halkalaryň bähbitlerine laýyk gelyän täze depgin berler.

§13. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň Eýran Yslam Respublikasy bilen gatnaşyklary

Eýran Yslam Respublikasy barada gysgaça häsiýetnamasy. Resmi ady : Eýran Yslam Respublikasy. Geografik ýerlesisi : Döwlet Aziýanyň G.o.-G.b.-nde ýerleşýär.D.g.-da – Armeniýa, Azerbaýjan, Türkmenistan bilen, G.d.-da – Owganystan we Pakistan, G.b.-da – Yrak,Turkiye bilen araçäklesyar. D.g.-dan Eýrany Kaspi deňzi, G.o.-dan Pars aýlagy we Ormuz geçelgesi, Oman aýlagy ýuwýar.Ýurduň meýdany 1 648 000 km.kw.

Ilaty: Ilat sany 66 100 müň adam(2001y).Parlar-51%,Kurtler-7%,azerbaýjanlar-24%,araplar-3%,lurlar-2%,balohlar-2%,türkmenler-2%,gilaklar we mazedaranlar-8%.

Döwlet dili- pars(täze pars). Beýleki diller: türk,kürt,arap,azerbaýjan.

Dini: Döwlet dini – Yslam (şáýýlar-95%, Sünniler - 4%), hristianlar, iudeýler, zoroastrlar, bahaistler.

Syýasy Düzümi: Eýran – BMG-niň, HWG, OPEK-ň agzasy. Döwlet gurluşy – teokratik yslam respublikasy. Döwletiň ruhy baştutany – áyatolla. Döwlet baştutany – Prezident. Eýran 24 prowinsiya(ostana)bölünýär. Ýurduň paýtagty Tähran(6 300 müň adam) Iri şäherleri : Maşad.(1600 müň adam), Isfahan(1 100 müň adam), Töwriz(1000 müň adam), Şiraz(1000 müň adam), Abadan (750 müň adam). Port: Abadan.

Ykdysadyýeti: Eýran – ösen nebit senagatly, agrar industrial urt. Nebiti gaýtadan işleýän we nebit himiýa kärhanalary bar. Nebit, kömür, gaz, demir, marganes gazylýp alynýar. Maşyngurluşyk we metal işleýiji, şeýle hem tekstil senagatlary bar. Bugdaý, tüwi,gant şugundyryny, temmäki,çay, pisse we beýlekiler ösdürilip ýetişdirilýär. Eksport: çig nebit we nebit önümleri .Import: agyr maşyn gurluşyk we himiýa senagaty, awtomobiller,demir, mineral çig mallary,tekstil,kagyz

önümleri.Esasy söwda hyzmatdaşlary : Turkiye,Birleşen Arap Emirligi,Germaniýa,Beýik Britaniya, Italiýa, Ýaponiýa, Türkmenistan. Pul birligi : Eýran rialy.

Gysgaça taryhy: B.öň I müňýyllygyň ortalarynda Beýik Kir Pars imperiýasyny döredipdir.B.e. öň 333ý. Ony Aleksandr Makedonskiý basyp alýar. III asyrda Persiýa Garaşsyzlygyny aldy we Pars şalygy b.e. VII asyrna çenli dowam etdi.Yslamyň gelmegi bilen döwlet Medine, soň bolsa Damask halyflygna goşuldy.Yslam Persiýanyň köne zoroastr dinin iň yok edilmegne getirdi.XI asyrda Eýran türkler tarapyndan,soň bolsa Seljuklar tarapyndan, XIII asyrda – Çingiz hanyň mongollary tarapyndan basylyp alyndy ; XVI asyra çenli Eýranda ýaşan Teýmirleňiň goşunlary we türkmenler tarapyndan. 1722-nji ýyla çenli ýurtda agalyk eden Sefewileriň dinastiýasynyň Eýranyň hökümetine gelmegi bilen ýurt 1502-nji ýylda täzedan Garaşsyzlygyny gazandy. Bu dinastiýanyň abraýly baştutany Şa Abbas I XVII asyryň II çäryeginde ýurdy dolandyrdy.Onuň ölüminden soň ýurt kem-kemden pese düşüp ugrady.Bu bolsa Eýranyň 1722-nji ýylda Owganlar tarapyndan basylyp alynmagna getirdi. Birnäçe ýyldan soň täze dinastiýa döredildi.Eýran gülläp ösdi.1906-njy ýylda Eýranda konstitusion monarhiýa yglan edildi.Ol 1979-njy ýylda Şa Muhammet Ryza Pehlewi tagtdan ýykylýança dowam etdi.Şol ýylyň Türkmenbaşy aýynda aýatollah Homeýni Eýrany Yslam Respublikasy diýip yglan etdi.

Eýran Yslam Respublikasynyň Prezidenti Mahmud Ahmadinejad: Eýran Yslam Respublikasynyň Prezidenti Mahmud Ahmadinejad 1956-njy ýylda Eýranyň Garmsar şäherinde doguldy. Tährandaky “Saadi”medresesini tamamlayar.19 yaşynda orta bilim hakyndaky şahadatnama alýar.1975-nji ýylda Tähranyň ylmy-senagat uniwersitetiniň şäher abadançylygy fakultetine okuwa girýär. 1979-njy ýylda Eýranda Yslam rewolýusiýasy ýeňenden soňra Yslam talyplary guramasyny esaslandyryjylaryň biri bolýar. 1980-

1988-nji ýyllarda Yslam rewolyusiýasynyň gorag gullugynyň 6-njy ýöriteleşdirilen diwiziýasynyň tehniki bölüminiň başlygy, ýurduň günbatar welaýatlarynyň baş karargähiniň agzasy boldy we beýleki wezipeleri eýeledi. 1986-njy ýylda bakalawr derejesini alandan soňra, şol uniwersitetiň aspiranturasyna girýär. 1989-njy ýylda Tähranyň ylmy-senagat uniwersitetiniň gurluşyk fakultetiniň ylmy geňeşiniň agzasy bolýar. Okuw döwründe onlarça ylmy işleri ýazdy. 80-nji ýyllaryň ahýrynda – 90-njy ýyllaryň başynda Mahmud Ahmadinejad 4 ýylyn dowamynda Maku we Hoý şaherleriniň häkiminiň orunbasary, soňra bolsa häkimi wezipelerinde işledi. Soňraky 2 ýylyň dowamynda Kürdüstan we Azerbaýjan welaýatlarynyň gubernatorynyň geňeşçisi bolup işleýar. 1993-nji ýylda Eýranyň Medeniýet we ýokary bilim ministriniň geňeşçisi wezipesinde işledi. Şol bir wagtda 1993-1997-nji ýyllarda Erdebil welaýatynyň gubernatory boldy. 1997-nji ýylda Mahmud Ahmadinejad ulag ugrunda inženerlik we meýilleşdirme hünäri boýunça tehniki ylmlaryň doktory diýen alymlyk derejäni alýar. 2004-nji ýylyn başynda Tähran şäheriniň Yslam geňeşi tarapyndan ol paýtagtyň häkimi wezipesine saýlanýar. 2005-nji ýylda geçirilen Prezident saýlawlarynda Eýran Yslam Respublikasynyň Prezidenti wezipesine saýlandy. Maşgalaly, iki ogly we bir gyzy bar.

Eýran Yslam Respublikasy bilen diplomatik gatnaşyklaryň ýaýbaňlandyrylmagy. 1979-njy ýylyn fewral aýynyň 11-ne ymam Homeýniniň parasatly ýolbaşçylygynda we Eýranyň edermen halkynyň gaýduwsyz göreşi netijesinde Eýranda Yslam Rewolýusiýasy ýeniş gazandy. Eýranyň halky umumy adamzat we yslam kadalarna we gymmatlyklarna esaslanan gurluşy saýlady. Şu geçen 29 ýylyň dowamynda ýurt ägirt uly üstünlikleri gazandy.

Eýran Ymam Homeýniden soň, Aýatolla Hameneiniň ýolbaşçylygynda syýasy, ykdysady, medeni we ylmy-tehniki osuşiň hem-de gülläp osüşin ýoly bilen möhüm

adimleri ätdi. Halkyň durmuşynyň we maddy hal ýagdaýynyň derejesini ýokarlandyrmak Eýran Yslam Respublikasynyň ykdysady syýasatynyň esasy wezipeleriniň biridir. Şu maksatlar bilen 5 ýyllyk maksatnamalaryň 3-si düzüldi we durmuşa geçirildi, 4-nji maksatnama hem durmuşa geçirmekligiň ýolunda. Şu maksatnamalara laýyklykda önümçiligi, eksporty, ykdysady we sosial abadançylygy ösdürmek, häzirki zaman tehnologiýalaryny ornaşdyrmak, hünärli işgärleri taýýarlamak, işsizligi azaltmak ugrunda ýokary netijeler gazanyldy. Ulaglar, nebitgaz, nebit himiýa, metallurgiýa, gidrogurluşyk, elektrik energetikasy, maşyn gurluşygy, oba hojalyk tehnikasynyň önuümçiligi, aragatnaşyk, dag-magdan senagaty ýaly pudaklarda uly öňe gidişlikler gazanyldy.

Önümçiligiň we ýurduň ekerançylyk meýdanlarynyň hasyllylygynyň derejesini ýokarlandyrmak, tarp ýerleri özleşdirmek netijesinde oba hojalygy babatda ägirt uly ösüş gazanyldy. Ýurduň startegiki önümi bolan bugdaý öndürmekde Eýran özüni doly üpjün edýär. Häzirki wagtda Eýran sebitde oba hojalyk önümlerini eksport edýän ýurtlaryň biridir. Ylym we bilim babatda örän uly üstünlikler gazanyldy. Ýurtda ähli umumy sowatlylygynyň derejesi rewolýusiýa çenli (1979ý.) bolan döwre garanyňda 35%-den 90%-e çenli artdy.

Häzirki wagtda Eýranda 2 milliondan gowrak talyp okaýar, olaryň 55%-den gowragy gyzlar, munuň özi bolsa Eýran Yslam Respublikasynda zenanlaryň ornunyň ýokarlanýandygyna şaýatlyk edýär. Talyplaryň sanynyň artmagy bilen inženerçilik tehnologiýasy we lukmançylyk babatda hünärmenler bilen ýurt özüni doly üpjün edýär. Çap edilýän neşirleriň, Ylmy-barlag edebiýatlaň sany artýar we hili ýokarlanýar. Şol sanda ýurtda köp sanly kitaphanalar açylýar. Saglygy goraýyş babatda Eýran Yslam Respublikasynda Süýji keselini we şu kesel netijesinde ýüze çykyan ýaralary bejermäge niýetlenen derman öndürmek boýunça tehnologiýalar işlenilip taýýarlanylýdy. Şol keselden

bolsa gynansak-da, бүтін дүnyäde adamlaryň köp sanlysy ejir çekýär. Tiz wagtdan Eýranda bu strategiki dermanyň köpçülikleýin önümçiligi ýola goýlar.

Eýran Yslam Respublikasynyň daşary syýasaty adalatlylyk, hoşniýetlilik, parahatçylyk söýüjilik we adalatly aragatnaşyklary ösdürmek prinsiplerine esaslanýar we bu ugurda ähli ýurtlar bilen, aýratyn hem goňşy döwletler we Yslam ýutrlary bilen dostlukly aragatnaşyklary ýola goýmak hem-de giňeltmek ileri tutulýan faktordyr.

Yslam Rewolýusiýasynyň ýeňişinden soň, Eýran halkara düzümlerini we guramalary resmi taýdan ykrar edip, Birleşen Milletler Guramasy bilen ýakyndan hyzmatdaşlyk etmek baradaky pikiri aýtdy we bu garaýşa ygrarlylygny hemişe saklap geldi. Bu ugurlylyga hem-de jyns taýdan kemsitmelere garşy göreş alyp barmak, terrorizme we ýadro ýaragynyň ýaýradylmagna garşy göreşmek, beýleki ýurtlaryň içerki işlerne gatyşmazlyk, öz ýurdunyň içerki işlerne keseden gatyşylmagna garşy göreş alyp barmak we sebitiň ýurtlary bilen hyzmatdaşlyk etmäge ýykgyň etmek Eýran Yslam Respublikasynyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarydyr.

Eýran Yslam Respublikasy atom energiýasyny parahatçylykly maksatlar üçin peýdalanmaga ähli döwletleriň hukugynyň bardygyna we bu zerur hem-de peýdaly tehnologiýalaryň monopoliýalaýyn mesele bolmaly däldigine berk ynanýar. Eýran ähli sebitleýin we halkara guramalary bilen, hususan-da Atom energiýasy boýunça halkara agentligi bilen hyzmatdaşlyk etmäge taýýardyr we şunuň bilen baglylykda özüniň parahatçylykly tehniki desgalaryň gapylaryny ýokarda ýatlanyp geçilen Agentligiň ähli gözegçileriň önünde açyp, özüniň üýtgeşsiz hukuklaryny durmuşa geçimekde halkara guramalary we Garaşsyz döwletler bilen hyzmatdaşlyk etmegi maksat edinýär. Eýran özüniň daşarky aragatnaşyklarynda dostlukly, doganlyk Türkmenistan bilen gatnaşyklara ägirt uly ähmiýet berýär, bu ikitaraplaýyn

gatnaşyk sebitiň ýurtlaryň arasynda nusga alarlykdyr. Eýran Türkmen döwletiniň Özygtyýarlylygny ykrar eden ilkinji ýurlaryň hatarynda boldy we geçen 16 ýylyň dowamynda Türkmenistanyň Garaşsyzlygnyň we ösüşiniň esaslaryny pugtalandyrmaga hemişe ýardam etdi. Resminamalaryň 155-e golaýy dürli ugurlarda: syýasy, ykdysady, medeni ugurda we howpsuzlyk babatda hukuk binýady bolmak bilen, iki döwletiň gatnaşyklaryny düzgünleşdirýar. Munuň özi taraplaryň sebitleýin we halkara derejesinde hyzmatdaşlyk etmäge we ikitaraplaýyn aragatnaşyklary giňltmäge gyzyklanýandygyna aýdyň şaýatlyk edýär.

Eýran Yslam Respublikasy bilen alnyp barylýan ykdysady we medeni gatnaşyklar. Ykdysady hyzmatdaşlygy pugtalandyrmakda, şeýle hem energetikada, şol sanda nebit gaz senagatynda, elektrik energiýasyny üstaşyr geçimekde, ulagly gatnatmalar we senagat pudagynda hyzmatdaşlyk etmekde uly üstünlikler gazanyldy. Bu babatda 2007-nji ýylda iki ýurduň arasyndaky söwda alyş-çalyşynyň bir ýarym milliard dollara çenli artandygyny aýtmak ýeterlikdir.

2007-nji ýylyň awgust aýynda ýokary derejeli delegasiýa baştutanluk edip, Eýran Yslam Respublikasynyň Prezidenti Mahmud Ahmadinejadyň Türkmenistana sapary we 2007-nji ýylyň Oguz we Garaşsyzlyk aýlarynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Tährana saparlary iki ýurduň dostlukly, doganlyk aragatnaşyklaryny ösdürmekde möhüm öwrülişiğiň pursatlary boldy. Şol saparlaryň barşynda ikitaraplaýyn gatnaşyklara, sebitleýin hyzmatdaşlyga degişli meselelere, şeýle hem halkara meselelerne garaldy we olar ara alnyp maslahatlaşyldy. Mälim bolşy ýaly, 3 ýurduň-Eýranyň, Türkmenistanyň we Gazagystanyň Prezidentleri tarapyndan Uzen-Gyzylgaýa-Etrek-Gürgen demirýol ulgamynyň gurluşygy hakyndaky ylalaşyga gol çekildi. Bileikdäki Eýran-Türkmen serhet-konsullyk

komissiasynyň 5-nji mejlisiniň geçirilmegi iki döwletiň Prezidentleriniň duşuşyklarynyň netijeleriniň biridir.

Eýran Türkmenistan arasyndaky medenýetler barha pugtalanýar. Iki ýurd köp zatlar, şol sanda ruhy däplerimiz, atlary iki ýurduň halklaryna gymmatly bolan beýik şahsyýetlere hormat goýmat goýmak hem-de söýgi birleşdirýär. Olar Abureýhan Biruny, Ibn Sina, Abunasyr Farabi, Döwletmämet Azady, Magtymguly Pyragy, Enweri Abywerdi, Abusaid Abulheýru, Alishir Nowaýy we beýleki ýüzlerçe meşhur şahsyýetlerdir. Merw, Nusaý, Köneürgenç ýaly Türkmenistanyň şaherleriniň käbiri geçmişde ylmy-medeni merkezler hem-de pars dilinde ýazan şahyrlaň we ýazyjylaň watany bolupdyr hem-de olar Eýran siwilizasiýasyna we medenýetine uly goşant goşupdyrlar. Eýranyň ýazyjylarynyň köp sanly eserleri türkmen diline terjime edildi we çap edildi. Şol bir wagtda türkmen awtorlarynyň eserleri pars diline terjime edildi. Özara ylalaşyk boýunça iki ýurt her ýyl bu ugurda gazanan üstünliklerini görkezmek bilen öz Medenýet Günlerini geçirýär. Şu babatda döredijiligi iki ýurt üçin hem umumy bolan beýleki akyldarlara bagyşlanyp, bilelikdäki ylmy maslahatlaryň geçirilmegni, şeýle hem Türkmenistanda Eýranyň sungat ussatlarynyň eserleriniň sergileriniň guralmagyny aýratyn bellemeli.

Türkmenistan hemişe öz günorta goňsusy bilen gatnaşyklaryny hemmetaraplaýyn pugtalandyrmaga çalyşýar. Döwlet Garaşsyzlygyna eýe bolan ilkinji günlerinden başlap daşary syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň hatarynda goýýar. Iki ýurduň tagallalary bilen şu ýyllaryň içinde döredilen halkara-hukuk binýady Eýran bilen syýasy hem-de ykdysady gatnaşyklaryň köpugurly bolmagyny üpjün edýar. Bu gatnaşyklar bolsa birek-birege hormat goýmak, deňlik we özara bähbitlilik ýörelgelerinde guralýar. Häzirki wagtda Türkmen-Eýran hyzmatdaşlygy ikitaraplaýyn resminamalaryň 160-sy bilen düzgünleşdirilýär. Munuň özi serhetýaka söwdasyndan başlap tutuş sebitiň halklarynyň ykdysady ösüşinde möhüm

eýeleýän iri taslamalara çenli hakykatdan hem giň möçberlidigine şaýatlyk edýär. Söwda – ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirmegiň netijeli usulyňy üpjün etmek maksady bilen, Türkmenistanyň Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen döredilen ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara komissiýasy özara bähbitli gatnaşyklary pugtalandyrmakda myhüm orny eýeleýar. Häzirki günde Türkmenistanyň eksport reýtinginde Eýran ikinji orny eýeleýär., özi-de Eýran Yslam Respublikasyna iberilýän agramly bölegini ýangyç energetika toplumynyň önümleri düzýar. Seneler: awgust aýynyň 13-ine 2007ý. - Eýran Yslam Respublikasynyň nebit ministri Golam Hosseýn Nozari ilkinji iş gününde we EYR-nyň daşary işler ministriniň orunbasary Mehdi Safari Aşgabada geldiler. Prezident olary mähirli kabul etdi. Geçirilen duşuşygyň çäklerinde nebitgaz pudagynda özara gatnaşyklary giňeltmegiň geljegi, hususan-da Hazar deňziniň ýalpaklygyny özleşdirmekde hyzmatdaşlygy ýola goýmak hakynda pikir alyşyldy. Duşuşyga EYR-nyň Türkmenistandaky Adatdan daşary we Doly ygtyýarly ilçisi Mohammadreza Forgani gatnaşdy. Oktýabr aýynyň 16-sy 2007ý. – Tähranda Hazarýaka döwletleriniň baştutanlarynyň sammiti. Dekabr aýynyň 1-i 2007ý. – Demirgazyk – Günorta halkara geçelgesiniň möhüm ulag ugry boljak Uzen-Gyzylgaýa-Bereket-Etrek-Gorgan halkara demir ýolunyň gurluşygyna badalga bermek dabarasy Balkan welaýatynyň Bereket etrabynda boldy. Oňa EYR-nyň ýollar we ulaglar ministri Muhammet Rahmät, Gazagystan Respublikasynyň ulag we kommunikasialar ministriniň wezipesini ýerine ýetiriji Ženis Kasymbekow, Türmenistanyň demir ýol ulaglary ýolbaşçysy gatnaşdylar.

Hormatly Prezidentimiziň 14.02.2009 ýylda Eýran Yslam Respublikasyna iş sapary: 14-nji fewralda Eýranyň paýtagtynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow

bilen Eýran Yslam Respublikasynyň Prezidenti Mahmud Ahmedinežadyň arasynda gepleşikler geçirildi.

Türkmenistan bilen Eýran Yslam Respublikasynyň arasynda haryt dolanşygy 2008-nji ýylda ABŞ-nyň 2,97 milliard dollaryndan geçdi. Şol hyzmatdaşlyk dürli ugurlar boýunça ikitaraplaýyn özara gatnaşyklary düzgünleşdirýän resminamalaryň 170-siniň esasynda alnyp barylýar.

Türkmenistan bilen Eýran özara peýdaly iri taslamalaryň birnäçesini şol sanda Tejen-Sarabs-Maşat demir ýolunyň, Körpeje-Gurtguýy gaz geçirijisiniň, «Dostluk» suw howdanynyň we beýleki ençeme senagat desgalarynyň gurluşygyny durmuşa geçirdi. Ýeňil senagatda, maşyn gurluşygynda, oba hojalygynda, gurluşykda, ulag ulgamynda we aragatnaşykda, elektrik energetikasynda hem netijeli hyzmatdaşlyk etmek üçin uly mümkinçilikler bar. Hususan-da, Türkmenistan Eýrana elektrik energiýasyny ibermegiň möçberini artdyrmaga, Mary-Sarabs-Maşat elektrik geçiriji ulgamyň taslamasynyň üstünde işlemegi dowam etdirmegi taýýardyr.

Gazagystan-Türkmenistan-Eýran kontinental demir ýolunyň gurluşygy halkara hyzmatdaşlygy üçin örän giň möçberleri açýar. Bu taslamanyň uly geljegi bardyr diýip, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow iki döwletiň demir ýol edaralarynyň wekilleriniň örän ýakyn wagtlarda ýoluň Türkmenistan bilen Eýrany birleşdirýän uçastogyny çekmek bilen baglanyşykly ähli meseleleri düzgünleşdirjekdigine ynam bildirdi.

- Soň belent mertebeli türkmen myhmanynyň hormatyna Eýran Yslam Respublikasynyň Prezidenti resmi günortanlyk naharyny berdi.

- Günüň ikinji ýarymynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow öz kabulhanasynda Eýran Yslam Respublikasynyň Daşary işler ministri Manučeher Mottakini kabul etdi.

- Soň Türkmenistanyň Prezidenti EYR-niň Ýokary lideri aýatolla Seýed Ali Hamenei bilen duşuşdy.

Gol çekilen resminamalar:

1. Türkmenistanyň Prezidentiniň we Eýran Yslam Respublikasynyň Prezidentiniň Bilelikdäki Maglumaty.

2. Ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça bilelikdäki türkmen-eýran hökümetara topary hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Eýran Yslam Respublikasynyň Hökümetiniň arasyndaky Teswirnama.

3. Gaz pudagynda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Ähtnama.

4. Ikitaraplaýyn geňeşmeler hakynda Türkmenistanyň Daşary şler ministrligi bilen Eýran Yslam Respublikasynyň Daşary işler ministrliginiň arasyndaky Ähtnama

§14. Türkmenistanyň GDA-nyň döwletleri bilen gatnaşyklary

SSSR-iň dargamagy we GDA-nyň emele gelmegi.
1989-1990-njy ýyllarda SSSR-iň hatarynda bolan soýuz respublikalar biri-biriniň yzyndan özleriniň döwlet özbaşdaklygyny ykrar edip başladylar. Türkmenistan hem şu ugur bilen gitdi. 1990-njy ýylyň awgust aýynyň 22-ne Türkmenistan SSR-niň ýokary Sowetiniň 3-nji sessiýasynda Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlygy hakynda Jarnama kabul edildi. Bu Jarnama ençeme asyrlaryň dowamynda özbaöwletini berkarar etmegi ýüreginde besläp gelen türkmen halkynyň isleg-arzuwlarynyň joşup çykmasy boldy. Bu Garaşsyzlygyň ilkinji ýaňydy. Bu Jarnamanyň möhüm tarapy onlarça halklary öz gysymynda saklaýan totalitar dolandyryş sistemasynyň döwründe kabul edilendigindedir. Şol düzgüniň höküm sürýän döwründe bir halkyň öz owlet özbaşdaklygyny jar edäýmegi ýeňil-ýelpaý iş däldi. Ýöne, Türkmenbaşyny özüne baş edinip,

garaşsyzlyga tarap baş galdyran türkmen halky bu wezipäniň hötdesinden üstünlik bilen gelmegi başardy.

SSSR-iň dargamak prosesi dowam etdi, gitdigiçe çuňlaşdy. 1991-nji ýylyň awgust aýynyň 19-21-ne SSSR-iň ýolbaşçylarynyň bir toparynyň harby güýçleri ulanmak arkaly döwlet agdarylyşygyny geçirmek, şeýdibem SSSR-iň dargamak prosesiniň önüni almak maksady bilen geçiren pitneleri şıwsuz boldy. Munuň özi SSSR-iň dargamagyny örän tizleşdirdi. Şonuň yzsüre sowet totalitar sistemasynyň iň esasy daýanjy bolan SSSKP-niň ýatyrylýandygy ygylan edildi.

1991-nji ýylyň oktyabr aýynyň 26-na Türkmenistanda geçirilen referendumda ilatyň absolýút köpçüligi respublikanyň garaşsyzlygynyň tarapdary bolup ses berdi. Şonuň esasynda 1991-nji ýylyň oktyabr aýynyň 27-ne TSSR-niň Ýokary Sowetiniň nobatdan daşary

X sessiýasy “Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary” hakynda konstitusion Kanun kabul etdi. Ol Kanun türkmen halkynyň özygtyýarlylygyny we milli döwletliligini ýuridiki taýdan berkitdi. Biraz soňrak, 1991-nji ýylyň dekabry aýynyň 8-ne bolsa ozalky SSSR-iň soýuz respublikalarynyň 3-siniň baştutanlary-Russiýa Fedrasiýasynyň Prezidenti B. Ýelsin, Ukrainanyň Prezidenti L. Krawçuk hem-de Belorussiýanyň Ýokary Sowetiniň başlygy S. Şuşkewiç Minskde duşuşyp, SSSR-iň ýatyrylýandygyny we Garaöwletleriň Arkalaşygynyň (GDA-nyň) döredilýändigini jar etdiler. Bu mesele boýunça 1991-nji ýylyň dekabry aýynyň 12-13-ne Aşgabatda garaşsyz Türkmenistanyň, Gazagystanyň, Özbegistanyň, Täjigistanyň döwlet baştutanlary S.A.Nyýazow, N.A.Nazarbaýew, Y.A. Karymow, A.A. Akaýew, R.Nabyýew duşuşdylar we özara ylalaşdylar. GDA-nyň döredilýändigini baradaky dokumente 1991-nji ýylyň dekabry aýynyň 21-ne Alma-Atada gol çekildi. Oňa Garaşsyz Türkmenistan hem goşuldy.

Garaşsyzlygynyň ilkinji günlerinden başlap Türkmenistan GDA ýaly bileleşik baradaky gatnaşyklar boýunça tarapgöýçüliksiz çemeleşme ulanýardy. Türkmenistan GDA-nyň döredilen in ilkinji günlerinden başlap oňa hakyky şertler nukdaýnazaryndan çemeleşýäris we zerur we peýdaly geňeşdarlyk edarasy hökmünde garaýarys. Türkmenistan bileleşigiň çäklerinde öz syýasatymyzy ikitaraplaýyn deňhukukly we birek-birege peýdaly gatnaşyklary ösdürmäge ilkinji nobatda gönükdirýäris. Ikitaraplaýyn hyzmatdaşlyk GDA-nyň haýsydyr bir ýurdy bilen özara gatnaşyklaryň ol ýada beýleki meselesini çözmäge mümkinçilik bermeyän halatlarda Türkmenistan üçtaraplaýyn arkalaşyga ýüz urýarys, özi-de şol “üçburçlukda” üçünji tarapyň GDA-nyň agzasy bolan döwlet bolmagy hökman däl. Mysal üçin, iberilen gaz üçin Ukraina bilen özara hasaplaşyklaryň meselesini häzirki wagtda belli bir derejede çözmäge bize Eýran kömek edýär. Geçen ýyllaryň içinde GDA ýurtlary bilen ikitaraplaýyn şertnamalaryň we ylalaşyklaryň jemi alnanda 350-ä golaýy baglaşyldy, olar arkaly dostlugyň, özara hereketleriň dürli ugurlarynda hyzmatdaşlygyň düýbi tutuldy. Olar her bir ýurduň mümkinçiliklerini we geljekki şertlerini nazara almak bilen, öňjeýli we birek-birege peýdaly hyzmatdaşlyga tarap ýol açýar. Şunda ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň taryhy döplerine hem, ykdysadyýeti ösdürmekde gazanylan dereje hem uly ähmiýet berilýär.

GDA - Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy

Ştap kwartirasy – Minskde

Agzalary –12 döwlet: Rossiýa, Belorussiýa, Ukraina, Moldowa, Ermenistan, Azerbaýjan, Gruziýa, Gazagystan, Gyrgyzstan, Täjigistan, Özbekistan, we Türkmenistan (2005-nji ýyldan bäri assosirlenen agzadyr)

Iş dili – rus dili

Ýerne ýetiriji komitetiň sekretary Sergeý Lebedew

Döredilen ýyly – 1991-nji ýylyň dekabryň 21-inde.

Ustawy 1993-nji ýylyň ýanwar aýynda kabul edildi.

Baýdagy 19.01.1996ýylda ykrar edildi.

GDA ýurtlarynda adam sany - 280 million adam ýaşaýar.

GDA-nyň ýerine ýetiriji komiteti – arkalaşygyň işini

ugrukdyryjy we administratiw organdyr.

GDA-nyň düzüminde döredilen edaralar we organlar:

1) Döwlet baştutanlarynyň geňeşi

) Hökümet baştutanlarynyň geňeşi

3) Parlamentara assambleýasy

4) Ykdysady kazyýet

5) Daşary işler Ministrleriň Geňeşi

6) Goranmak Ministrleriniň Geňeşi

7) Serhet goşunlarynyň serkerdebaşlarynyň Geňeşi.

Hormatly Prezidentimiziň GDA-nyň agzalarynyň döwlet ýolbaşçylarynyň duşuşyklary. Hormatly Prezidentimiziň fewral aýynyň 22-sine Moskwada bolup geçen GDA-nyň sammitindäki eden çykyşynyň gysga beýany. Hormatly Prezidentimiz özüniň çykyşynyň başynda GDA-nyň möhüm we peýdaly, maslahat beriji forum hökmünde ähmiýetiniň üstünde durup geçdi. Türkmenistan GDA-nyň assosirlenen agzasydyr. Bu ýagdaý onuň bitaraplyk statusyndan gelip çykýandyr. Türkmenistan GDA-nyň agzalary bolan ähli döwletler bilen, ilkinji nobatda sebitleýin prinsip boýunça netijeli hyzmatdaşlygy amala aşyrmaga mümkinçilik berýär, diýip hormatly Prezidentimiz aýtdy. Türkmenistan geçen ýylda hyzmatdaşlygyň strategiki ugurlary boýunça bu gatnaşyklary ep-esli giňeltdi hemde çuňlaşdyrdy. Şu aýdylanlary delillendirmek üçin hormatly Prezidentimiz birnäçe aýdyň mysallary getirdi. Meselem energetika sektorynda edilen işler barada gürrüň edende Hazarýaka gazgeçirijisi taslamasyny we “Orta Aziýa - Merkez” magistral gazgeçirijiniň kuwwatlyklaryny artdyrmagyň taslamasyny durmuşa geçirmekde GDA-nyň birnäçe ýurtlarynyň özara

gatnaşyklaryna degişli anyk ylalaşyklaryň gazanylandygyny aýratyn belledi.

Hormatly Prezidentimiz ulag pudagyny GDA-nyň çäklerinde özara gatnaşyklaryň esasy ugurlarynyň biri diýip, bu babatda Türkmenistanyň eden ynamly ädimlerini ýatlady. Ýagny 2007-nji ýylyň ahyrlarynda Türkmenistanyň inisiatiwasy bilen transmilli demirýol magistralynyň Gazagystan-Türkmenistan-Eýran- gurluşygy başlandy. Bu taslama hem Türkmenistana, hem goňşy GDA döwletlerine, sebite we dünýä uly peýda berjek ähmiýetli gurluşyk bolar. Ol GDA döwletleriniň diňe ykdysady däl, eýsem hemme taraplaýyn ýakynlaşmagyna getirer, diýip Türkmenistanyň baştutany nygtady . Soň hormatly Prezidentimiz Hazar deňzinde Arkalaşygyň döwletleriniň portlarynyň arasyndaky deňiz gatnawlarynyň bar bolan ugurlaryny ösdürmäge we täze ugurlary döretmäge Türkmenistanyň uly ähmiýet berýänligini nygtap, Türkmenbaşy portundan Astrahana, Mahaçgala, Bakuwa, Aktaua deňiz ulagy bilen ýükleri daşamagyň mümkinçiliklerini doly derejede işe girizmegi tekliplendi.

Hormatly Prezidentimiz şol bir wagtyň özünde howa ulagy arkaly ýükleri daşamagy we ýolagçylary gatnatmagy işeňňirleşdirmegiň üpjün edilmegini zerur hasaplap, bu ugurda Türkmenistanyň hyzmatdaşlyk etmäge tejribesiniň, degişli mümkinçilikleriniň we isleginiň bardygyny sammite gatnaşyjylaryň dykgatyna ýetirmek bilen diňe geçen ýylda Aşgabat-Almaty, Aşgabat-Minsk ugurlary boýunça yzygiderli awiamarşrutlarynyň açylandygyny, birnäçe günden bolsa Aşgabat-Kiýew awiýagatnawyň işläp başlajakdygyny aýtdy. Türkmenistan bilen GDA-nyň beýleki döwletleriň arasyndaky howa gatnawlaryny açmak baradaky meseleleriň hem çözülýänligini bellemek zerurdyr.

Türkmenistanyň Prezidenti soň GDA döwletleriň arasyndaky gumanitar pudak boýunça alynyp barylýan işleriň üstünde durup geçdi. Bu gatnaşyklaryň örän möhümdigini

belledi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow GDA-nyň çäklerinde gummanitar hyzmatdaşlygy pugtalandyrmaga gönükdirilen ideýalary we başlangyçlary Türkmenistanyň goldaýandygyny ygılan edip, bilim, ylym, maglumatlar we medeniýet babatda alyş-çalyşlary mundan beýläk-de ösdürmäge gönükdirilen anyk taslamalary we maksatnamalary işläp düzmegiň zerurdygy baradaky pikirini hem öňe atdy.

Türkmenistanyň baştutany öz çykyşynyň ahyrynda Russiýanyň hormatly Prezidenti Wladimir Putine Moskwa duşuşygyna gatnaşmaga çagyrandygy üçin mähirli sag bolsun aýtdy.

Hormatly Prezidentimiziň Moskwa sammitine gatnaşmagy, onda eden çykyşy, öňe süren teklipleri, aýdan pikirleri diňe Türkmenistan we GDA girýän döwletleriň hemme taraplaýyn ýakynlaşmagyna, jebisleşmegine ýardam eder. Olaryň durmuşa geçirilmegi sebite we dünýä öz täsirini ýetirer diýmäge bizde doly esas bardyr.

2008-nji ýylyň iýun aýynyň 6-synda Peterburgda geçirilen XII Sankt-Peterburg Halkara ykdysady Forumynyň çäklerinde Hormatly Prezidentimiz GDA döwletleriniň ýolbaşçylary bilen duşuşdy. Ilki bilen Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Dmitriý Medwedew bilen duşuşygy boldy. Günüň ikinji ýarymynda türkmen döwletiniň baştutany Stelnadaky kabulhanasynda Ukrainanyň Prezidenti Wiktor Ýuşçenko bilen duşuşdy. Soňra Prezidentiler Mermer zala çagyrylýar, şol ýerde “Tegelek stoluň başynda” ýokary derejedäki resmi däl duşuşygyň açylyş dabarasy boldy. Duşuşykda GDA-nyň çäklerinde hyzmatdaşlygy mundan beýläkde ösdürmäge we şu jähtden uzakmöhletleýin esasyda deň hukukly. Özara bähbitli hyzmatdaşlygy pugtalandyrmaga we giňeltmäge çemeleşmeleriň has amatly ýollaryny gözlemäge degişli meseleleri aç-açan ara alnyp maslahatlaşyldy.

Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Dmitriý Medwedew mejlisi açyp, öz kärdeşlerini tüýs ýürekden mübärekleði we soňra 2008-nji ýylda GDA başlyklyk edýän ýurduň-Gyrgyzystanyň Prezidenti Kurbanbek Bakiýewe söz berildi. Öz nobatynda gyrgyz lideri sammite gatnaşyjylaryň ählisiniň adyndan Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Dmitriý Medwedewe we Ermenistanyň Prezidenti Serž Sarkisýany ýokary döwlet wezipesine girişmegi bilen gutlady hem-de duşuşygy geçirmek başlangyjy we onuň ýokary derejede gurnalandygy üçin Russiýanyň ýolbaşçylaryna minnetdarlyk bildirdi. Başlyklyk edýän forumyň gün tertibini ygylan edip, GDA-nyň giňişliginde ykdysady hyzmatdaşlygyň derwaýys meseleriniň, hususan-da, transport ulgamynda özara gatnaşyklaryň strategiýasynyň ara alnyp maslahatlaşyljakdygyny aýtdy. Mundan başga-da, şu ýylyň güýzünde GDA girýän ýurtlaryň döwlet baştutanlarynyň Geňesiniň nobatdaky mejlisini geçirmek bilen baglanyşykly guramaçylyk meseleriniň ençemesine galar.

Arkalaşyga girýän ýurtlaryň döwlet baştutanlarynyň hatarynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow hem çykyş etdi.

Türkmenistanyň baştutany bu sammitde çykyş etmek bilen, birnäçe ikitaraplaýyn duşuşyklary hem geçirdi. Bu babatda Hormatly Prezidentimiziň Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Dmitriý Medwedew, Ukrainanyň Prezidenti Wiktor Ýuşçenko bilen möhüm meseleleri ara alyp maslahatlaşdy.

Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Dmitriý Medwedew bilen bolan duşuşygyň netijeli we ýokary gyzyklanma ýagdaýynda geçendigini aýratyn bellemek ýerlikli bolar. D. Medwedew gürründeşligiň yzyny geljekki aýyň başynda Aşgabada boljak resmi sapary wagtynda dowam etmegi meýilleşdirýändigini nygtamak bilen, soňky döwürde rus-türkmen gatnaşyklarynyň ähli ugurlar boýunça çaltlaşdyrylan häsýetde ösýändigini belledi. Türkmenistan bilen

Russiýa Federasiýasynyň arasynda ikitaraplaýyn söwda gatnaşyklarynyň ösýändigini taraplar kanagatlanmak bilen bellediler. D. Medwedewiň sözlerine görä, bu ösüş ABŞ-nyň 3,5 milliard dollaryndan 5 milliard dollara ýetdi.

Gürründeşligiň dowamynda Türkmenistanda ýakyn aýlaryň dowamynda Gubkin adyndaky Nebit-gaz institutynyň filialyny açmak barada hem maslahat edildi.

Sammitiň barşynda türkmen lideriniň çykyşy has-da täsirli boldy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow GDA-nyň ykdysady ösüşiniň strategiýasyny kemala getirmek meselesi boýunça türkmen tarapynyň pozisiýasy barada aýdyp, ähli döwletler, aýratyn hem, Arkalaşygyň ýurtlary bilen ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy ösdürmek Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri bolup durýar diýip nygtady. Şunda ara alnyp maslahatlaşylýan meselelere we çözülýän wezipelere baglylykda giňişleýin formatda hem gatnaşyk etmek mümkinçiligi aradan aýrylmaýar.

Türkmenistan köp meseleler boýunça döwletara gatnaşyklaryň, ilkinji nobatda, söwda-ykdysady, ýangyç-energetika, şeýle hem medeni-gumanitar ugurlarda hyzmatdaşlygyň täze formalaryny we ýollaryny gözlemäge oýlanyşykly we içgin çemeleşýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýangyç-energetika toplumyndaky hyzmatdaşlygyň örän işeňňirleşendigini mysal hökmünde getirdi.

Türkmen lideri GDA-nyň çäklerinde hyzmatdaşlygyň möhüm elementi hökmünde däbe öwrülen medeni-gumanitar ugurda netijeli gatnaşyklary pugtalandyrmaga gönükdirilen ähli başlangyçlary goldaýandygyny aýdyp, soňky döwürde Türkmenistanyň GDA ýurtlary bilen gatnaşyklaryň täze, has ýokary derejä çykandygyny kanagatlanmak bilen belledi. «Biz geljekde hem Arkalaşygyň giňişliginde hyzmatdaşlygy

hemmetaraplaýyn ösdürmek ugry bilen gideris» diýip, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow aýtdy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow XII Peterburg halkara-ykdysady forumyny guraýjylara we oňa gatnaşyjylara üstünlikler arzuw edip, halkara hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan sferalaryna we derwaýys ugurlaryna bagyşlanan şeýle ýöriteleşdirilen forumlaryň uly ähmiýete eýedigini nygtady. Şu jähitden Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2009-njy ýylda Aşgabatda Arkalaşygyň ýurtlarynyň oba hojalyk önümlerini öndürijileriň forumyny guraýjylara we oňa gatnaşyjylara üstünlikler arzuw edip, halkara hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan sferalaryna we derwaýys ugurlaryna bagyşlanan şeýle ýöriteleşdirilen forumlaryň uly ähmiýete ýedigini nygtady. Şu jähtden Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2009-njy ýylda Aşgabatda Arkalaşygyň ýurtlarynyň oba hojalyk önümlerini öndürijileriniň forumyny geçirmegi, onuň çäklerinde agrosenagat toplumynyň önümleriniň, oba hojalyk tehnikalarynyň we öňde baryjy tehnologiýalaryň sergisini gurnamagy teklipti. Şeýle forumyň derwaýyslygy, ilkinji nobatda, azyk howpsuzlygyny üpjün etmek meselesiniň häzirki zaman dünýäsiniň esasy meseleleriniň biri bolup durýandygy bilen şertlendirilendir diýip, türkmen lideri aýtdy.

Hormatly Prezidentimiziň Sankt-Peterburg sammitine gatnaşmagy, onda eden çykyşy, öňe süren teklipleri, aýdan pikirleri diňe Türkmenistan we GDA girýän döwletleriň hemmetaraplaýyn ýakynlaşmagyna, jebisleşmegine ýardam etmek bilen çäklenmän, olaryň durmuşa geçirilmegi sebitde we dünýä öz täsirini ýetirer diýmäge bizde doly esas bardyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Bişkekde GDA-nyň sammitine gatnaşdy. (10-njy oktyabr): Mejlise gatnaşyjylar köp babatda GDA-nyň çäklerinde uzak möhletleýin geljek üçin hyzmatdaşlygyň derejesini we many-mazmunyny kesgitleýän ykdysady

hyzmatdaşlygyň ösdürilmegini goldap, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyny ykdysady taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin strategiýasyn y işläp taýýarlamagyň möhümdigini nygtadylar.

Mejlisi 2008-nji ýylda GDA döwletleriniň baştutanlarynyň Geňeşinde başlyklyk edýän Gyrgyzstan Respublikasynyň Prezidenti Kurbanbek Bakiýew açdy. Mejlisiň gün tertibi we iş reglamenti tassyklanandan soň, GDA-nyň Ýerine ýetiriji komitetiniň başlygy S.Lebedewe söz berildi.

Nobatdaky sammitiň ara alyp maslahatlaşmagyna Arkalaşygy mundan beýläk-de ösdürmegiň Konsepsiýasyna laýyklykda işlenip taýýarlanylýan we syýasy, ykdysady hem-de gumanitar gatnaşyklary giňeltmäge gönükdirilen 19 sany resminamanyň taslamalary girizdi.

1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda gazanylan Ýeňiş 65 ýyllygyny baýram etmäge taýýarlyk görmek boýunça esasy çäreleriň meýilnamasy biragyzdan goldanyldy.

Mejlisiň jemleri boýunça arkalaşyga girýän döwletleriň we resmi delegasiýalaryň baştutanlary gatnaşyklaryň dürli ugurlary boýunça resminamalaryň ençemesine gol çekdiler. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow olaryň üçüsiniň aşagynda öz goluny goýdy. Şol resminamalarda taraplar «1941-1945-nji ýyllaryň Beýi Watançylyk urşunda gazanylan Ýeňiş 65 ýyllygy» bitewi ýubileý medaly we geljek ýyl Moldowanyň GDA döwletleriniň baştutanlarynyň Geňeşinde başlyklyk etmegi baradaky karara geldiler. Biragyzdan ylalaşmagyna görä, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna indiki, 2009-njy ýyl Ýaşlaryň ýyly, 2010-njy ýyl bolsa Ylym we innowasiýalar ýyly diýip yglan etdiler.

Arkalaşygyň döwletleriniň baştutanlarynyň Geňeşiniň indiki mejlisi 2009-njy ýylyň oktyabr aýynda Kişinýow şäherinde geçiriler.

Soňra Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Merkezi Aziýa döwletleriniň baştutanlarynyň mejlisine gatnaşdy. Ol <<Kongress-Hollda>>, <<Aksakgaldar>> zalynda geçirildi. Duşuşygyň barşynda Gazagystanyň, Gyrgyzystanyň, Täjigistanyň, Türkmenistanyň we Özbegistanyň Prezidentleri Merkezi Aziýada suw, Energetika we azyk howpsuzlygyna degişli meseleleriň birnäçesini ara alyp maslahatlaşdylar. Taraplar soňy bilen degişli çözgütleri kabul etmek üçin bu meseleleri doly işläp taýýarlamagy hünärmenlere tabşyrmak barada ylalaşdylar. Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi boýunça duşuşyga BMG-niň Merkezi Aziýadaky Öňüni alyş diplomasiýasynyň Sebit merkeziniň ýolbaşçysy Mirosław Ýenča gatnaşdy.

Türkmenistanyň Prezidenti GDA-nyň Ýerine ýetiriji komitetiniň başlygyny kabul etdi: 2009-njy ýylyň 8-nji aprelinde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow GDA girýän ýurtlaryň daşary işler ministrleriniň Geňeşiniň mejlisine gatnaşmak üçin Aşgabada gelen Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň Ýerine ýetiriji komitetiniň başlygy – ýerine ýetiriji sekretary Sergeý Lebedewi kabul etdi. Myhman ýüzbe-ýüz duşuşmaga mümkinçilik döredenligi üçin sagbolsun aýdyp, türkmen paýtagtynda GDA-nyň howandarlyk etmeginde nobatdaky forumy geçirmäge çagyrylandygy we oňa taýýarlyk görülmegine kömek berlendigi üçin döwlet Baştutanyna tüýs ýürekden hoşallyk bildirdi. S. Lebedew Türkmenistanyň halkara hyzmatdaşlygy boýunça işjeň, yzygiderli syýasaty ýöredip, Arkalaşygyň çäklerinde hyzmatdaşlyga degişli meselelere işjeňlik bilen täzeçe çemeleşmäni görkezýändigini belledi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow myhmany mübärekläp, Türkmenistanyň GDA-nyň assosirlenen agzasynyň statusy Arkalaşygyň işlerine ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn formatda has anyk we konstruktiv gatnaşmagyň oňaýly mümkinçiligi hökmünde kabul edýändigini belledi.

Hormatly Prezidentimiz biz öňden bári gatnaşyk edýän hyzmatdaşlarymyz bilen deňhukukly, özara peýdaly hyzmatdaşlyk etmek üçin hemişe taýýardyrys, bizi köp wagtdan bári dostlukly we hoşmeýilli goňşuçylyk gatnaşyklary baglanyşdyrýar diýip aýtdy. Duşuşygyň barşynda söhbetdeşler geçiriljek mejlisiň gün tertibine degişli esasy meseleleri ara alyp maslahatlaşdylar hem-de GDA-nyň giňişliginde, ilkinji nobatda, söwda-ykdysady ugur, ulag we telekommunikasiýalar, oba senagat toplумы we ileri tutulýan beýleki ugurlar boýunça hyzmatdaşlygy giňeltmegiň geljekki mümkinçilikleri barada pikir alyşdylar. Sergeý Lebedew Arkalaşyga girýän ýurtlaryň oba hojalyk önümlerini öndürijileriň şu ýylyň güýzünde Aşgabatda geçiriljek forumynyň hem bu yzygiderli prosesde möhüm ähmiýete eýe boljakdygyny belledi, şu forumy geçirmek baradaky başlangyç Türkmenistanyň Prezidentine degişlidir. Döwlet Baştutany we myhman döwletara gepleşiginiň aýrylmaz bölegi hem-de halklaryň arasynda birek-birege düşünişilmegini we ynamy pugtalandyrmagyň möhüm faktory bolup durýan gumanitar gatnaşyklaryň ösdürilmegine aýratyn üns berdiler. Sergeý Lebedew Türkmenistanyň örän möhüm ähmiýetli tejribe toplan, jemgyýetiň ösüşine, ýaş nesliň halkyň soňky döwürde täzeçe many-mazmuna eýe bolan görnüşde dowam etdirilýän ruhy döp-dessurlaryna laýyklykda terbiýelenilmegine degişli meselelere täzeçe, döwrebap ruhda çemeleşýändigini belledi. Şunuň bilen baglylykda myhman şu duşuşygyň öňüsyrasynda geçirilen uly möçberli çäräniň-Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyjy boýunça we döwlet Baştutanynyň gatnaşmagynda Saglyk ýoluna köpçülikleýin çykylmagynyň tüýs ýürekden haýran galdyrandygyny aýtdy. Arkalaşygyň Ýerine ýetiriji komitetiniň başlygy häzirki wagtda Türkmenistanda sportuň milletiň fiziki we ruhy sagdynlygyny pugtalandyrmakda has möhüm ähmiýete eýe bolýandygyny hem-de Türkmenistanyň şu göreldesiniň GDA-a girýän ýurtlaryň ählisinde nusga edinmäge mynasypdygyny belledi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle ýokary baha berlendigi üçin minnetdarlyk bildirip, sportuň adamlary parahatçylygyň we ýagşylygyň ýörelgeleri arkaly ýakynlaşdyrýandygyny hem-de sport boýunça hyzmatdaşlygyň giňeldilmelidigini aýtdy. Döwlet Baştutany geçiriljek forumyň üstünlikli bolmagyny arzuw edip, Arkalaşyga girýän ýurtlaryň daşary işler ministrleriniň Aşgabatdaky duşuşygynyň umumy bähbitleriň hatyrasyna döwletara hyzmatdaşlygyny mundan beýläk-de ösdürmegiň ýolunda möhüm ädime öwürüljekdigine ynam bildirdi.

Türkmenistan bilen Russiýanyň arasynda diplomatiki gatnaşyklaryň.

Garaşsyzlyk güni - 1991ý. 12-nji iýun

Konstitusiýa güni - 12-nji dekabrl.

Tutýan meýdany: 17,08 million inedördül kilometr. Dünýäde birinji orunda durýar. Ol 18 döwlet bilen araäkleşýär.

Paýtagty: Moskwa, 1147ý Ýuriý Dolgorukiý esaslandyran. 10mln. adam.

Ilaty 1 mln adamdan geçýän iri şäherleri: *Moskwa, Sankt-Peterburg, Nowosibirsk, Ýekaterinburg, Nižniýnowgorod, Samara, Omsk, Kazan, Çelýabinsk, Rostow-na-Dony, Ufa.*

Ilaty: Ýurduň 145 milliondan gowrak ilaty bar. Russiýada 100 gowrak milletden adam ýaşaýar. Ilatyň 80 göterimi ruslar, 73,1 göterimi şäherde ýaşaýar.

Russiýada 120 müň sany derýa, 2 milliondan gowrak köl bar. Iri derýalary: Amur, Lena, Ýeniseý, Irtuş, Ob, Wolga, Kama.

Döwlet gurluşy: Russiýa Federatiw respublika. 1993-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Konstitusiýa kabul edildi.

Kanun çykaryjy organy – Federal geňeş – parlament. Ol iki palatadan ybarat bolup, Federasiýa geňeşi (ýokarky palata) we Döwlet dumasy (aşaky palata). Döwlet dumasynda 450 deputat bar.

Daşary syýasaty we halkara gatnaşyklar: Russiýa BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşiniň hemişelik 5 agzasynyň biridir. Russiýa dünýäniň 178 ýurdy bilen diplomatik gatnaşyklar saklaýar.

Russiýanyň düzüminde 83 sany deňhukukly subýekt, şol sanda 21 respublika, 46 oblast, 2 federal ähmiýetli şäher, 1 awtonom oblast we 4 awtonom okrug bar.

Ykdysadyýeti: Russiýa ykdysady taýdan ösen ýurtdyr. Ýurduň ykdysadyýeti sazlaşykly ösýär. Ýurtda nebitgaz, dag magdany sanagaty, gara we reňkli metallurgiýa, maşýngurluşyk, elektroenergetika, himiýa, tokaý, ýeňil we azyk senagaty pudaklary has ösendir. Syýahatçylyk pudagy hem ýurduň iň girdejili pudaklaryny biridir.

Russiýada Ýewropanyň iň beýik Elbrus dagy (5642 m) we Ýewraziýanyň iň uly wulkany – Klýuçewskaýa Sopka (4750 m) ýerleşýär.

Dünýäniň tebigy gaz gorlarynyň 40% eýe bolup, Russiýa Ýewropanyň köp döwletlerini gaz bilen üpjün edýär.

Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň Moskwada geçirilen dokma, haly we zergärçilik önümleriniň sergi-ýarmarkasy Türkmenistanyň hem-de Russiýa Federasiýasynyň arasyndaky dostlukly gatnaşyklaryň yzygiderli ösýändigini, birek-birege berk ynanyşýandygymyzy görkezýän möhüm waka boldy.

Bu sergi-ýarmarkanyň Türkmenistan bilen Russiýa Federasiýasynyň arasyndaky söwda-ykdysady hyzmatdaşlygy has-da ösdürmäge hem-de türkmen we rus işewürler toparlarynyň arasyndaky ikitaraplaýyn özara peýdaly aragatnaşyklary işjeňleşdirmäge uly itergi berjekdigine biz ynanyrys. Russiýaly dostlarymyzy, bu ugurdan gyzyklanýan alymlary, hünärmenleri türkmeniň milli baýlyklary bolan dokma, haly, zergärçilik önümleri bilen tanyşdyrmak babatda hem bu sergi-ýarmarkanyň ähmiýetiniň uly bojakdygy hem şübhesizdir.

Biz Täze Galkynyş eýýamyndaky rus-türkmen gatnaşyklarynyň taryhyna, many-mazmunyna, aýratynlyklaryna, üstünliklerine we gelejegine bagyşlanan makalamyzy Hormatly Prezidentimiziň ýaňy-ýakynda Lebapda bolup geçen Ýaşulular Maslahatynda eden çuň manyly çykyşyndan bir parçany getirmek bilen başlamaklygy makul bildik. Döwletimiziň Lideri daşary syýasat barada gürrüň edende şeýle diýdi: “Doly möçberli ikitaraplaýyn döwlet gatnaşyklaryna aýratyn ähmiýet berýäris. Döwletler we halklar, aýratyn hem, goňşularymyz bilen dostlukly hem işjeň hyzmatdaşlygy ýola goýýarys”.

Russiýa dostlukly we işjeň hyzmatdaşlyklar alnyp barylýan şol goňşy döwletleriň biridir. 2009-njy ýylyň 14-nji martynda bolup geçen Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňeldilen Mejlisinde mart aýynyň 24-25-ine Russiýa Federasiýasyna boljak döwlet sapary barada gürrüň edildi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen-rus hyzmatdaşlygynyň uzakmöhletleýin strategik häsiýete eýedigini we taraplaryň onuň ägirt uly mümkinçiliklerini durmuşa geçirmäge çemeleşmesiniň umumydygyny aýratyn nygtady. Saparyň çäklerinde türkmen-rus biznes-forumy we Moskwada ilkinji gezek guralýan türkmen harytlarynyň-dokma, haly we zergärçilik önümleriniň sergi-ýarmarkasynyň taýýarlanyşy barada durup geçildi.

Hawa, Russiýa Türkmenistanyň uzakmöhletleýin strategik partnorydyr. Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda, 2009-njy ýylyň 15-nji ýanwarynda geçirilen Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin Mejlisinde Hormatly Prezidentimiziň Türkmenistanyň işewür hyzmatdaşlyk alyp barylýan döwletlerini sananynda ilkinji bolup Russiýany agzamagy tötänleýin däldir.

Hormatly Prezidentimiziň daşary ýurtlara eden iş saparlarynyň ilkinjileriň biri hem 2007-nji ýylyň aprelinde Moskwa bolupdy. Hormatly Prezidentimiz Russiýanyň owalky

döwlet baştutany Wladimir Putin bilen duşuşyp, gepleşikler geçirildi.

Göniden-göni Hormatly Prezidentimiziň Moskwada bolan taryhy sapary barada gürrüň etmezimizden öň Galkynyş eýýamynda türkmen-rus gatnaşyklarynyň taryhynyň käbir sahypalaryny agdaryp göreliň. Turuwbaşdan, Garaşsyzlyk ýyllarynda ikitaraplaýyn dostluk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ösdürmek boýunça ençeme resminamalara gol çekilendigini ýatlamaly. Dip.gatnaşyklar 1992ý 8-nji aprelinde ýola goýuldy.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda, has takygy, 1992-nji ýylyň iýul aýynyň 31-ine, Moskwada 10 ýyllyk möhlet bilen “Türkmenistan we Russiýa Federasiýasynyň arasynda dostluk we hyzmatdaşlyk barada” Şertnama gol çekilipdi. 2002-nji ýylyň 23-nji aprelinde ýene on ýyllyk möhlete, taraplaryň islegine görä geljekki on ýyllyklara hem uzaldylýp bilinýän, iki doganlyk döwletleriniň dostluk we hyzmatdaşlygy barada täze Şertnama gol çekilýär. 2003-nji ýylyň 10-njy aprelinde gaz ulgamynda hyzmatdaşlyk we Türkmenistanyň tebigy gazyny Russiýa iýbermek baradaky 25 ýyllyk Ylalaşyga hem gol çekildi.

2007-nji ýylyň 12-nji maýynda W.Putiniň Türkmenistana iş saparynyň çäklerinde Türkmenbaşy şäherinde Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi bilen “Gazagystan Respublikasynyň Prezidentiniň, Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň we Türkmenistanyň Prezidentiniň Hazarýaka gaz geçirijisini gurmak baradaky bilelikdäki Jarnamasyna” hem-de “Gazagystan Respublikasynyň Prezidentiniň, Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň we Türkmenistanyň Prezidentiniň we Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň Merkezi Aziýa sebitinde gaztransport kuwwatlyklaryny ösdürmek hakyndaky bilelikdäki Jarnamasyna” gol çekildi. Soň, şu resminamalar esasynda 2007-nji ýylyň 20-nji dekabrynda Russiýa Federasiýasynyň paýtagty Moskwada

Hazarýaka gaz geçirijisini gurmakda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň, Russiýanyň we Gazagystanyň arasynda taryhy Ylalaşyga gol çekildi.

2008-nji ýylyň iýul aýynyň 4-5-ne Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Dmitriý Medwedewiň Türkmenistana bolan iş sapary türkmen-rus gatnaşyklarynyň ýyl ýazgylaryna altyn harplar bilen ýazyljak waka bolup girer diýmäge bizde doly esas bar. Russiýanyň Prezidentiniň iş sapary, onda gelnen ylalaşyklar, gol çekilen resminamalar, bolan duşuşyklar türkmen-rus hyzmatdaşlygynyň Täze Galkynyş eýýamynda täze mana, täze sepgitlere we derejelere ýetenligini düýnä äşgär etdi.

Gepleşikler netijesinde gol çekilen täze resminamalary hem ýatlalyň:

Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen Russiýa Federasiýasynyň Bilim baradaky federal agentliginiň arasynda Aşgabat ş. Russiýanyň I.M.Gubkin adyndaky Döwlet Nebit we gaz uniwersitetiniň filialyny açmak baradaky Teswirnama; Hyzmatdaşlyk hakynda Türkmenistanyň Medeniýet we teleradioýaýlymlar ministrligi bilen Russiýa Federasiýasynyň Medeniýet ministrliginiň arasynda 2008-2010-njy ýyllar üçin Ähtnama; Bilim babatda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen Russiýa Federasiýasynyň Bilim we ylym ministrliginiň arasyndaky Ylalaşyk; Gizlin maglumatlary özara goramak hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Russiýanyň Hökümetiniň arasyndaky Ylalaşyk; Türkmenistanyň Daşary işler ministrligi bilen Russiýa Federasiýasynyň Daşary işler ministrliginiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň 2008-2009-njy ýyllar üçin Maksatnama; Bilelikdäki türkmen-Russiýa Beýannamasy. Iki doganlyk döwletleri jemi 140-sany Halkara, şol sanda döwletara, hökümetara we pudagara resminamalara gol çekdiler.

Täze Galkynyş we özgerişler zamanamyzda türkmen-rus söwda-ykdysady gatnaşyklaryň hemme taraplaýyn ösýändigini san maglumatlar bilen delillendireliň. 2006-njy ýylda iki döwletiň arasyndaky daşary söwda dolanşygy ABŞ-niň 3 mlrd 370 million dollaryna, 2007ý 4 mlrd. 853 mln. 2008ý bolsa 6,9 mlrd dollara barabar boldy.

2007-nji ýylyň jemleri boýunça, Türkmenistanyň daşary söwda dolanşygynda Russiýa Federasiýasy eksport boýunça 1-nji orny we import boýunça 2-nji orny eýeledi. Türkmen eksportynyň agramly bölegi ýangyç-energetika toplumynyň paýyna düşýär. Türkmenistan Russiýa Federasiýasyna tebigy gazdan daşary, oba hojalyk önümlerini, dokma, ýeňil we himiýa senagatynyň harytlaryny eksport edýär. Russiýadan bolsa tehnologiýa enjamlaryny, metaly we metal önümlerini, ulag serişdelerini, hojalyk harytlaryny, medikamentleri, azyk önümlerini we beýleki zerur harytlaryny alýar. Häzir Türkmenistanda rus maýa goýumlarynyň gatnaşmagynda kärhanalaryň 130-sy hereket edýär. Olaryň 59-sy edara görnüşindäki taraplaryň hukugyna eýedir. Rus kompaniýalaryň gatnaşmagynda umumy möçberi ABŞ-niň 371,9 mln dollaryna we 3,94 mlrd rubla barabar bolan taslamalaryň 122-sini durmuşa geçirýärler. Türkmenistanyň söwda dolanşygynda Russiýa öňdäki orny eýeleýär. Ýangyç-energetika ugry boýunça Russiýanyň «Gazprom», «Stroýtransgaz», «Trubnaya metallurgicheskaya kompaniya» ýaly iri kompaniýalary Türkmenistan bilen işjeň hyzmatdaşlygy ýola goýdular.

Russiýanyň Türkmenistan – Hytaý gaz geçirijisini gurmakda hem bize uly ýardam berýänligini aýratyn belläp geçmek hökmanydyr. Amyderýadan üstaşyr geçýän, ýogynlygy 1420 mm, uzynlygy 188 kilometr Malaý – Bahtýarlyk gaz geçirijisini, gazy arassalaýjy we guradyjy desgany hem-de gaz ölçeýji stansiýany Russiýanyň «Stroýtransgaz» açyk paýdarlar jemgyýetiniň gurýanlygyny ýatlatsa bolar.

Türkmen-rus söwda ykdysady hyzmatdaşlyklar barada gürrüň edilende ol gatnaşyklaryň bir aýratynlygyny ýatlap geçmeli. Türkmenistanyň dostlukly gatnaşyklary Russiýanyň aýry-aýry sebitlerinde has-da netijeliligi bilen tapawutlanýar. Biz Russiýanyň demirgazyk paýtagty Sankt-Peterburg, onuň iri senagat subýektleri bolan Tatarystan Respublikasy, Swerdlowsk we Astrahan oblastlary bilen oňat gatnaşyklary alyp barýarys. Şunda 2008-nji ýylyň 28-29-njy iýunynda Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Tatarystana sapary uly ähmiýetli waka boldy. Saparyň barşynda Türkmenistan bilen Tatarystanyň arasynda söwda-ykdysady, ylmy-tehniki we medeni hyzmatdaşlyk baradaky hökümetara ylalaşyga gol çekildi.

Türkmenistan bilen Russiýanyň arasyndaky gatnaşyklaryň sazlaşykly ösmegine ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara türkmen-rus komissiýasynyň işeňňirligini aýratyn bellemeli. Bu komissiýa taraplaryň baglaşan ähli ylalaşyklarynyň durmuşa geçirilmegine gözegçilik etmegiň netijeli mehanizmine öwrüldi. Geçen ýylyň awgustynda Aşgabatda ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara toparyň mejlisi geçirildi. 2008-nji ýylyň 29-31-nji awgustynda «Ykdysady ösüş we özara bähbitli hyzmatdaşlyk» ady bilen ilkinji gezek türkmen paýtagtynda guralan rus milli sergisine Russiýanyň sebitleriniň 15-sinden iri önümçilik birleşikleriniň 120-si gatnaşdy. 30-njy awgustda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Russiýa Federasiýasynyň hökümetiniň Başlygynyň birinji orunbasary – Aşgabatda işläp başlaýan ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça türkmen-rus hökümetara toparynyň Russiýa tarapyndan başlygy Wiktor Zubkowy kabul etdi. Söhbetdeşler türkmen-rus hyzmatdaşlygynyň ileri tutulýan ugurlary bolan ýangyç-energetika sektory, söwda dolanyşygy, oba hojalygy, ulag-kommunikasiýa sferasy barada pikir alyşdylar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow rus tarapyna milli

ykdysadyýetiň dürli pudaklary üçin ýokary hünärli işgärleri taýýarlamakda berýän kömegi üçin minnetdarlyk bildirip, medeniýet we sport, gumanitar ulgamda, esasan hem bilim pudagynda hyzmatdaşlygy berkitmek barada aýratyn durup geçdi. Şu ýerde geçen ýyl Aşgabatda Russiýanyň Gubkin adyndaky Nebit we gaz unwersitetiniň bölümüniň açylandygyny, 2008-nji ýylda türkmen ýaşlarynyň 350-siniň ýokary bilim almak üçin Russiýa gidendigini ýatlasak adalatly bolar.

Halkara gatnaşyklarynyň möhüm meseleleri boýunça hem Türkmenistan we Russiýa Federasiýasynyň özara düşünişýändigini, häzirki dünýäniň esasy problemelary we meseleleri boýunça garaýyşlarynyň gabat gelýändigini aýratyn nygtasymyz gelýär. Doganlyk döwletler terrorizme, jenaýatçylyga we neşeleriň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek meselesinde, halkara gatnaşyklarynda parahatçylygy we durnuklylygy saklamaklyk işinde özara düşünişýändirler.

Türkmenistanyň Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 50-nji mejlisi tarapyndan ykrar edilen Bitaraplyk derejesini Russiýanyň ilkinjileriň hatarynda goldandygyny bellemek gerek. Russiýanyň Aşgabatda BMG-niň Merkezi Aziýa boýunça Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit merkeziniň açylmagyna hemmetaraplaýyn ýardam berendiginide aýratyn nygtasymyz gelýär. Russiýa Türkmenistanyň başlangyçlary bilen kabul edilen, BMG-niň «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hemde durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» hakynda Rezolýusiýasynyň hem awtorlaşydyr.

Täze Galkynyş zamanasynda ýurdumyzyň GDA guramasy bilen hem hyzmatdaşlygy täze derejelere eýe boldy. Şeýlelikde, onuň sammitlerinde we dürli çärelerinde Hormatly Prezidentimiz Russiýa döwlet we häkimiýet ýolbaşçylary bilen ençeme gezek duşuşyp, iki döwletiň ýakynlaşmagyna ýardam berýän özara bähbitli gepleşikleri alyp bardy. Mysallara

ýüzleneliň. GDA döwletleriniň baştutanlary 2007-nji ýylyň dowamynda iki gezek 2008-nji ýylda üç gezek duşuşdylar. 2007-nji ýylyň iýun aýynyň 10-ynda Sankt-Peterburg şäherinde geçirilen GDA döwletleriniň baştutanlarynyň resmi däl duşuşygynda ykdysady hyzmatdaşlygy ilerletmek, energetika we migrasion syýasat hem-de gumanitar ulgamy babatdaky özara bähbitli gatnaşyklary has-da ýygjamlaşdyrmak barada giňişleýin durlup geçilipdi. Oktýabr aýynyň 5-inde Duşenbede GDA ýurtlaryň döwlet baştutanlarynyň nobatdaky geňeşiniň mejlisi bolup geçipdi. Biziň Hormatly Prezidentimiz doganlyk Täjigistan Respublikasyna resmi saparynyň dowamynda bu mejlisiň işine hem işjeň gatnaşdy. 2008-nji ýylyň ferwal aýynyň 22-sinde Moskwada bolan GDA-nyň döwlet baştutanlarynyň resmi däl ýagdaýda geçen duşuşygynda üns berlen esasy mesele Arkalaşygyň çäklerinde hyzmatdaşlyk etmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin strategiýasynyň işlenip düzülmeginiň zerurlygy baradaky mesele boldy. 2008-nji ýylyň iýun aýynyň 4-6-synda Sankt-Peterburg şäherinde geçirilen GDA girýän döwletleriň resmi däl duşuşygyna, 2008-nji ýylyň 10-11-nji oktyabrynda Bişkekde bolup geçen sammite hem gatnaşdy. 2007-nji ýylyň noýabr aýynyň 22-ne paýtagtymyz Aşgabatda GDA döwletleriniň hökümet ýolbaşçylarynyň sammitiniň geçirilmegi, onda ulag, maliýe, ýangyş-energetika, harby, sosial we beýleki ugurlara degişli 30 golaý meseleleriň ara alnyp maslahatlaşylmagy, olar babatda özara bähbitli ylalaşyklara gelinmegi, Türkmenistan we GDA döwletleriniň gatnaşyklarynda täze eýýamyň başlanandygyny dünýä jar etdi.

Görşümüz ýaly, Täze Galkynyş zamanasynda rus-türkmen gatnaşyklary täze sepgitlere we derejelere eýe boldy. Dostlukly döwletleriň özara gatnaşyklarynyň ertiriniň hem röwşen boljakdygyna hiç hili şübhe ýok. Hormatly Prezidentimiziň Russiýa bolan soňky iş saparynyň netijesinde geçirilen gepleşikler, gol çekilen resminamalar, gelineň ylalaşyklar iki

doganlyk döwletleriň dost-dogan gatnaşyklarynyň ösmegine we berkemegine giň ýol açdy diýmäge bizde doly esas bar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Russiýa Federassiýasyna iş sapary mahalynda gol çekilen Resminamalar: 25.03.2009ý.

1.Bilelikdäki Türkmen-Russiýa Beýannamasy.

2.Hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň Baş prokuraturasy bilen Russiýa Federasiýasynyň Baş prokuraturasy arasyndaky Ylalaşyk.

3.Hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň İçeri işler ministrligi bilen Russiýa Federasiýasynyň İçeri işler ministrliginiň arasyndaky Ylalaşyk.

4.Oba hojalygy babatda özara düşünişmek hakynda Türkmenistanyň Oba hojalyk ministrligi bilen Russiýa Federasiýasynyň Oba hojalyk ministrliginiň arasyndaky Ähtnama.

5.Türkmenbaşy (Türkmenistan) we Astrahan suw-ulag uzeli we Mahaçgala (Russiýa Federasiýasy) deňiz menzilleriniň üstünden göni halkara demir ýol-parom gatnawyny guramak hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň arasyndaky Ylalaşyk.

6.Maýa goýumlaryny höweslendirmek we özara goramak hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň arasyndaky Ylalaşyk.

7.Bilim barada döwlet nusgasyndaky resminamalary özara ykrar etmek hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň arasyndaky Ylalaşyk.

8.Ylmy we ylmy-mugallymçylyk işgärlerini hünär synagyndan geçirmek babatda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň arasyndaky Ylalaşyk.

Şeýle hem iki ýurduň serhet edaralarynyň arasyndaky hyzmatdaşlyk, howpsuzlyk meseleleri boýunça arkalaşykly

işlemek we degişli düzümleriň kadrlaryny taýýarlamak bilen bagly hyzmatdaşlyga degişli resminamalara gol çekildi.

Soň metbugat konferensiýasy boldy.

Soň Hormatly Prezidentimiz Russiýanyň Döwlet Dumasynyň başlygy Boris Gryzlow bilen, soň Russiýanyň Hökümet ýolbaşçysy W.W.Putin bilen duşuşdy.

26.03.2009ý. Hormatly Prezidentimiz Sankt-Peterburgda bolup şäheriň gubernatory Walentina Matwiýenko bilen duşuşdy hem-de Aşgabat bilen Russiýanyň «demirgazyk paýtagtynyň» arasynda yzygiderli howa gatnawynyň açylmagyna bagyşlanan daba gatnaşdy.

Türkmenistanyň GDA-nyň beýleki dowletleri bilen gatnaşyklary. Mälim bolşy ýaly, 2009-njy ýylyň 8-nji aprelinde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow GDA girýän ýurtlaryň daşary işler ministrleriniň Geňeşiniň mejlisine gatnaşmak üçin Aşgabada gelen Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň Ýerine ýetiriji komitetiniň başlygy –ýerine ýetiriji sekretary Sergeý Lebedewi kabul etdi. Duşuşygyň barşynda söhbetdeşler Aşgabatda Arkalaşyga girýän ýurtlaryň daşary işler ministrleriniň geçiriljek mejlisiniň gün tertibine degişli esasy meseleleri ara alyp maslahatlaşdylar hem-de GDA-nyň giňişliginde, ilkinji nobatda, söwda-ykdysady ugur, ulag we telekommunikasiýalar, oba senagat toplумы we ileri tutulýan beýleki ugurlar boýunça hyzmatdaşlygy giňeltmegiň geljekki mümkinçilikleri barada pikir alyşdylar. Sergeý Lebedew Türkmenistanyň başlangyçlary bilen Arkalaşyga girýän ýurtlaryň oba hojalyk önümlerini öndürijileriň şu ýylyň güýzünde Aşgabatda geçiriljek forumynyň hem bu yzygiderli prosesde möhüm ähmiýete eýe boljakdygyny belledi.

Döwlet Baştutany geçiriljek forumyň üstünlikli bolmagyny arzuw edip, Arkalaşyga girýän ýurtlaryň daşary işler ministrleriniň Aşgabatdaky duşuşygynyň umumy bähbitleriň hatyrasyna döwletara hyzmatdaşlygyny mundan

beýläk-de ösdürmegiň ýolunda möhüm ädime öwrüljekdigine ynam bildirdi.

Hormatly Prezidentimiziň Döwlet baştutanlygyna ählhalk tarapyndan saýlanylmagy bilen Türkmenistanyň halkara abraýy we işjeňligi has artdy. Şu ýerde GDA döwletleri bilen hemmetaraplaýyn hyzmatdaşlygyň we gatnaşyklaryň has ösenligini aýratyn we buýsançly belläsimiz gelyär. Aýdanlarymyzy subut etmek üçin käbir maglumatlara ýüzlenmezden öň GDA barada bi-iki agyz durup geçeliň.

1991-nji ýylyň dekabır aýynda döredilen GDA häzirki zaman ykdysadyýetniň territoriýasy boýunça iň iri integrasiýasydyr. GDA ýurtlarynda 280 million adam ýaşaýar. Oňa girýän ýurtlaryň arasynda dürli ugurdaky gatnaşyklary amala aşyrmak üçin ägirt uly mümkinçilikler bar. Bu döwletleriň ýerleşýän giňişliginde dünýäniň tebigy baýlyklarynyň ägirt uly gorlary jemlenendir. Deslapky maglumatlara görä, GDA döwletleriniň territoriýasynda dünýäniň tebigy gaz gorunyň ýarysyna golaý bolup, olar, esasan, Russiýa, Türkmenistan we Özbegistan ýaly döwletlerde jemlenendir. GDA-nyň Ustawy, Baýdagy, Ýerine ýetiriji komiteti, Ştab kwartirasy, ençeme edaralary we organlary bardyr. GDA-nyň agzalary–12 döwletdir. Rossiýa, Belorussiýa, Ukraina, Moldowa, Ermenistan, Azerbaýjan, Gruziýa, Gazagystan, Gyrgyzstan, Täjigistan, Özbegistan, we Türkmenistan (2005-nji ýyldan bäri assosirlenen agzadyr)

Indi Türkmenistanyň GDA döwletleri bilen Täze Galkynyş zamanasynda aragatnaşyklary barada aýratyn durup geçeliň. Arkalaşygyň baştutanlary 2007-nji ýylyň dowamynda iki gezek duşuşdylar. 10-njy iýunda Russiýa Federasiýasynyň Sankt-Peterburg şäherinde geçirilen GDA döwletleriniň baştutanlarynyň resmi däl duşuşygynda ykdysady hyzmatdaşlygy ilerletmek, energetika we migrasion syýasat hem-de gumanitar ulgamy babatdaky özara bähbitli gatnaşyklary has-da ýygjamlaşdyrmak barada giňişleýin durlup

geçilipdi. Şol ýylyň oktýabr aýynyň 5-inde bolsa Täjigistanyň paýtagty Duşenbe şäherinde Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy ýurtlaryň döwlet baştutanlarynyň nobatdaky geňeşiniň mejlisi bolup geçipdi. Biziň Hormatly Prezidentimiz doganlyk Täjigistan Respublikasyna resmi saparynyň dowamynda bu mejlisiň işine hem işjeň gatnaşdy. Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy döwletleriň baştutanlarynyň şol duşuşygynda ykdysady, gumanitar babatdaky, köpçülikleýin howpsuzlyk, jenaýatçylyga we terrorçylyga garşy göreş baradaky meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy.

2007-nji ýylyň 22-nji noýabrynda Aşgabatda GDA döwletleriniň hökümet ýolbaşçylarynyň sammitiniň geçirilmegi, onda ulag, maliýe, ýangyş-energetika, harby, sosial we beýleki ugurlara degişli 30 golaý meseleleriň ara alnyp maslahatlaşylmagy, olar babatda özara bähbitli ylalaşyklara gelinmegi, Türkmenistan we GDA döwletleriniň gatnaşyklarynda täze eýýamyň başlanandygyny dünýä jar etdi.

2008-nji ýylda Hormatly Prezidentimiziň gatnaşmagynda Arkalaşyga girýän döwletleriň ýolbaşçylarynyň üç gezek duşuşygy boldy. Şol ýylyň Fewral aýynyň 22-sinde Moskwada bolan Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň döwlet baştutanlarynyň resmi däl ýagdaýda geçen duşuşygynda üns berlen esasy mesele Arkalaşygyň çäklerinde hyzmatdaşlyk etmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin strategiýasynyň işlenip düzülmeginiň zerurlygy baradaky mesele boldy.

Hormatly Prezidentimiziň Wladimir Putin bilen duşuşygynyň iňňän konstruktiv we özara düşünişmek ýagdaýynda bolup geçendigini bellemek hökmanydyr. Duşuşygyň barşynda bilelikdäki taslamalaryň ençemesi, aýratyn-da Hazarýaka gaz geçirijisini gurmak, öňden hereket edýän Orta Aziýa-Merkez gaz geçirijisini döwrebaplaşdyrmak boýunça hyzmatdaşlygy ösdürmegiň meselelerine garap, bu ugurdaky hyzmatdaşlygy ösdürmekde hökümetara toparynyň alyp barýan işlerine ýokary baha berildi. Hormatly

Prezidentimiz öz çykyşynda Türkmenistan we GDA gatnaşyklaryna çuň analiz berdi. Türkmenistan GDA-nyň assosirlenen agzasydyr. Bu ýagdaý onuň bitaraplyk statusyndan gelip çykýandyр. Türkmenistan GDA-nyň agzalary bolan ähli döwletler bilen, ilkinji nobatda sebitleýin prinsip boýunça netijeli hyzmatdaşlygy amala aşyrmaga mümkinçilik berýär, diýip hormatly Prezidentimiz aýtdy. Türkmenistan geçen ýylda hyzmatdaşlygyň strategiki ugurlary boýunça bu gatnaşyklary ep-esli giňeltdi hemde çuňlaşdyrdy.

Hormatly Prezidentimiz ulag pudagyny GDA-nyň çäklerinde özara gatnaşyklaryň esasy ugurlarynyň biri diýip, bu babatda Türkmenistanyň eden ynamly ädimlerini ýatlady. Ýagny 2007-nji ýylyň ahyrlarynda Türkmenistanyň inisiatiwasy bilen transmilli demirýol magistralynyň-Gazagystan-Türkmenistan-Eýran- gurluşygy başlandy. Bu taslama hem Türkmenistana, goňşy GDA döwletlerine, sebite we dünýä uly peýda berjek ähmiýetli gurluşyk bolar. Ol GDA döwletleriniň diňe ykdysady däl, eýsem hemme taraplaýyn ýakynlaşmagyna getirer, diýip Türkmenistanyň baştutany nygtady. Hormatly Prezidentimiz howa ulagy arkaly ýükleri daşamagy we ýolagçylary gatnatmagy işeňňirleşdirmegi tekliр edip, bu ugurda Türkmenistanyň hyzmatdaşlyk etmäge tejribesiniň, degişli mümkinçilikleriniň we isleginiň bardygyny belledi. Geçen ýylda Aşgabat-Almaty, Aşgabat-Minsk ugurlary boýunça yzygiderli awiamarşrutlarynyň açylandygyny, birnäçe günden bolsa Aşgabat-Kiýew awiýagatnawynyň işläp başlajakdygyny aýtdy.

Ýaňy-ýakynda Sankt-Peterburg – Aşgabat yzygiderli howa gatnawynyň ýola goýulandygyndan okyjymyz habarly bolsa gerek.

2008-nji ýylyň iýun aýynyň 6-synda Peterburgda geçirilen XII Sankt-Peterburg Halkara ykdysady Forumynyň çäklerinde Hormatly Prezidentimiz GDA döwletleriniň ýolbaşçylarynyň nobatdaky duşuşygyna hem gatnaşdy.

Duşuşykda GDA-nyň çäklerinde hyzmatdaşlygy mundan beýläkde ösdürmäge we şu jähtden uzakmöhletleýin esasyda deň hukukly. Özara bähbitli hyzmatdaşlygy pugtalandyrmaga we giňeltmäge çemeleşmeleriň has amatly ýollaryny gözlemäge degişli meseleleri aç-açan ara alnyp maslahatlaşyldy.

Türkmenistanyň baştutany bu sammitde çykyş etmek bilen, birnäçe ikitaraplaýyn duşuşyklary hem geçirdi. Bu babatda Hormatly Prezidentimiziň Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Dmitriý Medwedew, Ukrainanyň Prezidenti Wiktor Ýuşçenko bilen möhüm meseleleri ara alyp maslahatlaşdy. Sammitiň barşynda türkmen lideriniň çykyşy has-da täsirli boldy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow GDA-nyň ykdysady ösüşiniň strategiýasyny kemala getirmek meselesi boýunça türkmen tarapynyň pozisiýasy barada aýdyp, ähli döwletler, aýratyn hem, Arkalaşygyň ýurtlary bilen ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy ösdürmek Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri bolup durýar diýip nygtady. Şunda ara alnyp maslahatlaşylýan meselelere we çözülýän wezipelere baglylykda giňişleýin formatda hem gatnaşyk etmek mümkinçiligi aradan aýrylmaýar.

Türkmen lideri GDA-nyň çäklerinde hyzmatdaşlygyň möhüm elementi hökmünde däbe öwrülen medeni-gumanitar ugurda netijeli gatnaşyklary pugtalandyrmaga gönükdirilen ähli başlangyçlary goldaýandygyny aýdyp, soňky döwürde Türkmenistanyň GDA ýurtlary bilen gatnaşyklaryň täze, has ýokary derejä çykandygyny kanagatlanmak bilen belledi. Şu jähtden Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2009-njy ýylda Aşgabatda Arkalaşygyň ýurtlarynyň oba hojalyk önümlerini öndürijileriniň forumyny geçirmegi, onuň çäklerinde agrosenagat toplumynyň önümleriniň, oba hojalyk tehnikalarynyň we öňde baryjy tehnologiýalaryň sergisini gurnamagy teklipti. Şeýle forumyň derwaýyslygy, ilkinji nobatda, azyk howpsuzlygyny üpjün etmek meselesiniň häzirki zaman dünýäsiniň esasy

meseleriniň biri bolup durýandygy bilen şertlendirilendir diýip, türkmen lideri aýtdy.

2008-nji ýylda GDA-nyň soňky sammiti Bişkekde 10-njy oktyabrda geçirilipdi. Oňa gatnaşyjylar köp babatda GDA-nyň çäklerinde uzak möhletleýin geljek üçin hyzmatdaşlygyň derejesini we many-mazmunyny kesgitleýän ykdysady hyzmatdaşlygyň ösdürilmegini goldap, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyny ykdysady taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin strategiýasyn y işläp taýýarlamagyň möhümdigini nygtadylar. Nobatdaky sammitiň ara alyp maslahatlaşmagyna Arkalaşygy mundan beýläk-de ösdürmegiň Konsepsiýasyna laýyklykda işlenip taýýarlanylýan we syýasy, ykdysady hem-de gumanitar gatnaşyklary giňeltmäge gönükdirilen 19 sany resminamanyň taslamalary girizdi. 1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda gazanylan Ýeňişin 65 ýyllygyny baýram etmäge taýýarlyk görmek boýunça esasy çäreleriň meýilnamasy biragyndan goldanyldy.

Mejlisiň jemleri boýunça arkalaşyga girýän döwletleriň we resmi delegasiýalaryň baştutanlary gatnaşyklaryň dürli ugurlary boýunça resminamalaryň ençemesine gol çekdiler. Biragyndan ylalaşmagyna görä, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna indiki, 2009-njy ýyl Ýaşlaryň ýyly, 2010-njy ýyl bolsa Ylym we innowasiýalar ýyly diýip yglan etdiler. Arkalaşygyň döwletleriniň baştutanlarynyň Geňeşiniň indiki mejlisi 2009-njy ýylyň oktyabr aýynda Kişinýow şäherinde geçiriler.

Şeýlelikde, Hormatly Prezidentimiziň Döwlet baştutanlygyna saýlanylmagy bilen GDA döwletleri bilen hemmetaraplaýyn hyzmatdaşlygyň we gatnaşyklaryň has ösenligini ýokarda getirilen maglumatlarymyz doly subut edýär.

Hormatly Prezidentimiziň Aşgabatda geçiriljek Arkalaşygyň daşary işler ministrleriniň forumyna gatnaşmagy, onda etjek çykyşy, öňe sürjek teklipleri, aýtjak pikirleri diňe

Türkmenistan we GDA girýän döwletleriň hemmetaraplaýyn ýakynlaşmagyna, jebisleşmegine ýardam etmek bilen çäklenmän, olaryň durmuşa geçirilmegi sebitde we dünýä öz täsirini ýetirer diýmäge bizde doly esas bardyr.

2008-nji ýylyň Oguz aýynyň 4-6-synda Sankt-Peterburg şäherinde geçiriljek Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna (GDA) girýän döwletleriň resmi däl duşuşygy bolar. Onuň işine Türkmenistanyň Hormatly Prezideenti Gurbanguly Berdimuhamedow gatnaşar.

Mälim boluşy ýaly, maý aýynyň 30-yna Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Mejlisi boldy. Onda gündelik döwlet syýasatynyň ilkinji nobatdaky meselelerine, şeýle hem nobatdaky iş hepdesiniň jemlerine seredildi. Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasary R. Meredew çykyş edip, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Sankt-Peterburg şäherine resmi saparyna görülýän taýýarlyk barada hem hasabat berdi. Ol ýerde GDA-nyň resmi däl sammiti geçiriler. Baryp maý aýynyň 8-ine Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bilen Russiýa Federasiýasynyň täze saýlanan Prezidenti Dmitriý Medwedewiň arasynda telefon arkaly söhbetdeşlikde Hormatly Prezidentimiz Russiýanyň täze saýlanan Prezidentini wezipesine girişmegi bilen tüýs ýürekden gutlap, oňa berk jan saglyk we Russiýa döwletiniň ýolbaşçysynyň ýokary wezipesinde üstünlikler azuwlapdy we Ýeňiş günü mynasybetli Dmitriý Medwedewiň adyna mähirli gutlag sözlerini aýdypdy. Edil şol gepleşikde Dmitriý Medwedew Gurbanguly Berdimuhamedowy Sankt-Peterburga-GDA-nyň resmi däl sammiti gelmäge çagyrypdy. Hormatly Prezidentimiz şol sammite gatnaşjakdygyny tassyklapdy.

Hormatly Prezidentimiziň Döwlet baştutanlygyna ähliahk tarapyndan saýlanylmagy bilen ýurdumyzyň daşary gatnaşyklarynda möhüm özgerişlikler bolup geçdi. Olaryň arasynda GDA döwletleri bilen hemmetaraplaýyn

hyzmatdaşlygyň we gatnaşyklaryň has ösenligini aýratyn we buýsançly belläsimiz gelýär. Aýdanlarymyzy subut etmek üçin käbir maglumatlara ýüzleneliň.

GDA döwletleriniň baştutanlary 2007-nji ýylyň dowamynda iki gezek duşuşdylar. Iýun aýynyň 10-ynda Russiýa Federasiýasynyň Sankt-Peterburg şäherinde geçirilen GDA döwletleriniň baştutanlarynyň resmi däl duşuşygynda ykdysady hyzmatdaşlygy ilerletmek, energetika we migrasion syýasat hem-de gumanitar ulgamy babatdaky özara bähbitli gatnaşyklary has-da ýygjamlaşdyrmak barada giňişleýin durlup geçilipdi. Şol ýylyň oktýabr aýynyň 5-inde bolsa Täjigistanyň paýtagty Duşenbe şäherinde Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy ýurtlaryň döwlet baştutanlarynyň nobatdaky geňeşiniň mejlisi bolup geçipdi. Biziň Hormatly Prezidentimiz doganlyk Täjigistan Respublikasyna resmi saparynyň dowamynda bu mejlisiň işine hem işjeň gatnaşdy. Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy döwletleriň baştutanlarynyň şol duşuşygynda ykdysady, gumanitar babatdaky, köpçülikleýin howpsuzlyk, jenaýatçylyga we terrorçylyga garşy göreş baradaky meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy. Elbetde, şol duşuşyklar Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy ýurtlarynyň arasyndaky hyzmatdaşlygyň has-da ilerlemegine badalga berdiler.

2007-nji ýylyň Sanjar aýynyň 22-ne paýtagtymyz Aşgabatda GDA döwletleriniň hökümet ýolbaşçylarynyň sammitiniň geçirilmegi, onda ulag, maliýe, ýangyş-energetika, harby, sosial we beýleki ugurlara degişli 30 golaý meseleleriň ara alnyp maslahatlaşylmagy, olar babatda özara bähbitli ylalaşyklara gelinmegi, Türkmenistan we GDA döwletleriniň gatnaşyklarynda täze eýýamyň başlanandygyny dünýä jar etdi.

2008-nji ýylyň Baýdak aýynyň 22-sinde Russiýa Federasiýasynyň paýtagty Moskwada bolan Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň döwlet baştutanlarynyň resmi däl ýagdaýda geçen duşuşygynda üns berlen esasy mesele Arkalaşygyň çäklerinde hyzmatdaşlyk etmegiň 2020-nji ýyla

çenli döwür üçin strategiýasynyň işlenip düzülmeginiň zerurlygy baradaky mesele boldy.

Hormatly Prezidentimiziň Wladimir Putin bilen duşuşygynyň inňän konstruktiv we özara düşünişmek ýagdaýynda bolup geçendigini bellemek hökmanydyr. Duşuşygyň barşynda bilelikdäki taslamalaryň ençemesi, aýratyn-da Hazarýaka gaz geçirijisini gurmak, öňden hereket edýän Orta Aziýa-Merkez gaz geçirijisini döwrebaplaşdyrmak boýunça hyzmatdaşlygy ösdürmegiň meselelerine garaldy. Bu ugurdaky hyzmatdaşlygy ösdürmekde hökümetara toparynyň alyp barýan işlerine ýokary baha berildi.

Şu sammitde Hormatly Prezidentimiz çykyş edip, Türkmenistan we GDA gatnaşyklaryna çuň analiz berdi. Hormatly Prezidentimiz özüniň çykyşynyň başynda GDA-nyň möhüm we peýdaly, maslahat beriji forum hökmünde ähmiýetiniň uludygyny nygtapdy. Türkmenistan GDA-nyň assosirlenen agzasydyr. Bu ýagdaý onuň bitaraplyk statusyndan gelip çykýandyр. Türkmenistan GDA-nyň agzalary bolan ähli döwletler bilen, ilkinji nobatda sebitleýin prinsip boýunça netijeli hyzmatdaşlygy amala aşyrmaga mümkinçilik berýär, diýip hormatly Prezidentimiz aýtdy. Türkmenistan geçen ýylda hyzmatdaşlygyň strategiki ugurlary boýunça bu gatnaşyklary ep-esli giňeltdi hemde çuňlaşdyrdy. Şu aýdylanlary delillendirmek üçin hormatly Prezidentimiz birnäçe aýdyň mysallary getirdi. Meselem energetika sektorynda edilen işler barada gürrüň edende Hazarýaka gazgeçirijisiniň taslamasyny we **“Orta Aziýa - Merkez”** magistral gazgeçirijiniň kuwwatlyklaryny artdyrmagyň taslamasyny durmuşa geçirmekde GDA-nyň birnäçe ýurtlarynyň özara gatnaşyklaryna degişli anyk ylalaşyklaryň gazanylandygyny aýratyn belledi.

Hormatly Prezidentimiz ulag pudagyny GDA-nyň çäklerinde özara gatnaşyklaryň esasy ugurlarynyň biri diýip, bu babatda Türkmenistanyň eden ynamly ädimlerini ýatlady.

Ýagny 2007-nji ýylyň ahylarynda Türkmenistanyň inisiatiwasy bilen transmilli demirýol magistralynyň-Gazagystan-Türkmenistan-Eýran- gurluşygy başlandy. Bu taslama hem Türkmenistana, goňşy GDA döwletlerine, sebite we dünýä uly peýda berjek ähmiýetli gurluşyk bolar. Ol GDA döwletleriniň diňe ykdysady däl, eýsem hemme taraplaýyn ýakynlaşmagyna getirer, diýip Türkmenistanyň baştutany nygtady . Soň hormatly Prezidentimiz Hazar deňzinde Arkalaşygyň döwletleriniň portlarynyň arasyndaky deňiz gatnawlarynyň bar bolan ugurlaryny ösdürmäge we täze ugurlary döretmäge Türkmenistanyň uly ähmiýet berýänligini nygtap, Türkmenbaşy portundan Astrahana, Mahaçgala, Bakuwa, Aktaua deňiz ulagy bilen ýükleri daşamagyň mümkinçiliklerini doly derejede işe girizmegi teklip etdi.

Hormatly Prezidentimiz howa ulagy arkaly ýükleri daşamagy we ýolagçylary gatnatmagy işeňňirleşdirmegi teklip edip, bu ugurda Türkmenistanyň hyzmatdaşlyk etmäge tejribesiniň, degişli mümkinçilikleriniň we isleginiň bardygyny belledi. Geçen ýylda Aşgabat-Almaty, Aşgabat-Minsk ugurlary boýunça yzygiderli awiamarşrutlarynyň açylandygyny, birnäçe günden bolsa Aşgabat-Kiýew awiýagatnawyň işläp başlajakdygyny aýtdy. Türkmenistan bilen GDA-nyň beýleki döwletleriň arasyndaky howa gatnawlaryny açmak baradaky meseleleriň hem çözüýänligini bellemek zerurdyr.

Türkmenistanyň Prezidenti soň GDA döwletleriň gumanitar pudak boýunça gatnaşyklarynyň örän möhümdigini hem belledi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow GDA-nyň çäklerinde gumanitar hyzmatdaşlygy pugtalandyrmaga gönükdirilen ideýalary we başlangyçlary Türkmenistanyň goldaýandygyny yglan edip, bilim, ylym, maglumatlar we medeniýet babatda alyş-çalyşlary mundan beýläk-de ösdürmäge gönükdirilen anyk taslamalary we maksatnamalary işläp düzmegiň zerurdygyny hem belledi.

§15. Türkmenistanyň Aziýa ýurtlary bilen gatnaşyklary

Aziýa ýurtlary barada umumy maglumat. Aziýa ýer şarynyň in uly dünýä bölegidir. Meýdany 44,4 mln. km². Şol sanda 16,8 mln km² GDA-nyň Aziýa döwletleri tutýarlar. Ol döwleter ösüş derejeleri, territoriýalarynyň ululygy, ilatyňň sany boýunça biri birinden düýpli tapawutlanýarlar. Meselem, Kuweýtde milli girdeýji jan başyna ýylda ortaça 20 müň dollar düşýän bolsa, onda Owganystanda bu görkeziji yüzlerçe esse azdyr. Tutýan territoriýasy 9,5 mln. km², ilaty 1 milliardan köp bolan Hytay ýaly ägirt uly döwlet bilen bir hatarda Aziýada meýdany 70 mün km² ilaty 190 mün bolan Maldiw respublikasy ýaly naýda döwletlerem bar. Aziýada gadymy döwletler bilen bir hatarda Garaşsyzlygy täzelikde gazanan ýaş döwletleriň ençemesi bardyr. Aziýa ýurtlary jemgyýetiň häzirki ösüş etapynda syýasatda, ykdysadyýetde, sosial sferada örän möhüm rol oýnaýarlar. Bu ýerde dünýäniň ilaty ýarysyndan gowragy ýaşaýar, diňe iki Aziýa ýurdunda Hytaýda we Hindistanda ýaşaýanlar 2 mlrd. adama golaydyr. Aziýa dünýä bazaryna nebit, ninerál we oba hojalyk çig mallaryny, gaýtadan işleýän senagat önümlerini çykarmakda uly öňe gidişlere eýe boldy.

Tebigy resurslary. Aziýa ýurtlary ägirt uly tebigy baýlyklara eýedir. Aýratyň hem gazyp alma baýlyklaryň zapaslarynyň ululygy, olaryň dürligi boýunça Aziýa dünýäniň beýleki böleklerinden has tapawutlanýarlar. Aziýada ýangyç energetiki resurslaryň, demir magdanlarynyň, polimetallaryň, himiki çig mallaryň, gymmat bahaly daşlaryň, altyňnyň, kümüşniň, almazyň, mineral gurluşyk materiallarynyň ägirt uly ýataklary bardyr. Günbatar Sibirde, Mesopotamiýa pesliginde, Pars aýlagynda. Russiýada, Eýranda, Yrakda, Saud Arabystanda, Kuweýtde, Bahreýnde, Birleşen Arap Emirliginde, Katarda, Indoneziýada, Myanmede, Hindistanyň deňiz ýakalarynda, Malaý arhipelagynda ägirt uly nebit-gaz

ojaklary bolup, olardan: dünýäde çykarylýan nebitiň köp bölegi alynýar. Demir we marganes nagdanlarynyň (Hindistanda) hromitleriň (Türkiýe we Filippinler), wolframyn zapaslary dünýä ähmiýetlidir.

Aziýa suw resurslaryna örän baýdyr. Süýji suwlaryň agramly bölegi Aziýada ýerleşendir. Demirgazyk Aziýadaky Ob, Yenisey, Lena, Amur, Günorta Aziýadaky Hindi, Gang, Brahmaputra, Mekong, Günbatar Aziýadaky Tigr, Yewfrat, Merkezi Aziýadaky Syrderýa, Amyderýa, Gündogar Aziýadaky Yanszy, Huanhe derýalary ykdysadyýetde köp taraplaýyn giňden peýdalanylýar. Dünýäde in köp süýji suwly köpe Baykal Aziýada ýerleşendir. Aziýa döwletleri tokay resurslaryna baydyr. Demirgazyk Aziýada we Günorta Aziýada, tropik tokaylarynyň millionlarça gektarlary bardyr. Dünýäniň tokaý zapaslarynyň ýarysyndan gowragy Aziýa ýurtlayna degişlidir. Köp ýurtlarda rekreasion resurslary uly ähmiýete eýedir. Tebigy resurslary we şertleri Aziýanyň ýurtlarynyň hojalyklarynyň pudaklaýyn we territorial strukturasyň kesgitlýär.

Ilaty. Aziýa dünýäniň in köp ilatly bölegi bolup, onda 3,6 mlr-da golay ilat ýaşaýar. (Dünýäniň ilatynyň 60 göterime golaýy). Ilatyň orlaça gürlügi 1 kw. km, ýere 71 adam düşýär. Aziýada ilatyň sany tiz depginlerde artyp, onun ýylda orta tebigy köpelişi 20 promille barabardyr. Ilatyň umumy sanynyň 34 şäherlerde ýaşaýar. Her birinde ilatyň sany 1 milliondan köp bolan şäherleriň 82-si bar. Olaryň has ululary Şanhaý (12 mln.), Pekin (9,2 mln.), Bombey (8,2 mln.), Tähran (7 mln.), Tokio (8,3 mln.), Jakarta (6,3 mln.), Manila (5,9 mln.), Karaçi (5,5 mln.), Daşkent, Nowosibirsk, Baku, Tbilisi, Ystambul, Ankara, Singapur we başgalar.

Aziýa ýurtlarynyň birenteginde erkek adamlaryň sany aýal-gyzlardan köpräkdir. Aziýa döwletlerinde adatdan daşary köp dürli milletleriň wekilleri ýaşap, olar 9 dil maşgalasyna degişlidirler. In köp sanly milletleri— Hytaýlar (1 mlrddan

gowrak), hindiler (223 mln.), bengallar (176 mln.), ýaponlar (123 mln.), penjaplar, biharlar, koreýler, türkler, tamiller, Orta Aziýa halklary we beýlekiler.

Hojalygy. Aziýanyň köp ýurtlarynda oba hojalyk önümçiligi agdyklyk edýär. Emma senagatly-industrial döwletleriň sany kem-kemden köpelyär. Aziýada iň ösen döwlet Ýaponiýadyr. Soňky 10-15 ýylda Günorta Koreýa, Singapur, Malaýziya", Küweýt, Saud Arabystany, Taýland, Ysraýyl, Türkiýe, Eýran, Hytaý, Päkistan we ýene-de birnäçe kiçiräk ýurtlar örän tiz depginlerde ösýärler. Aziýanyň ýurtlarynyň ykdysadyýetinde 5 sany aýratynlyk mahsusdyr.

Birinjiden, ykdysadyýetiň ösüş derejesiniň pesligi, çünki Aziýanyň köp ýurtlary ozalky yza galak feodal gatnaşyklaryndan kapitalistik önümçilik gatnaşyklaryna geçiş döwrüni başdan geçirýärler.

Ikinjiden, Hytaý, KHDR-sy, Wýetnam, Laos sosialistik ösüş ýoluny saýlap aldy.

Üçünjiden, Aziýada özüniň ykdysadyýetiniň ösüş derejesi boýunça dünýäniň iň ösen döwletleri bilen bäsleşýän Ýaponiýa bardyr. Ýaponiýa köp halatlarda öndürilýän önümiň jan başynda düşüşinde ABŞ bilen bir hatarda dünýäde birinji-ikinji orunlary eýeleýär.

Dördünjiden, Aziýa döwletleriň aglabasy ösen ýurtlar üçin çig mal bazasy bolup hyzmat edýärler. Eksportyň agramly bölegi çig mal resurslarynyň we oba hojalyk önümleriň paýyna düşýär.

Bäşinjiden, önümçilik güýçleri ýurtlaryň territoriýasy boýunça örän endigansyz ýerleşdirilipdir. Ýurtlaryň köpüsinde transportyň gowşak ösmegi, olaryň içerki we daşarky ykdysady gatnaşyklaryna oňaýsyz täsir edýär.

Içerki aýratynlyklary. Aziýa döwletlerini geografiki ýerleşişlerine laýyklykda baş uly bölege bölmek bolar.

1. Demirgazyk Aziýa
2. Merkezi Aziýa

3. Günorta-Günbatar Aziýa

4. Günorta Aziýa

5. Günorta-Gündogar Aziýa

1. Demirgazyk Aziýa Orsyýediň Aziýa bölegi degişli bolup, onuň meýdany 12,7 mln. km. ilaty 33 mln. adama golaý. Adatça Demirgazyk Aziýa Günbatar Sibir we Gündogar Sibir we Uzak Gündogar ykdysady etraplaryna bölünýär.

2. Merkezi Aziýa. Bu etrapda Türkmenistan, Özbekistan, Gyrgyzstan, Täjigistan we Gazagystan degişlidir. Regionyň döwletleri tiz depginde ösyän häsiýetde bolup, olary senagatly agrar tipli ýurtlary hasap edip bolar. Olaryň köpüsinde bazar ykdysadyýetine geçmeklik etapy dowam edýär. Garaşsyz hemişelik bitarap Türkmenistan döwleti hem şu regionda aýratyň möhüm orun tutýar. Merkezi Aziýa hojalygynyň köp taraplaýyn ösüşi bilen tapawutlanýar. Ýangyç-energetiki, maşyn gurluşygy, himiya, elektrotehniki, ýenil we azyk senagatlary ösdürilýär. Pagtaçylyk, däneçilik, miweçilik, üzümçilik, subtropik ekinleri, donuzdarçylyk oba hojalygynyň esasy pudaklarydyr.

3. Günorta-Günbatar Aziýa. Dünýäniň syýasy kartasynda we halkara ösüşinde Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlary möhüm rol oýnaýarlar. Territoriýalaryň, ilatynyň, tebigy baýlyklarynyň möçberi, sosial-ykdysady ösüş derejeleri, garaşsyzlygynyň hem syýasy gurluşynyň boýunça dürli-dürlidirler. Aýratyn-da ikinji jahan urşundan soňra ýurtlaryň syýasy hem sosial-ykdysady ösüş endigansyzlygynyň güýçlenmegi netijesinde Aziýa ýurtlarynyň arasyndaky tapawutlar has äşgärülenýär. Günorta-Günbatar ýurtlary, ozaly bilen, dünýa medeniyetiniň iň gadymy taryhy ojaklarynyň hataryna girýärler. Olar dünýäde geografik taýdan has giň ýayran dört sany dinleriň (yslam, hristian, katolik we iudaizm) üçüsiniň (katolikden beýlekileriniň) watanydyr.

Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlarynyň dünýä kartasynda ykdysady-geografik ýerleşişleriniň esasy alamatly — olaryň

Ýewropa, Aziýa, we Afrikanyň çatrygynda, Orta ýer denzi bilen Günorta Aziýanyň in möhüm ýollarynyň aralygynda ýerleşmegidir. Subregionyň şeýle ýerleşmegi münlerçe ýyllaryň dowamynda belli taryhy-geografik welaýatlary öz içine alyan Gunorta-Günbatar Aziýa halklarynyň syýasy we ykdysady taryhyna ep-esli täsir etdi. Taryhy-geografik welaýatlaryň hataryna Tigr we Ýewfrat derýalarynyň aralygynda ýerleşen Mesopotamiya, Aziýanyň Orta ýer deniz kenarynyň ýurtlary, Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlarynyň Demirgazyk toparynyň bolsa Alynky Aziýa diýlip atlandyrylýan ýurtlary girýärler. Olaryň uly bölegi Ýakyn Gündogar ýurtlarynyň syýasy-geografik toparyna girýärler, Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlarynyň ykdysady-geografik ýerleşişiniň ýene bir aýratyňlygy — olaryň demirgazyk tarapynda GDA ýurtlarynyň. (Ermenistan, Azerbaýjan, Türkmenistan) we şol sanda Türkmenistan bilen has uzyn döwlet araçäkleriniň bolmagydyr.

Halkara ösüş meseleleri (dünýäniň syýasy kartasynda döwlet we syýasy gurluşy boýunça özgermekleri we ş. m.) aýratynda soňky ýyllarda Günorta-Günbatar Aziýa ýurtlaryna hem täsir etdi. XX asyryň başynda diňe Türkiýe, Eyran we Owganystan syýasy garaşsyzlygyna eýe bolupdy. 70-nji ýyllardan bäri bolsa Günorta-Günbatar ýurtlary köplenç özygtyýarly garaşsyz döwletlere öwürüldiler. Emma welin, Saud Arabystanynda, Iordaniyada, Omanda, Birleşen Arap Emiratynda, Bahreýin, Katar we Küweýt döwletlerinde monarhiýa döwlet gurluşy henizem saklanýar.

4. Günorta Aziýa. Günorta Aziýa ýurtlaryna Hindistan ýarym adasy we Hindi okeanyndaky birnäçe adalar girýärler. Günorta Aziýa ýurtlary esasan 7 sany döwletlerden ybaratdyr. Olaryň köpüsi halkara ähmiyetli transport ýollarynda ýerleşendirler. Deniz portlarynyň käbirleri tranzit ähmiyetlidir. Aýratyn-da dünýäniň in iri portlarynyň biri, Ýuwaş we Hindi okeanlarynyň köp sanly gämi gatnaw liniýalaryna hyzmat edýän Singapur, Bombeý, Kalkutta, Karaçi portlarynyň tranzit

ähmiyeti diýseň uludyr. Günorta we Günorta-Gündogar Aziýanyň territoriýanyň üsti bilen möhüm halkara howa liniýalary hem geçýär.

Taryhy ösüşi we häzirki zaman halkara ýagdaýy boýunça Günorta Aziýa ýurtlarynyň ençeme umumylyklary bar. Ikinji jahan urşuna çenli bu ýurtlar imperializmiň kolonial ulgamynyň iň möhüm bölegi bolupdy. Bu ýurtlaryň aglabasy ýewropa döwletlerine we ABŞ-a bakna bolupdy. Diňe Nepal şalygynyň normal özbaşdaklygy bardy, ýöne olar hem halkara imperializmine garaşlydyrlar. Ikinji jahan urşy gutarandan soňra Günorta Aziýada milli azat edijilik hereketiniň zarby bilen kolonial ulgama ýykyldy.

Günorta Aziýa ýurtlary agalyk ediji ýurtlaryň ýiti dargynlyklarynyň täsirinde boldy. Emma baknalyga, urşa we agressiýa garşy göreşde dünýäniň progressiw güýçleri uly rol oýnaýar we bu şertlerde Goşulyşmaýan hereketleriň halkara Guramasy uly goldaw tapdy. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlarynyň köpüsiniň döwlet gurluşy-respublikadyr. Ýurdy dolandýrmagyň monarhiýa formalary barha kemelýär, Şeýle-de bolsa, Nepalda, Butanda döwleti dolandýrmagyn monarhiýa formasy henizem dowam edýär.

Territoriýalarynyň, tebigy baýlyklarynyň we ilatynyň möçberi, sosial-ykdysady ösüş derejeli we garaşsyzlyklarynyň, syýasy gurluşy boýunça Günorta, Aziýa döwletleri dürli-dürlidirler. Muňa örän giň territoriýaly Hindistan we iň kiçi Maldiw Respublikasy (meýdany 0,3 müň kw. km) aýdyň mysal bolup biler. Bu ýurtlaryň arasynda aýratyn-da ikinji jahan urşundan soňra uly tapawutlar döräp başlady. Syýasy we sosial-ykdysady ösüş derejeleri boýunça olaryň endigansyzlygy güýçlendi.

Aziýanyň Günorta Aziýa bölegi - Gimalaýdan güntortada, Hindi okeanynyň ýakyn adalarynda ýerleşen ýurtlaryň arasynda geogafik, demografik hem-de ykdysady taýdan Hindistan

Günorta Aziýada merkezi orun tutýar. Ol dünýäniň iň iri we köp ilatly ýurtlarynyň biridir.

Günorta Aziýa ýurtlarynyň köpüsinde kolonial geçmişden miras galan yza galaklyny henizem dowam edýär. Regionyň diňe iki ýurdunda — Hindistanda we Päkistanda häzirki zaman iri senagat döredildi. Bangladeş, Nepal, Şri-Lanka, Maldiw Respublikasy we Butan Şalygy galan agrar ykdysadyýetli ýurtlardyr.

5. Günorta-Gündogar Aziýa. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlarynyň senagaty ösýän ýurtlar üçin döp bolan gurluşy bilen tapawutlanýar. Bu ýurtlarda mineral çig mallary çykarmak agdyklyk edýär. Meselem, Indoneziya we Malaýziýa nikel magdanlaryny, Filippinler bolsa hromy köp çykarýarlar.

Günorta-Gündogar Aziýanyň käbir ýurtlary soňky ýyllarda nebit çykarmaga barha artdyryýarlar (Bruneý, Indoneziýa, Malaýziýa). Köplenç daşary ýurt kapitalyny peýdalanmagyň hasabyna Singapur, Malaýziýa we Filippinler işläp çykaryş senagatyny ösdürmekde has ýene gitmegi başardylar. (Metallurgiýa, nebiti gaýtadan işlemek, elektronika we ş.m.). Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary 18 sany Olaryň ykdysadyýeiniň baş sferasy hasaplanylýan oba hojalygynyň esasy pudagy — subtropik ekerançylykdyr. Oba hojalygynyň baş azyk ekini bolsa — şaçaýlykdyr. Indoneziýanyň ekilýän ýerleriniň deň ýarysy, Filippinlerde bolsa 90 göterimi şaly ekerançylygyndan ybarat.

Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary dünýäde şalyny in köp öndürýän regiondyr. Regionyň ähli ýurtlarynda kösükli ekinler, mekgejowen, badat ösdürilip ýetişdirilýär. Mundan başga-da natural kauçuk (dünýä boýunça ýygnaýan kauçugyň deň ýarysyny Malaýziýa öndürýär), kokos ýagy, kofe (Filippinler), çay, gyzyl we gara burç (Indoneziýada) köp öndürilýär.

Günorta-Gündogar Aziýanyň iri şäherleri Jakarta, Manila, Singapur, Hanoý we Kuala-Lumpur. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlarynda transporty ösdürmegiň esasy alamaty deňiz

transportunyň agdyklyk etmegidir we bu ýurtlaryň deňiz kenarýaka regionynda, adalarda ýerleşmegidir.

Türkmenistanyň Aziýa ýurtlary bilen gatnaşyklary.

Türkmen-Hytaý: Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisiniň uly möçberli taslamasyny durmuşa geçirmek meselesi «Türkmengaz» döwlet konserninde we Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Nebitgaz serişdelerini dolandyrmak we peýdalanmak baradaky döwlet agentliginde geçen gepleşikleriň baş temasy boldy. TDH-a habar berlişi ýaly, Hytaýyň milli nebitgaz korporasiýasynyň (CNPC) wise-prezidenti Wan Dumdziniň baştutanlygyndaky wekilçilikli hytaý topary ýörite şu mesele boýunça Aşgabada geldi.

Taraplar strategiki ähmiýetli bilelikdäki taslamanyň esasy meseleleri boýunça ýerine ýetirilen işleri seljerdiler. Mälim bolşy ýaly, gözbaşyny Amyderýanyň sag tarapyndaky ýataklardan alyp gaýdýan dünýäde iň uzyn turba geçirijisiniň umumy dowamlylygy 7000 kilometre golaý bolar. Hytaýly hyzmatdaşlaryň habar berşi ýaly, häzirki wagta çenli üstaşyr ýurtlar bolan Özbegistanyň we Gazagystanyň içinden turbalaryň 1200 kilometri geçirildi. Onuň galan 600 kilometrini geçirmekden başga-da, Hytaýda öňden bäri işläp gelýän turba geçirijiniň kuwwatlygyny ep-esli derejede artdyrmak üçin bölekleyin döwrebaplaýyn enjamlaşdyrmak işleri hem garaşýar.

Transmilli gaz geçirijisiniň türkmen böleginde gurluşyk işleri doly möçberde alnyp barylýar. «Türkmengaz» DK-nyň buýurmasy boýunça 188 kilometrlik Malaý-Bagtyýarlyk gazgeçirijisini gurýan Russiýanyň belli «Stroytransgaz» kompaniýasy eýýäm onuň 40 kilometrden gowragyny gurdy. Gazgeçiriji türkmen-hytaý turbageçirijisini «mawy ýangyç» bilen üpjün etjek iri gaz ojalaryny özara birleşdirmäge ýardam berer. Onuň gurluşygyny şu ýylyň ahyryna tamamlamak meýilleşdirilýär.

Türkmen gazçylarynyň hyzmatdaşy bolan CNPC INTERNATIONAL (Türkmenistan) kompaniýasy Hytaýyň

milli nebitgaz korporasiýasynyň aýratyn düzüm bölegidir. Ol «Bagtyýarlyk» şertnamalaýyn meýdançada tebigy gazy barlamak, işläp taýýarlamak we çykarmak boýunça doly möçberli işleri, şeýle-de degişli ýerüsti infrastrukturalaryň gurluşygyny işjeň alyp barýar. Geljekki gazgeçirijiniň başlanýan ýeri bolan Samandepede gaz ýatagynda meýilnamalaşdyrylan gazy gaýtadan işleýän zawodlaryň ikisinden birinjisiniň gurluşygy çaltlandyrylan depginler bilen alnyp barylýar. Onuň işe girizilmegi bilen türkmen gazy Hytaýa gelip başlar.

Şu gazgeçirijiniň taslamasyny durmuşa geçirmek we tebigy gazy satmak baradaky Baş hökümetara ylalaşygyna laýyklykda, Türkmenistan 30 ýylyň dowamynda her ýylda tebigy gazyň 30 milliard kubmetrini Hytaýa ibermäge borçlandy. Garaşsyz bilermenler tarapyndan subut edilen we Türkmenistany iri hem ygtybarly ýangyç iberijisi hökmünde goşmaça kepillendirýän nebitgaz serişdeleriniň uly gorlaryny hasaba almak bilen, geljekde bu san 40 milliard kubmetre çenli artdyrylyp bilner.

Şeýlelik bilen, durmuşa geçirilmegine Türkmenistanyň we HHR-nyň ýolbaşçylygy tarapyndan aýratyn ähmiýet berilýän deňsiz-taýsyz taslama häzirki wagtda iş ýüzünde amala aşyrylýar. Ýagdaýy seljermek bilen, taraplar ýerine ýetirilen işleriň möçberi eýýäm 2009-njy ýylyň ahyryna tebigy gazy Hytaý Halk Respublikasyna iberip başlamaga Türkmenistanyň real mümkinçilikleri bar diýip aýtmaga doly esas döredýär diýen pikire geldiler.

2008-nji ýyldaky Pekindäki duşuşyklar we gepleşikler: 7-nji awgustda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow XXIX tomusky Olimpiýa oýunlarynyň açylyş dabarasyna gatnaşmak üçin Hytaý Halk Respublikasynyň paýtagty Pekine geldi.

Pekin Halkara aeroportunda uçaryň ýanynda belent mertebeli myhmany Hytaý Halk Respublikasynyň

ýolbaşçylarynyň tabşyrmagy boýunça HHR-iň raýat administrasiýa ministriniň orunbasary jenap Szýan Li, beýleki resmi adamlar mähirli we tüýs ýürekden mübäreklədiler.

Türkmenistanyň Prezidenti Hytaý paýtagtynyň howa menzilinden özi üçin niýetlenen “ Dýaoýutaý ” Hökümet myhmanhanalar toplumynda ýerleşen kabulhanasyna bardy.

7-nji awgustda XXIX tomusky Olimpiýa oýunlarynyň açylyş dabarasyna gatnaşmak üçin Hytaý Halk Respublikasynyň paýtagtyna gelen Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň milli olimpiýa ýygyny komandasynyň agzalary bilen duşuşdy.

8-nji awgustda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow XXIX tomusky Olimpiýa oýunlarynyň açylyş mynasybetli geçirilen resmi dabaralara gatnaşdy.

8-nji awgustda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Koreýa Respublikasynyň Prezidenti Li Mýon Bak bilen duşuşdy. Ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň geljegi barada özara gyzyklanma bildirilip gürrüň edilen söhbetdeşligiň barşynda taraplar giň möçberli döwletara gatnaşyklaryny ýola goýmaga iki tarapyň hem gyzyklanma bildirýändigini aýtdylar. Iki ýurduň syýasy erk - islegi we ägirt uly ykdysady hem – de serişdeler potensialy şol gatnaşyklary üstünlikli ösdürmegiň girewi bolup durýar. Hyzmatdaşlygy diwersifikasiýalaşdyrmagyň ýollary barada pikir alyşmagyň çäklerinde strategik energetika ulgamyndaky gatnaşyklara aýratyn üns berildi. Iki ýurduň ykdysadyýetleriniň biri – biriniň üstüni ýetirýändigini nazara almak bilen, şol ulgamda üstünlikli hyzmatdaşlyk üçin ähli şertler, hususan – da, Türkmenistanyň ägirt uly potensiýaly we Koreýa Respublikasynyň häzir eýe bolan tejribesi hemde mümkinçilikleri bar.

Beýik Galkynyş we täze özgertmeler ýoly bilen ösüşiň täze sepgitlerine gadam goýýan ýurdumyzyň halkara abraýy gün-günden ýokarlanýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly

Berdimuhamedowyň ýurdumyzda täze özgertmelere we beýik ösüslere badalga bermegi daşary ýurtlaryň köpüsinde saparda bolmagy Türkmenistanyň dünýä bilen sazlaşykly ösýän ýurtdugyny subut etdi. Watanymyzyň dünýäniň ösen ýurtlary bilen ykdysady, medeni we gumanitar ugurlardaky gatnaşyklary barha giňeýär.

Hormatly ýurt baştutanymyzyň 2008-nji ýylyň awgust aýynyň 7-sinde Pekinde XXIX tomusky Olimpiýa oýunlarynyň açylyş dabarasyna gatnaşmagy uly ähmiýetli waka boldy. Döwlet baştutanymyzyň ýurdumyzda sportuň ösdürilmegine uly üns bermegi ähli raýatlaryň, dürli käräki adamlaryň çuňňur aladasyny edýändiginiň nyşanydyr. Hormatly Prezidentimiz türkmenistanly sportsmenlere ak pata berip, dünýäniň 205 ýurdundan gelen 11 müňden gowrak sportsmeniň gatnaşjak Olimpiýa oýunlaryna Türkmenistanyň hem goşulmagy ýurdumyzyň parahatçylyk söýüji, hyzmatdaşlyk üçin ýene-de bir mümkinçilik boldy diýip belledi.

2008-nji ýylyň 8-nji awgustda agşamlyk bolsa hormatly Prezidentimiz dünýäniň 100-den gowrak ýurdundan gelen döwlet we hökümet baştutanlary bilen bilelikde „Guş höwürtsesi” atly stadiona XXIX tomusky Olimpiýa oýunlarynyň açylyş dabarasyna syn etdiler. Şol bir wagtyň özünde soňky sekuntlar geçýär we XXIX tomusky Olimpiýa oýunlarynyň esasy arenasynda uly baýramçylyk başlanýar. Ýeri gelende aýtsak, dabara 8-nji awgustda geçirilýär, onuň 8 sagat 8 minut 8 sekuntda başlanmagy ýöne ýerden däl, çünki Hytaýda bu san bagt getirýän diýlip hasaplanylýar we abadançylygyň, şowlulygyň hem-de rowaçlylygyň simwolydyr. Ajaýyp tomaşa XXIX tomusky Olimpiýa oýunlarynyň Senasynyň ýaňlanmagy bilen tamamlanýar. Soňra dabaranyň resmi bölümi başlanýar. Köpsanly tomaşaçylaryň şowhunly el çarpyşmagynda stadiona Olimpiadanyň esasy gahrymanlary- sportsmenler peýda bolýarlar. Däp bolşy ýaly, Olimpiýa oýunlaryna gatnaşyjylaryň paradyny Olimpiýa

oýunlarynyň Watany hasaplanýan Gresiýanyň ýygyny topary açýar. Soňra Pekin Olimpiadasyna gatnaşýan 205 ýurduň ýygyny toparlary şowhunly el çarpyşmalaryň astynda münberleriň öňünden geçýärler. Parady Olimpiýa oýunlaryny geçirýän ýurduň- Hytaý Halk Respublikasynyň Olimpiýa ýygyny topary jemleýär. Parahatçylygyň we dostlugyň ýörişine öwrülen parad tamamlanandan soňra, sport delegasiýalarynyň ählisi stadiondaky meýdançada ýerleşdiler. Ýygynlary-Olimpiada-2008-e gatnaşyjylary we myhmanlary XXIX tomsky Olimpiýa oýunlarynyň guramaçylyk komitetiniň başlygy Lýu Si we Halkara Olimpiýa Komitetiniň Prezidenti Žak Rogge mübärekleýärler. Düýnäniň iň abraýly döwlet ýolbaşçylarynyň hatarynda Olimpiýa oýunlarynyň açylyş dabarasyna gatnaşan milli Liderimiziň Pekine sapary has köptaraply häsiýete eýe boldy. Hormatly Prezidentimiz birnäçe döwlet baştutanlary bilen duşuşygy, iri halkara kompaniýalarynyň ýolbaşçylaryny we wekillerini kabul etdi. Yurdumyzyň ykdysady ugurda hyzmatdaşlyklaryny berkitmäge gönükdirilen möhüm gepleşikleri geçirdi.

Saparyň çäklerinde hormatly Prezidentimiz Koreýa Respublikasynyň Prezidenti Li Myón Bak, Hytaýyň „SNRS” nebitgaz kompaniýasynyň baştutany Szýan Sselin we Wan Dunsezin hem-de „SNRS” internasional Türkmenistanyň baş direktory Gumsýun bilen duşuşygy.

2008-nji ýylyň 9-njy awgustda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygy Hu Szintao bilen duşuşygy. Duşuşyk mahaly hormatly Prezidentimiz Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygyna ägirt uly sport baýramçylygy üçin minnetdarlyk bildirdi. Türkmen lideriniň belleýşi ýaly, Pekiniň merkezi Olimpiýa arenasynda bolup geçen waka oýlanyp düzülişi, gerimi we durmuş geçirilişi boýunça bu ägirt uly baýramçylygyň şaýatlary bolmak bagtyna eýe bolanlaryň hemmesiniň ýadynda galar. Söhbetdeşligiň dowamynda iki

ýurduň liderleri döwletara hyzmatdaşlygyny mundan beýläk-de ösdürmegiň we geljeginiň meseleleriniň üstünde durup geçip, Türkmenistanyň hem-de Hytaýyň öz ägirt uly potensialyny, milli bähbitlerini hem-de iki halkyň arasyndaky asyrlardan bäri dowam edip gelýän dostlukly gatnaşyklary nazara almak bilen, hyzmatdaşlygy hemmetaraplaýyn çuňlaşdyrmak hem-de giňeltmek ugruna ygrarlydyklaryny tassykladylar. Türkmen lideri Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygyny Türkmenistana sapar bilen gelmäge çagyrdy. Çakylyk minnetdarlyk bilen kabul edildi. Hu Szintao Hytaýyň Türkmenistan bilen dostluk hem partnýorçylyk gatnaşyklaryny ösdürmäge uly gyzyklanma bildirýändigini nygtady.

Şol gün ýygnaclar Öýünde Türkmenistanyň hökümet delegasiýasynyň agzalarynyň we Hytaý Halk Respublikasynyň Döwlet geňeşiniň ýurduň makrokydysady syýasatyna gözegçilik edýän wise-premyeri Li Kesýanyň arasynda hem gepleşikler geçirildi. Ol ýerde iki ýurduň arasynda ýangyç-energetika pudagyndaky gatnaşyklaryň meselelerine, hususan-da, Türkmenistan- Hytaý gaz geçirijisiniň gurluşygy bilen bagly meselelere seredildi.

Ulaglar we aragatnaşyk, dokma senagaty pudaklaryndaky mümkinçilikler barada hem pikir alşyldy. Ylym-bilim, medeniýet ulgamyndaky hyzmatdaşlygyň mümkinçiliklerini hem taraplar ünsden düşürmediler.

2008-nji ýylyň awgust aýynyň aýagynda bolsa Aşgabat toý lybasyna girdi. Ol gün paýtagtymyzda Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygy Hu Szintaonyň ýolbaşçylygyndaky hökümet delegasiýasy geldi. Asyrlar boýy dowam edýän dostlukly gatnaşyklar bilen berkän hyzmatdaşlygyň bu täze gadamlary türkmen-hytaý dostlugyny öňküden-de berkitdi. Duşuşygyň dowamynda perspektiwaly ugurlaryň birnäçesi, hususan-da, ulag we telekommunikasiýalar, dokma we himiýa senagaty ýaly sferalar boýunça hyzmatdaşlygyň giňeldilmelidigi bellenildi. Şeýle-de ylym, bilim we medeniýet

boýunça hyzmatdaşlygy giňeltmek meselesine aýratyn üns berildi. Bu saparyň dowamynda has-da täsirli pursatlaryň biri ikitaraplaýyn gatnaşyklary ösdürmekde aýratyn hyzmatlary bitirendigi, türkmen we hytaý halklaryň arasynda parahatçylygy, dostlugy berkitmäge uly goşant goşandygy üçin Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygy Hu Szintao döwletimiziniň iň ýokary ordeni bolan „Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy” ordeniniň gowşurylmagy, gyrmyzy donunyň geýdirilmegi boldy. Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygy Hu Szintao şu dabara mynasybetli sözlän sözünde: „... bu orden diňe bir aýratyn hormatyň nyşany bolman, eýsem, köpasyrlyk, dostluk we doganlyk gatnaşyklaryň bozulmazlygyna, Türkmenistanyň geljekde-de netijeli hyzmatdaşlyk etmäge taýýardygyna şaýatlyk edýär” diýdi.

Türkmenistanyň we Hytaý Halk Respublikasynyň
BILELIKDÄKI BEÝANNAMASY

Türkmenistanyň   Prezidenti   Gurbanguly
Berdimuhamedowyň çagyrmagy boýunça Hytaý Halk Respublikasynyň Başlygy Hu Szintao 2008-nji ýylyň 28-29 awgustynda Türkmenistana döwlet saparyny amala aşyrdy. Iki döwletiň baştutanlary türkmen-hytaý gatnaşyklarynyň we özara gyzyklandyryan halkara we sebitleýin meseleleri boýunça hemmetaraplaýyn piker alyşdy we garaýyşlaryň giňden birligini gazandy.

1. Taraplar soňky ýyllarda Türkmenistan bilen Hytaýyň arasynda dostlukly gatnaşyklaryň we hyzmatdaşlygyň üznüksiz giňeldilmeginiň uly netijeleri berýändigini kanagatlanmak bilen belledi. Taraplar ýokary derejedäki özara saparlary mundane beýläk-dä dowam etdirmegi hem-de dürli ugurlarda alyşmagy ösdürmegi, özara syýasy ynamy üznüksiz ýokarlandyrmagy, Taraplaryň gazanan ylalaşyklaryny we şertleşiklerini tutanýerli durmuşa geçirmegi, hyzmatdaşlygyň ugurlaryny hemmetaraplaýyn çuňlaşdyrmagy we giňeltmegi, türkmen-

hytaý dostluk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklarynyň mundane beýläkde ösdürilmegini höweslendirmegi maksat edinýändigini nygtady.

2.Taraplar Türkmenistanyň Mejlisi bilen Halk wekilleriniň Ählihytaý ýygnaýynyň arasyndaky gatnaşyklary güýçlendirmegi dowam etdirmek, köp derejeli dostlukly alyşmalary hem-de hyzmatdaşlygy giňeltmegi, ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň hukuk binýadyny has-da gowulandyrmagy meýändigini beýan etdi.

3.Taraplar iki ýurdyň türkmen-hytaý dostlukly gatnaşyklaryny we hyzmatdaşlygyny has-da pugtalandyrmaga we ösdürmäge gönükdirilen daşary syýasy ugrunyň üýtgeşsizdigini belledi. Hytaý Tarapy döwlet gurluşygynyň, durmuş ykdysady ösüşiň barşynda Türkmenistanyň gazanan uly üstünliklerine ýokary baha berýär. Hytaý Tarapy Türkmenistanyň seçip alan, döwletiň özygtyýarlygyna esaslanan ösüş ýoluny geljekde hem goldamakçydygyny, Türkmenistanyň ýöredýän hemişelik Bitaraplyk syýasatyny hormatlaýandygyny tassyklaýar. Türkmenistan Hytaýyň özgertmeleriniň we açyklygyň 30 ýylynda gazanan ägirt uly üstünliklerine ýokary baha berýär, Hytaýyň ösüşi dünýäde parahatçylyk we gülläp ösüş ýagdaýynyň işjeň höweslendirijisi bolup durýar diýip hasap edýär, Hytaýyň halkynyň ýurdy ösdürmegiň ägirt uly maksatlaryna ýetjekdigine berk ynanýar.

4.Türkmen tarapy “bir hytaý” syýasatyna eýerýändigini tassyklaýar, Hytaý Halk Respublikasynyň Hökümetini tutuş Hytaýa ygtyýarly wekilçilik edýän ýeke-täk kanuny hökümet hökmünde, Taýwany bolsa Hytaýyň bir bölegi hökmünde ykrar edýär. Türkmen tarapy islendik görnüşde “Taýwanyň garaşsyzlygyny” aýgytly ret edýär, “iki Hytaýy”, “bir Hytaýy we bir Taýwany” döretmek synaşygyna, agzalary diňe özygtyýarly döwletler bolup biljek halkara hem-de sebitleýin guramalaryna Taýwanyň girmegine garşy çykyş edýär. Türkmen tarapy Hytaýyň Hökümetiniň döwleti birleşdirmek

baradaky tagallalaryny goldaýar. Hytaý Tarapy Türkmen Tarapynyň bu düýpli garaýşyna ýokary baha berýär we Türkmen Tarapynyň döwlet Garaşsyzlygyny, özygtyýarlylygyny we territorial bitewliligini goramak, şeýle hem içkeri durnuklylygy hem-de milli ykdysadyýetiň ösüşini goramak boýunça tagallalaryny goldaýandygyny tassyklaýar.

5.Hytaý Tarapy “Gündogar Türküstana” we “üç bela – beteriň güýçlerine” garşy göreş meselesinde Hytaý Tarapynyň garaýşyny Türkmen Tarapynyň berk goldaýandygyna ýokary baha berýär. Taraplar terrorçylyga, başbozarlyga we ekstremizme garşy göreşde hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistan bilen Hytaý Halk Respublikasynyň arasyndaky Ylalaşygy berjaý etmek, howpsuzlyk babatda hyzmatdaşlygy üznüksiz çuňlaşdyrmak, “üç bela-beteriň güýçlerine” garşy aýgytly göreşmek, sebitde iki ýurduň howupsuzlygyny we durnuklylygyny goldamak meýlini tassyklaýar.

6.Hytaý Tarapy Wençuan şäherindäki uly ýer titremesi bilen baglansykly duýgudaşlyk we gynanç bildirendigi, şeýle hem Hytaý Tarapyna beren maddy kömegi, tebigi betbagtçylyga garşy göreşde we soňraky dikeldiş işlerinde ejir çeken etraplaryň ilatyny goldandygy üçin, Türkmen Tarapyna minnetdarlyk bildirýär.

7.Türkmen Tarapy 2008-nji ýylyň Pekin Olimpiadasynyň üstünlikli geçirilmegi bilen Hytaýy gutlaýar hem-de bu halkara olimpia hereketini ösdürmäge, sazlaşykly dünýäni gurmaga Hytaýyň goşan uly goşandy boldy diýip hasap edýär.

8.Taraplar Türkmenistan bilen Hytaýyň arasynda Hyzmatdaşlyk boýunça komiteti döretmegi ylalaşdy. Taraplar Hyzmatdaşlyk boýunça türkmen-hytaý komitetiniň ýolbaşçylyk we utgaşdyryjylyk hyzmatyny doly durmuşa geçirmek, söwda we ykdysadyýet, energetika, howupsuzlyk, ynsanperwerlik babatda Türkmenistan bilen Hytaýyň arasyndaky hyzmatdaşlygy hemmetaraplaýyn ilerletmek zerur diýip hasap edýär.

9. Taraplar energetika, ulaglar, telekomunikasiýa, himiýa, dokma senagaty we gurluşyk materiallary senagaty ugurlarynda ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň deňhukuklylyk we özara peýda esasynda höweslendiriljekdigini belleýär. Taraplar hyzmatdaşlyk etmegiň bar bolan bilelikdäki taslamalaryny çalt durmuşa geçirmek, türkmen-hytaý gaz geçirijisiniň bellenen möhletlerde gurulmagyny üpjün etmek üçin amatly şertleri döreder. Taraplar söwda-ykdysady hyzmatdaşlygynyň hukuk binýadyny mundane beýläk-de kämilleşdirer, hyzmatdaşlygyň mümkinçiliklerini ýüze çykarar, ugurlaryny giňelder, onuň täze görnüslerini gözlär, türkmen-hytaý işewür hyzmatdaşlygyny täze derejä galdyryr.

10. Taraplar öz kanunçylygy esasynda beýleki Tarapyň söwda maýa goýum işi bilen meşgullanýan we tehniki-ykdysady hyzmatdaşlygy amala aşyran şahsy taraplary we beýleki ykdysady subýektler üçin öz ýurtlarynyň çäklerinde amatly şertleri döreder, beýleki ýurdyň raýatlaryna şahsy, emläk we ýuridik hukuklary üpjün etmek üçin netijeli çäreleri görer.

11. Taraplar ynsanperwerlik ugurda iki ýurdyň arasyndaky alyşmalary we gatnaşyklary giňeltmegi höweslendirmegi dowam etdirer, medeniýet, sungat, sport, bilim, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri, saglygy goraýyş, syýahatçylyk babatda hyzmatdaşlygy giňelder, dilleri öwrenmekde, bilim ugry boýunça talyplary we wekiliýetleri alyşmakda hyzmatdaşlygy pugtalandyryr.

12. Taraplar Merkezi Aziýa ýurtlary özboluşly taryhy-medeni däplere eýedir, dünýä bileleşigi Merkezi Aziýa ýurtlarynyň her biriniň halkynyň öz ýurtlarynyň aýratynlygyna laýyklykda ösüş ýoluny seçip almagyny hormatlamalydyr diýip hasap edýär. Merkezi Aziýa sebitinde durnuklylygy we parahatçylygy goramak, Merkezi Aziýanyň her bir ýurdynyň üznüksiz ösüşine we ykdysadyýetiniň ilerlemegine ýardam bermek bu sebitiň ähli ýurtlarynyň halklarynyň umumy

isleglerine laýyk gelýär. Hytaý Tarapy Türkmen tarapynyň Merkezi Aziýa sebetiniň howupsyzlygyny we durnuklylygyny pugtalandyrmaga ösdürmäge gönükdirilen tagallalaryna ýokary baha berýär.

13. Taraplar halkara we sebitleýin işlerde utgaşdyrmagy güýçlendirmek, iki ýurdy ösdürmek üçin hyzmatdaşlygy çuňlaşdyrmak, amatly halkara ýagdaýyny döretmek maksady bilen, BMG –de we beýleki köptaraply guramalarda hyzmatdaşlygyň mundan beýläk-de pugtalandyryljakdygyny belleýär. Hytaý Tarapy Türkmen Tarapynyň Merkezi Aziýa sebiti üçin BMG-niň Öňüni alyş diplomatiýasy merkezi döretmek boýunça işine ýokary baha berýär we onuň işine goldaw hem-de ýardam bermegi dowam etdirer.

Türkmenistanyň Prezidenti Hytaý Halk Respublikasynyň
Gurbanguly Başlygy

BERDIMUHAMEDOW. Hu SZINTAO.

Aşgabat, 2008-nji ýylyň 29-nzy awgusty.

Türkmenistan-Koreýa Respublikasy: 1992 ýylyň 7-nji fewralynda diplomatik gatnaşyklar ýola goýuldy. 2007-nji ýylyň iýun aýynda Aşgabatda Koreýanyň ilçihanasy açyldy. 2008-nji ýylyň 24-nji ýanwarynda ilçihananyň resmi taýdan açylyş dabarasyny boldy.

2008-nji ýylyň 25-nji fewralynda Koreýanyň täze saýlanan Prezidenti Li Myun Bakyň Prezidentilik wezipesine gatnaşmak dabarasyna Türkmenistanyň Mejlisiniň başlygy gatnaşdy.

Maý aýynyň 16-17-ne Koreýanyň Premýer-Ministri Han Syn Su Aşgabatda iş sapary bilen boldy. Koreýa Respublikasynyň Premýer-ministri Han Syn Suyň Türkmenistana iş sapary wagtynda gol çekilen ylalaşyklar:

1. Türkmenistanyň Hökümetiniň we Koreýa Respublikasynyň Hökümetiniň arasynda ulag ulgamy boýunça

hyzmatdaşlyk etmek barada birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

2. Türkmenistanyň Gurluşyk ministrligi bilen Koreýa Respublikasynyň Ýer, ulag we deňiz işleri ministrliginiň arasynda gurluşyk boýunça hyzmatdaşlyk etmek barada birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

3. Dokma senagaty ministrligi bilen Koreýa Respublikasynyň Ykdysady bilimler ministrliginiň arasynda dokma tehnologiýala-ry boýunça hyzmatdaşlyk etmek barada birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

4. Türkmenistanyň Awtomobil ulaglary ministrligi bilen «Hýundai» korporasiýasynyň arasynda birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

5. Türkmenistanyň Energetika we senagat ministrligi bilen Koreýa Respublikasynyň Elektroenergetika korporasiýasynyň arasynda birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

6. «Türkmendeňizderýaýollary» müdirligi bilen Koreýa Respublikasynyň Ýer, ulag we deňiz işleri ministrliginiň arasynda Türkmenbaşy portuny döwrebaplaşdyrmak taslamasy boýunça hyzmatdaşlyk etmek barada birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

7. Türkmenistanyň Söwda-senagat edarasy bilen Koreýanyň Halkara söwda assosasiýasynyň arasynda birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

8. Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş banky bilen Koreýa Respublikasynyň Eksport-import bankynyň arasynda bankara eksport krediti barada birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

9. Türkmenistanyň Strategik meýilnamalaşdyryş we ykdysady ösüş instituty bilen Koreýa Respublikasynyň Energetika ykdysadyýeti institutynyň arasynda energetika syýasatynyň barlaglary we meýilnamalaşdyryş boýunça birek-birege düşünişmek hakyndaky Memorandum.

Koreýa Respublikasynyň Premýer-ministriniň ofisiniň ministri jenap Jo Žungpýonyň 2008-nji ýylyň 19-njy iýunynda Aşgabatda Hormatly Prezidentimiz bilen duşuşygy boldy.

Awgust aýynyň başynda Koreýa Respublikasynyň ykdysady bilimler ministri jenap Li Ýun-honyň ýolbaşçylygyndaky delegasiýasy biziň ýurdumyzda boldy.

Hytaý Halk Respublikasynyň paýtagty Pekinde iş saparynda bolan wagtynda, 8-nji awgustda Koreýa Respublikasynyň Prezidenti Li Mýon Bak bilen bolan duşuşygynyň uly ähmiýetiniň bolandygyny aýaratyn nygtamak isleýäris.

Garaşsyzlygymyzyň 17 ýyllyk şanly baýramyny uly dabara bilen bellän günlerimiziň öňüsyrasynda – 26-njy oktaýbrda Koreýa Respublikasynyň Prezidentiniň ýörite wekili, bu ýurduň Premýer-ministriniň diwanynyň ministri jenap Jo Žungpýony Hormatly Prezidentimiz kabul etdi.

Koreýa Respublikasy bilen Türkmenistanyň arasyndaky söwda- ykdysady gatnaşyklar ýaňy badalga aldy diýsek, ýalňyşmarys. Mysal üçin, 2007-nji ýylda bu ýurtdan Türkmenistana import edilen önümleriň umumy bahasy 52million amerikan dollaryndan gowrak boldy. Onuň 52 göterimdem gowragy tehnologiýa enjamlary, 38 göterim töweregi bolsa, elektrik maşynlary hem-de elektrik enjamlarydyr. Mahlasy, 2007-nji ýylda Koreýa öz harytlaryny Türkmenistana import edýän ýurtlaryň sanawynda 16-njy orny eýeledi.

2008-nji ýylda Döwletmämmet Azady adyndaky türkmen milli dünýä diller institutynda Koreý dili bölümi açyldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Koreýa Respublikasynyň Prezidenti Li Mýon Bakyň çagyrmagy boýunça 2008-nji ýylyň 5-7-nji naýbrynda resmi sapar bilen Koreýa Respublikasynda boldy.

Özara düşünişmek we ylalaşmak ruhunda geçen duşuşygyň barşynda Türkmenistanyň we Koreýa

Respublikasynyň Prezidentleri ikitaraplaýyn gatnaşyklarynyň meselelerini ara alyp maslahatlaşdylar, türkmen-koreý hyzmatdaşlygyny ösdürmek boýunça pikir alyşdylar hem-de Türkmenistan bilen Koreýa Respublikasynyň arasyndaky gatnaşyklarynyň mundan beýläk-de pugtalandyryljakdygyna berk ynam bildirdiler.

Prezidentler Türkmenistanyň we Koreýa Respublikasynyň halkara hukugynyň umumylykda ykrar edilen kadalary we ýörelgeleri esasynda deňhukukly hem-de birek-birege bähbitli hyzmatdaşlyga eýerýändigini bellediler.

Prezidentler Türkmenistan bilen Koreýa Respublikasynyň arasynda emele gelen işjeň hem-de syýasy gatnaşyklardan kanagatlanýandyklaryny beýan etdiler we iki ýurduň arasynda ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň meseleleri, şeýle hem özara gyzyklandyryýan sebitleýin hem-de halkara meseleleri boýunça yzygiderli geňeşmeleri geçirmegiň zerurdygy hakynda şertleşdiler.

Iki Prezident Türkmenistan bilen Koreýa Respublikasynyň arasynda bar bolan özara bähbitli ykdysady gurluşy hem-de ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy geljekde hem güýçlendirmek hakynda bir pikire geldiler we ýokary derejedäki şu duşuşygyň netijeleri boýunça dürli ugurlarda ykdysady taslamalary ilerletmek hakynda şertleşýärler. Prezident Li Mýon Bar meseleleriň giň toplumy boýunça Türkmenistan bilen Koreýa Respublikasynyň arasynda hyzmatdaşlyk etmegiň ýollaryny ara alyp maslahatlaşmaga ýardam bermek Türkmenistanyň giň düzümdäki wekillerini gutlady. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Koreýa tarapyny gutlady hem-de onuň energetikany ösdürmegiň taslamalaryna özüniň goldawyny beýan etdi.

Türkmenistanyň we Koreýa Respublikasynyň Prezidentleri iki döwletiň arasynda ykdysady hyzmatdaşlygy, aýratyn-da onuň iň möhümleri hökmünde ulag, aragatnaşyk,

gurluşyk, kommunikasiýa, dokma senagaty we maliýe ulgamy ugurlarynda has-da ösdürmek hakynda bir pikire geldiler. Olar şeýle hem söwda, ylmy tehnologiýa taýdan pikir alyşmak, özara maýa goýumlaryny artdyrmak, maglumatlar we kompýuter tehnologiýalary, tebigy serişdeleri rejeli peýdalanmak we daş-töweregi goramak babatda hyzmatdaşlygy amala aşyrmak üçin amatly şertleri döretmek, şeýle hem iki ýurduň ykdysady we işewür hyzmatdaşlarynyň arasynda göni işjeň aragatnaşyklary ýola goýmagyň zerurdygy hakynda ylalaşdylar. Prezidentler hyzmatdaşlyk boýunça Bilelikdäki hökümetara toparyny döretmegiň we iki ýurduň daşary syýasy edaralarynyň arasynda yzygiderli geňeşmeleri geçirmegiň möhümdigini hem bellediler.

Prezidentler Gumanitar aragatnaşyklar babatda hyzmatdaşlygy ösdürmegiň möhümdigini nygtadylar. Şeýle hem ylym, bilim, medeniýet, sungat, sport we syýahatçylyk babatda aragatnaşyklary çuňlaşdyrmaga iki tarapyň gyzyklanýandygyny tassykladylar.

Daşary syýasat meselelerini ara alyp maslahatlaşmak bilen, iki Prezident Türkmenistanyň we Koreýa Respublikasynyň parahatçylygy hem-de howpsuzlygy pugtalandyrmaga, halkara gatnaşyklarynda ynanyşmak hem-de özara düşünişmek ýagdaýyny ýola goýmaga ýardam etmäge çalyşýandygyny bellediler. Koreýa Respublikasynyň Prezidenti Li Myón Bak Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyga esaslanan daşary syýasat ugruny we Aşgabada BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomasiýasy boýunça sebit merkeziniň açylmagyny goldaýandygyny beýan etdi.

Prezidentler dünýä möçberindäki howplary we wehimleri gönükdirilen tagallalary goldamak maksady bilen, BMG-niň we beýleki halkara guramalarynyň çäklerinde hyzmatdaşlyk etmek barada ylalaşdylar. Prezidentler terrorçylyga, neşe serişdeleriniň we psihotrop maddalaryň bikanun dolanşygyna, serhetüsti garamaçylykly jenaýatçylyga we häzirki döwrüň

beýleki howplaryna we wehimlerine garşy göreşde tagallalary birleşdirmegiň möhümdigini bellediler.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň saparynyň jemleri boýunça Türkmenistan bilen Koreýa Respublikasynyň arasyndaky hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de ösdürmäge gönükdirilen ikitaraplaýyn resminamalara gol çekildi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň saparyň barşyndaky myhmansöýerlik üçin Koreýa Respublikasynyň Prezidenti Li Mýon Baka tüýs ýürekden minnetdarlyk bildirdi hem-de ony 2009-njy ýylda Türkmenistana resmi sapar bilen gelmäge çagyrdy. Çakylyk minnetdarlyk bilen kabul edildi.

Hormatly Prezidentimiziň Koreýa iş sapary (5-7-nji noýabr 2008ý.):

5-nji noýabr. Sag-aman gelip ýerleşdi.

6-njy noýabr. Seulda ikitaraplaýyn gepleşikler geçirildi we birnäçe resminamalara gol çekildi. (Prezidenti Li Mýon Bak)

6-njy noýabr. Hormatly Prezidentimiz iri kompaniýalarynyň ýolbaşçylary bilen duşuşdy.

6-njy noýabr. Hormatly myhmanyň hormatyna resmi agşamlyk nahar berildi.

7-nji noýabr. Hormatly Prezidentimiz Puşan we Ulsan şäherlerinde boldy. Ol ýerlerde gämi gurluşuk we “Hýundai” awtomobil zawodlarynda we “SK” nebiti gaýtadan işleýän toplumynda boldy. “Puşan” täze deňiz porty we “Heunda” deňiz kurort zolagy boýunça ekskursiýa gatnaşdy.

Puşan - Koreýanyň “Deňiz derwezesi”

Ulsan – бүтін дүнýä meşhur kompaniýalaryň zawodlary bar.

Türkmenistan–Owganystan: Türkmen-owgan dost-dogan gatnaşyklary öz gözbaşyny münýylyklardan alyp gaýdýandyr.

Iki goňşy halk uzak taryhy geçmişinde elmydama bir-birege hormat goýup, agzybir ýaşapdyrlar.

Mälim bolşy ýaly, Türkmenistan döwlet Garaşsyzlygyna eýe bolan ilkinji ýyllaryndan başlap, dünýäniň ähli ýurtlary we ilkinji nobatda öz ýakyn goňsylary bilen diňe dostlukly gatnaşyklary ýola goýmak ugruny seçip aldy.

Türkmenistan öz Garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, türkmen-owgan gatnaşyklary hem giň gerime eýe boldy. Owganystan Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny ykrar eden ilkinji döwletleriň biridir.

Owganystanda Türkmenistanyň, Türkmenistanda hem Owganystanyň ilçihanalary açyldy. Kabul şäherinde Türkmenistanyň ilçihanasy ýerleşýär, şeýle hem Mazari-Şerif we Hyrat şäherinde konsullyklar işleýär. Olar iki goňşy döwletiň baştutanlary tarapyndan ýola goýlan köpugurly dost-doganlyk gatnaşyklaryň ýaýbaňlanmagy üçin uly tagallalary edýärler.

Ýurdumyz goňşy owgan döwletine parahatçylygy we durnuklylygy pugtalandyrmak, onuň sosial ykdysady infrastrukturasy ny gaýtadan dikeltmek boýunça alnyp barylýan işlere işjeň gatnaşýandyr. Doganlyk Owganystanda parahatçylygyň berkarar bolmagy üçin Aşgabatda geçirilen ençeme owganara gepleşiklerini ýatlap geçmek hökmanydyr.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Owganystan bilen biziň gatnaşyklarymyza şeýle baha berdi: «Owganystanda bolup geçýän wakalar Türkmenistany esasy tol gündyrýar. Biz owganlaryň parahat durmuşy gurmakdaky üstünliklerine begenýäris, olaryň kynçylyklaryna bilelikde gynanýarys. Türkmenistan owgan ykdysadyýetiniň dikelmegine, işgärleri taýýarlamakda, jemgyýetçilik maksatly desgalary gurmakda, nebit önümleri bilen üpjün etmekde, bu ýurduň ençeme welaýatlaryny elektrik togy bilen üpjün etmekde kömek berýär. Biz бүтін дүнйә jemgyýetçiligini,

Birleşen Milletler Guramasy bilen bilelikde Owganystanda durnuklylygy gazanmaga ýardam etmäge, parahatçylygy we abadançylygy berkarar etmekde doganlyk owgan halkyna kömek bermäge çagyýarys».

Indi bolsa türkmen owgan dostlugynyň halkara gatnaşyklarynda hoşmeýilli hyzmatdaşlygyň ajaýyp nusgasydygyny delillendirmek üçin birnäçe anyk maglumatlara ýüz uralyň.

Iki döwletiň araçägi dostluk serhedine öwrüldi. Onuň iki ýerinde gümrük-geçiriş nokady açyldy. Serhetabat-Turgundy we Ymamnazar-Akgine atlandyrylýan şol gümrük-geçiriş nokatlaryndan indi ykdysady, söwda we medeni maksatly gatnaşyklar bilen gatnaýanlaryň sany barha artýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň arasynda halkara resminamalaryň 20-si baglaşyldy. Olar türkmen-owgan hyzmatdaşlygyny okgunly ösdürmek üçin kadalaşdyryjy hukuk binýadyny üpjün etdiler.

Iki ýurduň arasyndaky daşary söwda dolanşygynyň ösüş dinamikasyna şu sanlar şaýatlyk edýär: eger 2000-nji ýylda iki ýurduň arasynda haryt dolanşygy 38 million amerikan dollaryna barabar bolan bolsa, eýýäm şu ýylyň birinji çäryeginiň jemleri boýunça bu görkeziji 29 million amerikan dollaryndan geçdi.

Daşary söwda dolanşygynyň agramly bölegi türkmen harytlarynyň eksportynyň paýyna düşýär. Türkmenistan Owganystana elektrik energiýasyny, ýangyç energetika toplumynyň beýleki önümlerini, oba hojalyk önümlerini, dokma we himiýa senagatynyň harytlaryny, gara we reňkli metallaryň böleklerini we beýlekileri eksport edýär. Owganystandan Türkmenistana azyk önümleri, gurluşyk materiallary, ýeňil senagatynyň önümleri getirilýär.

Bilelikdäki taslamalary amala aşyrmak Türkmenistanyň we Owganystanyň döwletara hyzmatdaşlygynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir. Häzirki döwürde türkmen energetikleri

Owganystanyň çäginde umumy bahasy ABŞ-nyň 9,8 million dollaryna barabar bolan taslamalarynyň üçüsini ýerine ýetirýärler. Olar:

Owganystanyň Balh welaýatynda daşarky elektrik energiýasy bilen üpjün etmek üçin niýetlenen desgalaryň gurluşygy;

«Serhetabat-Hyrat» aralygynda 220 kwt-lyk elektrik enegiýasyny geçiriji liniýanyň gurluşygy;

Hyrat welaýatynyň Turgundy şäherçesini tok bilen üpjün edýän ulgamyň durkuny täzelemek işleri.

-Döwletimiz bu goňşy ýurda elektrik energiýasyny iberýär we onuň möçberini yzygiderli artdyrýar. Türkmen energetikleri Owganystanyň Demirgazyk we Günorta-Günbatar welaýatlaryndan geçýän elektrik geçiriji ulgamlaryň 300 kilometrden gowuragyny gurdular we dukuny täzelediler.

-Beýik Galkynyşlar döwründe türkmen Lideriniň ynsanperwerligi bilen, elektrik togy üçin Owganystanyň türkmen tarapyna tölemeli 4 million amerikan dollarlyk bergisi geçildi.

-Türkmenistan Owganystana 300 müň amerikan dollarlyk togy muşdsuz iberildi. Geljekde türkmen toguny Kabula çenli eltmek göz önünde tutulýar.

-Uzynlygy 100 kilometr bolan Atamyrat – Ymamnazar awtomobil ýoly gurlup ulanylmaga berildi.

-Türkmenistan öz serhedinden Owganystanyň Turgundy şäherçesine çenli demir ýoluň durkuny düýpli täzeläp berdi. Özem ýeňil bolmadyk bu işi türkmen döwletiniň doly öz hasabyna edip bermegi, agyr gününde goňşyny goldamakdan, ýokary ynsanperwerlikden nyşandyr.

-Biziň döwletimiz owganystanly ýaşlaryň bilimli, hünärli bolup ýetişmekleri barada ynsanperwerlik kömegini we goldawyny hem gaýgyрмаýar. Owganystanly ýaşlar S.Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynda dil taýýarlygyny geçeninden soň ýurdumyzyň dürli ýokary okuw

mekdeplerinde bilim alyp, yzlaryna derejeli hünärmenler bolup dolanýarlar. Her ýyl owganystanly oganlaryň 30-sy Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerine tölegsiz kabul edilýär. Eýýäm olaryň onlarçasy durmuşyň möhüm ugurlary boýunça ýokary bilim alyp, dogduk diýarynda üstünlikli işläp ýörler. Häzir hem 70-e golaý owgan raýaty Türkmenistanyň ýokary mekdeplerinde okaýarlar.

-Türkmen döwleti saglygy goraýyş ulgamynda-da owgan halkyna ýakyndan ýardam berýär. Zerur bolanda, serhetýaka welaýatlaryň ilatyna Türkmenistanyň bejeriş edaralary mugt lukmançylyk kömegini edýärler.

-Owganystana halkara ynsanperwerlik kömegini daşamak üçin biziň ýurdumyzyň gatnaw ýollaryny ulanmaga ygtyýar bermegi hem Owganystan üçin uly kömekdir.

-Owganystanly telekeçileriň gatnaşmagynda Türkmenistanda 42 sany kärhana işleýär. Bu kärhanalar halk hojalygynyň ähli pudaklary boýunça iş alyp barýarlar. Owganystanly telekeçileriň aglabasy haly dokamak we haly önümlerini öndürmek işleri bilen meşgullanýarlar. Olar haly fabriklerini açyp, türkmen gelin-gyzlarynyň nepis haly dokamaklaryny gurnaýarlar, şeýle hem boýag öndürýän, ýün ýuwýan we egirýän fabrikleriň işini sazlaşykly ýola goýmak bilen ýurtda haly önümçiliginiň kämilleşmegine özleriniň saldamly goşantlaryny goşýarlar.

-Türkmenistan bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň arasynda ylym, bilim medeni gatnaşyklar barha ösýär. Geçen ýylda Dünýä türkmenleriniň ynsanperwer birleşigi tarapyndan alymlardan, medeniýet we sungat işgärlerden, edebiýatçylardan ybarat düzülen topar Owganystanda boldy. Olar mekdeplerde, çagalar edaralarynda, duşuşyklar gurnap çagalara Türkmenistanyň Prezidentiniň sowgatlaryny gowşurdylar.

Ynsanperwerlikli şeýle gatnaşyklar türkmen we owgan halklaryny bir-birlerine ýakynlaşdyrýar, dostlaşdyrýar,

doganlaşdyrýar, ol ýurtda ýaşayan türkmen doganlarymyz bilen hem biziň ysnyşykly gatnaşyklarymyzy güýçlendirýär. Mälim bolşy ýaly Owganystan Yslam Respublikasy köpmilletli döwlet. Bu ýurtda ýerli milletden başga-da täjikleriň, türkmenleriň, özbekleriň, gazaklaryň we beýleki halklaryň köp sanlysy ýaşayar.

Häzirki wagtda Owganystanda türkmenleriň takmynan 3 milliona golaýy bar. Olar esasan, Hyratda, Mazari-Şerifde, Andhoýda, Balhda, Marçakda ýaşayarlar. Bu ýurtda ýaşayan türkmenler esasan maldarçylyk, ekerançylyk, halyçylyk bilen meşgullanýarlar. Türkmenleriň arasyndan ýurduň döwlet, jemgyýetçilik işlerinde işläp ýörenleriň hem az däldir. 1978-nji ýyldan bäri neşir edilýän «Göreş», we «Güneş», «Il sesi» ýaly türkmen dilinde çap edilýän gazetdir-žurnallar, «Aýna» telewizion gepleşikleri owganystanly türkmenleriň söýgüli neşirleri we gepleşikleri bolup durýar. Olaryň döp-dessurlaryny üýtgetmän saklamaklaryna ýardam edýärler.

Bu ýurtda türkmen dilinde okadylýan mekdepleriň sany barha artýar. 2005-nji ýylda Kabulda türkmen diline bagşlanyp konferensiýa geçirildi. Owganystan Ylymlar akademiýasynda türkmen dilini, taryhyny, medeni mirasyny öwrenmek üçin ylmy işleriň alnyp barylýandygyny, möhüm taryhy meseleler boýunça ylmy konferensiýalaryň geçirilýändigini, iki dilde monografiýalary taýýarlamak boýunça işleriň alnyp barylýandygyny hem bellemek zerurdyr.

-2008-nji ýylyň iňňän gazaply gelen gysynda owgan welaýatlarynyň bäsisiniň 42 etrabynyň ilaty üçin gumanitar kömek hökmünde 1000 tonna un, 500 tonna dizel ýangyjy, egin-eşikleriň, aýakgaplaryň we beýleki harytlaryň onlarça müňüsi Türkmenistandan Owganystana eltildi. Bu çärä hünärli sürüjiler we tehniki işgärler bilen bir hatarda ýaşlar hem-de jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleri, Mejlisiň deputatlary gatnaşdylar.

Owganystanyň Prezidenti Hamid Karzaýyň 2007-nji ýylyň Gorkut aýynyň 5-6-syna Türkmenistana iş sapary Türkmenistan we Owganystan döwletleriniň dost-doganlyk gatnaşyklarynyň taryhynda täze sahypanyň açylmagyna getirdi.

Iki doganlyk ýurduň baştutanlarynyň arasynda bolup geçen gepleşikleriň netijesinde birnäçe ikitaraplaýyn döwlet ähmiýetli il bähbitli (başýyllyk, belli bir şertlerde möhletleri ýene uzaldylyan) Ylalaşyklara we teswirnama gol çekildi. Olar:

1. Üstaşyr gatnatmalar hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň Hökümetiniň arasynda Ylalaşyk. (14 madda)

2. Söwda-ykdysady hyzmatdaşlyk hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Owgan Yslam Respublikasynyň Hökümetiniň arasynda Ylalaşyk. (12 madda)

3. Türkmenistanyň Daşary işler ministrligi bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň Daşary işler ministrliginiň arasyndaky ikitaraplaýyn maslahatlaşmalar hakynda Teswirmana. (10 madda)

4. Türkmenistanyň Prezidentiniň we Owganystan Yslam Respublikasynyň Prezidentiniň bilelikdäki Beýannamasy.

Bilelikdäki beýannama esasynda Prezidentler iki ýurduň arasyndaky gatnaşyklary işjeňleşdirmek maksady bilen, Ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça bilelikdäki hökümetara türkmen-owgan toparyny döretmek barada ylalaşdylar.

Prezidentler iki ýurduň arasyndaky hyzmatdaşlygyň şertnamalaýyn – hukuk binýadyny giňeltmek boýunça işi degişli edaralara tabşyrmak barada şertleşdiler we konsullyk meseleleri, medeniýet we bilim, Aşgabat bilen Kabulyň arasynda ýolagçy gatnadýan howa ýollaryny, Türkmenistan bilen Owganystanyň arasynda awtomobil ýolagçy gatnatmalaryny açmagyň meseleleri, şeýle hem hukuk goraýjy edaralaryň hyzmatdaşlyk etmeginiň meseleleri boýunça ylalaşyklary taýýarlamagyň maksadalaýykdygyny bellediler.

Döwlet baştutanlary köpçülikleýin ýok ediş ýaragynyň ýaýradylmagynyň, terrorçylygyň, halkara jenaýatçylygynyň we neşeleriň bikanun dolanşygynyň garşysyna göreşmekde hyzmatdaşlygy ösdürmegiň zerurdygyny nygtadylar.

Iş saparynyň ikinji gününde Hamid Karzaý Gypjakda Beýik Serdarymyzyň aramgähine we Ruhy metjidine zyýarat etdi. Soň Türkmenistanda işleýän we okaýan owgan işewür toparlarynyň wekilleri we talyplary bilen duşuşyk geçirildi. Edil şol gün hem Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde Owgan Prezidenti türkmen alymlary, mugallymlary we talyplary bilen duşuşygy boldy. Taryhy duşuşygyň barşynda Hamid Karzaýa uniwersitetiň hormatly professory diýen at hem dakylady.

Şu ýylyň Gurbansoltan aýynyň 3-inde Buharestde NATO sammitinde iki döwletiň baştutanlarynyň nobatdaky doganlyk duşuşygy bolup geçdi. Duşuşygyň barşynda iki goňşy ýurtlaryň ýolbaşçylary owgan Lideriniň 2007-nji ýylyň tomsunda Aşgabada resmi saparynyň jemleri boýunça gazanylan ylalaşyklaryň durmuşa geçirilşiniň barşyny ara alyp maslahatlaşdylar, özara gyzyklanma döredýän beýleki meseleleriň birnäçesi boýunça pikir alyşdylar.

Hamid Karzaý hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa Owganystanyň ykdysady galkynyşyny hemmetaraplaýyn goldaýandygy we oňa işjeň gatnaşýandygy üçin, geçen gyşyň sowuk gelmegi bilen baglanyşykly goňşy ýurduň halkyna eden doganlyk kömegi üçin ýürekden minnetdarlyk bildirdi.

Söhbetdeşligiň barşynda Hormatly Prezidentimiz we Hamid Karzaý ýangyç-energetika ulgamynda hyzmatdaşlyk etmek temasynda, Türkmenistan-Owganystan-Päkistan-Hindistan gaz geçirijisiniň taslamasyny iş ýüzünde durmuşa geçirmek meselelerine aýratyn üns berdiler. Bu taslamanyň diňe iki doganlyk ýurt üçin däl, eýsem tutuş sebit üçin ähmiýetiniň uly boljagyny aýratyn bellediler.

Döwlet ýolbaşçylary suwdan bilelikde peýdalanmagy hyzmatdaşlygy ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hökmünde görkezdiler.

Özara bähbitli gepleşikleriň netijesinde Hamid Karzaý hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa özi üçin amatly islendik wagtda Owganystana resmi sapar bilen gelmäge çagyrdy. Bu çakylyk türkmen döwletiniň baştutany tarapyndan minnetdarlyk bilen kabul edildi we hemmämize mälim bolşy ýaly şu aýyň 28-ne üstünlikli amala aşyryldy.

Türkmen Lideriniň iş saparyna Owganystanda uly taýýarlygyň görüldigini, oňa uly hormat bilen garaşýandygyny bellemeli.

Kabuldaky daşary ýurt diplomatik wekilleriniň ýolbaşçylary Türkmenistanyň baştutanyna öz hormatyny bildirmek üçin geldiler, munuň özi owgan protokolynyň kadalarynyň taryhynda ilkinji gezek gabat gelen ýagdaýdyr.

Ikitaraplaýyn gepleşikleriň barşynda Hamid Karzaý Prezident Gurbanguly Berdimuhamedowa we onuň üsti bilen tutuş türkmen halkyna Owganystany parahat ýagdaýda dikeltmekde doganlyk kömegini berýändigini we muňa işeňňir gatnaşýandygy üçin, hemişe dostluk goluny uzadyp, degerli goldaw bermäge taýýardygy üçin tüýs ýürekden çuňňur minnatdarlyk bildirdi.

Duşuşygyň barşynda iki ýurduň baştutanlary Türkmenistan bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň bähbitlerine laýyk gelýän we olaryň halklarynyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmaga hyzmat edýän özara bähbitli hyzmatdaşlygy ösdürmegiň we pugtalandyrmagyň mümkinçiliklerini, şeýle hem birek-biregi gyzyklandyrýan sebitleýin we halkara meselelerini nygtady we şolar boýunça pikir alyşdy.

Prezidentler terrorçylyga, neşe serişdeleriniň we psihotrop maddalaryň bikanun dolanşygyna, transmilli guramaçylykly jeneýetçylyga hem-de häzirki döwrüň beýleki

wehimlerine we howplaryna garşy göreşmekde hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de ösdürmegiň zerurdygyny belledi.

Saparyň barşynda ikitaraplaýyn resminamalaryň dördüsine gol çekildi. Olar:

Türkmenistanyň Hökümeti bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň Hökümetiniň arasynda ulag pudagynda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Ähtnama;

Türkmenistanyň Hökümeti bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň Hökümetiniň arasynda ýangyç energetika toplumlarynyň pudaklarynda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Ähtnama;

Türkmenistanyň Hökümeti bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň Hökümetiniň arasynda ylm,medeniýet we sungat babatda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Ylalaşyk.

Türkmenistan bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň bilelikdäki Beýanaty.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Owganystana sapary wagty türkmen ýaşululary bilen hem duşuşdy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Owganystanyň in ýokary döwlet sylagy bolan Owganystanyň Milli Gahrymany Gazy Emir Amanulla Hanyň adyny göterýän ýokary derejeli medaly bilen sylaglanmagy Türkmenistanyň, onuň Reformator Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň halkara abraýynyň aýdyň görkezijisidir. Türkmenistanyň Baştutany özüniň jogap sözünde Owganystanyň Prezidentine çuňňur minnetdarlyk bildirip, bu sylaga tutuş türkmen halkyna uly hormat-sylag goýulmagynyň nyşany hökmünde baha berýändigini belledi. Munuň özi doganlyk iki halkyň hoşniýetli, parahatçylykly, birek-birege hormat goýmak syýasatyna eýerýän gatnaşyklaryna berlen ägirt uly bahadyr diýip aýtdy.

Bu ýerde Türkmenistanyň baştutanynyň saparyna aýratyn ähmiýet berilendigini bellemek gerek. Bu sapar Owganystanyň paýtagtyndaky pajygaly wakalaryň, ýagny adam pidalaryna

getiren terrorçylyk aktyň bolan gününüň ertesi bolup geçdi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň sapary goňşy iki halkyň arasyndaky dostlukly we doganlyk gatnaşyklarynyň mizemezdigini görkezýän subutnamalaryň ýene birine öwrüldi. Türkmenistan owgan doganlarymyz bilen ýene-de bir hatarda durup, öz lideri arkaly, türkmenlerde asyrlarboýy döp bolup gelşi ýaly, dostlary bilen şatlygy we hasraty deň paýlaşýandygyny aýdyň görkezdi.

Gol çekilen resminamalar, münýýllyklardan gözbaş alýan iki halkyň, iki döwletiň hemme taraplaýyn ýakynlaşmagyna getirer, bu taryhy waka halkara gatnaşyklarynda hoşmeýilli hyzmatdaşlygyň ajaýyp nusgasy boldy, doganlyk gatnaşyklarynyň täze tapgyryny başlady diýmäge bizde doly esas bar.

Doganlyk goňşy döwletimiz Owganystana bolan resmi saparyňyz mübäreke bolsun, Hormatly Prezidentimiz!

Türkmenistan we Hindistan: Örän mähirli we ynanyşmak ýagdaýynda geçen duşuşygyň barşynda taraplar halkara partnörçylygyň meseleleriniň giň toparyny ara alyp maslahatlaşyp, häzirki döwürde onuň ileri tutulýan ugurlaryny anyklaşdyrydilar. Hususan-da, özara gyzyklanma döredýän beýleki meseleleriň birnäçesi boýunça pikir alyşdylar. Ýangyç energetika sektorynda netijeli özara gatnaşyklary ösdürmäge aýratyn üns berildi. Şunuň bilen baglylykda Hamid Ansari öz ýurdunyň Türkmenistan – Owganystan – Päkistan – Hindistan gaz geçirijisiniň gurluşygynyň taslamasyna ygrarlydygyny tassyklap, taslama gatnaşygy döwletleriň we tutuşlygyna alnanda ähli sebitiň halklarynyň abadançylygynyň faktory hökmünde onuň ähmiýetini nygtady. Oba hojalygy, dokma senagty we derman senagaty hyzmatdaşlygyň geljegi uly ugurlarynyň hatarynda agzalyp geçirildi. Söhbetdeşler gumanitar sferada, ilkinji nobatda bilimde we ylymda, şeýle hem maglumat tehnologiýalar babatda netijeli gatnaşyklary artdyrmak barada bir pikiri aýtdylar, informatsion

tehnologiýalar babatda häzirki wagtda Hindistan dünýä liderleriniň biridir.

Hindistan Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny ykrar eden ilkinji ýurtlaryň biri bolmak bilen, Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy hakynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň ýörite rezolýusiýasynyň awtorlarynyň hem biridir.

Döwlet baştutany söwda-ykdysady hyzmatdaşlygyň meseleleriniň üstünde durup geçip, 2000-2007-nji ýyllarda iki ýurduň arasyndaky daşary söwda dolanşygynyň 10 essä golaý artandygyny belledi. Häzirki wagtda Türkmenistanda hindi maýasynyň gatnaşmagynda kärhanalaryň 13-si işleýär, olaryň hatarynda önümine ilat arasynda uly isleg bildirýän “Ajanta Farma Limited” türkmen-hindi bilelikdäki kärhanasy hem bar. Türkmen awiatorlarynyň bir hepdäniň dowamynda Aşgabatdan Hindistana awiauçuşlarynyň 10-a golaýyny amala aşyrýandygy hem üstünlikli döwletara gatnaşyklaryň aýdyň mysalydyr.

Türkmenistanyň Prezidenti iki ýurduň hem ykdysadyýetleriniň esasy pudaklarynyň biri bolan dokma senagaty özara peýdaly partnýorçylygyň ileri tutulýan ugurlarynyň hatarynda agzady. Bu babatda Türkmenistan–Owganystan – Päkistan – Hindistan gaz geçirijisini gurmak ýaly halkara ähmiýetli möhüm taslamanyň üstünde aýratyn durup geçildi, şol gurлуşyk bolsa oňa gatnaşyýjy ýurtlaryň halklarynyň bähbitlerine hyzmat edip, бүтін kontinentde oňyn hyzmatdaşlygy pugtalandyrmak işine önjeýli goşant goşar. Şu mynasybetli milletiň lideri ýörite okuw we ylmy-tehniki maksatnamalaryň çäklerinde Türkmenistanyň wekillerini okatmaga ýardam edýändigini üçin Hindistanyň hökümetine minnetdarlyk sözünü aýtdy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmen politehniki institutynda işleýän, hindi tarapy bilen bilelikde döredilen ylmy-önümçilik merkezini mysal hökmünde getirdi. Mundan başga hem mälim bolşy ýaly, häzirki wagtda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde türkmen-hindi

maglumatlary tehnologiýalary merkezini açmak boýunça iş alnyp barylýar.

Döwlet baştutany Türkmenistanyň we Hindistanyň dürli sferalarda özara gatnaşyklaryň uly tejribesine eýedigini kanagatlanmak bilen nygtap, söwda, ykdysady, ylmy we tehnologiýa hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara türkmen –hindi komissiýasynyň üstünlikli işini belledi, şol komissiýanyň birinji mejlisi 2006-njy ýylyň garaşsyzlyk aýynda Aşgabatda, ikinji mejlisi bolsa 2008-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda Nýu-Delide geçirildi. Hindistan bolsa bu ýurt bilen hyzmatdaşlyk etmäge özüniň barha artýan talaplary sebäpli ýokary derejede gyzyklanýar, sebäbi mälum bolşy ýaly, häzirkä wagtda 1 milliard 100 million ilaty bolan, milletleriň we halklaryň 500-e golaýynyň wekilleri ýaşaýan Hindistanyň ykdysadyýeti dünýäde örän depginli ösýänleriň biri hökmünde ykrar edilendir.

Türkmenistan we Hindistan gadymy adamzat siwilizasiýasynyň ojaklarydyr, biziň halklarymyzyň taryhynda, medeniýetinde we ruhy däperinde köp umylyklar bardyr diýip, Hamid Ansari belledi. Köpsanly taryhy medeni ýadygärlikler, şeýle hem görnükli hökümdarlar Baýram hanyň we Abdurahym hanyň terjimehalynyň Hindistanyň okuw mekdeplerinde öwredilýändigini munuň subutnamasydyr.

Türkmenistanyň–Malaýziýa: 2008-nji ýyl 19-njy noýabr. Şu gün türkmen paýtagtyna Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bilen Aşgabatda resmi sapar bilen gelen Malaýziýanyň Premýer-ministri Abdulla Ahmad Badawiniň arasynda gepleşikler geçirildi. Malaýziýanyň Premýer-ministri ilki paýtagtymyzdaky Sergi Köşgüne baryp, «Türkmenistanyň nebiti we gazy - 2008» atly halkara sergisiniň açylyş dabarasyna gatnaşdy we bu ýerdäki ekspozisiýa bilen tanyşdy. Malaýziýanyň Premýer-ministri Türkmenistanyň Prezidentini islendik amatly wagtda Malaýziýa döwlet saparyna barmaga çagyrdy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly

Berdimuhamedow iki ýurduň ilkinji nobatda, ýangyç-energetika sferasynda özara peýdaly hyzmatdaşlygy ösdürmek üçin ygtybarly binýady döredendigini nygtap, Hazar deňziniň ýalpaklygynda uglewodorod çig malyny gözlemek we çykarma işini amala aşyrmak arkaly, indi 13 ýyllap Türkmenistanda uly üstünlikleri gazanýan Malaýziýanyň «Petronas» kompaniýasyny mysal hökmünde görkezdi. Bu kompaniýanyň maýa goýumlarynyň umumy möçberi ABŞ-niň 1,8 milliard dollaryndan gowrakdyr. Hormatly Prezidentimiz «Petronas» kompaniýasynyň tehnologik uniwersitetiniň ýolbaşçylygynyň türkmen talyplary üçin kwotany her ýylda 10 adamdan 15 adama çenli artdyrmak baradaky kararyny oňlady. Gepleşikler tamamlanandan soň, iki gezek salgyt salynmagyny aradan aýyrmak we girdeji üçin salgytlary tölemekden ýüz dönderilmeginiň önüni almak hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Malaýziýanyň hökümetiniň arasynda Ylalaşyga gol çekmek dabarasy boldy. Şu gün Malaýziýanyň Premýer-ministri Gypjaga bardy we bu ýerde Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň ilkinji Prezidentiniň ýagty ýadygärligini hatyralady. Şu gün Malaýziýanyň hökümetiniň baştutany Türkmenistanyň Garaşsyzlyk binasyna gül desselerini goýdy. Agşam Malaýziýanyň Premýer-ministriniň hormatyna Türkmenistanyň Prezidentiniň adyndan resmi agşamlyk nahar berildi.

Türkmenistanyň-Arap dünýäsiniň ýurtlary: Saud Arabystanyň Günorta-Gündogar Aziýada ýerleşmek bilen, Arap ýarym adasynyň 80% gowragynyň we Gyzyň deňizdäki adalaryň birnäçesini gurşap alýar. Bu ýurtda nebitiň ägirt gorlary bar. Ol daşary ýurtlara köp möçberde bugdaý iberijileriň hem biridir.

Bu ýurt Pars aýlygynyň arap döwletleriniň hyzmatdaşlyk geňeşinde esasy orny eýeleýär. Saud Arabystanyň Nebitli eksport ediji ýurtlaryň guramasynda (OPEK), baş edarasy Saud Arabystanyň Jidda şäherinde

ýerleşen Ýslam konferensiýasyny guramagynda örän möhüm orny eýeleýär. Dünýä dinleriniň biriniň – Ýslamynyň gözbaşysy bolmagy sebäpli, bu ýurt musulman dünýäsinde aýratyn orny eýeleýär. Mekke we Medine her bir musulman üçin ähli zatdan ileridir.

Saud Arabystanyň koroly Fahdyň ýörite çagyrmagy boýunça hem-de mukaddes ozara aýynyň tamamlanmagy mynasybetli geçirilýän çärelere gatnaşmak üçin Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy 1992-njy ýylyň Nowruz aýynyň 30-y Gurbansoltan aýynyň 2-si aralygynda bu ýerde boldy.

Korol Fahdyň myhmany gyrgyzyn kabul etdi. Medeniýeti, taryhy ýakyn we dini däpleri bir bolan ýutlaryň ýolbaşçylarynyň arasynda bolan gepleşide türkmen-arap gatnaşyklarynyň has-da ösdürmegiň ýollary belenildi.

Türkmenistanyň prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy 1992-nji ýylyň dekabry aýynyň 15-17-ne Kuweýt we Katar döwletleriniň emirleriniň çagyrmagy boýunça resmi dostluk sapary bilen bu ýurtlarda boldy. Ýakyn Gündogar gysga wagtylyk saparyň barşynda ykdysady taýdan ösüşi boýunça köp babatda Türkmenistana mahsus bolan aýratynlyklary önünde jemläp bu ýurtlar bilen hoşniýetli goňnuçylyk aragatnaşyklaryny ýola goýmakda möhüm ädim bolandygyny turuwbaşdan belläp geçmek gerek.

Prezidenti Pars aýlagynyň ýurtlaryna dostlukly sapary Kuweýt döwletinden başlady, saparyň başynda, ol bu ýurduň emiri bilen Jaber Al-Ahmet As-Sabah bilen duşuşygy hem-de gepleşikler geçirildi.

Türkmenistanyň we Kuweýtiň baştutanlary iki günň dowamynda gepleşikler geçirmek bilen iki taraplaýyn gatnaşyklary gowulandyrmagyň meselelerini giňden ara alyp maslahatlaşdylar. Türkmenistanyň Prezidenti Kuweýte ilkinji iş sapary ýakyn wagtda öz miwelerini berip başlamak bilelikdäki kuweýt-türkmen ykdysady komisiýasynyň işläp

ugramagyna, şunlukda dostlukly iki musulman ýurdunyň arasynda söwda-ykdysady gatnaşyklaryň pugtalandyrmagyna giň ýol açdy.

Beýik Saparmyrt Türkmenbaşynyň Kuweýte iş sapary tamamlanan soň Katar döwletiniň emiri Hamid bin Hamad çakylygy boýunça şol ýylyň dekabryň 16-17-ne bu ýurtda dostlukly sapar bilen boldy.

Prezident Katara iş sapary hem-de bu ýurduň ýolbaşçylary bilen duşuşygy mahaly iki ýurduň arasyndaky özara bähbitli gatnaşyklary gowulandyrmagyň dürli ugurlary ara alyp maslahatlaşyldy. Taraplar türkmen-katar gatnaşyklarynyň işine urup kökleriniň berk boljakdygyny kanagatlamak bilen bellediler.

Iki ýurduň ýolbaşçylarynyň duşuşygynyň barşynda nebit, gaz çykarmak hem-de gaýtadan işlemek babatda hyzmatdaşlyk etmek, iki taraplaýyn, aragatnaşygy giňeltmegiň geljegi hakdaky meselelerinden başga-da Türkmenistanyň oba hojalygyny we azyk senagatyny ösdürmegiň mümkinçiliklerine garaldy.

Iki ýurduň ýolbaşçylary syýasy, ykdysady, söwda, maliýe-bank işlerinde özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmäge güýçli meýil bildirdiler.

Umuman, Prezident bu iki arap ýurduna sapary onuň başky saýlap alan daşary syýasatyndan döreýändigini, öz eziz iliniň garaşsyzlygyny hem erkinligini saklamak hem pugtalandyrmak, il-gününi eşretli durmuşa ýetirmek üçin çäksiz köp tagalla edýändigini görkezdi.

Bu gün garaşsyzlyk syýasaty türkmen halkyny hakyky gurply hem gurgun, baý hem erkin etjek syýasatdyr. Türkmen halky, aslynda baknalyk hem tabynlyk syýasatyndan halys iren, halys bez bolan halk. Türkmenbaşy tarapyndan garaşsyzlyk syýasaty ygylan edilensoň türkmen halky täzeden dünýä inen ýaly, gözi açylan ýaly boldy. Indi türkmen döwleti Prezident diken ýaşyl Tugunyň astynda

dünýä döwletleri bilen gatnaşyklarynyň serhedini barha giňeldip barýar.

Saparmyrat Türkmenbaşynyň arap ýurtlaryna sapary onuň mydama ýurt, il-gün bähbitli işler bilen meşgullanýandygyny бүтін ýer ýüzüne jar etdi.

Kuweýtiň emiri Jaber Al-Ahmet Prezidentbilen geçirilen gepleşikleri mahaly “Türkmenistan häzirki Prezidenti bilen şunuň ýaly asudalygy, agzybirligi saklap bilse sähel wagtyň içinde jennetde ýaly bolar” diýeninde müň kerem mamla bolsa gerek.

Hakykatdanam ýurdy ýurt etmek üçin tebigy baýlyklaryň bolmagyda zerurdyr welin, şol baýlygyň ýeregöge zyňman hyň berip duranyňda-da akyly-başly kethudanyň, aga-gara düşüňän il-ulusyň bolmasa dyrnak ýaly peýdasy bolmaz.

Müsür arap Respublikasy Afrikanyň demirgazyk-gündogarynda we Aziýada Sinaý ýarym adasynda ýerleşýär. Müsür adamzat medeniýetiniň ojagydyr. Müsür müň ýyla golaý wagtyň dowamynda dürli yslam imperiýalarynyň düzümine girdi. 1951-nji ýylda ýurt garaşsyzlygyny aldy.

MAR-respublikasy möhüm orun eýelemek bilen, halkara gatnaşyklarda ylalaşdyrjylyk ugruny işjeň ýöredýär. Bu ýurt Yakyn Gündogardaky köpçülikleýin gyryş ýaragynyň ähli görnüşlerinden azat sebite öwürmek hakynda teklibi öňe sürdi, Ysraýyl bilen ýaraşyk ylalaşygyna ilkinji gol çeken döwlet boldy, Yakyn Gündogarda parahatçylygy gazanmak tagallalarynyň başyny başlady. Soňky ýyllarda ýurta özgerişikler geçirilip, olar ykdysadyýeti bazar gatnaşyklaryny kämil-leşdirmek ugurda ösdürmäge gönükdirilýär. Daşary syýasat babatda öňe sürýän teklipleri we amala aşyrylan işleri Türkmenistanyň köp babatda göwnünden turýar we biziň ýurdumyz öz daşary syýasatynda Müsüre uly ähmiýet berýär.

Türkmenistanyň Prezidenti 1995-nji ýylyň maý aýynyň 22-24-i aralygyndaky Müsüre ilkinji saparynyň maksadynyň iki ýurduň tagallalarynyň birleşdirmeginiň köp ugurlary boýunça hyzmatdaşlygyň berk esaslaryny döretmekden ybarat bolandygy hut şundan gelip çykýar.

Müsüriň Prezidentiniň köşgünde Türkmenistanyň baştutanynyň sarpasy belent tutulyp, resmi garşylaýyş dabarasyndan soň, näbelli esgeriň ýädigärligine hem-de Müsüriň ozalky Prezidenti Anwar Sadatyň guburyna gül desseleri goýuldy. Soňra MAR-yň Prezidenti Hosni Mubaragyň we Türkmenistanyň Prezidenti arasynda söhbetdeşlik boldy.

Agşam Müsüriň baştutanynyň adyndan belent mertebeli türkmen myhmanyň hormatyna nahar berildi.

Şu gün güniň birinji ýarymynda Müsüriň Prezidenti Hosni Mubarak bilen gepleşikleriň ikinji tapgyry boldy. Gepleşikleriň bary-şynda döwletleriň we halklaryň ikisiniň arasynda ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy ösdürmäge özara gyzyklanmalary nygtalyp bellenildi.

Türkmenistanyň baştutany Müsüre saparynyň jemleri boýunça dokumentleriň dördüsine, şeýle hem Prezidentleriň ikisiniň bilelikdäki beýannamasyna gol çekildi. Bu dokumentler ykdysadyýet, ylym, medeniýet we beýlekiler babatda köp ugurly, köptaraplaýyn hyzmatdaşlygy ösdürmäge iki ýurduň hem päk ýürekden çalyşýandygyny beýan edýärler. Müsüriň prezidenti öz döwletinde Prezident içeri syýasatynda hem, daşary syýasatynda hem goldaýan prinsiplerine we usullaryna ýokary baha berilýär diýip, nygtap belledi. Müsüriň baştutany Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň häsiýeti barada hem ýokary derejede seslendi. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy Türkmenistanyň ýakyn geljek wagta regionda möhüm syýasy ylalaşdyryjy merkeze öwrüljekdigini, onuň öz çäklerinden uzaklardaky ýagdaýy hem täsir etjekdigini görkezýär diýip,

Müsürin Prezidenti nygtap belledi. Halklaryň we döwletleriň ikisiniň arasyndaky gatnaşyk-laryň gadymy taryhy kökleri we örän oňat gelejegi bar diýip, Prezident hem Hosni Mubarak nygtap bellediler. Ysraýyl döwleti Arap ýarym adasynyň demirgazyk – gündogarynda orta ýer deňziniň kenar ýakalarynda ýerleşýär. Ilatyň jan başyna düşýän ýyllyk girdejisiniň möçberi boýunça (16 müň amerikan dollary) Ysraýyl dünýäniň 200 ýurdunuň arasynda 21-nji orny eýeleýär. Ýurduň möçberiniň kiçiligine we ilatynyň beýleki ýurtlara garanyňda azlygyna garamazdan, Ysraýyl senagat we oba-hojalyk önümlerini öndürmegiň we eksport etmegiň ençeme pudaklarynda dünýäde ilkinji hatarlarda durýar.

Ysraýyl Döwleti Türkmenistanyň garaşsyz ösüşiniň ilkinji günlerinden başlap onuň bilen hyzmatdaşlyk etmäge höwes bildirýär we Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň ilkinjileriň biri bolup, 1991-nji ýylyň dekabry aýnyň 25-ne ykrar etdi. Diplomatik gatnaşyklar ýola goýulandan soň, biziň ýurtlarymyzyň ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy, durnuklylygy we yzygiderliligi bilen tapawutlanýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Ysraýyl döwletiniň saparynyň maksady ýokary derejedäki gatnaşyklardyr duşuşyklary pugtalandyrmakdan we ösdürmekden, hyzmatdaşlygyň şertnama-hukuk binýatlaryny giňeltmekden, Türkmenistanyň ykdysadyýetine maýa goýumlaryny çekmekden ybarat boldy. Suwuň gytlyk edýän şertlerinde ekerançylyk bilen meşgullanmagyň, çölleşmä garşy göreşmegiň meselelerini bilelikde ara alyp maslahatlaşmagyň möhüm ähmiýeti boldy. Olary çözmekde Türkmenistan bilen Ysraýyl köp meňzeş kynçylyklary ýeňip geçmeli bolar we muňa özara höwes bildirilýär.

Ysraýyl döwletiniň Prezidentiniň kabulhanasynda Türkmenistanyň döwlet baştutanynyň garşyлаýyş dabarasynyň bolýar.

Motosikelleriň hem-de awtomobilleriň korteži Prezidentiň kabulhanasynyň howlusyna girýär. Bu ýerde Prezidenti Ysraýyl döwletiniň Prezidenti jenap Ezer Weýsman bilen mähirli görüşýär.

Bu ýere Prezidenti garşylamak üçin bu ýurduň Prezidentinden başga Ysraýyl döwletiniň premýer-ministri Yshak Rabin, Ysraýylyň knessesiniň başlygy Şewan Waýs, daşary işler ministri Şimon Peres, beýleki resmi adamlar geldiler.

Şol günüň ilkinji sagadyndan Prezidenti duşuşyklar, gepleşikler geçirip ugrady, ol Ysraýyl döwletiniň premýer-ministri Yshak Rabin bilen duşuşdy hem-de gepleşikler geçirdi. Soň iki ýurduň baştutanlary turizm babatda hyzmatdaşlyk hakynda, inwestisiýalary höweslendirmek we özara goramak hakynda, medeniýet, magaryf hem-de ylym babatda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň hökümeti bilen Ysraýyl döwletiniň hökümetiniň arasynda Ylalaşyklara gol çekdiler.

Taraplar iki ýurduň arasynda özara bähbitli hyzmatdaşlygyň üçünji bir döwletiň bähbidine ters gelmejekdigini, gatnaşyklaryň ähli babatda halkara kadalaryna-ölçeglerine laýyklykda guraljakdygyny aýratyn nygtadylar.

Türkmenistanyň Prezidenti şondan soň özüne niýetlenilen kabulhanada Ysraýyl döwletiniň daşary işler ministri Şimon Peres bilen duşuşdy hem-de gepleşikler geçirdi. Bir sagatdanam köpe çeken gepleşikleriň barşynda taraplaryň özara bähbitli hyzmatdaşlygy ýola goýmak hem-de ösdürmek isleginiň ýokarydygy aýan boldy. Şimon Peres Türkmenistana saparyndan soň biziň ýurdumyzda, onuň ilkinji baştutany Saparmyrat Türkmenbaşa hormat-sylagynyň ýokarydygyny belledi.

Şol gün Türkmenistanyň Prezidenti Ysraýyl döwletiniň Prezidenti Weýsman bilen duşuşyp gepleşikler geçirdi.

Prezidenti ýurtda amala aşyran syýasaty, ykdysady reformalary barada, “10 ýyl abadançylyk” syýasatynyň süňni-ruhy mazmuny hakynda giňişleýin gürrüň berdi. Şol gün Ysraýyl döwletiniň Prezidenti Ezer Weýsmanyň adyndan belent mertebeli myhman hormatyna agşamlyk berildi. Iki ýurduň baştutanlary nahar wagty gysgaça söz sözlediler.

Türkmenistanyň Prezidenti soňra köne Iýerusalim şäheriniň taryhy, medeni, dini ýadygärlikleri bilen tanyşdy, bu şäher özüniň köklerini gadymyýete direýär. Saparmyrat Türkmenbaşy musulmanlaryň ilkinji dini metjidi hasaplanýan “Al-Aksa” metjidine baryp gördi, onuň geçmiş taryhy bilen tanyşdy. Bu ýerde Muhammet Pygamberiň daşy ýaryp, asmana göterilen ýeri iň mukaddes taryhy ýadygärlik hökmünde saklanýar, bu ýere her ýylda musulmanlaryň millionlarçasynyň gelip, zyýarat edip gidýändiglerini gürrüň berdiler. Muhammet Pygamberiň gudrat bilen daşy böwsüp giden ýerinde Türkmenistanyň kazysy namaz okady, Garaşsyz Türkmenistanyň gülläp ösmegi, türkmen halkynyň bela-beterden sowa geçmegi üçin ýagşy dilegler edildi.

Birleşen Arap Emirligi Arap ýarym adasynyň gündogar böleginde Pars we Oman aýlagynyň kenarynda ýerleşen döwletdir. Birleşen Arap emirligi BMG-nyň, Arap döwletleriniň ligasynyň, Goşulmazlyk hereketiniň, Yslam konferensiýasy Guramasynyň we beýleki guramalaryň agzasy.

Ýurtda nebitiň we gazyň uly gurlary bar. Munuň özi Türkmenistan üçin nebiti we gazy çykarmak we ony eksport etmek, ýurda daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek we beýleki ýurtlar boýnça tejribäni öwrenmek babatda möhümdir. Birleşen Arap emirliginiň ýakyn gündogaryň uly maliýe merkezi bolup durýandygy hem möhümdir. Hut şonuň üçin Prezidenti Birleşen Arap Emirligine 1998-nji ýylyň iýun aýynyň 8-9-y aralygyndaky sapary iki ýurduň

arasynnda özara gyzyklandyrýan dürli ugurlarda ikitaraplaýyn hyzmatdşlygy ýola goýmak, bar bolan mümkinçilikleri iki ýurudň halkarynyň eşretine gönükdirilen hyzmatdaşlyk üçin ulanmak maksady bilen geçirildi.

Prezidenti Birleşen Arap Emirliklerine sapary mahalynda “Al-ittihad” merkezi döwlet gazetine beren interwýusynda “Türkmen we arap dünýäsiniň aýrylyp gitjek eri ýok, sebäbi olar goňşy, özi-de men olaryň oňat goňşulardygyna çuňňur ynanýaryn. Asyrlaryň dowamynda biziň halklarymyz öz aralarynda ysnyşykly ykdysady, söwda, medeni aragatnaşyklary saklap geldiler. Sebäbi Türkmenistanyň territoriýasyndan arap dünýäsini Hytaý we Hindistan bilen baglanyşdyrýan beýik ýüpek ýoly geçýärdi.

Biziň beýik şahyrlarymyzyň döredijiliginde arap äheňleri örän güýçlüdir. Olarda arap şäherleriniň gözelligi wasp edilýär we örän ýygy-ýygydan siziň folkloryňyzyň hem-de yslam rowaýatlarynyň personažlary agzalýar.

Elbetde, biziň halklarymyzy birleşdirýän esasy zatlaryň biri dindir. Gadyr wagtlarda türkmenlerde Mekgäni görmek бүтін dünýäni göreне барabar hasap edilipdir. Bu mukaddes şäher biziň ata-babalarymyz üçin ähli dünýä gözelliginiň we hoşmeýilligiň jemlenen ýeri bolupdyr. Arap ýurtlaryna barmak bilen bolsa, biz özümüz üçin olary täzedен açмаýарыs, еýsem bizden kán ozal bolan zatlary dikeldýäris we ösdürýäris .

Birleşen Arap Emirlikleri parahatçylyk we bitaraplyk syýasatyny alyp barýar. Ýurduň örän köp baýlygy öz halkynyň eşreti üçin özbaşdak we saldarlanyp görлен syýasaty ýöretmäге мүмkinçilik berýär. Türkmenistandaky şertler hem takmynan şonuň ýalydyr. Biziň ösüşiniň özbaşdak ýolunyň başynda durýanlygymyz başga işdir. Bu jähtden bolsa hyzmatdaşlyk üçin ugurlar ýeterlik bardyr. Biz syýasat, ykdysadyet, medeniýet we ylym babatda netijeli özara arkalaşmak üçin päsgelçikleri görmeýäris. Munuň özi biziň

Birleşen Arap Emirlikleriniň ýolbaşçylary bilen gepleşikler alyp barjak ugurlarymyzdyr. Emma men ykdysadyýet bizi has köp gyzyklandyrýar diýip pikir edýärim.

Arap ýurtlarynyň köpüsiniň, şol sanda Emirlikleriň hem ykdysady kuwwaty nebite esaslanandyr. Bu baýlykdan gelýän serişdeleriň hasabyna Size hojalygyň beýleki pudaklaryny ösdürmek hem başartdy. Bizde, siziň ykdysady tejribäňizi gaýtalamak üçin ähli şertler bar. Türkmenistanda nebitiň, gazyň, himiki çig malyň örän köp zapaslary bar, altyn çykýan ýeri bar. Howa şertleri gymmatly sortlardan bolan ýokary pagta hasylyny, buýan köküni, üzümi, bakja we beýleki ekinleriň hasylyny almaga mümkinçilik berýär. Türkmenistanda kesel bejerýän täsin çeşmeler bar, geçmişiň taryhy arhitektura ýadygärlikleri turizmi ösdürmäge mümkinçilik berýär. Bu faktorlar Türkmenistanyň geljekde gülläp ösmegi üçin esasydyr. Siziň ýurduňyzyň biznesmenleri bolsa özleri üçin hem, biziň üçin hem üstünlik bilen biziň ýurdumyzyň ykdysadyýetine düýpli maýalar goýup bilerdiler. Siziň tejribäňiz biziň üçin uly baýlyk bolup durýar. Emirlikleriň gülläp ösýän ýurtlaryň hataryna giren wagtyndan bäri şeýle kän wagt geçenok ahbetin. Şoňa görä-de, men energetika komplekslerini, himiýa we gaýtadan işleýji senagatyny, oba-hojalygyny ösdürmek barada hyzmatdaşlyk örän köp özara peýda getirer diýip hasap edýärim. Biziň eýýäm günbatar biznesmenlerinden bu ugurlar boýunça ençeme amatly tekliplerimiz bar. Käbir proektler bolsa, eýýäm durmuşa geçirmek stadiýasyndadyr. Munuň özi nahmata we gaz-himiýa kompleksleriniň, beýleki obektleriň gurluşygydyr. Emma biziň ykdysady hyzmatdaşlykda Turkmenistan bilen umumy taryhy we medeni kökleri bolan ýurtlara artykmaçlyk berýändigimizi bellemek gerek.

Biz hoşniýetli bitaraplyk syýasatyny ýöredýäris, ýagny Turkmenistan haýsydyr bir harby birleşiklere ýa-da öz öňünde tüýs syýasy maksatlary goýýan döwletleriň toparyna

goşulmaýar. Ykdysadyetde biz açyk gapylar syýasatyny jar etdik we biziň şertlerimizde şeýle utgaşmanyň has netijelidigine ynanýarys, diýip belledi.

Birleşen Arap Emirlikleriniň Prezidenti Onuň Alyjenaby Şeýh Halifa Ben Zaid Al-Nahaýyan 2006-njy ýylyň fewral aýynyň 13-14-inde, ýa-da 1427-nji Hijri ýylynyň Mähemem aýynyň 14-15-inde Türkmenistanda resmi saparda boldy.

Birleşen Arap Emirlikleriniň Prezidenti we onuň ýany bilen gelen wekiliýet mähirli myhmansöýerlik we güler ýüz bilen kabul edildi, uly üns bilen gurşaldy.

Iki döwletiň baştutanlary dostlukly we birek-birege peýdaly ikitaraplaýyn gatnaşyklary täzelemek we ösdürmek barada öz berk çemeleşmelerini tassykladylar.

Dostluk, özara düşünişmek we ylalaşyk ýagdaýynda geçen gepleşikleriň barşynda türkmen-emirat gatnaşyklarynyň ýagdaýy hem-de olary ösdürmegiň ugurlary, syýasy, ykdysady we durmuş-medeni babatlarda olary çuňlaşdyrmagyň mümkinçilikleri, şeýle hem özara gzyzklanma döredýän sebitleýin we halkara meseleleri ara alnyp maslahatlaşyldy.

Sowda-ykdysady gatnaşyklaryň meselelerini ara alyp maslahatlaşmak bilen, Prezidentler şu ugurda arkalaşykly hereket etmegiň ahmiýetini bellediler we ykdysady hyzmatdaşlygy deňhukuklylyk, özara peýda, iki ýurduň halklarynyň bähbitlerini hemmetaraplaýyn nazara almak ýörelgelerinde pugtalandyrmaga çalyşýandygyny mälim estdiler, şeýle hem iki döwletiň mümkinçiliklerini has doly peýdalanmak hakynda pikir aýtdylar.

Prezidentler ikitaraplaýyn ykdysady gatnaşyklary birek-birege peýdaly anyk ykdysady taslamalary we maksatnamalary durmuşa geçirmek arkaly işjeňleşdirmegiň zerurdygyna ynam bildirdiler.

Taraplar iki döwletiň söwda-ykdysady mümkinçiliklerini netijeli peýdalanmak maksady bilen, milli we halkara kanunçylygyny nazara alyp, iki ýurduň hojalygy ýöredijilerine netijeli ykdysady iş üçin amatly maliýe, guramaçylyk we hukuk şertlerini üpjün etmegiň maksadalaýyklygy barada ylalaşdylar.

Şeýle hem Taraplar söwda, nebitgaz senagaty, gurluşyk we gurluşyk materiallaryny öndürmek, ulaglar we aragatnaşyk ýaly ugurlarda hyzmatdaşlygy güýçlendirmegiň ähmiýetini nygtadylar. Binagärlik we şahergurluşyk, oba hojalygy, kanunlary işläp taýýarlamak ýaly meseleler boýunça tejribe alyşmaga aýratyn üns berildi.

Prezidentler ynsanperwerlik we daşky gurşawy goramak babatda sebitleýin hem-de dünýä derejelerinde iki ýurduň çemeleşmelerini utgaşdyrmagyň zerurdygy barada pikir aýdyp, medeniýet, sungat, syýahatçylyk we sport babatdaky özara gatnaşyklary ösdürmegiň möhümdigini nygtadylar.

Iki döwletiň baştutanlary iki ýurduň arasynda ähli ugurlarda gol çekilen ylalaşyklaryň durmuşa geçirilmegini işjeňleşdirmegiň zerurdygyny nygtadylar we beýleki derwaýys meseleleri ara alyp maslahatlaşdylar.

Birleşen Arap Emirlikleriniň Prezidenti öz ýurdunyň Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk ugruny goldaýandygyny aýtdy, Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesiniň sebitde we dünýäde howpsuzlygyň pugtalanmagyna we hyzmatdaşlygyň ösmegine oňyn tasir edýändigini nygtady.

Taraplar dünýä bileleşiginiň halkara temorçylygyna, neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna, guramaçylykly jenaýatçylyga garşy göreş boýunça bilelikdäki tagallalaryna goldaw bildirdiier.

Iki döwletiň baştutanlary halkara we sebitleýin meseleleri ara alyp maslahatlaşdylar hem-de Merkezi Aziýa

we Ýakyn Gündogar sebitlerinde parahatçylygy, howpsuzlygy pugtalandyrmagyň, halkara hukugynyň ýörelgelerine, içerki işlere gatyşmazlyk we halkara meselelerini parahatçylykly usullar bilen çözmek ýörelgelerine sarpa goýmagyň, Ýakyn Gündogar sebitini köpçülikleýin gyryş ýaragynyň ähli görnüşlerinden halas etmegiň zerurdygyny bellediler.

Birleşen Arap Emirlikleriniň Prezidenti Onuň Alyjenaby Şeýh Halifa Ben Zaid Al-Nahayýan özüniň we ýanyndaky wekiliýetiň güler ýüz we myhmansöýerlik bilen kabul edilendigi üçin minnetdarlyk bildirdi hem-de Türkmenistanyň Prezidenti Onuň Alyhezreti Saparmyrat Nyýazowy özi üçin amatly bolan islendik wagtda Birleşen Arap Emirliklerine sapara barmaga çagyrdy. Çakylyk minnetdarlyk bilen kabul edildi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhammedowyň Saud Arabystany Patyşalygyna aprel aýynyň 13-16-sy aralygynda resmi sapary boldy. Bu sapar ýurduň täze senenamasyna aýratyn sahypa hökmünde ýazylmak bilen çäklenmän, Türkmenistanyn dünýä derejesindäki ornuny kesgitleý we at-abraýyny has-da beýgelder. Täze türkmen baştutanynyň daşary ýurda ilkinji saparynyň örän üstünlikli geçmegi-munuň özi, ilkinji nobatda, onuň türkmen taryhynyň aýgytly pursatynda ýöredip ugran syýasy ugrunyň hem-de paýtagtymyzdan başlap, hatda uzakda ýerleşýän künjekleriň ählisinde diýen ýaly aýgytly amala aşyran özgertmeleriniň üstünlik getirmegidir we ykrar edilmegidir.

Halkymyzyň goldawyna eýe bolan bu ugur dünýä derejesindäki döwlet işgäri, beýik özgerişleri amala aşyryjy hökmünde ýurdumyzyň taryhyna, galyberse-de, dünýä taryhyna giren ilkinji Prezidentimiziň miras galdyran beýik başlangyjyna esaslanýar, onuň syýasaty adamzat durmuşynyň ruhy binýatlary bilen berk baglanyşyklydy.

Prezident Gurbanguly Berdimuhammedowyň Saud Arabystanynda mähirli garşy alynmagy-munuň özi ilkinji nobatda onuň öz ýurdunyň we öz halkynyň at-abraýyny has-da beýgeltmegi başaran kämil syýasatçy hökmünde görýan çärelerine ýokary baha berilmegidir. Tutuş dünýäde şol at-abraý, ilkinji nobatda, türkmenleriň parahatçylyk söýüjiligi, olaryň dostluk gatnaşyklaryny ileri tutmagy, ruhbelent häsiýeti, galyberse-de, Garaşsyz we özbaşdak ösüş ýyllarynda ozal görnüp-eşidilmedik derejedäki üstünlikleri gazanmagy bilen baglanyşyklydyr. Munuň özi hakykatdanda, häzirki zaman taryhynyň barşyna goşulan uly goşantdyr, türkmen halkynyň haýran galdyryjy baş mün ýyllyk taryhy bilen baglanyşdyryp aýdanynda bolsa, munuň özi tutuş dünýä siwilizasiýasyna goşulan, bahasyna ýetip bolmajak goşantdyr.

Açyklyk we hoşniýetli goňsuçylyk syýasaty günsaýyn anyk netijeleri berip ugrady we bütin dünýäde şol syýasata düşünilip, ykrar edilip başlandy. Türkmenistanyň baştutanynyň mukaddes Mekgä we Medinä sapary, Gurbanguly Berdimuhammedowa Saud Arabystany Patyşalygynyň ýokary sylagynyň gowşurylmagy munuň şeýledigini aýdyň tassyklaýar.

Elbetde, bu saparyň jemlerine we ähmiýetine entek doly derejede baha bermeli bolarys. Ýöne häzirki wagtda onuň geçen ýyllarda Türkmentstanyň we Saud Arabystanynyň taryhy, ruhy we medeni bitewilik arkaly baglanyşan halklarynyň arasynda ýola goýlan netijeli hyzmatdaşlygy täze many-mazmun bilen baýlaşdyryp, badalga berendigi aýdyň görünýär.

Prezident Gurbanguly Berdimuhammedowyň Saud Arabystany Patyşalygyna saparyny haj parzyny berjaý etmekden, Mekgedäki Mukaddes Al-Haram metjidinde dogadileg etmekden, mukaddes Kābāniň daşynda ýedi gezek aýlanmak arkaly tawaf dessuryny ýerine ýetirmekden,

mukaddes Arafat dagyna we Mina jülgesine barmakdan we Medinä zyýarat etmekden başlamagy çuňňur many-mazmuna eýedir. Bu ýerde, Yslam dinini esaslandyran Muhammet pygamberiň baky aram tapan (Masjid nabawi) Metjidinde, türkmen baştutanyna çuňňur hormat goýmagyň nyşany hökmünde “Jenneti mekan” diýlip atlandyrylýan mukaddes ýerde namaza durmaga mümkinçilik döredildi. Jennediň ýer ýüzündäki bir bölegi hasaplanýan şu ýer Kyýamat gününde durkuny üýtgetmän, saklanyp galar diýlip hasaplanylýar.

Haj parzy-munuň özi musulmançylygyň wajyp ähmiýetli ýörelgesiniň berjaý edilmegidir, yslamyň ruhy mukaddesliklerine, diýmek, umumadamzat mukaddesliklerine çuňňur hormat goýulmagydyr. Türkmenler yslamyň mukaddeslikleri umumadamzat mukaddeslikleri bilen baglanyşyklydyr diýip düşüňýärler. Munuň özi olaryň hemişe we ähli döwürlerde adamzat gymmatlyklaryny ileri tutan ynamynyň – dininiň özeni bolup durýar. Şu jähtden Mekgede we Medinede bolan wakalar türkmen ruhunyň gowulygyň we ynsanperwerligiň ýörelgelerine ygrarlydygyny tassyklady.

Türkmen baştutany iş bilen bagly köp sanly duşuşyklary geçirdi. Patyşalygyň paýtagty Er-Riýadda Gurbanguly Berdimuhammedow Saud Arabystanynda hökümdarlyk edýän neberäniň we hökümetiň agzalary bilen gepleşikleri geçirdi, şol gepleşikleriň barşynda hyzmatdaşlygy işeňňirleşdirmäge, iki ýurduň kuwwatyny we ösüşde ileri tutulýan ugurlary göz önünde tutmak bilen, netijeli hyzmatdaşlygy pugtalandyrmaga çemeleşmeleri ylalaşmak babatda özara gyzyklanma bildirildi.

Türkmen döwletiniň baştutany Er-Riýad welaýatynyň Söwda-senagat edarasynda saud arabystanly işewürleriň önünde çykyş edip, dostlukly ýurduň işewür toparlarynyň wekillerini dürli ugurlar, şol sanda energetika, syýahatçylyk, oba hojalygy we şäher gurluşygy boýunça bilelikdäki iri

taslamalaryň amala aşyrylmagyna işeňňir gatnaşmaga çagyrdy.

Iki ýurduň hem milli ykdysadyýetinde möhüm orun eýeleýän nebit-gaz pudagy barada aýratyn gürrüň edildi. Geljekki hyzmatdaşlar türkmen lideriniň Türkmenistanyň real energetika serişdelerine esaslanýan hyzmatdaşlygyň geljegi baradaky sözlerini uly gyzyklanma bilen diňlediler.

Prezident Gurbanguiy Berdimuhammedow: “Bizde gury ýerde-de, deňizde-de nebitiň we gazyň köpsanly baý ýataklary bar. Biz olary öz güýjümüz, şeýle hem daşary ýurtly kompaniýalary çekmek bilen özleşdirýäris” diýip, ýurdumyzda daşary ýurtly hyzmatdaşlaryň maýa goýmagy, olaryň diňe bir ýangyç serişdelerini ibermäge däl-de, eýsem ýataklary işläp taýýarlamaga, çig maly çykarmaga we ony gaýtadan işlemäge hem işjeň gatnaşmaga üçin ähli mümkinçilikleriň döredilendigini belledi. Döwlet baştutany Saud Arabystanynyň işewürlerini Hazar deňziniň ýalpaklygyny işläp taýýarlamaga, şeýle hem geologiýa-gözleg işlerine, nebiti gaýatadan işleýän we nebit-himiýa senagatyny döwrebaplaşdyrmaga işjeň gatnaşmaga çagyrdy.

Şunda türkmen tarapy diňe hyzmatdaşlyga çagyryşlar bilen çäklenmedi. Duşuşyk tamamlanan badyna hormatly Prezidentimiziň tabşyrygy boýunça, türkmen wekillerinden ybarat toparyň agzalary gepleşikleri geçirdiler, gepleşiklerň barşynda hyzmatdaşlygyň ähli ugurlary, şol sanda bilim, saglygy goraýyş ulgamlary boýunça anyk teklipleriň ençemesi öňe sürüldi. Saglygy goraýyş barada aýdylanda bolsa, saparyň barşynda hyzmatdaşlygyň bu ugruna aýratyn üns berildi. Bu öz-özünden düşnüklidir. Ösüşde sosial ugra uly üns berýän, lukmançylygy häzirkizaman talaplaryna laýyklykda ösdürýän ýurt şu ulgamda hyzmatdaş döwletiň gazananlaryna biparh garap bilmez. Döwletiň baştutany, şeýle hem milli saglygy goraýyş ulgamyna köp ýyllap ýolbaşçylyk eden adam hökmünde Gurbanguly

Berdimuhammedow Saud Arabystanyndaky lukmançylyga döwlet hem-de hünär jähätinden uly gyzyklanma bildirip, Er-Riýaddaky ägirt uly hassahananyň mysalynda şol ýurduň lukmançylygy bilen tanyşdy. Iki ýurduň lukmançylygy guramakda toplan tejribesini alyşmak nukdaýnazaryndan bu sapar, gürrüňsiz, uly ähmiýete eýe bolar. Diýmek, Türkmenistana täze tehnologiýalar we bejerişiň täze metodlary, täze enjamlar we täze guramaçylyk tejribesi geler.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Saud Arabystanyna resmi saparynyň esasy wakasy ýurduň paýtagty Er-Riýadda geçirilen ýokary derejedäki gepleşikler bilen baglanyşykly boldy. Şol gepleşikler hut şu saparyň hem, iki ýurduň köpýyllyk hyzmatdaşlygynyň hem jemini jemledi. Geçen dört günüň içinde öňe uly ädim ädilip, iki tarapyň hem hyzmatdaşlyk etmäge uly gyzyklanma bildirýändigini, gatnaşyklaryň anyk netijeler bermegi ugrunda çalyşýandygyny aýdyň görkezdi. Bu aýdylanlar gepleşikleriň işjeň bölegine degişlidir. Gepleşikleriň beýleki tarapy-adam faktory barada aýdylanda bolsa, Patyşa Abdel Aziz ben Abdurahman Al-Saudyň täze türkmen liderine uly hormat goýýandygyny bir söz bilen beýan etmek asla mümkin däl. Hoşniýetlilik, hormat-sarpa goýmak, Türkmenistanyň Prezidentiniň hyzmatlaryny ykrar etmek ýagdaýynda hormatly Prezidentimiziň Patyşalygyň ýokary sylagy-Patyşa Abdel Aziz ben Abdurahman Al-Saudyň adyny göterýän, Saud Arabystany Patyşalygynyň belent derejeli nyşany bilen sylaglanmagy aýratyn ähmiýete eýedir.

Şol günlerde Gurbanguly Berdimuhammedowyň Saud Arabystanyna saparyna dünýä jemgyýetçiliginiň, halkara habarlar gulluklarynyň, ilkinji nobatda patyşalygyň özüniň habar beriş serişdeleriniň ünsi gönükdirildi. Türkmenistanyň Prezidentiniň Saud Arabystanyna sapary barada şol ýurduň merkezi neşirleri bolan «Er Riýad», «Eş-Şark El-Awsat»,

«EI-Ykez» gazetleri özleriniň birinji sahypalarynda makalalary çap etdiler. Olar ýokary derejedäki gepleşiklere ýokary baha berdiler. Meşhur teleýaýlym bolan «EI-Kanatu El-ile» ýurduň durmuşyndaky esasy waka öz gepleşiklerinde aýratyn orun berdi, täzelikler ýaýlymy bolan «El-lhbariýa» we «El Mejid Lil-Ahbar» ýaýlymy saparyň barşy baradaky gepleşikleri yzygiderli berip durdy. Saud Arabystanynyň habar beriş serişdeleriniň wekilleri gepleşikleriň jemlerini teswirläp, türkmen lideriniň şu saparynyň düýpli döwletara gatnaşyklarynyň täze tapgyrynyň başlangyjy, iki ýurduň rowaçlygynyň we abadançylygynyň hatyrasyna olaryň baý ykdysady mümkinçiliklerini durmuşa geçirmekde möhüm ädim boljakdygyna ynam bildirdiler.

Şu ýerde, Gurbanguly Berdimuhammedowyň baştutanlyk etmeginde, Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň ýer ýüzünde parahatçylygyň we rowaçlygyň pugtalandyrylmagynyň hatyrasyna işjeň halkara hyzmatdaşlyk syýasatyny amala aşyrmakda täze ädim ädendigini aýratyn nygtamak gerek.

Türkmenistanyň – Iordaniýanyň: 24-nji awgustda Iordaniýanyň Patyşasy Abdalla II ibn Al Huseýniň Türkmenistana resmi sapary boldy. Iki doganlyk döwletleriň ýolbaşçylarynyň nobatdaky ýokary derejeli duşuşygy döwletara hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ösdürmegiň ugurlaryny belledi, olary hil taýdan täze, ikitaraplaýyn bähbitlere laýyk gelýän derejä çykardy.

Hormatly myhmanymyzyň Türkmenistana ilkinji iş sapary barada, geçirilen gepleşikler we gol çekilen resminamalar barada gürrüň etmezimizden öň, şu duşuşygyň taryhyna gysga ser salalyň.

Mälim bolşy ýaly, iki döwletiň baştutanlarynyň ilkinji duşuşygy şu ýylyň iýul aýynyň başynda Astanada bolupdy, şonda Türkmenistanyň Prezidenti we Iordaniýanyň Patyşasy

Gazagystan Respublikasynyň paýtagtynyň 10 ýyllyk ýubileýi mynasybetli dabaralara gatnaşmak üçin şol ýere bardylar.

Astana duşuşygynda taraplar ikitaraplaýyn gyzyklanma bildirilýän meseleleriň giň toplumy boýunça pikir alyşdylar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Iordaniýanyň patyşasyny parahatçylyk, hoşniýetli goňsuçylyk we giň halkara hyzmatdaşlygy durmuşa geçirýän Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy ugurlary bilen tanyşdyryp, arap döwletleri bilen ýakyndan hyzmatdaşlygy ýola goýmagyň Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan möhüm ugurlarynyň biridigini we şeýle bolmagynda galýandygyny nygtady.

Öz gezeginde Abdalla II Iordaniýada Garaşsyz Türkmenistanyň ösüşiniň barşyna uly gyzyklanma bilen syn edilýändigini, türkmen Lideriniň başlangyjy bilen ýurtda amala aşyrylýan progressiw reformalaryň ähmiýetiniň uludygyny, iri möçberli özgertmeler syýasatynyň netijesinde Türkmenistanyň dünýä arenasyndaky abraýynyň artýandygyny belledi.

Söhbetdeşler doly möçberli döwletara gatnaşyklaryny ýola goýmaga ikitaraplaýyn gyzyklanýandyklaryny we oňa taýýardyklaryny hem beýan etdiler. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow özi üçin islendik amatly wagtda Türkmenistana gelip görmek barada Iordaniýanyň Patyşasyna öň iberen çakylygyny ýene bir gezek tassyklady.

Duşuşygyň ahyrynda mähirli hoşlaşyp, Abdalla II ibn Al Husseýn öz gezeginde türkmen Liderini Iordaniýa Patyşalygyna çagyrdy.

Ýokary derejeli Astana duşuşygyndan göni bir aýdan soň, 5-nji awgustda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Aşgabada gelen Iordaniýanyň Patyşalygynyň Merkezi Aziýa ýurtlary boýunça ýörite wekili jenap Abdulla Saleh Abdelrahim Woriýekaty kabul etdi.

Myhman türkmen Liderine Iordaniýanyň Patyşasy Abdalla II ibn Al Husseýniň mähirli salamyny we hatyny

gowşuryp, onuň Alyhezreti Abdalla II türkmen döwletiniň Baştutanyna ägirt uly hormat goýýandygyny, ony öz dosty we dogany, Türkmenistany bosa Iordaniýa Haşimit Patyşalygynyň strategiki partnýory hasaplaýandygyny buýsanç bilen habar berdi. Wekil Iordaniýanyň Patyşasynyň Türkmenistana garaşylýan saparynyň döwletara gatnaşyklaryny mundan beýläk-de ösdürmäge ýardam etjekdigini, şol gatnaşyklaryň taryhynda täze sahypany açjakdygyny nygtady. Myhman onuň Alyhezreti Abdalla II ibn Al Husseýniň adyndan ýakyn wagtlarda Iordaniýanyň Türkmenistanda öz ilçihanasyny açmagy maksat edinýändigini hem habar berdi.

Duşygyň barşynda Türkmenistanyň we Iordaniýanyň döwlet ösüşiniň ileri tutlýan ugurlary babatda özara peýdaly partnýorçylygyň esasy taraplary hem-de mümkinçilikleri barada gyzyklanma pikir alşyldy. Söwda-ykdysady sfera, ýangyç-energetika sektory, oba hojalygy, ulag hem-de kommunikasiýalar, senagat, hususan-da, dokma we himiýa senagaty, gurluşyk, şeýle hem ýokary tehnologiýalar ugry ýaly ugurlarda netijeli işewür gatnaşyklary ýola goýmak hem-de özara peýdaly tejribe alyşmak üçin örän giň mümkinçilikler açylýar diýip belenildi. Hormatly Prezidentimiz Iordan partnýorlaryny Türkmenistanda amala aşyrylýan özgertmelere, şol sanda Hazaryň kenar ýakasynda dünýä derejesindäki deňiz şypahanasyny – “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmäge gatnaşmaga çagyrdy.

Türkmenistanyň Prezienti hyrmatdaşlyk etmek boýunça ikitaraplaýyn türkmen-iordan komissiýasynyň döretmek hakyndaky teklibi aýtdy, şol komissiýanyň işi netijeli partnýorçylygy ýola goýmagyň möhüm serişdesi boljakdygyna ynam döretdi.

Şu ýerde doganlyk Iordaniýanyň Türkmenistan bilen gatnaşyklaryna uly üns berýänligini suratlandyrmak üçin Iordaniýanyň patyşasynyň ýollan hatyndan bir parçany

getirmegi maksada laýyk hasapladyk. Hususanda ol resminamada şeýle setirler bar:

“Men biziň doganlyk halkymyzyň bähbitlerine Türkmenistan bilen Iordaniýanyň arasyndaky dostluk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ösdürmek boýunça Siziň tagallalaryňyza ýokary baha berýärim. Siziň ýurduňyza baryp görmek baradaky çakylygyňyz üçin özümiň minnetdarlygymy bildirmek isleýärim. Alla ýol berse, ýakyn geljekde boljak bu sapara sabysyzlyk bilen garaşýaryn .

Saparyň biziň ýurdumyzyň arasyndaky ikitaraplaýyn gatnaşyklary ilerletjekdigine we özara gatnaşyklaryň dowam etdirilmegine, şol gatnaşyklaryň mundan beýläk-de ösdürülmegine we täze ýokary derejä çykarylmagyna ýardam etjekdigine umyt edýärim”.

Indi ýaňy-ýakynda Aşgabatda doganlyk döwletleriň ýolbaşçylarynyň arasynda bolup geçen ikinji duşuşyk, onuň many-mazmuny, netijeleri we taryhy ähmiýeti barada aýratyn durup geçmäge rugsat ediň.

Turuwbaşdan Iordaniýanyň baştutanynyň Türkmenistana bolan bu ilkinji iş sapary döp bolan iki taraplaýyn dostlukly gatnaşyklary ösdürmekde täze döwrüň başlanandygyny aňlatdy diýesimiz gelýär.

Iordaniýa Haşimit Patyşalygy Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny ilkinji bolup ykrar eden we onuň bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýan döwletleriň biridir. Iordaniýa türkmen Bitaraplygyny hem ilkinjileriň biri bolup gollady hem-de ýurdumyzyň parahatçylyk dörediji başlangyçlaryny Birleşen Milletler Guramasynda we beýleki abraýly halkara guramalarynyň çäklerinde gollady we goldap gelýär. Iordaniýa Türkmenistanyň Bitaraplyk syýasatyna laýyklykda Merkezi Aziýa sebitinde durnuklylygy saklamakda möhüm hyzmatyna aýratyn ähmiýet berýän döwletleriň biridir. Türkmenistan hem Iordaniýanyň Ýakyn Gündogarda parahatçylygy we durnuklylygy saklamakda we

pugtalandyrmakda goşýan goşandyna we bitirýän hyzmatyna ýokary baha berýändir. Şunuň bilen baglylykda gepleşikler mahalynda taraplar BMG-niň çäklerinde hyzmatdaşlygyň mundan beýläk-de ösdürülmeginiň zerurdygyny nygtadylar.

Saparyň barşynda döwlet baştutanlarynyň arasynda türkmen-iordan gatnaşyklary, şol gatnaşyklary geljekde hemmetaraplaýyn ösdürmek hakynda gepleşikler geçirdiler. Ikitaraplaýyn hyzmatdaşlyga degişli meselelere geçmek bilen Döwlet baştutanlary ykdysady ugurda arkalaşykly işleşmegiň ähmiýetini tassyklap, energetika, ulaglar, aragatnaşyk we telekommunikasiýa, gurluşyk materiallaryny öndürmek, dokma pudagy, bilim, ylym, saglygy goraýyş ýaly birek-biregi gyzyklandyran ugurlarda ikitaraplaýyn gatnaşyklary pugtalandyrmak maksady bilen, tagallalary atrdyrmaga çalyşandyklaryny hem beýan etdiler.

Gepleşikler wagtynda iki ýurduň döwlet baştutanlary halklary ysnyşdyrmagyň, olaryň arasynda özara düşünişmegi çuňlaşdyrmagyň, medeniýetleriniň özara baýlaşmagynyň, dostlukly gatnaşyklary has-da ösdürmegiň möhüm serişdesi hökmünde gumanitar hyzmatdaşlygy güýçlendirmegiň möhümdigini bellediler, şeýle hem medeni wekiliýetleri alyşmagy höweslandirmegi we syýahatçylyk, sport hem-de ylmy barlaglar babatda hyzmatdaşlygy giňeltmek barada hem pikir alyşyldy. Syýahatçylyk we sport sferada bolsa gadymy taryhyň we medeniýetiň mirasdüşerjeleri bolan Türkmenistanda we Iordaniýada biri-birine teklipler eder ýaly zatlar az däl. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow bu temany dowam etdirip, Hazaryň kenarynda dünýä derejesindäki deňiz şypahanasyny – «Awaza» milli syýahatçylyk zolagyny döretmek, şeýle hem täze, häzirki zaman şypahanalaryň gurluşygyny goşmak bilen, sanatoriýa-kurort infrastrukturasyny ösdürmek boýunça taslamany amala aşyrmagyň üstünde hem durup geçdi.

Gynansakda häzirki döwürde terrorçylyk we transmilli jenaýatçylyk halkara parahatçylygyna we howsuzlygyna uly wehim salýan nogsanlyklardyr. Elbetde Türkmenistanyň we Iordaniýa Patyşalygynyň döwlet ýolbaşçylary bu meseläniň üstünde hem durup geçdiler we şu howply hadysalara garşy göreşde hyzmatdaşlygy ösdürmäge taýýardyklaryny bellediler. Taraplar başgada dünýä we sebitleýin syýasatyň ençeme meselelerinde garaýyşlarynyň meňzeşdigini belläp, halkara gatnaşyklarynyň möhüm meseleleri boýunça geňeşmeleri geçirmäge çalyşýandyklaryny beýan etdiler.

Gepleşikleriň gidişinde Onuň Alyjenaby Iordaniýa Haşimit Patyşalygynyň Patyşasy Abdalla II ibn Al-Husseýniň Türkmenistana resmi saparynyň jemleri boýunça bilelikdäki Beýanat kabul edildi we döwlet ýolbaşçylaryň indiki duşuşykda gol çeker ýaly birnäçe resminamalary taýýarlamak barada hem ylalaşyldy. Hususan-da, söwda-ykdysady hyzmatdaşlyk, ulag babatda hyzmatdaşlyk, bilim, ylym, saglygy goraýyş we medeniýet babatda hyzmatdaşlyk etmek hakyndaky ylalaşyklara, şeýle hem Türkmenistanyň we Iordaniýa Haşimit Patyşalygynyň Daşary işler ministrlikleriniň arasynda özara düşünişmek hakyndaky ähtnamany gol çekmäge taýýarlamagyň zerurdygy barada bir pikire gelindi.

Türkmenistan bilen Iordaniýa Haşimit Patyşalygynyň arasyndaky dostlukly gatnaşyklary we hyzmatdaşlygy pugtalandyrmak we ösdürmek maksady bilen, döwlet baştutanlary Iordaniýada Türkmenistanyň Ilçihanasyny we Türkmenistanda Iordaniýanyň ilçihanasyny açmaga hem özara gyzyklanma bildirdiler.

Saparyň ahyrynda Onuň Alyjenaby Patyşa Abdalla II ibn Al-Husseýn mähirli kabul edenligi we myhmansöýerligi üçin Onuň Alyhezreti Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowa çuňňur minnetdarlyk bildirdip ony Iordaniýa Haşimit Patyşalygyna gelip görmäge çagyrdy. Çakylyk minnetdarlyk bilen kabul edildi. Iki doganlyk

döwletleriň gatnaşyklarynyň taryhynda täze we ajaýyp sahypalary açjak Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Iordaniýa Patyşalygyna iş saparynyň möhletleri diplomatik kanallar arkaly ylalaşylar we durmuşa geçiriler.

Şeýlelik-de, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň çagyrmagy boýunça Iordaniýa Haşimit Patyşalygynyň Patyşasy Abdalla II ibn Al Husseýniň 2008-nji ýylyň Türkmenistana resmi sapary we milli Liderimiz bilen geçiren gepleşikleri, gazanylan ylalaşyklar biziň halklarymyzyň arasynda ýola goýulan dostlukly hyzmatdaşlygyň dabaralanmagynyň hem-de bilelikdäki üstünlikli ösüşlerimiziň başlangyjy boldy, iş ýüzünde dostluk we özara bähbitli hyzmatdaşlyk köprüsini gurdy diýmäge bizde doly esas bar.

§16. Türkmenistanyň ykdysady taýdan ösen ýurtlar bilen gatnaşyklary

Ýewropa ýurtlar barada maglumat. 1.Ýewropada ululy-kiçili 43 döwlet ýerleşipdir öwlet ýerleşipdir. Territoriyanyn ululygy 10,5 mln.km² Ilaty 710 mln. Adam Ýewropanyň ýarsyndan gowragynda GDA döwletleri ýerleşip, olarda 300 mln-dan gowrak adam ýaşaýar. Ýewropanyň Aziýa bilen araçägi esasan gury ýer boýunça geçyändir we oňa demirgazykda, günbatarda, günortada dünýä okeanynyn deňizleri yanaşýarlar. Ýewropada uly döwletler bilen bir hatarda örän maýda ýurtlar (Andorra, Watikan, Lihtenşteýin, Monako, San-Marino) hem bardyr. Olarynyň kiçisi Watikan bolsa-da, onuň dünýäde dini ady-abraýy uludyr.

Ýewropada buržuaz respublikalary, konstitusion monarhiýalary, unitar we federatiw döwletler bardyr.

Günbatar Ýewropa döwletlerini ykdysady nukdaý nazardan birikdirýän „Ýewropa soýuzy,, atly halkara birleşmesi döredildi. Ikinji jahan urşundan soň döredilen Demirgazyk

Atlantika şertnamasynyň harby-syýasy birleşmesi (NATO) häzir 20-ä golay döwlet giryär, kem-kemden çäklerini gündogar Ýewropa tarap giňeldýär. Bulardan başga-da Ýewropada birnäçe halkara guramalary ýerleşendir.

Ýewropanyň tebigy resurslary we şertleri ykdysadyýeti ösdürmeklige, öndüriji güýçleri rejeli ýerleşdirmeklige oňaly täsir edýär. Ýewropa döwletleriniň çäklerinde gazyp alma baýlyklaryň uly topary, hasylly topraklar, tokay we suw resurslary bolup, olar giňden peýdalanylyrlar. Gazyp alma baýlyklardan kömürin, nebitin, tebigy gazyň, slaneslerin, torfyn ep-esli zapaslary bar. Donbas, Lwow-Wolyn, Moskwa etegi, Peçora, Yory Sileziya, Rur, Ahen, Saar kömür basseyneri, Wolga-Ural, GFR-däki, Polşadaky, Niderlandlardaky, Beyik Britaniyadaky, Demirgazyk deňzindäki nebit-gaz yataklary Ýewropanyň ýangyç energetik bazasynyň esaslarydyr.

Demir magdanlaryň has uly ojaklary - Kursk magnit anamaliyasy, Kola ýarym adasy, Ural, Kriwoy rog, Şwesiya, Lotaringiya, Lyuksemburg, marganes magdanlaryň köp çykýan ýeri Ukrainada Niköp oldyr. Ýewropa-da duzlaryň hemme görnüşlerî giňden yayrandyr. Kükürt Ukrainada Razdoldan alynýar.

Ýewropanyň geografiki ýerleşşi onuň aram klimatly region bolmagyna ýardam etdi. Tutuşlygyna klimaty ýaşayşa we hojalygy alyp barmaklyga amatly täsir edýär. Günorta Ýewropanyň Ortaýer deňiz klimaty bu etraby kenarýaka rekreasion zona öwürilmegine sebäp boldy.

Ýewropa döwletleri suw resurslaryna baýdyr. Tokaylaryň ep-esli zapaslary bolup, olar kagyz-sellyuloza, gurluşyk materiallary senagatlary üçin çig mal baza bolup hyzmat edýärler. Ýewropanyň owadan tebigat landşaftlary - dynç alyş, turizminiň ösmekligine getirdi.

Ilaty. Ýewropanyň ilatynyň köp bölegi yewropoidler, olaryň hemmesi diýen ýaly hindi-ewropa dil maşgalasyna degişlidir. Ýewropanyň halklarynyň arasyna has köp sanlysy

slawýanlardyr. Slawýan halklary gündogar, günbatar, günorta slawýanlar toparlaryna bölünýärler. Gündogar slawýanlara ruslar, ukrainler, beloruslar; günbatar slawýanlara çehler, slowaklar, lufiçanlar; günorta slawýanlara bolgarlar, makedonlar, serbler, horwatlar, çernogoriýalylar, bosniýalylar giryärler. Merkezi we Demirgazyk Ýewropada german dil toparyna giryän halklar (nemesler, niderland-lar, awstriýalylar, inlisler, şotlandlar, irlandlar, şwedler, daniýalylar, nor-wegler) ýaşaýarlar. Günorta Ýewropada roman dil toparyna degişli italýanlar, fransuzlar, ispanlar, portugallar, rumynlar, moldowanlar ýaýrandyrlar. Ýewropada ural, altaý dil maşgalalaryna giryän halklaryň hem birnäçe topary bardyr. Ilatyň aglaba köpüsi haçparazlardyr (prawoslawlar we katolikler) aýry-aýry ýurtlarda beýleki dinlere uýýan milletler ýaşaýarlar.

Ýewropa gür ilatly dünýä bölegi bolup, onda 1 kw km ýere 120 adam düşýär. Şäher ilaty 67 göterime barabardyr. Ilatynyň sany 1 mln-dan köp bolan şäherleriň 38-si bar. Olardan has irileri: London, Parif, Rim, Moskwa, Sankt-Peterburg, Budapeşt, Warşawa, Berlin, Gamburg, Madrid we beýlekiler.

Ýewropanyň demografik ýagdaýy örän ýaramazdyr. Bu ýerde ilatyň tebigy köpelişi gaty pes derejede bolup, ol 5 promilla dendir. Käbir ýurtlarda ilatyň tebigy köpelişi tutuşlygyna togtady, ýagny dogluş ölüm-yitimden azaldy Meselem, Germaniyada dogluş 10 promilla bolsa, ölüm-yitim 12 promilla bolup, ilatyň tebigy köpelişi - 2 promilla den boldy. (başgaça iki promilla azaldy).

Hojalygy. Ýewropanyň döwletleriniň aglabasy industrial taýdan ösen we oba hojalykly ýurtlardyr. Ykdysadyýetinüi ösüş derejesi boýunça Ýewropa ABŞ-dan soň ikinji orunda durýar, bu region dünýäniň senagat önüminin 1 /3-ni öndürýär, dünýä bazarynyň haryt dolanyşygynyn yary-syna golayy Ýewropa döwletleriniň payyna düşýär.

Ýewropa örän möhüm maliye merkezidir. Adatça London we Syurih maliye dolanyşygynyn paytagtlary hasaplanylýar. Ýewropanyň ykdysadyy-etinde kesgitleýji rol senagata degişlidir. Yangyç-Energetika kompleksi GDA-nyü Ýewropa bölegindäki döwletlerde, GFR-de, Beyik Britaniyada, Rumyniyada, Polşada, kömür, nebit-gaz resurslarynyň bazasynda uly ösüşe ee boldy.

Russiýanyň tebigy gazyňy Gündogar, Günbatar we Günorta Ýewropa ýurtlary giňden peýdalanylýarlar. Islandiyada energiýanyň baş çeşmesi geotermal suwlardyr. Ýewropa atom energetikasynyn ösüşi boýunça dünýäde öndeligi sydyrman gelyär.

Ýerli resurslaryň we daşdan getirilýän çig mallaryň esasynda region-da gara we renkli metallurgiýanyň uly merkezleri emele geldi. Meselem, GFR-de Rur, Fransiyada Lotingiýa, Italiýada Töränto, Beyik Britaniýada Liwripulda doly sikilli metallurgiýa kombinatlary işleýärler.

Ýewropanyň industrial «keşbini» köp halatlarda maşyn gurluşygy ke-sgitleýär, çünki, ol ýönekeý metal önümlerinden başlap, in çylşyrymly elektron tehnikasyny, samolyotlary, mahlasý maşynlaryň, gurallaryň, enjamlaryň ähli görnüşlerini öndüýär. Maşyn gurluşygynyn payyna se-nagatda işleýänleriň we senagat önümleriniň 1/3-si düşýär. Ýewropa döwletleri dünýäde maşynlary in köp öndüýän we olary eksport edýän ýurtlardyr. «Folkswagen» (GFR), «Reno» (Fransiýa), «Fiat» (Italiýa)6 «Britişleýlend» (Beyik Britaniýa), «Wolwo» (Şwesiýa) awtomobil firmalary bütin dünýäde tanalyandyrlar.

Ýewropa himiýa önümlerini öndürmekde dünýäde öndäki orunlary eýleýär. Her bir himiýa senagatynyň belli bir ugryna yöriteleşendir. GFR- renkler we plastmassalar, Fransiýa sintetiki kauçuk, Belgiýa -himiki dökünler we soda öndürmeklige, Şwesiýa we Norwegiýa tokay himiýa, Şweysariýa dermanlar öndürmeklige yöriteleşendir.

Ýewropanyň örän iri halkara ähmiyetli senagatly etraplary aşakdakylardyr: 1.-GDA-nyň Ýewropa böleginde Ural, Powolfye, Moskwa, Sankt-Peterburg, Donbas, 2.-Gündogar Ýewropada Wařawa, Ýokary Sileziya, Çehiya, Budapeřt, Buharest, 3.- Günbatar Ýewropada: London, Rus-Reyn, Midlend, Gamburg, Rotterdam, Ştutgart, Merkezi Şwesiya, Demirgazyk Italiya, Parif, Lotaringiya we başgalar.

Ýewropanyň oba hojalygy innan ýokary öndürijiligi we harytly-lygy bilen häsiyetlenýär. Ýewropa ýurtlarynyň hemmesi diýen ýaly oba hojalyk önümleri bilen özlerini doly üpçün edýärler. Oba hojalyk kärhanasynyn esasy formasy fermer hojalygydyr. Döwletlerin aglabasyn-da maldarçylyk agdyklyk edýär. Dünýäde bugdaydan in ýokary hasyl Ýewropa ýurtlarynda edýär. Dünýäde bugdaydan in ýokary hasyl Ýewropa ýurtlarynda alynyar. Meselem Daniyada, GFR-de, Fransiyada, Beyik Britaniyada her gekardan 60-70 sentner bugday hasyly öndürildi. Oba hojalyk mallarynyň önüm berijiligi ýokary derejede. Bu ýerde her sygyr-dan ortaça 5500-6000 kg süýt alynyar.

Ýewropada transport hemme görnüşleri ösendir. Ýük dola-"ýygyfda we ýolagçylar gatnawynda awtomobil ýollarynyň ähmiyeti has uludyr. Halkara awtomagistrallardan Moskwa-Wařawa-Berlik-Parif, Lon-don-Frankfurt-Wena-Belgrady-Ystambyl awtostradalaryny görkezmek bolar. Deňiz transporty, awiatransport daşarky gatnaşyklary amala aşyryar.

Geografiki ýerleşişleri boýunça Yewropa ýurtlaryny 4 topara bölmek bolar.

1. Gündogar Yewropa ýurtlary.. 2. Günbatar Yewropa ýurtlary. 3. Günorta Ýewropa ýurtlary. 4. Demirgazyk Ýewropa ýurtlary.

Türkmenistanyň Ýewropa ýurtlar bilen gatnaşyklary.
Türkmenistan-Rumyniýa: Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Rumyniýa iş saparynyň (16-17-

nji iýul 2008 ýyl) netijeleri.Buharest. Karl Birinjiniň seýilgähiniň merkezinde Näbelli esgeriň ýadygärligine gül goýmak dabarasý boldy. Ilki bilen Rumyniýanyň Prezidenti – Traýan Besesku bilen ikiçäk, soňra giňişleýin düzümde gepleşikler geçirildi. Hormatly Prezidentimiz Rumyniýanyň Prezidentini Türkmenistana çagyrdy. Çakylyk kabul edildi.Soň Resminamalara gol çekildi. Soň metbugat konferensiýasy boldy. Soň parlamentde duşuşyk boldy. Duşuşygyň ahyrynda Nikolaýe Wekeroýu Hormatly Prezidentimize türkmen-rumyn gatnaşyklarynyň pugtalandyrylmagyn-da goşan uly goşandyny ykrar etmekligiň alamaty hökmünde rumyn parlamentiniň esaslandyrylan gününiň 140 ýyllygynyň hormatyna çykarylan Rumyniýanyň senatynyň ýubileý medalyny gowşurdy. Soň Türkmenistanyň ýolbaşçysy Rumyniýanyň hökümetinde Premýer-ministr Kelin Popesku – Teriçanu bilen duşuşdy. Hormatly Prezidentimiz Aşgabatda hökümetara türkmen-rumyn komissiýasynyň birinji mejlisini geçirmekligi teklip etdi. Resmi agşamlyk naharynda Prezidentler söz sözlediler.

Türkmenistanyň we Rumyniýanyň arasyndaky gol çekilen resminamalar:

1.Türkmenistanyň Hökümeti bilen Rumyniýanyň Hökümetiniň arasynda goşalaýyn salgyt salmagy aradan aýyrmak we girdejiler hem-de kapital babatda fiksallaryň gysgarmalaryň önüni almak baradaky Konwensiýa:

2.Ykdysady we ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk barada Türkmenistanyň Hökümeti bilen Rumyniýanyň Hökümetiniň arasyndaky Ylalaşyk:

3.Türkmenistanyň Hökümeti bilen Rumyniýanyň Hökümetiniň arasyndaky 1994-nji ýylyň 16-njy noýabrynda Buharest şäherinde gol çekilen Ylalaşyga Türkmenistanyň Hökümetiniň we Rumyniýanyň Hökümetiniň arasyndaky Protokol:

4.2008-2012-nji ýyllar üçin bilim babatda Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň hem-de Rumyniýanyň

Magaryf, ylym we ýaşlar ministrliginiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň Maksatnamasy:

5. Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň we Rumyniýanyň Daşary işler ministrliginiň arasynda hyzmatdaşlyk etmek hakyndaky Protokol:

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Rumyniýa iş saparynyň ikinji günü (17.07.2008ý.): Türkmenistanyň Prezidentiniň Rumyniýa resmi saparynyň ikinji günü ýurduň iri senagat merkezi, onuň «nebit» paýtagty diýlip atlandyrylan Ploýeşti şäherine baryp görmekden başlandy. Türkmenistanyň Prezidenti Ploýeştide bolmagyň çäklerinde Nebit we gaz uniwersitetine baryp gördi. Uly hormat-sarpanyň we progressiw ykdysady syýasatynyň awtory bolan türkmen Lideriniň hyzmatlaryny ykrar etmegiň nyşany hökmünde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa Ploýeşti şäherindäki Nebit we gaz uniwersitetiniň Hormatly medaly dabaraly ýagdaýda gowşuryldy. Ploýeşti şäherindäki Nebit we gaz uniwersitetinde bolan duşuşykdan soň Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow «Sinaýa» kurort zolagyna tarap ugrady. Ol Buharestden ýüz kilometr uzaklykda, Prahowa derýasynyň kenarynda ýerleşýär.

Rumyniýanyň buýsanjy bolan meşhur dag-lyža kurorty Fornika we Pýatra Arse daglarynyň eteginde ýerleşýär. Onuň daş-töwregini ençeme ýüz ýaşly pürli tokaýlar we güneşli Alp giňişliklerini gurşap alýar.

Türkmenistanyň-Germaniýa: Germaniýa Federatiw Respublikasy 357 müň km² meýdanda 82 million adamdan gowrak ilaty bolan Merkezi Ýewropa döwletidir. Ol Birleşen Milletler Guramasynyň, Ýewropa Birleşiginiň, NATO-nyň doly hukukly agzasy bolan federatiw döwletidir.

Germaniýa Federatiw Respublikasy – senagat önümleriniň möçberleri boýunça dünýäde 3-nji orunda duran industrial taýdan iňňän ýokary derejede ösen ýurt. Germaniýa kömür

gazyp çykarmakda dünýäde 1-nji orny eýeleýär. Ol daş kömür, demir, gurşun, sink, mis, uran, nikel, tebigy gaz gazyp alýar. Germaniýanyň ykdysady ösüşinde başga ýurtlardan getirilýän nebiti gaýtadan işlemek işini ösdürmek meýli aýratyn duýulýar.

Bu ýurtda gara metallurgiýa, ýokary hilli polat, çoýun, prokat we turba öndürmegi üpjün edýär. Reňkli metallurgiýa, aýratyn-da alýumin we nikel önümçiligi has ösen. Germaniýanyň maşyngurluşygy dünýä bazaryna awtomobil çykarmakda ýurduň 1-nji orny, gämileri çykarmakda bolsa 2-nji orny eýelemegini üpjün edýär. Şeýle hem Germaniýanyň ykdysadyýetiniň bu pudagy stanoklaryň dürli görnüşlerini, demirçilik işinde ulanylýan gysyjy enjamlary, dokma we poligrafiýa maşynlaryny, dürli görnüşli elektrotehnika önümlerini, traktorlary we oba hojalyk maşynlaryny, demir ýol wagonlaryny we lokomotiwlaryny, dwigatelleriň we motorlaryň dürli görnüşlerini, elektron tehnika, kompýuterleri, audio we wideoapparatlary, fotoapparatlary, aragatnaşyk enjamlaryny, sagatlary, awtobuslary, motosiklleri we welosipedleri, uçarlary, kosmos aparatlaryny, ýaraglaryň dürli görnüşlerini ummasyz möçberde öndürýär.

Ýurduň himiýa senagaty örän ösen. Bu ýerde dermanlar, plastmassalar, sintetiki süýümler, emeli ýüplükler, kauçuk, sodalar, reňkler, dökünleriň ähli görnüşleri, parfýumeriýa, durmuş himiýasynyň önümleri öndürilýär. Germaniýa derman önümlerini daşary ýurtlara çykarmak boýunça dünýäde 1-nji orny eýeleýär. Bu ýurtda dokma senagaty, ýeňil we azyk senagaty ýokary depgin bilen ösýär. Germaniýada örän ýokary hilli farfor öndürilýär.

Germaniýanyň territoriýasynyň 50 göterimi iňňän ýokary öndürijilikli oba hojalygynda peýdalanylýar. Maldarçylyk pudagy ähli oba hojalyk önümçiliginiň 70 göterimini üpjün edýär. Maldarçylykda iri şahly mallary, doňuzlary, dowarlary, ýabylary köpeltmäge aýratyn ähmiýet berilýär. Germaniýada

guşçulyk pudagy hem ýokary derejede ösendir. Ekerançylyk pudagynda bugdaý, arpa, süle, jöwen, kartoşka, gant şugundyryny, gök önümleri, miweleri ösdürip ýetişdirmek uly orun eýeleýär. Oba hojalygy ýokary hasyllylygy hem-de zähmeti iňňän ýokary derejede mehanizasiýalaşdyrylandygy bilen tapawutlanýar.

Germaniýa daşary ýurtlara, maşynlary we enjamlary, himiýa senagatynyň önümlerini, metallary, iýmit önümlerini we dokma önümlerini çykarýar, daşary ýurtlardan bolsa stanoklary we enjamlary, himiýa senagatynyň önümlerini, energiýa göterijileri satyn alýar. Bu ýurduň esasy söwda partnýorlary Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, Şweýsariýa, Ýaponiýa, ABŞ we beýlekilerdir. Pul birligi ýewrodyr.

Hormatly Prezidentimiziň Germaniýa ilkinji resmi sapary täze eýýamda kuwwatly ösüşe eýe bolan türkmen-german hyzmatdaşlygynyň taryhynda iňňän möhüm tapgyrdyr.

Germaniýa Ýewropa Birleşiginiň iri döwletleriniň biridir, Türkmenistan ikitaraplaýyn formatda hem, Ýewropa Birleşigi bilen depginli ösýän gatnaşyklarynyň çäklerinde hem bu döwlet bilen hyzmatdaşlyk etmäge uly ähmiýet berýär.

Germaniýa Federatiw Respublikasy Türkmenistanyň esasy işewür hyzmatdaşlarynyň biridir, onuň bilen gatnaşklar üýtgeşsiz ýagdaýda ynanyşmak, özara bähbitlere hormat goýmak we iki halkyň dostlugy prisiplerinde guralýar.

Häzirki güne çenli Türkmenistan bilen GFR-iň arasynda halkara resminamalarynyň 26-syna, şol sanda döwlet Baştutanlarynyň derejesinde 6-syna, hökümetara derejesinde 15-isine we pudagara derejesinde 5-isine gol çekildi. Iki döwletiň ilçihanalary netijeli işleýär, yzygiderli howa gatnawy ýola goýyldy, türkmen-german iş topary hemişelik esasyda işleýär.

Iki ýurduň arasyndaky gatnaşklar soňky iki ýylda aýratyn depgine eýe boldy. Eger 2000-nji ýylda Türkmenistan bilen Germaniýa Federatiw Respublikasynyň arasyndaky

daşary söwda dolanşygy 56,1 million amerikan dollaryna barabar bolan bolsa, 2007-nji ýylda ol 193 million dollara deňdir. Türkmenistan Germaniýa ýangyç-energetika toplumynyň, ýeňil we himiýa senagatynyň önümlerini eksport edip, ulag serişdelerini, enjamlary we mehanizmleri, medikamentleri, elektrik harytlaryny we beýleki harytlary import edýär.

Türkmenistanyň territoriýasynda nemes maýasynyň gatnaşmagy bilen 53 kärhana, şeýle hem nemes kompaniýalarynyň gatnaşmagy bilen umumy möçberi 185,6 million amerikan dollaryna, 731,9 million nemes markasyna we 450,2 million ýewro barabar maýa goýum taslamalarynyň we şertnamalarynyň 101-si bellige alynandyr.

Germaniýa kompaniýalary nebit-gaz pudagynda, lukmançylyk, dokma senagaty, ulaglar we aragatnaşyk, oba hojalyk ugurlarynda işjeň işleýärler. Biziň öňden gelýän hyzmatdaşlarymyz:

1. Ýangyç-energetika toplumy babatda «Mannesma», «MAN», «Simens», «Teknip», «Bentek»;
2. Agrosenagat toplumynda, azyk we dokma pudaklarynda «Unionmateks» we «Impuls GMBH»;
3. Saglygy goraýyşda «Simens», «Gospitaliýa Internacional», «AýPi Konsalt Interneşnl» we «Frezenius Medikal Kare» kompaniýalarydyr.

Söwda-ykdysady pudakda we ýangyç-energetika sektorynda hyzmatdaşlyk etmek türkmen-german hyzmatdaşlygynyň möhüm ugurlarynyň hatarynda durýar, bu babatda eýýäm uly üstünlikler gazanyldy hem-de netijeli gatnaşyklary ösdürmek üçin mäkäm binýat döredildi.

Gumanitar ugur we aýratyn hem saglygy goraýyş türkmen-german gatnaşyklaryny ösdürmekde möhüm orny eýeleýär. Türkmenistanyň hakykatda ähli iri lukmançylyk merkezleri esasy nemes kompaniýalaryndan getirilen häzirki zaman enjamlary bilen üpjün edilendir, şol ýerde näsaglara

edilýän hyzmatlaryň derejesi ýokary halkara standartlaryna laýyk gelýär.

Häzirki zaman halkara syýasatyny nazara almak bilen, iri halkara guramalaryny we ilkinji nobatda BMG-niň çäklerinde hyzmatdaşlyk etmek Türkmenistanyň we Germaniýanyň özara gatnaşyklarynyň möhüm tarapydyr, parlamentara aragatnaşyklar hem pugtalanýar.

Germaniýanyň maliýe we işewür toparlarynyň delegasiýalarynyň Aşgabatda ýygy-ýygydan saparda bolmagy nemes işewürleriniň Türkmenistanyň geljegi uly we özüne çekiji ykdysady taslamalaryna barha artýan gyzyklanmalaryny tassyklaýar, olaryň hatarynda bolsa бүтін dünýäde meşhur kompaniýalar bar.

Türkmenistanyň Baştutanynyň Germaniýa häzirki resmi sapary bu hyzmatdaşlyga täze kuwwatly itergi berer, onuň täze giňişliklerini açar.

Hormatly Prezidentimiziň Germaniýa iş sapary.

13. 11. 2008ý. - Hormatly Prezidentimiz Germaniýanyň ykdysadyýet we tehnologiýalar Federal ministri Mihael Glossy bilen duşuşdy.

14. 11. 2008ý. - Germaniýanyň Kansleri Angela Markel bilen duşuşdy.

- Gysga metpugat konferensiýasy boldy.

- Germaniýanyň Prezidenti Horst Kýoler bilen gepleşik geçirdi.

- Germaniýanyň Wise – kansleri, GFR-iň daşary işler ministri Frank Walter Ştaýnmaýer bilen duşuşdy.

- Nemes ykdysadyýetiniň Gündogar Komitetiniň başlygy Klaus Mangold bilen duşuşdy.

- soň Mýunhen şäherine geldi, ol ýerde Germaniýanyň işewürleri bilen duşuşygy boldy.

15. 11. 2008ý. – Mýunhende “Simens-Forum” kompaniýanyň ofisinde işewür adamlar bilen duşuşdy.

- Mýunheniň Olimpiýa stadionyny baryp gördi. Bu ýerde “Hormatly Prezidentimiz we onuň ýanyndaky hökümet delegasiýasynyň agzalary – Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlary, nemes tarapynyň wekilleri bilen birlikde, ylgap, futbol meýdançasynyň daşyndan bir gezek aýlandylar. Şol ylgawda belent mertebeli türkmen myhmany ilkinji bolup geldi”.

16. 11. 2008ý. – Germaniýanyň işewür toparlary bilen täze duşuşyklar geçirildi.

- Belli nemes lukmanlary we lukman alymlary bilen duşuşdy.

- Bawariýa Federal Ýeriniň daşary syýasat ministri hany Emiliýa Mýulleri bilen duşuşdy.

- Mýunheniň Ştraus adyndaky halkara aeroportuny aýlanyp gördi.

- Soň Wena uçdy.

Türkmenistanyň- Awstriýa: 2008.16-njy noýabr.
Hormatly Prezidentimiz Wena geldi. Mälim bolşy ýaly, Türkmenistan bilen Awstriýanyň arasyndaky diplomatik gatnaşyklar laýyk 16 ýyl mundan ozal – 1992-nji ýylyň noýabrynda ýola goýuldy. Şu ýyllarda döwletara, hökümetara we wedomstwoara derejelerinde ikitaraplaýyn resminamalaryň 7-sine gol çekildi. Şol resminamalara laýyklykda iki ýurduň ilçihanalary açyldy, Awstriýanyň kompaniýalary Türkmenistanda, hususan-da, gurluşyk boýunça halk hojalygynyň desgalarynyň durkuny täzelemek, şeýle hem uglewodorod resurslaryny gözlemek, özleşdirmek we çykarmak boýunça amala aşyrylýan taslamalara işeňňir gatnaşýarlar.

Iki ýurduň arasyndaky haryt dolanşygy yzygiderli ýokarlanýar, bilelikdäki türkmen-awstriýa komissiýasynyň işi hyzmatdaşlygyň işeňňirleşdirilmegine degerli ýardam berýär, bu komissiýanyň birinji mejlisi şu ýylyň aprelinde Aşgabatda geçirildi. Türkmenistanyň ykdysadyýet we ösüş ministriliginiň maglumatlaryna görä, 2008-nji ýylyň 1-nji noýabryndaky

ýagdaý boýunça, Türkmenistanyň çäginde Awstriýanyň kompaniýalarynyň gatnaşmagynda 21 sany taslama hasaba alnyp, olaryň umumy möçberi ABŞ-nyň 203 million dollaryna, 0,43 million ýewro we 1,7 million nemes markasyna barabardyr. Taslamanyň agramly bölegi nebitgaz pudagynda, oba hojalygynda, poligrafiýada, söwdada, saglygy goraýyşda we beýleki möhüm ugurlarda amala aşyrylýar. Türkmenistanyň çäginde awstriýa kapitalynyň gatnaşmagy bilen, jemi 13 kärhana hasaba alyndy, şolaryň 4-si ýuridiki tarapyň hukugyna eýedir.

Mälim bolşy ýaly, häzirki wagtda dünýäniň syýasy durmuşynyň möhüm merkezleriniň biri hasaplanýan Wena şäherinde ÝHHG-niň Sekretariaty, ýadro synaglaryny hemmetaraplaýyn gadagan etmek hakyndaky Şertnamanyň Guramasynyň ştabkwartirasy, BMG-niň beýleki guramalary we onuň strukturasyna degişli bölümleri ýerleşýär. Soňky ýyllarda Türkmenistan ählumumy abadançylygyň hatyrasyna bular bilen gyzyklanma bildirýän gepleşigi ýola goýýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Awstriýa Respublikasyna sapary wagtynda gol çekilen resminamalary:

1. Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň hem-de Awstriva Respublikasynyň Ykdysadyýet we Zähmet Federal ministrliginiň arasynda ikitaraplaýyn ykdysady gatnaşyklary intersifikasiýalaşdyrmak boýunça hyzmatdaşlyk etmek hakyndaky Memoranduma.

2. Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň hem-de Awstriýa Respublikasynyň Ýewropa we halkara işleri boýunça ministrliginiň arasynda syýasy konsultasiýalaryň mehanizmini döretmek boýunça birek-birege düşünişmek hakyndaky Memoranduma.

3. Türkmenistanyň Söwda-senagat edarasynyň we Awstriýa Federal Ykdysady edarasynyň arasynda hyzmatdaşlyk etmek hakyndaky Ylalaşyk.

Hormatly Prezidentimiziň Awstriýa Respublikasyna iş sapary.

16.11.2008ý. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow-nyň Awstriýa Respublikasyna iş sapary başlandy.

17.11.2008ý. Awstriýa Respublikasynyň paýtagtynda ýokary derejedäki türkmen-awstriýa gepleşikleri geçirildi.

Belent mertebeli türkmen myhmanyny Awstriýa Respublikasynyň Prezidenti Haýns Fişer mähirli garşylaýar.

Ýokary derejedäki gepleşikler tamamlanandan soň, «Hofburg» Köşgüniň «Muziksimmer» zalynda Awstriýa Respublikasynyň Federal Prezidentiniň adyndan belent mertebeli türkmen myhmanynyň hormatyna resmi nahar berildi, şonda iki döwletiň baştutanlary söz sözlediler.

Günüň ikinji ýarymynda «Imperial» myhmanhanasynda, türkmen lideriniň kabulhanasynyň ýerleşen ýerindeç Türkmenistanyň Prezidentiniň Awstriýa Respublikasynda akkreditirlenen halkara guramasynyň wekilleri bilen duşuşygy geçirildi. Duşuşyga ÝHHG-niň baş sekretary Mark Perren de Bişambo we ýadro synaglaryny hemmetaraplaýyn gadagan etmek baradaky Şertnamanyň Guramasynyň Wagtlaýyn tehniki sekretariatynyň Taýýarlaýyş komitetiniň Ýerine ýetiriji sekretary Tibor Tot gatnaşdylar.

Şol gün Türkmenistanyň Prezidenti bilelikde «Wenanyň sazçylyk jemgyýetiniň» Öýünde geçirilen konserte bardylar.

Şol gün Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Awstriýa Respublikasyna resmi saparynyň çäklerinde türkmen-awstriýa ykdysady forumyna gatnaşdy.

18.11.2008ý. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Awstriýa Respublikasyna resmi saparynyň jemleýji üçünji güni döwlet Baştutanynyň iri Ýewropa kompaniýalarynyň birnäçesiniň ýolbaşçylary bilen duşuşykdan başlandy. Şu ýerde, özüniň «Imperial» myhmanhanasyndaky kabulhanasynda Türkmenistanyň

Prezidenti BMG-niň ýokary wezipeli wekili Wladimir Gorýaýewi kabul etdi. Şeýle hem ir bilen türkmen Lideri paýtagtyň Ratyşasyna bardy we ol ýerde Wenanyň meri Mihael Hoýpi bilen duşuşdy.

Günortan Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Awstriýanyň Federal Kanselýariýasyna geldi, şol ýerde Awstriýa Respublikasynyň Wise-kansleri doktor Wilgelm molter bilen duşuşygy boldy. Awstriýa tarapynyň wekilleri perspektiwaly türkmen bazarynda Awstriýanyň işewür toparlarynyň aýratyn ýokary gyzyklanma bildirýändigini tassykladylar.

Türkmen Lideri Awstriýa Respublikasynyň Federal Kanselýariýasyndan «Wena-Şwehat» halkara aeroportuna tarap ugurady. Bu ýerde myhmanlar üçin zalda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň neşe serişdeleri we jenaýatçylyk boýunça Müdiriýetiniň (ÝUNDOK) ýerine ýetiriji direktory, Birleşen Milletler Guramasynyň Wenadaky bölüminiň Baş direktory jenap Antonio Maria Kosto bilen duşuşdy. Türkmenistan –BMG hyzmatdaşlygynyň ileri tutulýan meseleleriniň birnöçesi boýunça pikir alyşypç söhbetdeşler bu hyzmatdaşlygyň ýer ýüzünde parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmek maksadyna geljekde hem üstünlikli ösdürüljekdigine ynam bildirdiler.

Türkmenistanyň-Horwatiýa:Türkmenistanyň Söwda-senagat edarasy bilen Horwatiýanyň ykdysadyýet edarasynyň arasyndaky hyzmatdaşlyk hakyndaky Ylalaşyk;

1. Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň we Horwatiýa Respublikasynyň Daşary işler we Ýewropa goşulýşmak ministrliginiň arasyndaky hyzmatdaşlyk etmek hakyndaky Teswirnama;

2. Türkmenistanyň Aragatnaşyk ministrliginiň we «Ericsson Nikola Tesla d.d.» (Horwatiýa Respublikasy) paýdarlar jemgyýetiniň, şeýle hem şu kompaniýa bilen

Türkmenistanyň Demirýol ulaglary ministrliginiň arasynda meýiller hakyndaky 2 Teswirnama;

Horwatiýa Respublikasynyň Prezidenti Stepan Mesiçiň Türkmenistana resmi saparynyň jemleri boýunça bilelikdäki Beýanat; Türkmenistana –Bolgariýa: 18.12.2008ý. – Myhman sag-aman gelip ýerleşdi.19.12.2008ý.–Ikitaraplaýyn gepleşikler geçirildi. olgariýanyň Prezidenti Hormatly Prezidentimizi Bolgariýa resmi sapar bilen gelip görmäge çagyrdy.Soň metbugat konferensiýasy bolup geçdi.

Hormatly Prezidentimiziň eden teklipleri:

1. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Daşary işler ministrligleriniň arasynda konsultasiýalaryň birinjisini 2009-njy ýylyň birinji çäýeginde Aşgabatda geçirmeklik.

2. 2009-2010-njy ýyllarda Aşgabatda bolgar harytlarynyň söwda-ykdysady sergisini we Sofiýada bolsa türkmen harytlarynyň sergisini guramak.

3. Milletiň Lideri bolgar kompaniýalaryny Hazar deňziniň kenarynda emele gelyän «Awaza» milli syýahatçylyk zolagyny döretmek boýunça taslamalary durmuşa geçirmäge gatnaşmaga we iki ýurduň syýahat operatorlarynyň arasyndaky göni gatnaşyklary ýola goýulmak.

4. Türkmenistan bilen Bolgariýanyň arasynda medeni hyzmatdaşlygyň Maksatnamasyny işläp taýýarlamak.

Gol çekilen resminamalar:

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow we Bolgariýa Respublikasynyň Prezidenti Georgiý Pyrwanowyň Bilelikdäki Beýannamasy.

2. Türkmenistan bilen Bolgariýa Respublikasynyň arasynda energetika ulgamyndaky hyzmatdaşlygyň meseleleri boýunça özara düşünişmek hakyndaky Ähtnama.

3. Türkmenistanyň Hökümeti bilen Bolgariýa Respublikasynyň Hökümetiniň arasynda ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça Ylalaşyk.

4. Türkmenistanyň Söwda-senagat edarasý bilen Bolgariýanyň Söwda-senagat edarasynyň arasynda özara hyzmatdaşlyk hakyndaky Ylalaşyk. Geplşikler tamamlanandan soň günün ikinji ýarymynda bolgar lideri Gypjaga baryp, ol ýerde Türkmenistanyň ilkinji Prezidentiniň ýagty ýadygärligini hatyralady we Türkmenbaşynyň Ruhy metjidine aýlanyp gördi.

- Belent mertebeli myhman Aşgabadýň günortasynda bina edilen Türkmenistanyň Garaşsyzlyk monumentine gül dessesini goýdy. Şol ýerde, Garaşsyzlyk seýilgähinde, hormatly myhmanlaryň alleýasynda aňaç nahalyny oturtdy.

- Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Milli medeniýet merkezinde Türkmenistanyň ilkinji Prezidentiniň Muzeýiniň eksponatlary bilen tanyşdy we Hormatly myhmanlar üçin niýetlenen kitapda ýadygärlik ýazgysyny galdyrdy.

- Paýtagtymyzdaky «Prezident» myhmanhanasynda geçirilen türkmen-bolgar ykdysady forumyna gatnaşdy.

- Bolgariýanyň Prezidenti we onuň ýanyndaky delegasiýanyň agzalary paýtagtymyzyň “Gülüstan” bazarynda, şeýle hem onuň golaýynda ýerleşýän söwda merkezlerine baryp gördüler.

-Agşam belent mertebeli myhmanyň hormatyna Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň adyndan resmi agşamlyk nahar birildi, onda iki ýurduň Liderleri söz sözlediler.

Türkmenistana-Latwiýa: 2008-nji ýyl.

7-nji oktyabr. Aşgabada agşam geldi. Delegasiýada 90 adam bar.

8-nji oktyabr. Prezident Gurbanguly Berdimuhamedow bilen duşuşdy. gepleşiklerde Hormatly Prezidentimiz “söwda dolanşygynyň ösýändigini, 2006-njy ýylda onuň möçberiniň ABŞ-nyň bary-ýogy 1,7 million dollaryna barabar bolandygyny, şu ýylyň 7 aýynda bolsa bu sanyň ABŞ-nyň 58 million dollaryna golaýlandygyny kanagatlanma bilen belledi”.

Latwiya Republikasynyň Prezidenti öz jogap çykyşynda “Iki paýtagtyň arasyndaky howa gatnawyny ýola goýmagyň möhümdigini aýratyn nygtady, munuň özi resmi we işewür toparlaryň wekillerine ysnyşykly gatnaşmak we bilelikde netijeli işlemek üçin oňaýly mümkinçiligi üpjüm eder.

Belent mertebeli myhman öz çykyşyny tamamlamak bilen, Türkmenistanyň günbatarsynda, taryhyň pajygaly pursatynda Latwiýanyň ajaýyp döwlet işgäri, Latyš döwletini esaslandyryjy Karlis Ulmalisiň baky aram tapan ýerinde bolup görmäge mümkinçilik döredenligi üçin türkmen topragyna minnetdarlyk bildirdi.

Waldis Zatlers çykyşynyň ahyrynda Latwiya bilen Türkmenistanyň mundan beýläk-de ýakynlaşmagy bilen baglylykda Aşgabatdaky duşuşygyň möhüm ähmiýete eýedigini kanagatlanma bilen belläp, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowy Latwiya Respublikasyna resmi saparyna çagyrdy”. Resminamalara gol çekildi.

8-nji oktyabr. Gypjakda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň maşgala kümmetine gül desseleri goýuldy. Ruhy metjide baryp gördiler.

- “Prezident” myhmanhanada türkmen-latwiya ykdysady forumyna gatnaşdy.

- Garaşsyzlyk seýilgähinde gül desseleri goýuldy. Hormatly myhmanlaryň alleýasynda agaç nahallary oturdyldy.

- Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Milli Medeniýet merkezinde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň muzeýi bilen tanyşdy.

- agşam myhman hatyrasyna resmi agşamlyk nahary berildi.

9-njy oktyabr. – Myhmanlar Ahalkteke atçylyk toplumyna baryp

gördüler. - Türkmen halysynyň muzeýine bardylar.

- Türkmenbaşy şäherine geldiler. Ol ýerde:

a) nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumyna baryp gördüler.

b) “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny ösdürmegiň taslamasy bilen tanyşdylar.

ç) Türkmenbaşynyň deňiz portunyň işi we ony ösdürmegiň geljegi bilen tanyşdylar.

d) Soňra aýratyn dabaraly ýagdaýda «Parfiýa» gämisiniň bortundan deňiz şäherleriniň däbi boýunça Latwiýa Respublikasynyň Prezidentiniň adyndan Latwiýanyň dördünji Prezidenti Karlis Ulmanisiň hatyrasyna suwa wenok goýbermek çäresi geçirildi. Çäre Türkmenbaşy şäherindäki gonamçylykda dowam etdirildi. Ol ýerde taryhyň hasratly pursatynda K.Ulmanis baky aram tapypdy. Latyş halkynyň beýik oglunyň ýagty ýadygärligini hormatlap, Latwiýa Respublikasynyň Prezidenti we delegasiýanyň agzalary Karlis Ulmanisiň mazarynyň ýanyna geldiler.

Türkmenistanyň we Latwiýa Respublikasynyň arasyndaky gol çekilen resminamalar:

1. Türkmenistanyň we Latwiýa Respublikasynyň Söwda-senagat edaralarynyň arasynda Hyzmatdaşlyk hakyndaky Ylalaşyk.

2. Howa gatnawy hakynda hem-de ykdysady, senagat, ylmy we tehniki hyzmatdaşlyk hakynda hökümetara Ylalaşyk.

3. Daşary işler ministrlikleriniň arasynda hyzmatdaşlyk hakynda Teswirnama.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bilen Latwiýa Respublikasynyň Prezidenti Waldis Zatlersiň bilelikdäki Beyanname.

Türkmen-fransuz gatnaşyklarynyň taryhynyň heniz uzak dældigine garamazdan, eýýäm häzirki wagtda biziň ýurtlarymyz öz hyzmatdaşlygynda belli bir üstünlikleri gazandylar. Fransiýanyň Prezidenti Fransua Mitteran Türkmenistana saparda boldy. Ol Günbatar döwletiň

baştutanynyň Türkmenistana ilkinji resmi sapary bolupdy (1994.27-28.IV.). Ykdysady jemleri boýunça Türkmenistanyň daşardan alýan umumy harytlarynyň möçberiniň ýüzden 13-i Fransiýanyň paýyna düşýär. Ýöne şol görkezijiniň has ýokary bolmagynyň mümkinçiligi bar.

Fransuz tarapy Türkmenistana zerur bolan dürli önümleriň has köp görnüşlerini tekliplap edip biler. Şu meselede Türkmenistanyň esasy baýlygy bolan gazy we nebiti daşary ýurtlara eltmek üçin ýeterlik mümkinçilikleriň heniz ýokdugy esasy çäklendiriji bolup durýar. Köp ýurtlardan, şol sanda Fransiýadan hünärmenler şu meseläni çözmegiň üstünde işleýär. Türkmenistanyň paýtagtynda we onuň çäklerinden daşarda in gőzel we möhüm gurluşyk desgalarynyň, şol sanda Türkmenbaşy Köşgüniň, Gökdepedäki metjidiň we beýleki ymaratlaryň «Buig» fansuz firmasy tarapyndan bina edilendi. Fransiýa we Türkmenistan medeni we ruhy däpleri baý bolan ýurtlar hökmünde dünýä medeniýetiniň hazynasyna mynasyp goşant goşdy.

§17. Türkmenistanyň halkara guramalar bilen hyzmatdaşlygy

Türkmenistan döwletini dünýä jemgyýetçiliginiň ykrar etmegi. Syýasy taýdan garaşsyz bolandan soň, Türkmenistanyň döwlet hökmünde esasy wezipeleriniň biri dünýä jemgyýetçiliginiň ykrar etmegini gazanmakdan ybaratdy. Başgaça aýdylanda, ýaş milli döwlete dünýä bileleşigine goşulyşyp gitmek gerekdi. Emma totalitar germewleriň içinde gysylyp gelen ýurda bu iş juda kyn düşer hem uzaga çeker öýdülýärdi. Ýöne beýle bolmady. Türkmenistan dünýä bileleşigi bilen aralygy şeýle bir kynçylyk görmän, çalt geçdi. Gysga döwürde, ýagny özbaşdaklyk gazanylandan soňky ilkinji altı aýda Türkmenistany dünýä ýurtlarynyň 80-den gowragy, şol sanda Türkiýe, Eýran, Owganystan, Hytaý, Saud

Arabystany, Fransiýa, Siriýa, Ispaniýa, GFR, Russiýa Federasiýasy, ABŞ, Hindistan ýaly döwletler ykrar etdiler, olaryň köpüsi bilen diplomatik gatnaşyklar ýola goýuldy. Şol döwrüň içinde Aşgabatda ABŞ-yn, Türkiýäniň, Eýranyň, Russiýanyň we Hindistanyň ilçihanalary açyldy. Ol ýurtlarda bolsa Türkmenistanyň diplomatik wekilhanalary işläp başlady.

Soňraky ýyllarda Türkmenistanyň dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ykrar edilmegi dowam etdi. Häzirki wagtda Türkmenistany ykrar eden döwletleriň sany 130-a golaýlady. Dünýäniň 30 ýurdunda Türkmenistanyň ilçihanalary we konsullyk edaralary açyldy. Aşgabatda bolsa 40-dan gowrak döwletiň ilçihanalary we halkara guramalarynyň wekilhanalary işleýär.

Türkmenistanyň dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ykrar edilmeginiň şowly bolmagynyň birnäçe sebäpleri bar: birinjiden, ol türkmen döwletinde turuwbaşdan alnyp barlan örän oýlanyşykly içeri we daşary syýasat, syýasy taýdan durnuklylyk we jebislik dünýä jemgyýetçiliginiň gözüne ilenligi bolsa, ikinjiden, häzirki döwürde amatly taryhy şertleriň emele gelenligidir. Taryhyň umumy akymy üýtgedi, adamzat jemgyýetinde täze öwrülişik zamany başlandy. Syýasy garaşsyzlyk gazanan onlarça döwletler birbada taryhy sahna çykdy. Wakalar şeýle bir çalt hem maksada okgunly bolup geçdi, suratlandyrylyp aýdylanda, hiç kim olary gorkuzmaga-da, ýekirmäge-de ýetişmedi. Şol bir wagtyň özünde ýaş döwletler dünýä jemgyýetçiligi, ozaly bilen hem, Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan goldaw tapdy. BMG-ä girýän döwletleriň sany 200-den geçdi. Şolardan 80-den gowragy milletleriň halkara bileleşigine soňky çäryk asyrda goşuldy.

1992-nji ýylyň mart aýynyň 2-si türkmen taryhynda ýatdan çykmaýan senedir. Şol gün Türkmenistan Birleşen Milletler Guramasynyň agzalygyna kabul edildi. Türkmenistanyň ýaşyl baýdagy beýleki döwletleriň baýdaklarynyň arasynda öz mynasyp ornuny eýeledi. Ol ýerde

Türkmenistanyň hemişelik wekilhanasy açyldy we işläp başlady. Wekilhana öz işini BMG-niň düzümine girýän köp sanly edaralaryň, guramalaryň, agentlikleriň işleri bilen tanyşmakdan, olaryň Türkmenistanyň bähbitleri üçin nähili iş edip biljekdiklerini seljermekden başlady. Wekilhananyň işinde agzalan guramalara, şeýle hem BMG-niň Baş Assambleýasynyň nobatdaky maslahatlaryna gatnaşýanlara Türkmenistan barada degerli maglumatlary ýetirip durmaga uly ähmiýet berilýär. BMG-niň guramalarynyň arasynda Ösüş maksatnamasyna aýratyn orun degişlidir. Çünki ol milletleriň halkara bileleşiginiň ulgamynda tehniki hyzmatdaşlygy ugrukdyrýan esasy edaradyr. Eýýäm Türkmenistanyň BMG-ä giren ilkinji ýylynda, Ösüş maksatnamasy bu döwlete degişli kömekleri yzygiderli berip durmak baradaky meselä garady we onuň oňyn çözgüdini resmileşdirdi. Munuň özi Türkmenistana BMG-niň ulgamyndaky Çagalar gaznasy (ÝUNISEF), Ilat gaznasy (ÝUNFPA), Daşky gurşaw maksatnamasy (ÝUNEP), Bilim, ylym, medeniýet işleri baradaky gurama (ÝUNESKO) we beýleki guramalaryň ugurlaryna degişli mümkin bolan tehniki hyzmatdaşlyga ýol açdy.

1994-nji ýylyň güýzünde Aşgabatda Birleşen Milletler Guramasynyň wekilhanasy açyldy. Wekilhana BMG-niň Türkmenistanda eýýäm açylan we hereket edýän ähli düzümleriniň we gulluklarynyň işini utgaşdyrmak bilen, respublikanyň geçiş döwründe ýüze çykyan köp sanly meselelerini ýerinde çözmäge ýardam edýär.

Türkmenistanyň dünýä bileleşigine doly goşulmagynda Yewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk guramasyna (EHHG) möhüm orun degişlidir. Ol bu gurama 1992-nji ýylda kabul edildi. EHHG-ä girmek bilen, Türkmenistan Ewropa döwletleriniň tejribesini, ösen tehnologiýasyny peýdalanmaga, onda-da üçünji ýurtlar arkaly dälde, gös-göni peýdalanmaga mümkinçilik almakçydy. Bu şeýle-de boldy. Türkmenistana Ýewropa bileleşikleri, aýry-aýry ýurtlary bilen hyzmatdaşlyk

etmäge ýol açyldy. Eýýäm 1992-nji ýylda Ýewropa Ykdysady Bileleşiginiň ekspertleri, GDA ýurtlarynyň arasynda ilkinjileriň hatarynda Türkmenistana gelip, “Tasis” taslamasyny durmuşa geçirip başladylar. Olar ýurduň halk hojalyk işgärleriniň hünärlerini kämilleşdirmäge, ösüş taslamalarynyň tehniki-ykdysady esaslandyrmalaryny taýýarlamaga kömek edýärler. Halk hojalygynyň käbir ugurlary boýunça taslamalar gös-göni olaryň özleri tarapyndan hem düzülýär we durmuşa geçirilýär.

1992-nji ýylda Türkmenistan Halkara walýuta gaznasyna (HWG), Halkara durkuny täzeleýiş we ösüş bankyna (oňa Bütindünýä banky hem diýilýär) hem-de olar bilen baglanyşykly halkara ykdysady guramalara girdi. Şol ýyl Türkmenistan Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna – (YHG), Yslam konferensiýasy guramasyna (YKG) hem kabul edildi. Türkmenistanyň YHG-na we YKG-na girmegi bilen, dowam edip gelýän taryhy adalatsyzlyk aradan aýryldy: Türkmenistan Aziýada ýerleşen ýurt, ilatynyň köpüsi musulman. Ýöne Aziýa ýurtlary bilen, şeýle hem musulman ýurtlary bilen gatnaşyk ýok diýen ýalydy. Bolany hem Moskwanyň üstünden amala aşyrylýardy. Indi bu ýurtlar bilen hem gös-göni gatnaşyklary alyp barmaga ýol açyldy.

Türkmenistan döwletiniň döredilmegi adamzat jemgyýetinde täze uly öwrülişik pursatyna gabat geldi. Taryhyň akymy üýtgäp, okguny artdy. Wakalar örän çalt bolup geçdi. Sowet Soýuzynyň dargamagy bilen Ýewropada we Aziýada köp sanly döwletler, şol sanda Türkmenistan hem syýasy garaşsyzlyk gazandy. Sähel wagtyň içinde ýurduň öz Konstitusiýasy we beýleki kanunlary işlenip düzüldi hem-de kabul edildi. Döwlet nyşanlary döredildi, onuň öz ösüş ýoly seçilip

alyndy. Milli Goşun döredildi we pugtalandyryldy. Ýaş Türkmen döwletini dünýä jemgyýetçiligi ykrar etdi.

EHHG 1975-nji ýylda ýer ýüzünde parahatçylyk, howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk baradaky düýpli meseleleri ara

alyp maslahatlaşmak üçin döredildi. Onuň işine Ýewropanyň 33 döwleti, şeýle hem ABŞ we Kanada gatnaşýar. EHHG-niň baş edarasy Wenada (Awstriýa) erleşýär.

Ýewropa Ykdysady Bileleşigi (“Umumy bazaar”) 1957-nji ýylda Rimde (Italiýa) döredilýär. Ilki oňa alty döwlet girýärdi. Soňra olaryň sany 25-e ýetip, Bileleşik Ýewropa ýurtlarynyň köpüsini öz içine aldy. Häzirki wagtda Bileleşige girýän ýurtlar diňe bir ykdysady däl, jemgyýetçilik durmuşynyň beýleki ugurlarynda hem has ýakynlaşyp, Ýewropa Soýuzyny emele getirdiler.

Tasis – SSSR dargap, onuň çäklerinde emele gelen garaşsyz döwletleri bilim hem tehnika taýdan goldamak üçin düzülen taslama.

1984-nji ýylda Üçler, ýagny Türkiýe, Eýran, Päkistan ykdysady hyzmatdaşlyk barada soýuz baglaşdylar. 1992-nji ýylda oňa Türkmenistan bilen bir wagtyň özünde Gazagystan, Özbekistan, Gyrgyzystan, Täjigistan, Azerbaýjan, Owganystan hem girdiler. Şeýlelikde, YHG öz gerimi hem-de ähmiýeti boýunça Ýewropa Soýuzyndan soň ikinji sebitleýin gurama öwrüldi.

YKG 1969-njy ýylda döredilýär. Guramanyň baş edarasy Saud Arabystanyň Jidda şäherinde ýerleşýär. Häzir Aziýany we Afrikanyň 50-ä golaý döwleti onuň agzalarydyr. YKG bu ýurtlarda yslam raýdaşlygyny öz ýöriteleşdirilen guramalary bolan Yslam ösüş banky, Yslam täzelikler agentligi, Bilim, ylym we medeniýet boýunça yslam guramasy, Yslam ösüş gaznasy we başgalar arkaly amala aşyrýar.

**Agzalyga giren   Guramanyň ady
senesi**

17.02.1992 ý.	Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasy (EKO)
2.03.1992 ý.	BMG-niň Çagalar fondy (ÝUNISEF)
1992 ý	Hyzmatdaşlyk boýunça Demirgazyk-Atlantik soweti (SASS)

16.04.1992 ý.	BMG-niň Ýuwaş umman we Aziýa üçin ykdysady we sosial komissiyasy (ESKATO)
1992 ý.	Saglygy goramagyň halkara guramasy (BOZ)
15.06.1992 ý.	Türkmenistanda türk-amerikan biznesmenleriniň assosiasynyň halkara filialy döredilýär (TAWA)
17.06.1992 ý.	Yslam konferensiyasy guramasy (OIK)
9.07.1992 ý.	Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk (Guramasy) maslahaty (OBSE)
31.09.1992 ý.	Halkara rekonstruksiya we ösüş banky (MBPP), Ösüşň halkara assosiasy (MAR), Halkara maliýe korporasiyasý (MFK), Inwestisiýalara köptaraplaýyn kepil berýän agentlik we investisiýalar boýunça jedelleri kadalaşdyrýan halkara merkezi
22.09.1992 ý.	Halkara walýuta fondy (MBF)
4.01.1993 ý.	Halkara meteorologiýa guramasy (BMO)
26.01.1993 ý.	Halkara poçta soýuzy (BPS)
14.04.1993 ý.	Raýat awiasiasynyň halkara guramasy (IKAO)
7.05.1993 ý.	Halkara elektro-aragatnaşyk soýuzy (MSE)
17.05.1993 ý.	Gümrük hyzmatdaşlygy boýunça sowet (STS)
6.08.1993 ý.	Halkara kooperatiw alýansy (MKA)
17.08.1993 ý.	BMG-niň bilim, ylym we medeniýet boýunça guramasy (ÝÜNEKŞO)
26.08.1993 ý.	Halkara deňiz guramasy
4.09.1993 ý.	Bütündünýä turistik guramasy

24.09.1993 ý. Halkara zähmet guramasy
 13.08.1994 ý. Ýol hereketiniň halkara guramasy
 (MODD)
 16.06.1994 ý. Halkara futbol Federasiýasy (FIFA)
 1994 ý. Aziýa futbol konfederasiýasy (AFK)” we
 beýlekiler..

Türkmenistanyň BMG bilen ysnyşykly hyzmatdaşlyklary. Birleşen Milletler Guramasy (BMG) – parahatçylygy goldamak hemde ýurtlar arasynda parahatçylykly hyzmatdaşlygy ösdürmek üçin özygtyýarly döwletleriň meýletin birleşmesidir.

BMG-ni 1945-nji ýylyň oktýabr aýynyň 24-inde 51 döwlet esaslandyrdy. Häzir 192 döwlet onuň agzasy.

BMG-nyň Baýdagy, tertipnamasy, goşuny, Nýu Ýorkda ştap kwartirasy Howpsuzluk geňeşi, Baş Assambleýasy, Sekretarýaty, Halkara sudy, Ykdysady Geňeşi, Adam hukuklary boýunça baş komissary bardyr.

BMG- Baş Sekretary Pan Gi Mun.

BMG-Baş Assambleýasynyň başlygy Srjan Kerim.

Howpsuzlyk geňeşi 15 adamdan ybarat (hemişelik agzalar: ABŞ, Rossiýa, Franisiýa, Hytaý, Angliýa we ýene 10 döwlet)

Baş Assambleýa ýylda bir gezek güýz bolýar.

Her ýyl 5 blokdan BMG başlygy we wise başlyklary saýlanýar: Amerika, Afrika, Aziýa, Gündogar Ýewropa, Günbatar Ýewropa

Türkmenistan we BMG:

1992 ýyl 2 mart biz agza bolduk.

1995ýyl 12.12. - Bitaraplygymyzy ykrar etdiler.

2002ýylda BMG-nyň BA-wise başlyklygyna saýlandyk

2007ýylda BMG-nyň BA-wise başlyklygyna 2-nji gezek saýlandyk.

2007-nji ýylyň sentýabr aýynyň 24-26-syna Hormatly Prezidentimiziň BMG iş sapary boldy. Çykyş we başlyklyk

etdi. Şu ýyllaryň içinde Türkmenistan parahatçylygyň, howpsuzlygyň, ösüşiň we abadançylygyň hatyrasyna uzakmöhletli strategiki hyzmatdaşlyk üçin ygtybarly esas bolan halkara konwensiýalarynyň 90-dan gowragyna goşuldy. Häzirki günlerde BMG-niň ösüş maksatnamasy (BMG ÖM), BMG-niň Çagalar gaznasy (UNICEF), BMG-niň bosgunlaryň işleri boýunça Ýokary Komissarynyň edarasy (BMG BÝKM), BMG-nyň ilat gaznasy (BMG IG), Bütindünýä Saglygy goraýyş Guramasy (BSG), BMG-niň Neşeler we jenaýatçylyk boýunça müdirligi (BMG NJM) we beýleki düzümleri we guramalary bilen üstünlikli işleşýäris.

Türkmenistanyň BMG-niň agzalygyna girmeginiň 15 ýyllygy mynasybetli Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň BMG-niň Baş Sekretary Pan Gi Muna iberen hatynda guramanyň doly hukukly agzasy we halkara hukugynyň subýekti hökmünde türkmen döwletiniň alan borçlaryna berk ygrarlydygyny beýan edip, şeýle diýilýär: “Türkmenistanyň eýeleýän üýtgeşsiz ýörelgesi ýokary halkara forumy hökmünde BMG-niň berkidilmegine ýardam etmekden ybaratdyr, onuň baş masady dünýäde adalatly we ynsanperwerlikli düzgünleriniň berkarar edilmegine goldaw bermekdir. Türkmenistan BMG-niň eýeleýän ornunyň giňeldilmegi, guramanyň parahatçylyk döredijilik mümkiçilikleriniň ardyrylmagy, global ösüşiň reallyklaryna laýyklykda onuň mundan beýläk-de täzelenilmegi ugrunda yzygiderli çykyş edýär”.

BMG-niň Baş Assambleýasynyň Başlygy Srjan Kerim.

- 2007-nji ýylyň sentýabr aýynyň 26-syna Bruselde Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow bilen duşuşdy.

- Aşgabatda BMG-niň Öňüni alyş sebit Merkeziniň açylmagy mynasybetli ýörite Gutlag hatyny ýollady.

- 2008-nji ýylyň aprel aýynyň 19-yna Aşgabada geldi, 20-sine Hormatly Prezidentimiz bilen duşuşdy.

- Ol Makedoniýanyň öňki daşary işler ministridir, 2007-nji ýylyň maý aýynyň 24-inden bäri hem BMG-niň BA-nyň başlygydyr.

1992-nji ýylyň 2-nji marty – Garaşsyz Türkmenistanyň iň täze taryhynda aýratyn senedir, şol hakyky ykbala täsir ediji günde ol BMG-niň – tutuş planetada ählumumy parahatçylygy we abadançylygy gazanmagy özüniň baş maksady hökmünde yglan eden halkara guramasynyň agzasy boldy. Ýurdumyz halkara kordinatalarynyň ulgamynda integrasiýanyň ýolunda örän möhüm ädim ätdi, özüniň açyklyga we konstruktiv hem birek-birege hormat goýmak esasynda özara bähbitli hyzmatdaşlyga tarap ugruny takyk belledi.

Türkmenistan şu ýyllaryň dowamynda BMG-niň abraýyny berkitmek ugrunda işeňňir göreşiji boldy, ol dünýäniň gapma-garşylyksyz, zor salmasyz nusgalygyny döretmegiň ýolunda konstruktiv halkara gepleşliklerini guramak üçin ähli çäreleri gördi. Nýu-Ýorkda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 62-nji mejlisinde, Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow BMG bilen hyzmatdaşlyk mundan beýläk-de Türkmenistanyň daşary syýasatynyň kesgitleýji çelgisi bolmagynda galýar diýen beýannamany aýtdy, şeýlelik bilenem däbe öwrülen hyzmatdaşlygy intensivleşdirmäge boýunça möhüm ädimleriň tutuş bir tapgyryny öňünden kesgitledi. Şeýle ädimleriň biri hem Aşgabatda BMG-niň öňüni alyş diplomatiýasynyň Sebit merkeziniň – BMG-niň ygtybarly daýanjynyň açylmagy boldy, ol häzirki günde Merkezi Aziýa sebitinde howpsuzlygyň we durnukly ösüşiň möhüm binýady hökmünde çykyş edýär.

Häzirki günde Türkmenistan häzirki zaman dünýäsiniň iňňän möhüm meseleleriniň çözgüdinde hil taýdan täze çemeleşmelerini ynamyly görkezýär. Türkmen Lideriniň halkara energetika howpsuzlygyny, hususan-da, transmilli turba geçiriji infrastrukturanyň ygtybarlylygyny üpjün etmäge

gönükdirilen başlangyjynyň giňden goldaw tapmagy munuň nobatdaky tassyklanmasy boldy.

BMG-niň 2005-2009-njy ýyllarda ösüşe ýardam etmek boýunça çar-çuwalaýyn maksatnamasy (UNDAF) özara gyzyklanma bildirilýän hyzmatdaşlygyň täze tapgyryny alamatlandyrdy. Bu resminama Türkmenistanyň Hökümetiniň BMG-niň gulluklary bilen özara hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemek bilen bir hatarda, müňýyllygyň global maksatnamalaryny gazanmaga hem, ýurduň milli bähbitlerini we ileri tutulýan ugurlaryny hasaba almak bilen durnukly ösüşine hem gönükdirlendir. Şu jähtden kanunçylyk ulgamy Türkmenistanyň BMG bilen özara ynanyşmak esasynda hyzmatdaşlygynyň strategik çelgisi bolup durýar. Türkmenistan özüniň kanunçylyk binýadyny kämilleşdirmek, halkara hukugynyň kadalaryny işjeň implementirlemek ýoly bilen ynamly öňe barýar.

Hoşmeýilli gatnaşyklar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwlet Baştutanynyň wezipesine ählhalk tarapyndan saýlanylandan soň, ýurdumyzyň syýasy-jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynda başlanan täze galkynyşlar we beýik özgertmeler halkara gatnaşyklaryny hem öz içine aldy. Bu döwür türkmen döwletiniň halkara işlerine gatnaşmagynyň derejesiniň we geriminiň mundan beýläk-de giňelmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Türkmenistanyň hemişelik Bitarap döwlet hökmündäki halkara hukuk derejesi oňa halkara guramalarynyň işine işjeňlik bilen gatnaşmaga mümkinçilik berýär. Häzir Türkmenistan halkara guramalarynyň 40-dan gowragynyň agzasy bolup durýar. Soňky döwürde Türkmenistanyň BMG, Ýewropada Howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasy, Ýewropa Bileleşigi, Yslam Konferensiýasy Guramasy, Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy we beýleki halkara iri guramalar bilen hyzmatdaşlygy hil taýdan täze derejelere göterildi. Şonuň bilen birlikde, biziň döwletimiz BMG-niň Bütindünýä Saglygy

goraýyş Guramasy, ÝUNESKO, ÝUNISEF, BMG-niň Bosgunlar boýunça Ýokary Komissarlygynyň ýanundaky AIDS-e garşy göreşmek boýunça Merkez, Gyzyň Haç we Gyzylyarymaý ýaly Bütindünýä hem-de sebitleýin guramalar bilen snsnyşykly hyzmatdaşlyk edýär.

Türkmenistanyň sebitara-ykdysady gyramalary bilen hyzmatdaşlyklary. Türkmenistan we EKO: EKO 1984-nji ýylda Türkiýa, Eýran we Pakistanyň özara ykdysady we medeni gatnaşyklaryny ösdürmeklik üçin döreden ylalaşygyndan 1985-nji ýylyň ýanwarynda täze statusa we şu ada eýe bolan halkara guramadyr.

SSSR-iň çagşamagy bilen ýene 7 döwlet-Azerbaýjan, Gyrgyzstan, Gazagystan, Täjigistan, Özbekistan, Türkmenistan we Owganystan girýärler. Şeýlelikde olaryň sany 10 ýetýär.

1992-nji ýylyň 16-17-nji fewralynda Tähranda Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň düzümine girýän döwletleriň baştutanlarynyň ilkinji duşuşygy bolup geçýär. Oňa Türkmenistan hem gatnaşýar. Duşuşykda sebit ähmiýetli ençeme wajyp meselelere garalyp geçilýär. 1992-1996-njy ýyllarda Türkmenistan bilen Eýranyň uzynlygy 300 kilometr geçýän Tejen-Sarabs-Maşat demir ýoly gurulýar. Şu gurluşyk EKO döwletleriniň iň ajaýyp bitiren işleriniň biridir.

1995-1997-nji ýyllarda EKO guramasyna Türkmenistan Başlyklyk edýär. Şol döwürde sebitara hyzmatdaşlygyny ösdürmekde uly ähmiýete eýe bolan resminamalaryň ençemesine gol çekilip, sebitdäki döwletleri biri-biri bilen berk baglanyşdyrýan aragatnaşyk desgalarynyň gurluşygy ýola goýulyp başlandy.

Türkmenistanyň Bitaraplyk syýasatyny, Bitaraplyk derejesine bolan ymtylmasyny ilkinji bolup EKO –nyň goldanlygyny şu gün ýatlamak hökmanydyr. Bu waka 1985-nji ýylyň martynda Islamabatda EKO döwletleriniň Baştutanlarynyň nobatdaky duşuşygynda bolupdy.

2007-nji ýylyň 11-12-nji martynda YHG-niň Baş sekretary jenap Hurşit Anwaryň Türkmenistana sapary boldy. Ol Hormatly Prezidentimiz bilen duşuşdy. Şonda özara gatnaşyklary mundan beýläk-de ösdürmegiň mümkinçilikleriniň anyk ýagdaýlary barada pikir alyşyldy.

Hormatly Prezidentrimiziň döwlet ýolbaşçylygyna saýlanmagy bilen Täze we Beýik Galkynyş zamanasy geldi. Döwletimiziň halkara işjeňligi we halkara abraýy atردy. Türkmenistanyň EKO guramasy bilen gatnaşyklary täze sepgitlere, derejelere ýetdi, täze öwüşgüne eýe boldy.

2007-nji ýyl 10-njy dekabrynda Aşgabatdaky Öňüni alyş diplomatiýa merkeziniň açylyşyna EKO-nyň Baş sekretary Hurşit Anwar gatnaşyp, “Öňüni alyş diplomatiýasy we halkara hyzmatdaşlygy” atly Halkara konferensiýasynda hem çykyş etdi. Hökümetde, ministrliklerde we edaralarda duşuşyklary boldy.

2008-nji ýyl 26-27-nji maýynda Aşgabatda EKO girýän döwletleriň içeri işler ministrleriniň ikinji maslahaty boldy. (birinji maslahaty 2006-njy ýylyň ahyrynda Tähranda bolupdy). 10 ýurduň hukuk goraýjy guramalarynyň ýolbaşçylary, esasy hünärmenleri we ekspertleri, BMG-niň ýöriteleşdirilen komitetiniň wekilleri iki günün dowamynda öz gulluklarynyň ulgamyna girýän derwaýys meseleleri, şeýle hem jenaýatçylyga garşy göreş, şol sanda bikanun hereketleriň önüni almak boýunça hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de çuňlaşdyrmagyň meselelerini ara alyp maslahatlaşdylar. Bu maslahatda gatnaşyjylar halkara jenaýatçylyga garşy göreşmegiň möhüm meselelerine garadylar we bu ugurda hyzmatdaşlyk etmäge çemeleşmeler ylalaşyldy hem-de sebitleýin hukuk goraýjy edaralaryň baştutanlarynyň maslahatynyň hyzmatdaşlygy çuňlaşdyrmak boýunça çözgüdiniň möhüm ähmiýetini tassyklaýan jarnama kabul edildi. Bu maslahatyň sebitde we dünýäde terrorçylygyň, neşe serişdeleriniň bikanun dolanşygynyň hem-de adamzat jemgyýetine howp salýan

beýleki jenaýatlaryň önüni almakda, bu ugurda tagallalary birleşdirmekde, özara pikir alyşmakda, sebitde howpsuzlygy üpjün etmekde çylşyrymly meseleleriň çözgüdini tapmakda örän uly ähmiýetiniň bardygy nygtaldy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Maslahata gatnaşyjylara ýüzlenmesinde: «Türkmenistan dünýä bileleşiginiň terrorçylyga, neşe serişdeleriniň bikanun dolanşygyna, ýaraglaryň bikanun ýaýradylmagyna, guramaçylykly jenaýatçylyga garşy göreşmek boýunça geçirýän dürli çärelerini goldaýar we olary durmuşa geçirmekde özüniň Bitaraplyk syýasatyna, dünýäde durnuklylygy, parahatçylygy saklamak, dawalaryň önüni almak boýunça üýtgezsiz ýörelgelerine eýerip ýardam berýär» diýlip nygtalýar.

2008-nji ýyl 28-nji maýynda Hormatly Prezidentimiz EKO-nyň Baş sekretary jenap Hurşit Anwaryny kabul etdi. Duşuşygyň barşynda söhbetdeşler hyzmatdaşlygyň ýolunda taraplaryň täze ädimlere girismäge taýýardygyny tassyklap, gatnaşyklaryň has uly gyzyklanma bildirilýän häsiýete eýe bolmagynyň möhümdigini bellediler. Şunuň bilen baglylykda ulag ulgamynda hyzmatdaşlygy giňeltmegiň mümkinçiliklerine garaldy. Hurşit Anwar Türkmenistanyň geografiki taýdan örän möhüm ýerde ýerleşýändigini belläp, ýurduň tranzit baradaky ägirt uly potensialyndan peýdalanylmalydygyny aýtdy. Hususan-da, myhman ýük gatnatmak üçin Stambul-Tähran-Aşgabat-Daşkent-Almaty ugry boýunça göni aragatnaşygyň açylmagynyň oňaly mümkinçilikleri döretjekdigini belledi.

Şeýle hem duşuşygyň barşynda Türkmenistanyň ÝHG-niň bankyny döretmek baradaky taslama goşulmagynyň mümkinçilikleri ara alyp maslahatlaşyldy, bu bank sebitdäki ýurtlaryň arasynda söwda-ykdysady gatnaşyklaryň pugtalanmagyna degerli ýardam bermelidir.

Türkmenistan we EKO bilen baglaşylan Ylalaşyklar:

1. Tranzit söwdasy hakyndaky Ylalaşyk.

2. Agza ýurtlaryň telekiçileri üçin wizalaryň berliş düzgünini ýönekeýleşdirmek barada Ylalaşyk.

3. Guramanyň Gämi gatnawlylyk kompaniýasyny we onuň tertipnamasyny döretmek barada Ylalaşyk.

4. Guramanyň Awiakompaniýasyny we onuň tertipnamasyny döretmek barada Ylalaşyk.

5. Guramanyň Medeniýet institutyny döretmek barada Ylalaşyk.

6. Guramanyň Ylmy fonduny döretmek barada Ylalaşyk.

Sebitiň umumy ösüş hereketlerine ýardam berýän ulag-aragatnaşyk ulgamlaryny ösdürmek EKO-nyň hyzmatdaşlygynda möhüm ugurlardyr. Şu ugurda döwletara gatnaşyklaryny berkitmek barada netijeli çäreler amala aşyrylýar. Bu babatda durmuşa geçirilen iri möçberli taslamalaryň arasynda esasy orny eýeleýän Transaziýa demir ýol magistralynyň «altyn halkasy» hasaplanýan Tejen-Sarabs-Maşat demir ýoly sebitiň döwletleriniň Pars aýlagyna we Arap deňzine çykmagyny üpjün edýär. Mälim bolşy ýaly, bu demir ýol geçelgesiniň açylyşy EKO-nyň döwlet baştutanlarynyň 1996-njy ýylyň maýynda Aşgabatda bolan IV sammitiniň çäklerinde bolupdy.

EKO Owganystanyň durmuş-ykdysady ösüşlerine ýardam bermek maksady bilen ençeme taslamalary durmuşa geçirilýär. Hususan-da, saglygy goraýşa we jemagat-durmuş zerurlygyna degişli binalaryň – keselhanalaryň, saglyk öýleriniň, mekdepleriň, şäher seýilgähleriniň we beýleki desgalaryň gurluşygy barada işler alnyp barylýar. Şeýle hem EKO-nyň döwletleri tarapyndan Owganystany dikeltmegiň ýörite gaznasy döredildi.

Hormatly Prezidentimiziň Tährana EKO döwletleriniň Sammitine gatnaşmagy. (11.03.2009ý):Foruma Owganystanyň, Azerbaýjanyň, Päkistanyň, Täjigistanyň, Türkiýäniň Prezidentleri Gazagystanyň we Gyrgyzystanyň Premýer-ministrleri, Özbegistanyň Parlamentiň başlygy gatnaşdylar.

Hormatly myhmanlar hökmünde sammite Yragyň we Kataryň şeýle hem iri halklara guramalaryň, BMG-niň we YKG-niň ýolbaşçylary gatnaşdylar.

10-njy sammitiň başlyklygyna Eýranyň Prezidenti Mahmut Ahmadinežat saýlandy.

Duşuşyga gatnaşyjylar EKO-nyň täze Baş sekretaryny saýladylar. Bu wezipä Owganystanyň wekili Ýahýa Marufi saýlanyldy.

EKO-nyň nobatdaky maslahatyny iki ýyldan Päkistanda geçirmek barada ylalaşdylar.

Günüň ikinji ýarymynda sammitiň çäklerinde dünýä maliýe – ykdysady çökgünligine bagyşlanan duşuşyk geçirildi.

Duşuşyk tamamlanandan soň, Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň sylaglaryny gowşurmak dabarasy boldy. Sylaglananlaryň arasynda türkmen alymy, geologiýa-mineralogiýa ylmylarynyň doktory Mars Aşyrmämmedow hem bar.

EKO-nyň 10-njy ýubileý sammitiniň hormatyna çykarylan poçta markasynyň tanyşdyrylyş dabarasy boldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Tähranda bolmagynyň çäklerinde Owganystanyň Prezidenti Hamid Karzaý we Päkistanyň Prezidenti Asiw Ali Zardari, we Gazagystanyň Premýer-ministri Karim Massimow bilen duşuşdy.

Hormatly Prezidentimiziň çykyşyndan bir parça:

Häzir EKO-nyň baş wezipesini sebitde ykdysady serişdeler arkaly syýasy durnuklylygy üpjün etmekde, howpsuzlygyň we gülläp ösüşiň hatyrasyna giň, netijeli özara ykdysady arkalaşykly işlemek, durmuş-ykdysady ösüşiň maksatlaryny amala aşyrmak, dürli sebitlerde bähbitleriň deňeçerliginiň durnuklylygy we ahyrky netijede bolsa halkara howpsuzlygyň umumy derejesine oňyn täsir etmek üçin mümkinçilikleri açmakda görýäris.

YHG guramasy:

1995-nji ýylda BMG-niň BA-nyň 50-nji Mejlisinde BMG bilen YHG arasynda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Karar kabul edildi.

Şondan bäri YHG BMG-de synçy statusa eýedir.

YHG Yslam Konferensiýasy Guramasyndada synçy statusy bardyr.

1992-nji ýylyň 28-nji noýabry “YHG-niň güni” hasaplanýar.

YHG – döwletlerinde 350 million adam ýaşaýar.

Guramanyň düzümi

- Daşary işler Ministrleriniň Geňeşi – guramanyň esasy maslahat beriji – ýerine ýetiriji organydyr. (Ýylda azyndan bir gezek agza döwletlerde gezekli-gezegine ýygnaýarlar)

- Hemişelik wekilleriniň geňeşi – guramanyň hemişe hereket edýän organydyr. (Aýda bir gezek ýygnaýarlar) Oňa Eýrandaky şu döwletleriň ilçileri girýärler. Bu ilçiler şol bir wagtyň özünde öz ýurtlarynyň YHG-daky wekilleri hasaplanýar.

- Sebitleýin meýilnamalaşdyrş geňeşi – (Ýylda bir gezek)

-YHG-niň sekretariaty – guramanyň işini utgaşdyryjy organdyr. Ştab-kwartirasy Tähranda Baş sekretary bar. Sekretariat 6 sany müdirlikden - direktoratdan ybarat:

1. ulag we kommunikasiýa
2. söwda we maýa goýumlary
3. energetika, mineral serişdeler we daşky gurşaw
4. oba hojalygy we senagat
5. saglygy goraýyş, bilim we medeniýet
6. ykdysady barlag we statistika

Sekretariatyň düzüminde birnäçe başga orgalar bölümçeler, sebit institutlary, agentlikler bar.

Baş sekretar Daşary işler ministrleriniň geňeşi tarapyndan 3 ýyllyk möhlete saýlanýar. 2006ý maýyndan bäri Päkistanyň daşary işler ministriniň orunbasary Hurşid Anwar. Öň Ashab Arazbaý.

Agza ýurtlaryň Baştutanlary iki ýylda bir gezek sammitlerini geçirýärler:

Tähran 1992ý fewral	Duşanbe.....
Sambul 1993ý iýul	Baku 2006ý maý
Yslamabat 1995ý mart	Tähran 2009ý

mart.(Yslamabatda Aşgabat 1996ý maý 1997ý maý geçirmelidi soň üýtgedildi).

Almata 1998ý maý

Tähran 2000ý iýun

Türkmenistan we NATO. Türkmenistan we „Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk“ maksatnamasy. Harby-syýasy ugurda Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesi şu borçnamalarda öz beýanyyny tapýar:

- parahatçylyk söýüji daşary syýasat ýöretmek, beýleki döwletler bilen öz gatnaşyklaryny deňhukuklylyk, birekbirege sarpa goýmak we beýleki döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlyk ýörelgeleri esasynda gurmak;

- harby birleşmelere we bileleşiklere, çäklendiriji borçnamalary ileri sürýän ýa-da gatnaşyjylaryň köpçülikleýin jogapkärçiligini göz önünde tutýan döwletara birleşiklerine gatnaşmazlyk;

- uruşlary we harby dawlara başlamazlyk, öz-özüňi goramak hukugyny durmuşa geçirmekden başga halatlara olara gatnaşmazlyk, şeýle netijelere eltip biljek syýasy, diplomatik ýa-da beýleki hereketleri etmezlik;

- öz ýerlerinde daşary ýurt harby menzilleriniň döredilmegine we olaryň beýleki döwletler tarapyndan harby maksatlar üçin ulanylmagyna ýol bermezlik;

- ýadro, himiýa, bakteriologik ýaraga we köpçülikleýin gyryş ýaragynyň beýleki görnüşlerine eye bolmazlyk, olary öndürmezlik we ýaýratmazlyk.

Türkmenistan garaşsyz ösüşiniň ilkinji günlerinden başlap, özüniň hemişelik bitarap döwlet hökmünde halkara-

hukuk derejesi resmi taýdan ykrar edilen we berkidilen mahaly bolan häzirki wagtda bolsa aýratyn-da, ýokarda görkezilen borçnamalara pugta eýerýärdi we eýerýär.

Birinji punktda görkezilen ýagdaýlar Türkmenistanyň daşary syýasat babatdaky takyk ugurlaryny kesgitleýär we aslynda daşarky dünýä bilen özara gatnaşyklarda onuň konstitusion ýörelgeleri bolup durýar.

Hakykatdan-da, tejribäniň görkezişi ýaly, garaşsyzlygyň ýyllarynda Türkmenistan dünýä bileleşiginiň ähli ýurtlary bilen den we endigan gatnaşyklary üpjün edýän şertleri gazandy, olar bilen syýasy, ykdysady, medeni we beýleki ugurlarda deňhukukly gatnaşyklary ýola goýýar. BMG-nyň Türkmenistanyň bitarplygyny ykrar eden gününden soň geçen üç ýyl şeýle hukuk derejesiniň sebitiň, goňşy döwletleriň bähbitlerine laýyk gelýändigini ynandyryjylykly tassyklady, sebäbi ol şu ýerde birek-birege peýdaly hyzmatdaşlygy ösdürmek üçin, ýagdaýy durnuklaşdyrmak, birek-birege sarpa goýmak we ynanyşmak ýagdaýyny döretmek üçin giň mümkinçilikler döredýär.

Türkmenistan ýadro ýaragsyz döwlet bolmak bilen, öz Ýaragly Güýçleriniň köpçülikleýin gyryş ýaragy bilen enjamlaşdyrylmagyna ýol bermezlik boýunça borçnama kabul etdi. Türkmenistanyň tutuş syýasaty şu babatda köpçülikleýin gyryş ýaragyny gadagan etmek hakyndaky halkara şertnamalarynyň doly möçberde durmuşa geçirilmegine ýardam etmekden, onuň täze görnüşleriniň döredilmeginiň, şeýle hem onuň döredilmegine ýardam edýän serişdeleriň, materiallaryň we tehnologiýalaryň işlenilip taýýarlanylmagyny, öndürilmegini, toplanlymagyny, edinilmegini, saklanylmagyny ýa-da ýaýradylmagyny gadagan etmek hakyndaky halkara şertnamalarynyň doly möçberde durmuşa geçirilmegine ýardam etmekden ybaratdyr.

Şu babatda Türkmenistan şulara goşuldy we gatnaşyjysy bolup durýar:

- 1968-ýyldaky Ýadro ýaragyny ýaratmazlyk hakyndaky Şertnama;
- 1972-ýyldaky Bakteriologik (biologik) we toksiki ýaragy işläp taýýarlamagy, öndürmegi we toplamagy gadagan etmek hakyndaky hem-de olary ýok etmek hakyndaky BMG-nyň Konwensiýasy;
- 1993-ýyldaky himiýa ýaragyny gaýtdan işlemegi, öndürmegi, toplamagy we ulanmagy gadagan etmek hem-de oňy ýok etmek hakyndaky Konwensiýa;
- 1977-ýyldaky Pyýada goşunlara garşy ulanylýan minalary ulanmagy; olaryň gorlaryny toplamagy, olary öndürmegi we bermegi gadagan etmek hem-de ýok etmek hakyndaky Konwensiýa;
- Ýadro synglaryny ählumy derejede gadagan etmek hakyndaky şertnama.

Elbetde, Türkmenistanyň ýokarda görkezilen borçnamalaryny jikje-jik doly diýip hasap edip bolmaz, olaryň düzgünnamalaryň ene tutuş ençemesi bilen üsti ýetirilip bilner. Hususan-da, Türkmenistan daşary ýurt döwletine garşy ýygynçylyk işini alyp barýan adamlary gizlemeli däl, öz çäklerinde daşary ýurt döwletine we onuň halkyna ýigrenç we duşmançylyk döretmegi maksat edinýän wagyz-nesihat işine ýol bermeli däl. Türkmenistan hemişelik bitarap döwlet hökmünde beyleki ýurda urşa gatnaşmak ýa-da şol ýerde bolup geýýän içerki syýasy wakalara gatnaşmak üçin daşary ýurt döwletleriniň barýan goşunlaryny öz ýerleriniň üstünden parahatçylyk döwründe hem, harby döwürde hem geçirmäge hakly däl. Türkmenistanyň ýerleri şonuň ýaly toplumlary, terrorçylyk toparlaryny we beýlekileri guramak, toplamak hem-de daşary ýurda ibermek üçin binýat bolup hyzmat edip bilmez.

Merkezi Aziýa sebitinde ylalaşdyryjy merkez hökmünde öz mümkinçiliklerini giňden we netijeli peýdalanmak bilen Türkmenistan NATO-nyň “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” Maksatnamasyna gatnaşmak mümkinçiligini

hem peýdalanýar. **NATO** – North Atlantic treaty Organization

– Организация Североатлантического Договора.

– Demirgazyk Atlantika Guramasy Şertnamasy.

1949 ýylyň 4-nji aprelinde Waşingtonda 12 döwlet tarapyndan döredildi.

20 ýyl möhlet bilen baglaşylan Demirgazyk Atlantik Pakty preambuladan (girişden) hem-de 14 sany maddadan ybaratdyr.

ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Belgiýa, Niderlandiýa, Lýuksenburg, Kanada, Italiýa, Portugaliýa, Norwegiýa, Daniýa, Islandiýa. Fransiýa bir çykyp, ýene girdi.

1952-nji ýylda Gressiýa we Türkiýa goşuldy.

1955-nji ýylda Germaniýa goşuldy.

1982-nji ýylda Ispaniýa goşuldy.

1949-njy ýylda 12 döwlet tarapyndan gol goýulan Şertnamanyň ýörelgelerine laýyklykda, NATO-nyň iň esasy we wajyp wezipeleriniň biri agza döwletleriň harby azatlyklaryny üpün etmekden ybarat bolup durýar. Şeýle-de NATO agza döwletleriň umumy gymmatlygy bolan demokratiýany şahsyýet azatlygyny gorap saklamagy, ynsan hukugyny ileri tutmagy we düşünişmezçilikleri, dawa-jenjelleri parahatçylykly ýol bilen çözmegi maksat edinýär.

Dünýädäki gapma-garşylyklaryň aradan aýrylandygyny, syýasy we ykdysady ugurlar boýunça emele gelen täze ýagdaýlary nazara almak bilen NATO 1991-nji ýylyň Sanjar aýynda Italiýanyň paýtagty Rimde geçirilen sammitde Gündogar Ýewropa döwletlerini we SSSR-iň dargamagy netijesinde dörän garaşsyz döwletleri öz içine alýan <<gurmanyň täze strategiýasyny>> işläp düzdi.

1999-njy ýylda Polşa, Wengriýa, Çehiýa goşuldy.

2004-nji ýylda Slowakiýa, Sloweniýa, Rumyniýa, Bolgariýa, Latwiýa, Litwa, Estoniýa goşuldy.

Häzir onuň düzümine 26 döwlet girýär.

Baş sekretary: Ýaap de Sheffer.

Ştap kwartirasy Bruselde 1966 ýyla çenli Pariždedi.

Demirgazyk Atlantika Geňeşi NATO-nyň ýokary syýasy organy hasaplanýar. Oňa gurama agza bolan döwletleriň ählisiniň wekilleri ilçiler derejesinde öz wekillerini iýberýär. Bu Geňeş NATO-nyň baş sekretarynyň gatnaşmagynda ýylda iki gezek öz mejlisini geçirýär. NATO daşary işler ministrleriniň we hökümet baştutanlarynyň derejesinde hem öz ýygnaqlaryny geçirýär.

NATO tebigy betbagtçylyk ýagdaýynda kömek bermek, ylmy we ekologiýa maksatnamalaryny ugrukdyrmak ýaly çäreleri hem durmuşa geçirýär.

NATO öz hataryna girmäge ymtylýan ýa-da onuň syýasatyny goldaýan birnäçe döwletler bilen hyzmatdaşlyk hakynda ýörite ylalaşyga gol çekdi. Ol “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” diýilip atlandyrylýar. Maksatnama gatnaşýan döwletler: Albaniýa, Azerbaýjan, Ermenistan, Awstriýa, Gruziýa, Irlandiýa, Gazagystan, Gyrgyzystan, Makedoniýa, Moldowa, Russiýa, Täjigistan, Türkmenistan, Özbekistan, Ukraina, Finlýandiýa, Horwatiýa, Şwesiýa, Şweýsariýa. Jemi 23 döwlet.

Türkmenistany Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy özüni Belgiýa birinji resmi saparynyň barşynda 1993-ýylyň Ruhnama aýynda NATO-nyň ştab-kwartirasyna bardy, şol ýerde söz sözledi. Şol sözlän sünde ol hususan-da, şeýle diýdi: “Türkmenistanyň daşary syýasatynyň emele getirmekde biziň çemeleşmelerimiz hem iş bähbitleri bilen kesgitlenildi. Ilkinji nobatda ykdysady wezipeleri çözmek bilen, biz öz daşary ýurtly hyzmatdaşlyrymyza hiç hili ideologik ýa-da syýasy ileri tutmalary ulanman, arassa işewür hyzmatdaşlygy teklip etdik we bizi hemme ýerde düşünmek bilen kabul etdiler. Şu ugruň kanuny ösüşi bizi Türkmenistanyň daşary syýasat baradaky baş ýörelgesini kesgitlemäge getirdi: onyň bitaraplyk derejsi biziň döwletimiziň milli bähbitlerine bolşy ýaly, sebitde parahatlygy we durnuklygy gorap saklamagyň bähbitlerine hem laýyk

gelyär”. NATO bilen hyzmatdaşlyk barada aýtmak bilen Prezident şu babatda Türkmenistanyň gyzyklanmasyny nygtady, milli harby hünärmentleri taýýarlamaga ýygyn etsi, şeýle hem Demirgazyk Atlantik Hyzmatdaşlyk Geneşine girmekçidigini, Türkmenistanyň milli goşunyny dikeltmekde NATO-nyň ginden kömek bermegine bil baglaýandygyny mälim etdi.

1994-ýylyň maý aýynda Türkmenistan NATO-nyň “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” diýen meşhur maksatnamasyna goşuldy. BMG-nyň Baş Assambleýasy 1996-ýylyň iýun aýynda 20 meşhur kararnamasyny kabul edeninden soň bolsa Türkmenistanyň Hökümeti “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” Maksatnamasynyň çäklerinde özara hereketiň ýörelgeleri hakyndaky Beýanname bilen çykyş etdi, munuň özi wagtynda amala aşyrylan örän möhüm ädim boldy.

Ýurduň hümeti şol Maksatnama gatnaşmaga Merkezi Aziýada we tutuş Ýewropada howpsuzlygy we durnuklylygy ýokarlandyrmagyň peýdaly serişdesi hökmünde garaýar.

Türkmenistanyň Hökümeti “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” Maksatnamsynyň çäklerinde özara hereket etmekde öz ýörelgelerini kesgitlemek bilen, oňa gatnaşmagyň hemişelik bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň halkara ykrar edilen derejesine hem-de degişlikde onuň daşary syýasatynyň esasy ýörelgelerine ters gelmeýänliginden, şeýle hem Türkmenistanyň beýleki döwletler hem halkara guramalary bilen şunuň bilen baglanyşykly halkara borçnamalaryna täsir etmeýänliginden we Türkmenistan daşary syýasat ugruny amala aşyran mahaly onuň özygtyýarlylygyna hiç bir derejede täsir etmeýänliginden ugur aldy.

Türkmenistanyň hökümetiniň beýannamasynda NATO-nyň Maksatnamasynyň çäklerinde hyzmatdaşlygyň syýasy maksatlary hem-de wezipeleri takyk kesgitlenildi. Olar ozaly bilen:

- Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlygyny gorap

saklamak we pugtalandyrmak, halkara gatnaşyklarynyň ulgamynda onuň täsiriniň we ähmiýetiniň artmagy;

- diplomatik gatnaşyklaryň halkara tejribesinde emele gelen ähli serişdeleri peýdalanmak bilen, Türkmenistanyň milli bähbitlerini goramak we durmuşa geçirmek;

- Türkmenistanyň howpsuzlygyny syýasy we diplomatik serişdeler bilen üpjün etmek;

- ähli daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen deňhukuklylyk we arkalaşmak esasynda birek-birege peýdaly iş bähbitli hyzmatdaşlygy ösdürmek;

- Türkmenistanyň daşary syýasat hereketleriniň halkara hukugyna we BMG-nyň Tertipnamasyna doly laýyk bolmagyny üpjün etmek.

Türkmenistanyň Hökümeti “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” Maksatnamasynyň çäklerinde amala aşyrylýan çäreler bilen kesgitleýändigini hem-de biziň döwletimiziň täze halkara derejesine doly laýyk gelýändigini beýan etdi.

Türkmenistanyň Hökümetiniň Beýannamasynyň düzgünlerini iş ýüzünde durmuşa geçirmek maksady bilen “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” Maksatnamasynyň çäklerinde Türkmenistanyň hyzmatdaşlygynyň 1997-1999-ýyllar üçin, soňra bolsa 2000-ýylda çenli Ýörite Maksatnamasy kabul edildi. Olarda Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň, onuň raýatlyk, goramak we kömekçi gurluşlary bilen NATO-nyň degişli gurluşlarynyň arasynda birekbirege peýdaly iş bähbitli hyzmatdaşlygyň anyk çäreleri göz önünde tutuldy, olar şulardan ybaratdyr:

- bilelikdäki tälim alyş okuwlaryna synçy hökmünde gatnaşmak;

- Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleri üçin ofiserleri we harby lukmanlary taýýarlamak;

- Ýaragly Güýçleriň býujetlerini planlaşdyrmagyň we düzmegiň ussularyny öwrenmegiň meseleleri boýunça

NATO-nyň kurslaryna gatnaşmak, Ýaragly Güýçlere raýatlyk ýolbaşçylygy we gözegçiligi amala aşyrmak;

- hyzmatdaşlaryň işini utgaşdyrmak üçin yzygiderli duşuşyklara, seminarlara, konferensiýalara gatnaşmak;

- Merkezi Aziýa sebitinde syýasy we harby çaknyşyklaryň önüni almak we olary düzgünleşdirmek boýunça konsultasiýalara gatnaşmak;

- demokratik jemgyýetde Ýaragly Güýçleriň orny hakyndaky seminarlara we çekişmelere gatnaşmak hem-de şu babatda maglumatlary alyşmak;

- daş töweregi goramak, aragatnaşyk ulgamlaryny, çastotlary, kompýuter we maglumat ulgamlaryny hem-de enjamlaryny peýdalanmak, şeýle-hem olary dolandyrmak boýunça bilelikdäki taslamalara gatnaşmak.

Şeýlelikde, şu Maksatnamanyň çäklerindäki çäreler Türkmenistanyň gatnaşmagy harby häsiýetli däl. Aslynda raýatlyk we ynsanperwerlik çärelerini amala aşyrmaga gönükdirilendir.

2007-nji ýylyň noýabr aýynyň 7-sine Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Belgiýa patyşalygynyň paýtagtyna iş saparynyň jemleýji gününde NATO-nyň Baş sekretary jenap Ýaap de Sheffer bilen duşuşdy.

Iri halkara guramasynyň Baş sekretary myhmany mähirli mübärekläp, türkmen döwletiniň Baştutanyny NATO-nyň ştab-kwartirasynda kabul etmeginiň özi üçin uly hormatdygyny nygtady. Merkezi Aziýa sebitiniň möhümdigini, şeýle hem Bitarap Türkmenistanyň onda eýeleýän wajyp ornuny nazara almak bilen, Ýewropada türkmen döwleti bilen hyzmatdaşlyga uly ähmiýet berilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow öz ýurdy barada aýdylan mähirli sözler we berlen ýokary baha üçin minnetdarlyk bildirip, geçen ýyllaryň dowamynda ýola

goýlan konstruktiv gatnaşyklary çuňlaşdyrmaga Türkmenistanyň gyzyklanma bildirýändigini aýtdy.

Türkmenistan NATO-nyň aýry-aýry döwletler bilen ikitaraplaýyn esasyda durmuşa geçirýän “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” atly maksatnamasyna goşulmak bilen, baryp 1994-nji ýylda Demirgazyk atlantika alýansy bilen hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ýola goýdy.

Taraplaryň pikirine görä, adatdan daşary ýagdaýlarda, hususan-da, tebigy heläkçilikleriň ýetiren zyýany aradan aýyrmakda hyzmatdaşlyk etmek özara bähbitli gatnaşyklaryň ýene-de bir möhüm aspekti bolup biler. Şunuň bilen baglylykda, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň Goranmak ministrliginde eýýäm raýat goranyşynyň we halas etmek işleriniň ýörite şu meseleler bilen meşgullanýan müdirliginiň döredilmegini habar berdi. Bu müdirlik geljekde ýörite ministrlige öwrüler.

Söhbetdeşler iki tarapyň hem uzakmöhletleýin hyzmatdaşlyga ygrarlygyny belläp, serhetýaka meselelerini çözmek boýunça mundan beýläk-de tagallalary birleşdirmegi, hususan-da, bu ugurda hyzmatdaşlyk etmegiň sebitiň şeýle hem Ýewropa ýurtlarynyň bähbitlerine hyzmat etjekdigini nazara almak bilen, terrorçylyga we narkotrafige garşy göreş alyp barmagy gatnaşyklaryň möhüm ugurlary diýip atlandyrdylar. Şunuň bilen baglylykda NATO-nyň Baş sekretary Türkmenistanda golaýda BMG-niň goldaw bermeginde neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek meselelerine bagyşlanan halkara forumyň geçirilendigini aýratyn kanagatlanmak bilen belledi.

Duşygyň ahyrynda NATO-nyň Baş sekretary hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ähli başlangyçlarynyň, onuň amala aşyran ykdysady we sosial reformalarynyň бүтін dünýä bileleşiginiň bähbitlerine Türkmenistanyň ylalaşdyryjylyk potensialyny has doly

durmuşa geçirmek üçin täze mümkinçilikleri açjakdygyna ynam bildirdi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow, öz nobatynda, bu möhüm işde BMG-niň Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkezine aýratyn orun beriljekdigini nygtap, NATO-nyň Baş sekretaryny Aşgabatda Merkeziň açylyş dabarasyna we şu waka gabatlanyp geçiriljek halkara konferensiýasyna gatnaşmaga çagyrdy. Bu çäreler Türkmenistanyň Bitaraplygynyň 12 ýyllygynyň baýramçylyk ediljek günlerinde geçiriler. Türkmenistanyň Prezidenti NATO-nyň Baş sekretarynyň ýörite wekilini kabul etdi: Aşgabat, 2008.11.12. Şu gün Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow NATO-nyň Baş sekretarynyň Merkezi Aziýa we Kawkaz ýurtlary boýunça Ýörite wekili jenap Robert Simmonsy we NATO-nyň halkara sektorynyň Türkmenistan boýunça wekili Lorens Maýer-Minnemany kabul etdi.

Myhmanlar duşuşyga mümkinçilik döredendigi üçin minnetdarlyk bildirip, Türkmen döwletiniň baştutanyna Aşgabatda BMG-niň Öňüni alyş dilomtiýasy boýunça Merkeziň açylmagy mynasybetli öz gutlaglaryny ýollan NATO-nyň Baş sekretary Ýaap de Shefferiň mähirli salamyny gowşurdylar. Iri halkara guramasynyň ýokary wezipeli wekilleri täze sebitleýin düzümiň döredilmeginiň örän möhümdigini belläp, Merkezi Aziýada parahatçylygyň we howpsuzlygynyň forposty hökmünde Türkmenistanyň ornuny pugtalandyryň bu Merkeziň peýda bolmagy Garaşsyzlygyň ikinji günlerinden başlap parahatçylyk söýüjilik we giňden gyzyklanylýan hyzmatdaşlyk prinsiplerini ýöredýän türkmen döwletiniň ösüşini önünden kesgitledi diýip bellediler.

Robert Simmonsyň aýdyşy ýaly, Merkezi Aziýa sebitinde möhüm orny eýeleýän Bitarap Türkmenistan bilen özara gatnaşyklara ilkinji derejeli ähmiýet berilýär. Muňa bolsa ilkinji nobatda Brýusselde geçirilen we örän üstünlikli we

netijeli gepleşikler şaýatlyk edýär. Bellenip geçilişi ýaly, şonda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň we Baş sekretar Ýaap de Shefferiň NATO-nyň ştab-kwartirasynda bolan duşuşygynyň barşynda gazanylan şertleşikler eýýäm häzirki wagtda anyk netijeleri berýän hyzmatdaşlygy giňeltmäge özara gyzyklanma bildirilýändigini ýene-de bir gezek tassyklady. Myhman Türkmenistanyň we Demirgazyk Atlantika şertnamasy guramasynyň bir umumy maksada-ählumumy bähbitleri üçin parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmäge çalyşýandygyny belläp, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa Ýewroatlantika hyzmatdaşlygy boýunça Geňeşiň 2008-nji ýylyň Gurbansoltan aýynda Buharestde boljak mejlisine gatnaşmaga çakylygy gowşurdy. Türkmenistanyň Prezidenti bu çakylygy minnetdarlyk bilen kabul etdi.

Soňra söhbetdeşler mundan beýläk-de özara bähbitli hyzmatdaşlygyň perspektiwalaryny ara alyp maslahatlaşyp, serhetýaka meselelerini çözmek, hususan-da, terrorizme we narkotrafige garşy bilelikde göreş alyp barmak, şeýle hem raýat goragy babatda we adatdan daşary ýagdaýlar mahaly hyzmatdaşlyk etmek boýunça tagallalary birleşdirmegi şol gatnaşyklaryň möhüm ugurlarynyň hatarynda bellediler. Taraplar ylym sferasynda gatnaşyklary ösdürmäge uly ähmiýet berýärler, bu babatda eýýäm has üstünlikli bilelikdäki taslamalaryň biri-milli maglumatlar ulgamyny ösdürmäge we ýurdumyzyň ylmy edaralarynyň we ýokary mekdepleriniň maglumatlarynyň dünýä binýady bolan Internetde uly tizlikde aralaşmagyny üpjün etmäge gönükdirilen "Wirtual Ýüpek ýoly" taslamasy durmuşa geçirilýär.

Robert Simmons Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesini doly goldaýandygyny ýene-de bir gezek beýan edip, türkmen döwletinde ýöredilýän parahatçylyk söýüjilikli syýasaty durmuşa geçirmekde onuň aýratyn ornuny nygtady, sebitde we бүтін dünýäde parahatçylygy, durnuklylygy we howpsuzlygy

üpjin etmek bolsa onuň ileri tutulýan ugry boldy we şeýle bolmagynda galýar. Bu babatda BMG-niň Baş sekretarynyň ýörite wekili goňşy Owganystanda parahatçylykly durmuşy ýola goýmakda Türkmenistanyň goşýan goşandyna ýokary baha berdi.

Duşuşygyň ahyrynda myhmanlar hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowy ýetip gelen baýramçylyk – Türkmenistanyň Bitaraplygynyň 12 ýyllygy bilen gutlap, ähli türkmen halkyna bagt, parahatçylyk we abadançylyk arzuw etdiler.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylyň mart aýynyň 20-sinde ýurdumyzyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda nygtaýşy ýaly, Türkmenistan dünýäniň 128 döwleti bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy. Halkara guramalarynyň 40-dan gowragynyň agzasy boldy. Aşgabatda halkara guramalarynyň we birleşikleriň wekilhanalarynyň 18-si işleýär. Türkmenistan bitarap döwlet derejesinde laýyklykda, harby-syýasy bileleşiklere we birleşiklere goşulmaýar.

Türkmenistan bilen NATO-nyň arasynda 1994-nji ýyldan bäri gatnaşyklar dowam edýär. Şol ýyl Türkmenistan NATO-nyň aýry-aýry döwletler bilen iki taraplaýyn esasynda durmuşa geçirilýän “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” atly maksatnamasyna goşuldy. (“Партнёрство во имя мира”).

Hormatly Prezidentimiz 2007-nji ýylyň noýabr aýynda Bruselde resmi iş sapary mahalynda NATO-nyň Baş sekretary Ýaap de Sheffer bilen duşuşygy. Hormatly Prezidentimiziň şol duşuşykda nygtaýşy ýaly, dürli ulgamlarda hyzmatdaşlyk etmekde toplanan tejribäni, şeýle hem döwlet ösüşiniň ileri tutulýan ugurlaryny nazara almak bilen Türkmenistan NATO bilen özara bähbitli gatnaşyklary saklaýar. Bilim ulgamyny kämilleşdirmek döwlet ösüşiniň möhüm ugurlarynyň biri bolup durýar. NATO “Wirtual Ýüpek ýoly” taslamasynyň çäklerinde ýurdumyzyň bilim we ylym ulgamynda Internetiň halkara

maglumatlar bazasyndan peýdalanmaga ýardam edýär. Milli informasion ulgamy ösdürmäge gönükdirilen “Wirtual Ýüpek ýoly” atly giň möçberli taslama netijeli özara gatnaşyklaryň has üstünlikli taslamasy bolup çykyş edýär. Häzirki wagtda bu taslamanyň çäklerinde ýurdumyzyň ylmy edaralarynyň, Internet-merkezleriniň, mekdepleriniň we ýokary okuw mekdepleriniň 50-den gowragy maglumatlaryň dünýä binýady bolan internede ýokary tizlikde aralaşmaga mümkinçilik aldylar.

Türkmenistan hemişelik Bitaraplyk derejesinde esaslanyp, öz Ýaragly Güýçlerini we bu ugurdaky ulgamyny <<Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk>> Maksatnamasynda ulanmaýar. Türkmenistan 2008-2009-njy ýyllar üçin Özbaşdak hyzmatdaşlyk Maksatnamasy, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň wekillerini NATO-nyň <<Parahatçylygynyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk>> Maksatnamasynyň çäklerinde işler bilen tanyşdyrmaga gönükdirilendir.

NATO bilen Türkmenistan hyzmatdaşlygy 3 ugur boýunça alnyp barylýar:

-Ilkinji nobatda, raýat goranyşy babatda we adatdan daşary ýagdaýlarda özara gatnaşyklar, tebigy heläkçilikleriň zyýanly netijeleriniň önüni almak bilen baglanyşykly meseleler.

-Ikinji ugur bilim babatda, munda <<Wirtual ýüpek ýoly>> taslamasynyň çäklerinde milli maglumatlar ulgamynyň çalt depginler bilen ösmegini we ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleri hem-de ylmy edaralary üçin dünýä maglumatlar binýadyny, ýagny, internetiň elýeterli bojakdygyny üpjün etmek.

-Üçünji ugur serhatýaka meselelerinde hyzmatdaşlyk etmekde tagallalary birleşdirip, sebit we beýleki döwletleriň bähbitlerini nazara almak bilen terrorçylyga, neşe serişdeleriniň

bikanun dolanşygyna garşy bilelikde göreş alyp barmagy öz içine alýar.

Mälim bolşy ýaly 2007-nji ýylda Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň düzüzminde Raýatlary goramak we halas ediş işleri boýunça Baş müdirligi döredildi. Ol gullugyň ilkinji netijelerini şu ýylyň aýazly gelen gysynda Amyderýanyň doňmagy zerarly kenar ýakalarynda döräp biläýjek howplary aradan aýyrmak boýunça geçirilen partlama işleri bu gullugyň wagtynda döredilip, özüniň oňyn netijelerini görkezendiklerini hormatly Prezidentimiz şu ýylyň Nowruz aýynyň 3-üne Türkmenistanyň Döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňişleýin mejlisinde minnetdarlyk sözi bilen aýdyp geçdi. Şeýle hem Neşelere garşy göreşmek baradaky döwlet gullugynyň döredilmegi ýaşlaryň arasynda sagdyn, belent ruhly durmuşy wagyz-nesihat etmek, nogasanlyklaryň önüni almak boýunça Umumymilli <<Galkynyş>> hereketi bilen giň möçberde işleriň alnyp barylýandygyna şaýatlyk edýär.

SAMMIT: Sammit 2008-nji ýylyň aprel aýynyň 2-4-i aralygynda Rumyniýanyň paýtagty Buharestde geçirilýän NATO-nyň sammiti aýratyn ähmiýete eýedir. Sebäbi NATO-nyň sammite ilkinji gezek 49 döwletiň baştutanlary we dürli jemgyýetçilik syýasy institutlaryň ýolbaşçylary gatnaşýar. Sammitiň gün tertibinde garalýan meseleler: - Bütindünýä parahatçylygyny üpjün etmegiň çäklerinde Owganystandaky we Kosawadaky ýagdaýlary ara alyp maslahatlaşmak; - Ýokary derjedäki, dürli formatdaky duşuşyklary guramak; - NATO - Russiýa Federasiýasy Geňeşiniň we NATO – Ukraina Geňeşiniň maslahaty. Sammitde Albaniýa, Horwatiýa, Makedoniýa, Ukraina, Gruziýa döwletleriniň NATO girmek baradaky islegleri hem ara alynyp maslahatlaşylar. Sammitiň işine 3,5 müň žurnalistler, BMG-nyň we ÝB-ň ýolbaşçylary hem gatnaşýar. Hormatly Prezidentimiz sammitiň işi wagtynda geçiren duşuşyklary: Hamid Karzaý – Owganystanyň Lideri. Stepan

Metiç - Horwatiýanyň Prezidenti.ABŞ-nyň Prezidenti Jorj Buş.Soň hormatly Prezidentimiz duşuşykda Türkmenistanyň daşary syýasaty we dünýä problemalaryna biziň garaýyşlarymyz barada çykyş etdi.

**Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly
Berdimuhamedowyň Ýewro– Atlantik Partnýorçylyk
Geňeşiniň sammitinda eden çykyşy:**

Hormatly Baş Sekretar!

Hormatly delegasiýalaryň baştutanlary!

Hanymlar we jenaplar!

Ilki bilen Ýewro – Atlantika hyzmatdaşlyk Geňeşiniň we NATO-nyň ýolbaşçylarynyň adyna biziň duşuşygymyzy ýokary derejede gurandygy we sammitiň netijeli işlemegi üçin döredilen şertler üçin minnetdarlyk sözlerini aýtmaga rugsat ediň!

Şeýle hem mähirli garşylandygy we myhmansöýerligi üçin Rumyniýanyň Hökümetine minnetdarlyk bildirýärin.

Biz şu duşuşygymyza halkara howpsuzlygynyň derwaýys problemalary boýunça pikir alyşmak üçin oňat mümkinçilik hökmünde garaýarys. Şunuň bilen baglylykda, XXI asyryň wehimlerine we howplaryna garşy göreşmekde milli hökümetleriň maksatlarynyň we wezipeleriniň umumylygy dünýä howpsuzlyk ulgamyna berkitmek boýunça biziň hyzmatdaşlygymyzy işeňňirleşdirmek üçin esas bolup hyzmat edýär.

Şu jähtden Türkmenistan “Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” maksatnamasy boýunça NATO bilen özara gatnaşyklara uly ähmiýet berýär. Biziň ýurdumyz şu maksatnama 1994-nji ýylda goşuldy. Bitarap döwlet hökmünde öz üstüne alan halkara borçnamalaryny nazara almak bilen, Türkmenistan NATO bilen gatnaşyklaryň individual maksatnamasy esasynda hyzmatdaşlyk edýär. Bu hyzmatdaşlyk adatdan daşary ýagdaýlarda raýatlary goramak, kadrlary

taýýarlamak we ylmy ösdürmek, ekologiýa ýaly möhüm ugurlary we beýlekileri öz içine alýar.

Hususan –da, Türkmenistanda NATO-nyň ylym baradaky komiteti bilen bilelikde “Wirtual Ýüpek ýoly” taslamasy üstünlikli amala aşyrylýar. Şonuň netijesinde Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleri we esasy ylmy – barlag edaralary üçin bütindünýä Internet ulgamynyň informasion serişdeleri elýeterli boldy.

Terrorçylyga we neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek, serhetleri berkitmek boýunça bilelikde işlemek, halkara jenaýatçylygynyň önüni almak biziň hyzmatdaşlygymyzyň möhüm ugry bolup durýar.

“Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk” maksatnamasynyň durnuklylygy we howpsuzlygy üpjün etmek meseleleri boýunça NATO –nyň wekilleri bilen syýasy konsultasiýalar arkaly konstruktiv gatnaşyklaryň ösmegine ýardam edýändigini aýratyn belläsim gelýär.

Biziň özara gatnaşyklarymyzyň tejribesi parahatçylyga we howpsuzlyga howp salýan çylşyrymly ýagdaýlaryň ýüze çykmagyna ýol berilmezligi boýunça syýasy we sosial – ykdysady çäreleriň toplumlaýyn durmuşa geçirilmeginiň zerurdygyna şaýatlyk edýär. Ýagny, ýüze çykýan problemalary çözmegiň syýasy, ykdysady we gumanitar meselelerini özüne birleşdirýän, hemmetaraplaýyn oýlanyşykly we strategik taýdan esaslandyrylan çemeleşme zerurdyr.

Şunda gapma – garşylykly ýagdaýlaryň önüni almaga we olary döredýän sebäpleri aradan aýyrmaga gönükdirilen tüze halkara mehanizmleriniň döredilmegi derwaýys bolup durýar.

BMG-niň ýakynnda açylan Merkezi Aziýa üçin Önüni alyş diplomatiýasynyň Sebit Merkezi hem Merkezi Aziýa sebitinde şu ugurdaky tagallalary birleşdirmek boýunça çäreleri işläp taýýarlamaga ýardam eder. Bu merkeziň ştab – kwartirasy Türkmenistanyň paýtagtynda ýerleşýär.

Biziň ýakyn goňşymyz Owganystana hemmetaraplaýyn kömek we goldaw bermek sebitde parahatçylygy, durnuklylygy we howpsuzlygy üpjün etmegiň möhüm komponenti bolup durýar.

Türkmenistan bu döwletde parahatçylygy we durnuklylygy pugtalandyrmak, onuň sosial – ykdysady infrastrukturasyny gaýtadan dikeltmek boýunça halkara bileleşigi tarapyndan görülyän çäreleriň durmuşa geçirilmegine uly gyzyklanma we işjeň gatnaşýan taraplaryň biridir.

Koalision güýçleriň hereketleri başlanan badyna Türkmenistan ilkinjileriň hatarynda Owganystana ilki bilen gumanitar maksatly ýükleriň daşalmagy üçin özüniň howa giňişligini açdy.

Biziň ýurdumyz ikitaraplaýyn esasyda Owganystanyň ykdysadyýetiniň dikeldilmegine, sosial – wezipeleriň çözülmegine hemmetaraplaýyn kömek berýär.

Hususan – da, Türkmenistan Owganystana elektrik energiýasyny iberýär we onuň möçberini zygiderli artdyrýar. Türkmen energetikleri bu ýurduň demirgazyk we günorta – günbatar welaýatlaryndan geçýän elektrik geçiriji ulgamlaryň 300 kilometrden gowragyny gurdular we durkuny täzelediler.

Türkmenistan – Owganystan – Päkistan – Hindistan gaz geçirijisiniň gurluşygynyň taslamasy hem möhüm ähmiýete eýedir. Şol taslamanyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi netijesinde onuň infrastrukturasyny bilen münlerçe iş orunlaryny döretmek, döwletimiziň býujetine anyk girdejileri almak göz önünde tutulýar.

Gumanitar kömegi bermek Türkmenistanyň doganlyk Owganystany goldamagynyň möhüm ugurlarynyň biridir. Türkmenistan Owganystana gumanitar kömek hökmünde 1000 tonna un, 500 tonna dizel ýangyjy, egin – eşikleriň, aýakgaplaryň we beýleki harytlaryň onlarça müňüsi eltildi.

Mundan başga hem Türkmenistan öz hasabyna öz serhedinden Owganystanyň Turgundy şäherçesine çenli demir

ýoluň doly durkuny täzeledi. Häzirki günde biz Owganystanyň energiýa ulgamyny we ulag – kommunikasion infrastrukturasyny mundan beýläk- de ösdürmek boýunça örän wajyp taslamalara garaşýarys.

Bilim we saglygy goraýyş babatda hyzmatdaşlyk etmek biziň iki ýurdumyzyň özara gatnaşyklarynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir.

Türkmenistan ikitaraplaýyn ylalaşyklara laýyklykda her ýyl öz okuw mekdeplerine tölegsiz esasy Owganystanyň raýatlarynyň onlarçasyny okuwa kabul edýär.

Owganystan bilen serhetdeş welaýatlarda Türkmenistanyň bejeriş edaralary olaryň ilatyna mugt saglygy goraýyş kömegini edýär.

Biz mundan beýläk hem owgan halkyna goldaw bereris we kömek ederis.

Hormatly hanymlar we jenaplar!

Şu günki sammitde parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmegiň möhüm problemalary barada jikme – jik durlup geçildi we gyzyklanyp ara alnyp maslatlaşyldy. Şunuň bilen baglylykda biz şu duşuşygyň netijeleri Ýewro – Atlantik hyzmatdaşlyk Geňeşiniň çäklerinde halkara hyzmatdaşlygyny ösdürmäge ýene – de itergi berer diýip umyt edýäris.

Üns bereniňiz üçin minnetdarlyk bildirýärim!

EDEBIÝAT:

Esasy:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.

2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.

3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. I tom - Aşgabat, 2007.

4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.

5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.

6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.

7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.

8. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. - Aşgabat. 2009.

9. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.

10. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.

11. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.

12. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara

gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.

13. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.

14. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.

15. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.

16. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulular maslahatynda Sözlän sözi (Türkmenabat, 2009-njy ýylyň 6-njy marty). // Türkmenistan. 2009. 9-njy mart.

17. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.

18. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.

19. Garaşsyz, Hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Harby Doktrinasy. – Aşgabat, 2009.

20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 15-nji fewraly). – Aşgabat, 2009.

21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.

22. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň Başlygy, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň mejlisinde eden Çykyşy (2008-nji ýylyň 16-njy sentýabry). – Aşgabat, 2008.

22. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. – Aşgabat, 2008.

23. Ata arzuwyny amala aşyrýan agtyk. – Aşgabat, 2009.

24. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýzgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jí goýberiliş. - Aşgabat, 2008.

25. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýzgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jí goýberiliş. - Aşgabat, 2009.

26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehaly. - Aşgabat, 2007.

27. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.

28. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.

29. Gurbanguly Berdimuhamedow. „Täze Galkynyş eýýamy: wakalaryň senenamasy – 2007 ýyl“. - Aşgabat, 2008.

30. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.

31. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy. Syýasy – hukuk dokumentleriniň ýygındysy. - Aşgabat, 2005.

Goşmaça:

1. Beýik Özgertmeleriň ýoly bilen. // Türkmenistan. 2009. 2-nji iýul.

2. Hyzmatdaşlygyň gerimi giňelýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly

Berdimuhamedowyň Horwatiýa Respublikasyna we Iordan Haşimit Patyşalygyna

boldy. // Galkynyş. 2009. 1-nji iýul.

3. Mertebeli Menziller belent mertebeli Prezident Gurbanguly Berdimuhamedowyň Iordan Haşimit Patyşalygyna resmi saparlary uly hyzmatdaşlyk üçin ygtybarly binýat goýdy. // Türkmenistan. 2009. 1-nji iýul.

4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Horwatiýa Respublikasyna resmi saparynyň jemleri boýunça Bilelikdäki Maglumat (Zagreb, 2009-njy ýylyň 26-njy iýuny). Türkmenistan. 2009. 27-nji iýun.

5. Babaýew K. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow täze eýýamyň milli lideri. // Türkmenistan. 2003. 25-nji iýun.

6. Türkmenistan we Hytaý strategic hyzmatdaşlygy giňelýär. // Türkmenistan. 2009. 25-nji iýun.

7. Türkmenistan BMG-nyň Baş Asambleýasynyň 64-nji sessiýasynyň wise-başlygyna saýlandy. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 5-nji iýun.

8. Bilelikdäki Türkmen-Belarus Maglumaty (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 18-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.

9. Türkmenistanyň Prezidenti Yslam ösüş bankynyň Dolandyryş geňeşiniň 34-nji her ýyllyk duşuşugynyň resmi açylyş dabarasyna gatnaşdy. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 5-nji iýun.

10. Türkmenistan – ÝB: hyzmatdaşlyk üçin ikitaraplaýyn islegler artýar. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 5-nji iýul.

11. Türkmen Lideriniň ynsanperwer syýasatyna bolan mynasyp baha. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 22-nji maý.

12. Sylagyňyz gutly bolsun, belent mertebeli Prezidentimiz. // Galkynyş. 2009.20-nji maý.

13. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowa UNECKO-nyň altyn medaly gowşuryldy. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.

14. Sport ösdürmekdäki uly işi üçin. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowa Aziýanyň Olimpiada geňeşiniň ýokary sylagy – Hormatly ordeni gowşaryldy. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.

15. Bilelikdäki Türkmen-Russiýa Beýannamasy (Moskwa, 2009-njy ýylyň 24-nji marty). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 3-nji aprel.

16. Süleýmanow S. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Russiýa Federasiýasyna döwlet sapaty dowam edýär. // Galkynyş. 2009. 25-nji mart.

17. Garagum „Ýüpek ýoly – 2009“ awtorallisiniň geçýän ýeri. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 20-nji fewral.

18. Türkmenistanyň Prezidentiniň we Eýran Yslam Respublikasynyň Prezidentiniň Bilelikdäki Maglumaty (Tähran, 2009-njy ýylyň 14-nji fewraly). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 20-nji fewral.

19. Türkmenistanyň Daşary işler ministrligi 2008-nji ýyldaky daşary işiniň netijeleri boýunça Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Metbugat habary. // Türkmenistan. 2009. 20-nji ýanwar.

20. Agamedowa A. Türkmenistanyň daşary syýasatynyň baş ugry: dostluk, hoşniýetlilik, goňşuçylyk we özra bähbitli hyzmatdaşlyk ýoly bilen. // Türkmenistan. 2009. 19-njy ýanwar.

21. Garaýew B. Deňhukukly gatnaşyklar berkeýär. // Galkynyş. 2009. 7-nji ýanwar.

22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň we Bolgariýa Respublikasynyň Prezidenti Georgiý Pyrwanowyň Bilelikdäki Beýannamasy (Aşgabat, 2008-nji ýylyň 19-njy dekabry). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 28-nji dekabr.

23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Germaniýa Federatiw Respublikasyna we Awstriýa resmi sapary. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 28-nji noýabr.

24. Türkmenistan bilen Koreýa Respublikasynyň Bilelikdäki Maglumaty. (Seul, 2008-nji ýylyň 6-njy noýabry). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 14-nji noýabr.

25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň we Latwiýa Respublikasynyň Prezidenti Waldis Zatlersiň Bilelikdäki Beýannamasy (Aşgabat, 2008-nji ýylyň 9-njy oktýabry). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 26-nji oktýabr.

26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow GDA-nyň sammitine gatnaşdy. (Bişkek, 2008-njy ýylyň 10-njy oktýabry). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 26-nji oktýabr.

27. Türkmenistan – Iordaniýa: doganlyk iki halkyň parahatçylygynyň, dostlugynyň we abadançylygynyň hatyrasyna netijeli döwletara gatnaşygyny giňelmegiň ýoly bilen. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 5-nji sentýabr.

28. Türkmenistanyň we Hytaý Halk Respublikasynyň Bilelikdäki Beýannamasy (Aşgabat, 2008-nji ýylyň 29-njy awgusty). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 5-nji sentýabr.

29. Horwatiýa Respublikasynyň Prezidenti Stepen Mesiçiň Türkmenistana resmi saparynyň jemleri boýunça Bilelikdäki Beýanat (Aşgabat, 2008-nji ýylyň 22-nji iýuly). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 1-nji awgust.

30. Gatnaşyklaryň gerimi giňelýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Pekine sapary hyzmatdaşlygyň täze ugurlaryny kesgitledi. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 15-nji awgust.

31. Uzak möhletli hyzmatdaşlygy ösdürmegiň ýolunda. Türkmenistanyň Prezidentiniň Rumyniýa resmi sapary. // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2008. 18-nji iýul

32. Türkmenistan – BAE: däbe öwrülen dostluk gatnaşyklaryny berkidip. // Türkmenistan. 2008. 2-nji dekabrar.

33. Hazar hyzmatdaşlyk köprüsi. Türkmen-azerbaýjan-türk sammitiniň dost-doganlyk söhbeti. // Türkmenistan. 2008. 2-nji dekabrar.

34. Bilelikdäki Türkmen-Russiýa Beýannamasy. // Türkmenistan. 2008. 5-nji iýul.

35. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Astananyň 10 ýyllygyna manasybetli dabaralara gatnaşdy. // Türkmenistan. 2008. 7-nji iýul.

36. Halk bilen bilelikde onuň abadançylygy ugranda (Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň syýasaty barada). // Türkmenistan. 2008. 29-nji iýun.

37. Dostluk däplerine dýanyp, hyzmatdaşlygynyň potentialyny berkitmeli we artdyrmaly. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň we Tatarstanyň

Prezidenti Mintimer Şaýmiýewiň arasynda gepleşikler. // Türkmenistan. 2008. 29-nji iýun.

38. Türkmenistanyň Prezidenti “Ekowitrin” halkara žurnalynyň ýolbaşçylary kabul etdi// Türkmenistan. 2008. 25-nji iýun.

39. Türkmenistan – Ýewropa Bileleşigi: konstruktiv gatnaşyklardan giň möçberli hyzmatdaşlyga tarap. // Türkmenistan. 2008. 27-nji iýun.

40. Türkmenistanyň Prezidenti BMG-niň Merkezi Aziýada Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň ýolbaşçysyny kabul etdi. // Türkmenistan. 2008. 13-nji iýun.

41. Ata Watanymyzyň ylmy ýurdumyzyň geljeginiň aýdyň ýoludyr. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Ylym we tehnika baradaky ýokary geňeşiň göçme mejlisini geçirdi. // Türkmenistan. 2008. 13-nji iýun

42. Hemmeleriniň we her bir tarapyň bähbitlerine. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow GDA ýurtlarynyň baştutanlarynyň Sankt-Peterburgdaky resmi däl sammitine gatnaşdy. // Türkmenistan. 2008. 7-nji iýun.

43. Süleýmanow S. Türkmenistan we GDA döwletleri. // Galkynyş. 2008. 4-nji iýun.

44. Türkmenistanyň Prezidenti YHG-niň Baş sekretaryny kabul etdi. // Türkmenistan. 2008. 29-njy maý.

45. Türkmenistan – Ýewropa Bileleşigi: hyzmatdaşlygyň ygtybarly binýady tutuldy. // Türkmenistan. 2008. 28-nji maý.

46. Türkmenistanyň beýik Galkynyş eýýamynyň Konstitusiyasy hakynda. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Konstitusion toparynyň mejlisinde eden çykyşy. // Türkmenistan. 2008. 23-nji maý.

47. Iki goňşy ýurtlaryň potensialy parahatçylygyň, progresiň we gülläp ösüşiň hyzmatynda. Prezidentler Gurbanguly Berdimuhamedow bilen Ilham Aliýewiň arasynda Bakuwda bolan gepleşikler. // Türkmenistan. 2008. 20-nji maý.

48. Uzakmöhletleýin hyzmatdaşlyk ugry bilen. Türkmenistanyň Prezidentiniň we Koreýa Respublikasynyň Premýer-ministriniň gepleşikleri. // Türkmenistan. 2008. 17-nji maý.

49. Türkmenistanyň Prezidenti Ýaponiýanyň işewür toparlarynyň delegasiýasyny kabul etdi. // Türkmenistan. 2008. 7-nji maý.

50. Bilim, ylym, sport we syýahatçylyk Türkmenistanyň döwlet syýsatynyň ileri tutulýan möhüm ugurlarydyr. Aşgabatda halkara sergisi açyldy. //Türkmenistan. 2008. 2-nji maý.

51. Dogan halklaryň bagty we rowaçlygy ugrunda. Kabulda Prezidentler Gurbanguly Berdimuhamedow bilen Hamid Karzaýyň arasynda gepleşikler geçirildi. // Türkmenistan. 2008.29-njy aprel.

52. Türkmenistanyň Prezidenti Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň Başlygyny kabul etdi. // Türkmenistan. 2008. 22-nji aprel.

53. Türkmen-hindi gatnaşyklaryny pugtalandyrmagyň ýolunda täze ädim. Türkmenistanyň Prezidentiniň we Hindistanyň Wise-prezidentiniň Aşgabatdaky gepleşikleri. // Türkmenistan. 2008. 7-nji aprel.

54. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ýewro-Atlantika hyzmatdaşlyk Geňeşiniň sammitine eden çykyşy. // Türkmenistan. 2008. 4-nji aprel.

55. Poladow A. Dost dogan bolsun, doganam – dost. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkiýe Respublikasyna sapary hakynda publisistik söhbet. // Türkmenistan. 2008. 27-nji mart.

56. Parahatçylygyň we gülläp ösüşiň hatyrasyna hyzmatdaşlyk. Türkmenistanyň Prezidentiniň Türkiýe Respublikasyna resmi sapary. // Türkmenistan. 2008. 25-nji mart.

57. Goňşularyň dünýä görelde gatnaşyklary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Özbekistan Respublikasyna döwlet sapary hakynda söhbet. // Türkmenistan. 2008.13-nji mart.

58. Bilelikdäki türkmen-özbek beýanaty. // Türkmenistan. 2008. 11-nji mart.

59. Türkmenistanyň Prezidenti Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasynyň Baş sekretary bilen duşuşygy. // Türkmenistan. 2008. 6-njy mart.

60. Gatnaşyklaryň esasynda – ynanyşmak we özara düşünişmek. BAE-niň Prezidentiniň Türkmenistana resmi sapary. // Türkmenistan. 2008. 28-nji fewral.

61. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Germaniýa Federatiw Respublikasynyň wekiliýeti bilen duşuşygynda eden çykyşy. // Türkmenistan. 2008.26-njy fewral.

62. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow GDA girýän döwletleriň baştutanlarynyň Moskwadaky resmi däl sammitine gatnaşdy. // Türkmenistan. 2008. 23-nji fewral.

63. Beýik Galkynyş zamanasy: Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ideologiyasy we syýasaty. // Türkmenistan. 2008. 12-nji fewral.

64. Türkmenistan – Eýran: dostluk däpleri baýlaşdyrylýar. // Türkmenistan. 2008. 11-nji fewral.

65. Türkmenistan – Müsür: döwletara gatnaşyklaryny pugtalandyryp. // Türkmenistan. 2008. 8-nji fewral.

66. Beýik Galkynyşyň we hemmetaraplaýyn özgertmeleriň nyşany astynda. // Türkmenistan. 2008. 6-njy fewral.

67. Beýik Galkynyş eýýamyna mynasyp, dördijilikli zähmet çekmeli. // Türkmenistan. 2008. 21-nji ýanwar.

68. Türkmenistanyň kanuny. Türkmenistanyň zähmet hakyndaky kodeksine üýtgeşme girizmek hakynda. // Türkmenistan. 2008. 19-njy ýanwar.

69. Orazgulyýew G. Ýlalaşyk deňzi. // Türkmenistan. 2008. 19-njy ýanwar.

70. Türkmenistanyň Prezidenti Ýewropa Bileleşiginiň delegasiýasyny Kabul etdi. // Türkmenistan. 2008. 17-nji ýanwar.

71. Türkmenistan – UNISEF: adamlaryň abadançylygynyň hatyrasyna. // Türkmenistan. 2008.16-njy ýanwar.

72. “Awaza” milli taslamasy: işleriň gerimi giňelýär. // Türkmenistan. 2008.11-nji ýanwar

73. Hajygurbanow H. Daşary ykdysady gatnaşyklarymyzyň täze gadamlary. // Türkmenistan. 2008. 10-njy ýanwar.

74. Türkmen halkynyň taryhy-medeni gymmatlyklaryny gorap saklamagyň hatyrasyna. // Türkmenistan. 2008. 9-njy ýanwar.

75. Hazarýaka gaz geçirijisi: özara nbähbitlere laýyk gelýän strategik hyzmatdaşlyk. // Türkmenistan. 2008. 3-nji ýanwar.

76. Annaorazow J. Döwletlilik ýoly. // Edebiýat we sungat. 2007.2 fewral.

77. Annaorazow J. Türkmen serkerdesi Salahetdin. //Edebiýat we sungat. 2004. 23 ýanwar.

78. Annaorazow J. Geçirdiň halyfy Bagdat tagtyna. // Edebiýat we sungat. 2006. 21 aprel.

79. Gorkut ata. Gadymy türkmen eposy. - Aşgabat, 1990.

80. Gundogdyýew Ö. Aşgabat – Keramatly Ärsagyň şäheri. - Aşgabat, 2005.

81. Gundogdyýew Ö. Türkmen diplomatiýasynyň taryhyndan. -Aşgabat, 2003.

82. Gündogdyýew Ö.A., Gurbanow M.B., Öwezow A.R. Türkmen – Osman imperatorlygynyň soltanlary. - Aşgabat, 2003.
83. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji t. - Aşgabat, 2005.
84. Ibn Esir. Kämil taryh. 2-nji t. - Aşgabat, 2005.
85. Ibn Esir. Kämil taryh. 3-nji t. - Aşgabat, 2005.
86. Muhammet Nesewi. Soltan Jeleddin Meňburnuň ömür beýany. - Aşgabat, 2001.
87. Muhammet Utby. Soltan Mahmut Gaznalynyň taryhy. - Aşgabat, 2005.
88. Nyzam al-Mülk. Syýasatnama. - Aşgabat, 1998.
89. Reşideddin Watwat. Resmi hatlar. - Aşgabat, 2004.
90. Reşideddin Fazlalla. Oguznama. - Aşgabat, 1990.
91. Soltan Sanjar we onuň zamanasy. - Aşgabat, 2004.
92. Ýazyjy ogly Aly. Seljuk türkmenleriniň taryhy. I-II t. - Aşgabat, 2004.
93. Босворт К.Э. Мусульманские династии. – М., 1971.
94. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н.э. - III в. н. э.). Хрестоматия. - Ташкент, 1940.
95. Материалы по истории туркмен и Туркмении. В 2 томах. - М.: Л., 1938-1939.
96. Туркменистан глазами европейских авторов XIX – начала XX вв.// Составитель О. Гундогдыев – Ашхабат, 2008.
97. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. – туркменбард4. blogspot.com/2007/ - www.turkmenistan.ru.
98. Гумилёв Л.Н. – <http://www.hronos.km.ru>.
99. Древняя история Туркменистана. www.turkmeniya.narod.ru/ancienthistory.html – 4k.
100. История Туркменистана и туркмен. Новая статья «Бесстрашный лев» султан Бейбарс» в разделе «Работы и статьи» (часть 3). Turkmenhistory.narod.ru/-4k.

- 101.История Туркменистана.
www.easttime.ru/countries/1/2/ - 34к.
- 102.Османские султаны. – ru.wikipedia.org/wiki/
- 103.Мурад Аджид. www.mtss.ru/pages/vel_step.html – 32к.

MAZMUNY:

§1. Giriş.	7
I Bölüm. Türkmenistanyň daşary syýasatynyň taryhy gadymy döwürden Garaşsyzlyk zamanasyna çenli.	
§2. Türkmenistanyň daşary syýasatynyň taryhy kökleri.....	41
§3. Türkmenistan b.e.öňki VI-IV asyrlarda.....	65
§4. Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň daşary syýasaty.	81
§5. Beýik Parfiýa döwletiniň döwründe türkmenleriň daşary syýasaty.....	95
§6. III-VI asyrlarda türkmenleriň syýasy ýagdaýy.....	108
§7. 650-nji ýyldan – X asyra çenli türkmenleriň daşary syýasaty.....	128
§8. Türkmenleriň gülläp ösen we beýik döwletleri guran döwründe (X-XVI asyrlar) daşary syýasaty.....	142
§9. Türkmen taryhynyň dagynyklyk we baknalyk döwürlerinde (XVII-XX asyrlar) türkmenleriniň daşary syýasaty.....	243
I Bölüm. Garaşsyzlyk hem baky Bitarap Türkmenistan döwletiniň daşary syýasatynyň taryhy	
§10. Türkmenistan Garaşsyz, baky Bitarap döwletdir.....	296
§11. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ýörelgeleri.....	308
§12. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň Türkiýe döwleti bilen gatnaşyklary.....	328
§13. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň Eýran Yslam Respublikasy bilen gatnaşyklary.....	342
§14. Türkmenistanyň GDA-nyň döwletleri bilen gatnaşyklary.....	351
§15. Türkmenistanyň Aziýa ýurtlary bilen gatnaşyklar.....	383
§16. Türkmenistanyň ykdysady taýdan ösen ýurtlar bilen gatnaşyklary.....	441
§17. Türkmenistanyň halkara guramalar bilen hyzmatdaşlygy.....	460
Edebiýat	494